

अन् पुण्याचं परगण्यासकट रूप पालदू लागलं!

उदात् आणि उत्कट महत्वाकांक्षी गसुदेशेपुढे आकाशही ठेगणे ठरलेलं इतिहासानं पाहिले. माझेतीनशे वर्षीपूर्वीर् या मराठी मातीवर नांगराळा गाडवं जुऱ्यून तो इथं किरवता. आदिलशाही फीजा घोडे उधळीत चारहीबेबीचरून पुण्यात पुसन्ध्या. घरदारं पेटली. किंकाळया उठन्या, सीरावीरा धावणाचांची प्रेत पडली. शाही फीजांनी पुण्याचा कसबा तेचिगाळ केला. मुटकया कवळ्या आणि तुटकया वहाणांची तोरणे लटकवून अन् एक भानी मोठी लोखंडी पहार भर रस्त्यात ठोकून शाही फीजा विजापुरान परतल्या. उरलं कुञ्चांचे रुदणे अन् धारी, निधारांचे आभाळात भिरभिरणे, पुण्याचं स्मशान झाले. अशी महा वर्षं लोटली. शहाजीगजेभोमन्यांच्या पुणे जहागिरीचा उकिरडा झाला आणि महा वर्षानंतर पुण्यातशहाजीराजांची राणी आणि मुलवा सावळी घोडेम्बारांच्या तुकडीनिशी प्रवेशाले. (इ.स. १६३७, बहुदा उन्हाळ्यात) पुणे भकासन होतं. दहा-पाच घरं जीव धरून जगत होती.

पुण्याची ही ममणावट झालेली पाहून आऊमाहेवांचं काळीज करायलं. पुण्याच्या मानकिणीला राहण्यापुरतीही स्वतःनी ओमगी उरली नव्हती. झांबरे पाटलांच्या वाळपांच्या वळचणीला या राजगृहिणीला विन्हाड याटावं लागलं. पण त्या क्षणालाचंजिजाऊसाहेबांच्या व्याकुळ काळजातून अबोल संकल्प उमलू लागले. या पुण्याचं आणि परगण्याचं रुपांतर आम्ही कळा!

चार दिस, चार रात्री उलटल्या आणि आऊमाहेवांनी सज माजरा करावा तरी पहिली ओळच वाहिली, ती पुण्यातल्या मोडून-तोडून गेलेल्या कमवा गणपतीच्या देवळात. पहिला जीणोद्दर्श मुळ झाला, तो या गणेशाच्या मंदिरापासून, पुण्यातकी भाजून पोढून निघालेली आठ घरं अन् वारा दारं किलकिली झाली. त्यांची आशा पालवली. घरातली माणसं रस्त्यावर आली, कमवा गणपती

दुर्वाफुलांनी प्रथमच इतका मजला- पुजेला पाहून आवावायांता नडीच असे बाटलं की, ही मायलेकर महणजे गौरीगणपतीच पुण्यात आले.

जिजाऊसाहेवांनी आजा करावी अन् मवांनी हीमेन ती अवावी, असा घोडळा पुण्यात मुख आला. पुणे पुण्हा मजू नागलं. आऊसाहेवांच्या चास नवरेखांनी एके नवानवा मजवळुकीचा डाव मुठेळ्या वाहत्या काढावर रंगु लागला. पुण्यातली लोखडी शाही पहार केळाच उद्धादली गेली आणि एक विवर हलवी-ताथांच्या कठकडाटाव नांवराने बैल मजले. नांवर नुपुण्यात आला. नांवराना काळ लावला होता, सोन्याचा, खरं खरंसोन वावनकडी. आणि पुण्याच्या भुईवर सोन्याचा नांवर पांचपन्नाम पावलंनांगरण्यामाठी फिरला. वाच मुईवर महा वर्षापूर्वीर विजापूरळ्या वजीरबवासखानाच्या द्वामाने गाढव जुपलेला नांवर फिरला होता. तशांच्या महत्वाकांक्षा जणू ढोल-लेशीमीच्या तालावर महा वर्षाच्या शिववाच्या आणि आऊसाहेवांच्या सोन्याच्या नांवराभोवती फेर धरून उमळत नाचत होत्या. ती सुखावलेली बराठी जरीन जणू मृहणत होती, 'पोरानो मनात आणा, तुम्ही वाहून ते करु शकाल, या मातीत मन मिसळलत की, मोती पिकतील'.

अन् खरंच पुण्याचे परगण्यामकट रुप यान्हू नागलं. माणसं आपले होडून कामाला नागली. बारा चलुतेदार अन् गावकामगार स्वतःचा संवार मजवावा तसें याम चालीत काम करु लागले. न्यायनिवाडे करायला स्वतः आऊसाहेव जातीने सदरेवर बसू नागळ्या, न्याय अगदी ममतोन, तराजूच्या काळ्यावर नाशीही वसत नव्हती. आऊसाहेवांनी या काळात दिलेल्या न्यायगिवाळ्याचे दस्तऐवज गवसलेत!

पुण्याच्या पर्वती गावालवतचा आंविल ओढा फारच बेंडखोर. पावसाळयात असा तुफान भरून वाहावचा की, अवतीभवतीची शेती अन् ओपळ्या, खोपटं पार धुवून धेऊन जावचा. हे दुर्घण पुण्याला कायमचंच होतं. आऊसाहेवांनी पर्वतीच्या जवळ (सध्याच्यास्वातंत्र्यवीर सावरकर

पुतलवाच्या पश्चिमेन) या ओळ्याला बांध घातला. चिरोबंदी, चांगला महा हात संद, मतर हात लांब अन् पंचबीम हात उंच. आंबोली ओळ्याचा प्रवाह काळजच्या घाटातून खेट उत्तरेला पुणे प्रहराला खेटून नदीला मिळत असे. हा प्रवाह या बोशामुळे बळवृत्त घेऊन पश्चिमेकडे (सध्याच्या दाढेकर पुलाश्वालून) मुठानदीत सोडण्यात आला,

पुण्याच्या अवलीभवती मवले मावली दोगर, जंगल अफाट, बेळ्या महा वर्षात वाधांचा, शिवकांचा अन् नांडग्या-कोलहांचा धुमाकूळ बादशाही मरदारांच्यापेक्षाही थेमान चालीत होता. ही रानटी जनावरं मासून काढून शेतकऱ्यांना निर्धार्म करायची फार मरज होती. आळमाहेवांच्या लालमहालानं लौकंकरवी ही कामगिरी करवून शेतली. गनटी जनावरांचा धुमाकूळ थांबला.

पण प्रतिहित गावगडांचा धुमाकूळ थांबविणं जरा अवघडन होते. आळमाहेवांच्यानं दुनुमानं कृष्णाजी नाईक, कुलजी नाईक, बाबाजी नाईक पाटील, इत्यादी दांडवांयांना जवर शिक्षा करून जरवेत आणलं, कुणाकुणांचे हातपायच तोडले. काय करावं प्रत्येकाला कुठे अन् किती शहाणं करीत वसाव ? तोही मूर्खपणाचं ठरतो. लालमहालातील मायलेकारांची स्वप्र आणि आकांक्षा गवतानाला गवताण्या धालीत होत्या.

संजीवनी लाभू लागली...

आदिलशहाने पुणे परगण्याची जहागिरी शहाजीराजांच्यानावाने दिली होती. शहाजीराजांना दक्षिणकर्नाटकवत्तही आदिलशहाने जहागिरी दिली आणि त्यांची रवानवी दक्षिणेकडे केली. त्याचवेळी शहाजीराजांनी पुणे जहागिरीचा सर्व कारभार 'शिवाजीराजे' यांसी जर्जनीमोकास 'दिला. शिवाजीराजे पुणे जहागिरीचे पोटमोकासदार झाले. म्हणजेच प्रत्यक्ष कारभार जरी शिवाजीराजांच्या नावाने झाला, तरी बडीलकीच्या नात्यानं तो कारभारजिवाऊहेव पाहू लागल्या.

त्यांची माणसमता मोठी. जरवही मोठी. स्वप्रही मोठे. जी माणसं कारभार पाहण्याकरता म्हणून पुणे जहागिरीकडे शहाजीराजांनी नेमून दिली तीही फार मोळ्या योग्यतेची दिली. शिस्तीन, काटकोरपणे हुक्मांत वागारी. कारभार चोख करणारी. निष्ठावंत आणिशाशाणिक. अशी माणसं असली की, उत्कर्षीच होत असतो. मग ते छोटे मंसार असोत की मोठी सासाऱ्ये असोत, उत्तम अनुशासन ही हुक्मी शक्तीच असते. पुण्याच्या जहागिरीचा कारभार पाहणारे सगळेच कारभारी अनुभवी, भारदम्त, वयानेही वहुतेक माठी-सत्तरी ओलांडनेले, वाजी पासलकर, दादोजी कोडदेव, गोमाडी नाईक, पानसंबल नूरखानदेव, वंकीराव गायकवाड, येसवा दाभाडे, नारोपत मुजुमदार आणि असेच तजस्वेकार अज्ञाती काही. 'ज्याम जे काम सांगितने, ते त्याने चोख करावे' एक्या ताकदीचे आणि वुचीवुद्धीच्या ऐप्सीचे हे खारे होते. जिजाऊताहेवांची लडक बेगळीच होती. कर्तव्यारीचे आणि ममतोन न्यायवुद्धीचे नंसकार त्यांच्यावर नेमके कुणी केले? इतिहासाका त्यांची नावे माहीत नाहीत. पण कधा किंतुनातीन पीराणिक शिथांची चरित्रं मर्यादिमाणे त्यांच्याही भनावर नक्कीचसंस्कार करीत होती. प्रत्यक्ष नजिकाच्या काळात शाही अराम्यात कर्तृत शाजविलेल्या शिथांची एकेक हकीकत जुळ्या लोकांकडून त्यांच्याही कानांवर जात असणारच. आदिलभाहीतीन बेगम ववुवाजीखानम, बहमदनगरची शाहजादी चौटविल्यी अन् त्यापेक्षाही प्रत्यक्ष भेटणाऱ्या मावळमुलुकातील वितीतरी यशाकृत्याच्या लेकिसुना त्यांना दिसत होत्या ना! कारीच्या कान्होजी जेड्यांची आई अनसाळ जेघे ही त्यातलीच. आमवलीच्या दमाळपाटलांची आई रुपाळ अन् अशा अनेक वितीजणी यमदूलांच्यामजरेला नजर भिडवून जगत आलेल्या वायका आऊसाहेवांना दिसत होत्या. आणणडून माणसांनी शिकायत असत ते हेचा असेच, मराठी रक्तवत जन्मता-च असणार शीर्य आणि शीर्य आऊसाहेवांच्या रक्तवत होत, एका वघरकारांनी लिहून ठेवलंय की, 'जिजाऊ सारखे कन्यारव ईश्वरानेच निर्माण केले' किंतीही कठीण संकट पुढे आली, तरी तिळमात्रही न उगमगता शीर्यांने तोंड देणारी होती ही मराठ्याची मुलगी.

आऊनाहेवांना आपला शिववा उदात, उलट आणि उत्सुग यशाचा मानकरी करायचा होता.

याचं द्योतक म्हणजे शिवाजीराजांची तयार झालेली राजमुद्रा.

प्रतिक्रियावलेखेव विधिनर्गुचिष्ठविदिता माहसूसो शिवस्वेष मुद्रा भद्राय राजते

केवढा उत्सुग आणि उदात ईयेवाद मार्गितलाय या राजमुद्रेत मदेव प्रतिपदेच्या चंदामारबी

विकसित होत जाणारी ही शिवमुदा विभाला बंध आणि लोकबल्याजारी ठरो. संजीवनी नावाचा

एक विलशण मंत्र विभाच्या कल्याणासाठी कचाने मिळविला म्हणो! तोच हा मंत्र असेल

का? शिवाजीराजांच्या आजापत्रावर हात भंत्र राजमुद्रा म्हणून झळकू लागला आणि

शिवाजीराजांना बाबर मुरु झाला. मारवडातल्या शेवकरीसवंगडपात कुणी मराठा, कुणी माळी, कुणी

साळी, कुणी तेळी, कुणी रामोळी, कुणी महार, कुणी धनवर, कुणी ब्राह्मण तर कुणी मुखलमानही.

अन् आदिनशहाच्या कानाशी कुन्जवुन नकारी जाऊ नागल्या की, हा शहाजीराजाचा पोरवा हमवया

मोहांच्यात वावरतो, मुहम्मद आदिनशहाने ही कुन्जवुन हमण्यावारी नेवी. त्याचा विभासच ब्रसेल

की, शहाजीराजाचा एवडासा पोरवा मावळी होगरात बंड पुकारीन! या आदिनशाही विनाश? कम

शक्य आहे? पण ते सत्य होते. खरोखरच त्रिंशीराजवतरचे शिवदाच्या डोक्यात शुभत होती.

पण खरंच शक्य होते का? अशक्यच होते. शिवाजीराजांच्या समोर केवळ आदिनशाही होती

का? नाही. दीदीन लाक्षाची फौज महाल उभी करू शकाजांया आदिनशहांशिवाय पर्याकरे

गोवळकोऱ्याचा कुन्जवशहाही होता. भीमा नदीच्या उत्तरेना भीमेपासून येट हिमालयापर्यंत प्रचंड

माघात्य आपल्या तळहातावर नाचवणारा भुषल वादप्रहा शाहजहान दिल्लीत होता. डोक्याच्या

किनाऱ्यावर खाली पोर्टुगीज होते, वर चंद्रिनाचा सिद्धी होता. अन् शिवाय इवल्या कुठल्याही

चांगल्याकामात कडाकून विरोध करीत या भर्व शत्रुंना बदल करणारे आमचे लोकही होतेच.

एवरुपा मोक्षा बळाला तोंड देण्याइतका शिवाजीराजांपाशी

काय होते? सेत्य? तोकसाता? आरमार? खजिना? काहीच नव्हते. पण या सबोहुनही एक बलाच्य

गोष्ट त्याच्या काळजांत होती. कोणती ? आत्मविश्वाम! कठोर ईशनिष्ठा! अन् नितांत थद्धा! अंधथद्धा
नव्हे, भावडी अधद्धाही नव्हे, वुध्दीनिष्ठ थद्धा, अभ्यासपूर्ण थद्धा, अन् याच मावनांनी भारावलेली
मावली भावडे, अभ्यास असेही भावडोना ते ह्याका मारीत होते. त बोलत्या थद्धांत, कारण त्यांचे शद्ध
इतिहासाच्या कागदपत्रांवर फारमे उमटलेले नाहीत, पण ते नक्की एकेकाला बोलावत होते, त्याचा
एकेक शब्द मंत्ररूपलेला होता. महाराजांचे मनुप्रयवळ वोट मोजावीत इतक्याच मोजमापात वाढत होते.
शत्रू परातभरहोता, मावळे चिमूटभर होते, पण वडिलांनी वापरलेला अन् मह्यादीने शिकवलेला एक
महामंत्र महाराजांच्या मस्तकात मदैव जागा होता. कोणता ? गनिमी कावा!
शत्रूच्या जास्तीन जास्त फीनेचा आपल्या कमीतकमी फीनेनेशी आणि कमीत
कमीवुद्धसाहित्यानिशी, कमीतकमी वेळांत पूर्ण पराभव करण्याची शक्ती होती या गनिमी काव्यात
स्वराज्य हवे की वाप हवा?

जिजाळसाहेब आणि शिवाजीराजे शहाजीराजांना भेटण्यासाठी बंगलुराम गेले. शहाजीराजांचा मुक्काम
तिखे होता. तेथुनच ते आपल्या कानडी मुलुखातीलजहागिरीचा कारभार पाहात होते.
पुण्याहून ही मायलेकरे बंगलुरासाचाची. शहाजीराजांचे मर्वच कुंदुंबीय एकत्र येण्याचा आणि मुमारे दोन
अपेक्षा, एकत्र राहण्याचा हा योग होता. हाच शेवटचा योग, या दोन वर्षांतच हंपी विरुपाक्ष आणि
विजयनगरच्या कर्नाटकीस्वराज्याची राजधानी विजयनगर पाहण्याचा योग शिवाजीराजांना
आला. विरुपाक्ष हे तीर्पकेच होते. विजयनगर हे उद्युक्त झालेले एका हिंदूची स्वराज्याचे राजधानीचे
नवर होते. या प्रवासात शिवाजीराजांना व्यपच पाहायला अन् शिकायला मिळाले. एवढे
बलाळय साप्तांन्य एका राज्यसतागडीच्या लडाईत धूळीला कसे काय मिळाले ? हा शेवटचा रामराजा
कुठे चुकला ? त्याच्या राज्यकारभारात आणि व्यक्तिरात अभ्यासीजत्या जवर उपिंवा झाल्या की अवश्य
एका मोरुऱ्या पराभवाने त्याचे माप्तांव्यच भुईमपाट व्हावे ?

या मात्र्या गोष्टीचा शोध आणि बोध शिवाजीराजांच्या मनात पुनर्जून निघत होता. त्यातून मिळालेले विवेकाचे नवनीत राजांना आपल्या भावी उद्योगात उपयोगी पडणार होते, पडले, हे वैचारिक ममुदमंथन राजांच्या मनात या दोन वर्षांत (इ.स. १६४० ते ४२) पडले. राजे आणि जिजाऊसाहेब पुन्हा पुण्याकडे परतले, (इ. स. १६४२) ते मराठी स्वराज्य महादीच्या हवद्यात निर्माण करल्याच्या निष्ठ्यानेच! आणि शिवाजीराजांनी कानद खोल्यातील प्रचंड सद्यूशिवरावरती वंदाचा झेंडाच उभारला.हा गड तोरणा, लगेच पुढे कोरीवड, मुभानमंथळ आणि कोंडाणा राजांनी कव्यात घेतला. आदिलशाही घडाच झाली. एक मराठी कोवळा पोरगा नुलतानी विरुद्ध वंड करतो? कुठून आले हे बळ? हे मोडलंब पाहिजे. या चिनाराने महैमद आदिलशहाने एक अत्यंत धूर्त डाव सहज टाकला. या शिवाजी भोसल्याच्या वापालाच जर आपण अचानक छापा धागून कैद केल तर हे बळ जागच्या जागी संपले. शिवाजी स्मालाने हात बांधून आपल्यापुढे शरण येईल. अनु मग पुन्हा कुणीही वंदाचा विचारही करणार नाही. याकरिता शिवाजीवर फोडही पाढवायची. जफर तेवढा रक्षणात आणि वेचिगाळ्यी करायचीच. वसू ठरलंब.

पण याचवेळी शहाजीता कैद करायचे गरज पडली तर ठार्ही भारायच. ठरले आणिदिनांक २५ जुलै १६४८ या दिवशी शहाजीराजांवर बजीर मुस्तफाखानाचा विश्वासाधातकी छापा पडला. आपल्यावर काही तरी घातकी मंकट येणार आहे, आणि ते वजीरकडूनच येणार आहे हे वाधी ममजलेने असून मुद्दा शहाजीराजे गाढील राहिजे. झोपले. आणि बजीर मुस्तफाने त्यांना कैद केले. हातापायात बेळ्या ठोकल्या. राजांची रवानगी कैदी म्हणून विजापुराम झाली. ही घटना तामिळनाडुमध्ये मदुरेजवळ पडली.

शहाजीराजांना अपमानास्पदीतीने विजापुरात आणण्याची कामगिरी अकळतखानेकेली. राजांना 'मरनंजिल' या हवेलीत आदिलशहाने कैदेत ठेवले.

या बातम्या पसरायच्या आतच आदिलशहाने पुण्याकडे मोठी फौज दिमतीला देऊफतेखान या सरदाराम रवानाही केले, शिवाजीराजा आणि त्याचं लहानमं नवं राज्य कळवात घेण्याकरता, राजगडावर शिवाजीराजांना ही भयकर बातमी समजली की, तीर्थरूप साहेब शाही केवेत पडले आणि आपल्यावर फतेखान चाल करून येतोय, बादशहाचा आता उघड उघड सवाल होता की, वौल पोरा, स्वराज्य हवे की वाप हवा ? शहाजीला आम्ही कोजत्याही कणी ठार मारू शकतो. तरी मुकाढ्याने शरण ये, जे बळकावले आहे ते तुम नव्हाएवढं स्वराज्य आमच्या स्वाधीन कर मार्की माग. तर वाप सुटेल. नाहीतर अवघेभोवल्यांचे खानदान मुरगाळून टाकू. हा सवाल भयकर होता बडलाचे प्राण कीस्वराज्याचे रक्षण ? काय खालवावने ? आईच सीधार्य की स्वराज्य ? दोन्हीही तीर्थरूपचा! मग दोन्हीही वाचवायचे. हा शिवाजी महाराजांच्या मनातला विचारही तेच्छाच कांतीकारक होता. असा विचार करणारा विचारवेत योद्धा इतक्या लहान वयात जानेद्यगांच्या नंतर साडेतीनशे वर्षांनी प्रथमच मराठी मार्कीत उगवत होता. येणाऱ्या शाही फौजेशी अंगुज शावधी असा ठाम निधय राजानी केला. राजांच लाकडी बळ चिमूटभर होते. आक्रमण परातभर्न येत होते. नक्षीन शांती तुकारामाचेविचार युवा शिवाजी राजांच्या मनात दुमदुमत होते. 'रात्रिदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग! अंगी निधयाने बळ, तुका म्हणे तेवि फळ!'

राजे अनिश्चय विचारपूर्वक आणि योजनावळ आगांवडा आपल्या आत्माक्षयात रेखित होते. प्रश्नूच्या जास्तीत जास्त फौजेचा आपल्या कवीत कमी फौजेनिशी पूर्ण पराभवकरायचा हात डाव, हात मंकल्य आणि हात कांतीमाडी मिळांन.

झडप बहिरी समाण्याची...

विजापूरचा आदिलशाही सरदार फलेश्वान हा मोळ्या फीवेनिशी कळेपठारात (पुरंदर तानुका) पिरला. त्याचा तळ जेवुरीजवळच्या वेलसर गावाजवळ पडला. त्याला खात्रीच होती की शिवाजीराजांचं वंड आपणांकरात नीकर माफ मोडून काढू. त्यांनी आपल्या मैन्याचा एक विभाव शिरबळवर पाठविला. नीरा नदीच्या काढी शिरबळला एक भुईकोट किल्ला नव्या स्वराज्यात राजांनी कळ्या वेलेला होता. त्याचं नाव 'सुभानमंगळ'. शाही फीजमोठी होती. तिने सुभानमंगळ एका पावातच जिकना. सराळ्याचा हा स्वराज्यातील एहिला परामर्श, शहाजीराजे विजापूरात किंदेत पडलेले, कोणाचाही अशी बादशाहा शहाजीराजांना ठार मारू शकतो अशी परिस्थिती. पूर्वीर असे मगळयाच बादशाहांनी अनेक लोक मारून टाकल्याच्या आठवणी ताउया होत्या. कोणाचाही पाठिंवा नाही.

अशा परिस्थितीत शिवाजीराजांनी आणि विजापूराहेबांनी मनस्थिती कशी झाली असेल? लधात येते ती एकच गोष्ट की, इनकया भयंकर आणि भीषण मृत्युचे तांडव दिसत असूनही ही मायलेकरं थोडीमुळा कवरली नाहीत. त्यांचा आल्यविभास जबर होता. राजे राजगडावर आपला डाव आखीत होते. त्यांनी फार-फार तर हजारभर मावळी मैन्यानिशी पुरंदरचा किल्ला गाठला. तो दिवम होता ८ ऑगस्ट १६४८. पावसाचे दिवस. नीरेला पाणी. पुरंदरपामूळ अवघ्या बारा कि. भी. वर हथान्येलावेलसर गावाजवळ फलेश्वानाची छावणी होती. याच पुरंदरच्या दक्षिणेला दहा कि. भी. वर सुभानमंगळ होता. हा किल्ला अगदी नुकताच, कालपरचा एवढवात फलेश्वानी मैन्याने जिंकून पेतला होता. त्यावर आदिलशाही निघाण लागले होते.

शिवाजीराजांनी राजीच्या काळोश्वात वेलसरजवळच्या शाही छावणीवर अचानक झापा आलण्याचा आणि शिरबळच्या सुभानमंगळावरही हल्ला करून तो किल्ला जिंकून वेण्याचा डाव आगला. प्रथम हल्ला सुभानमंगळवर, कावजी मल्हार यासरदारावरोवर थोडे मैन्य देऊन

त्याला पुरंदाराबळत थेट शिरवळवर राजांनी बोडलं. या पावळ्यात कावळी वाटेत आडवी येणारी नीरा नदी ओलांदून सुभानमंगळवर हल्ला चढविणार होता, नदीना पूल नव्हता, नावा नव्हत्या, पोहूनच दक्षिणीरावर जायचे होते, गेले सुसरीमारखे मराठे गेले. किल्ला वेसावध होता, नव्हे निर्धास्त होता, कावळीने या किल्लावर मावळ्यांनिशी हल्ला चढविला. ते तटावर चढले, घुसले, प्रतिकार होत होता, पण मराठ्यांचा जोश आणि उर्या निर्धार किल्लावरच तुटून पडला होता, युद्ध पेटले, हलकल्लोळ उसळला, मराठ्यांचा मारा भयानक होता, युद्धात शाही किल्लेदारच कावळी मल्हारने कापून काढला. आदिलशाही पौत्रेची अधारणा: दाणादाण उडाली. मध्यरात्रीच्या अंधारात मराठ्यांनी प्रचंड विजय मिळविला. पुन्हा भववा डोंडा सुभानमंगळवर फडकला, आधी डालेल्या पराभवानेस्वरूप न जाता मावळ्यांनी शत्रूवर आग पाढवली. अचानक केलेल्या हल्ल्याचा हापरिणाम, किल्ला मिळाला.

कावळी मल्हार किल्लाचा बंदोवस्त करून पुन्हा पुरंदारावर आला. नारं मराठी मैत्य या विजयाने अधिकच पेटून उठले, शिवाजीराजांनी पुढच्याच मध्यरात्री बेलसरवर असाच योल्याशा मावळ्यानिशी लपत्रपत जाऊन एकदम हल्ला चढविला. यावेळी भगवा डोंडा एका मावळी तुकडीबोवर होता, योजनेप्रभाषे राजांनी या मावळी तुकडीला हुवुम दिला होता की, तुझी ऐन लदाईत घुमू नका. आम्ही गनिमांवर हल्ला करतो. अजूनही फतेखानाचं मैत्य जे आहे ते आपल्यापेशा जास्तच आहे. जेवेल तसा आम्ही त्यांचा फडणा पाडतो. पण शाब्दीत झोपलेले शाही हथम जर आमच्यावर मोळया बळांने चालून आले तर आम्ही माघार घेऊ. तुमच्या झेळ्याच्या तुकडीच्या रोखाने घेऊ.आपण मारेच पुन्हा पुरंदरवर पोहोचू.

हे द्वापैवानीचं महाजेन गनिमी काव्याचं तंत्र कायम विजय मिळेपर्यंत चालूच राहणार होतं.
राजांनी वेलसरच्या छावणीवर या योजनेप्रमाणे एकदम छापा आतला. कापाकापी
एकच कार्यक्रम, अत्यंत वैगानं मावळ्यांनी सुरु केला. शाही द्वावणीत गोधळ उडाला, फलेखान
जातीन उटूत मराठ्यांवर तुटूत पडला. मराठे उरल्याप्रमाणे माघार घेऊ लागले. हा पराभव नज्हेच ही
युद्धपद्धती होती, गनिमी काव्याचं युद्ध एकाच लढाईत मंपत नमतं, ते विजय मिळेपर्यंत महिनोन महिने
सुद्धा चालूच राहतं.

मराठी फौजा माघार षेत्र दोडीत सुटली, काही मराठेही युद्धात पडले. मराठे परत फिरवे पण
दुम्न्या आजुने भगव्या झेंड्याची मराठी तुकडी उरसाहाच्या भरात शाही छावणीवर तुटूत पडवी, ही
तुकडी नेमकी शाही मैनिकांच्या तदाळ्यात मापडली. युद्धझेंडेवाल्यावरच घाव पडला,
त्याच्या हातातील भगवा झेंडा कोसळण्याचा धण आला. झेंडा पडणार ? नाही, नाही! कारण तेवळ्यात
याच तुकडीतन्या वाजी कान्होडी जेथे या तरुण पोराने एकदम पुढे मरसाबूत तो पडत जमलेला
झेंडा स्वतःच पकडला. वाकीचे मावळे लढतच होते. वाजी जेण्यानं त्यांना माघार घेण्याचा इशारा देत
देत लहाई चालूच ठेवली होती. या शशीच्चर्या धुमाळीत काही मावळे पडले, पण झेंडा मावरीत
वाजी यशम्बीपणे माघारी फिरला. अन् आपल्या माथीदागांच्यानिशी अंधारातगुहूप झाला. ही
झेंड्याची तुकडी रक्ताळनी होती. पण झेंडा हातना न जाऊ देता पुरंदर किल्यावर दाखल झाली.

अपेक्षेप्रमाणे हा हल्ला राजांना चांगला जमला होता. झेंडा आन होता, तोही परत आलेला पाहून
राजे हर्योवले, फले झाली. राजांनी वाजी जेण्याचं शाब्दासकी गर्जून वाचतिक वेले, त्यांनी तिथेच त्याचा
उल्लेच 'सर्जाराब' असा केला. हीच वाजी जेण्यांची पदवी ठरली. आता खासा फलेखान

तुडवूत काढण्याचा राजांचा निर्धार दमपटीने वाढला. आत्मविश्वास वाढला. पुरंदर चिल्ला मराठी युद्धघोषजांनी दणाणतहोता.

यह तो पत्थरों की बौद्धार है!

बेलमराच्या फक्तेखानी छावणीवरअन्नानक छापा घालून शिवाजी महाराज आपल्या मावळ्यानिशी पनार झाले. ते पुरंदरावर आले. झोड्याची तुकडी घर म्हणजे माफ कापली जाणार होती. भगवा झेंडा शत्रुघ्या हातात पडणारहोता. पण याची जेध्यांच्या बहादुरीमुळे तुकडी आणि झेंडा बचावले. ते ही मडावर आले. गांत्रीची बेळ, पूर्ण विजय नव्हे, पण एक यशस्वी धडक महाराजांनी आळमक शाही छावणीवर मारली होती.

महाराजांनी लगेच आपल्या समक्ष्यात सेवेला हुकुम दिला की, पुरंदर गडाच्या उत्तर तटावर जास्तीत जास्त धोंड्यांचे ढीग जागोजागी गोळा करून ठेवा. मावळे त्वरितकामाला लागले. डोंगरावर धोंड्यांना काय तोटा! उत्तर बाजूच्या तटावर धोंड्याचेलहानमोठे हिंगारे घडीभरात जमले.

महाराजांनी आपल्या मावळ्यांना म्हटले, ‘आता मार बनल्यामुळे चिडलेला तो फक्तेखान आपल्या या पुरंदरावर याच उत्तर बाजूवर मकाळी चाल करून येईल, तो वर येत असताना आमची इशारत होईपर्यंत तुम्ही कुणीही त्याच्यावर कमलाही माराकरूनका. येऊ यात त्याना वर. आम्ही इशारत कर अन् मग तुम्ही गऱ्युवर यामोळ्यामोळ्या धोंड्यांचा मारा करा.’

सौर्य काम, स्वरूप काम, शत्रुच्या सुसज्ज सैन्यावर दारकोळ्यांचा हल्ला करणे स्वराज्याच्या या ऐशव्रवयात महाराजांना परवडलारं नव्हत. युद्ध माहित्यही कमी. मावळी सैन्यही कमी. त्यावर महाराजांनी ही दगडयोड्याची लहाई अचूक योजनी. विनम्राड्यवली शंदा. पसामर धोंड्यापानृत

मिठीभर घोड्यापर्यंत बेगवेगल्या आकारांचे, महादीतील हे दगडी सैनिक महाराजांनी तयार ठेवले होते.

महाराजांचा अंदाज अचुक ठरला. उजाडत्या उजेडात फतेखान आपले नार मैत्र घेऊन पुरंदरत्या उत्तर पायथ्याशी दौडत आला, तुफान, प्रचंड पुरंदर त्याच्याममोर उभाहोता, आधीच्या मावळी तडाक्याने खाल चिडला होता आणि त्याने आपल्या फोजेला घोड्यावरून पायउतार होऊन एकदम एलगार करण्याचा हुक्म दिला, मुलतानदवा! मृणजेच एकदम हल्ला, शाही फोज एकदम पुरंदरवर तुटून पडली. त्याच्या युद्धगर्वना दखाणू नागल्या. पुरंदरगड आणि पुरंदरवही एकदम शांत होते. चिडीचिप्प, ते दहलेले होते, फतेखानाची फोज गडावर धावून निघाली होती. गडाच्या निस्यापर्यंतचडलीही. अन् गेत टप्प्यात शत्रू आलेला दिसताच महाराजांनी गडाच्यामाबद्दल इशारा केला, अन् गर्जना सुरुआत्या, थिंगे धुत्करूनायनी. अन् यग ते लहानयोठे थोडे गडावरून उतारावर धाढ, धाढ, उड्या थेत फतेखानाच्या मैत्रावर तुटून पडले, प्रकाळा दोन पाउसच, शाही मैत्र तो दगडांचा वर्षाव पाहून चकीतच झाले, घडाथडा भार बगू नागला. कुणी मेल, कारजण जावाई होऊ लागेके, हा मारा सोमण्याच्या पाविकाळचा होता.

फतेखानालाही खालून हा दगडांचा येणारा वर्षाव दिसत होता, तो खळूच आला. अन् मृणाला, 'वह तो पत्तरों की बीच्यार है!'

आता? मावळयाना चेव आला होता, केवळ दगड घोड्यांची पुण्यवृष्टी करून मावळयाशी गनिम हैराण केला होता. गनिम आरहत ओरहत लोड फिरवून गडाच्यापायथ्याकडे त्वा उतारावरून धावत सुटला होता. उक्ता मारीत, पडत, घसरत, दगडांचा भार शात हे शाही मैत्र उधळले गेले होते. नण चावकातला पालापाचोला, या फतेखानाची आता फळी फुटली होती. महाराज आपल्या मैत्रानिमी गडावरून बाहेर पडले आणि गनिमावर तुटून पडले. अंदेर फतेखान सामवडाच्या दिशेने

पठतमुटला, येथून सामवड कक्ष १० कि. मी.वर. मनिम सामवड गावात आशायाला पुसला.

मावळयांनी पाठलाग करून त्यांना झोडपून काढले, फलेखान कमावमा ओंजळभर मैन्यानिशी धूम पलत होता. विजापूरल्ला दिलेन! त्याच मैत्र आणि स्वप्र भराकयांनी एकाचवेळी पार उधळून लावले होते.

फलेखानाच्या त्या मोळ्या थोरल्या मैन्याचा आपल्या लहानशा मैन्यानिशी कमीतकमी बेळात, कमीत कमी सुद्धमाहिन्यानिशी, पूर्ण घराभव केला होता. कोणची ही जावू? कुणाचा हा चमत्कार? हा मनिमीकाच्याच्या शक्तीयुक्तीचा परिणाम, जादू, चमत्कार, विचारपूर्वक आणल्या लहानशा शक्तिनिशी प्रचंड शाहीशक्तीला कसं हरवायचं यांत्रंहाराजांचे चिंतन इथं दिसून येते,

तडाखे शक्तियुक्तिचे वैसले शाही तख्ताला!

शहाजीराजे एकदले गेले होते, त्यांच्या हातापायात वेळया होत्या. त्यांना मदुराईहून विजापूरला आणले अफशलवानानां शहाजीराजांना मर्कई वरवाजाने विजापूर शहरात आणले, अन्धर रस्त्याने त्यांना हनीवरून मिरवित नेले. त्यांच्या हातापायात वेळया होत्याच, या अशा अपमानकारक स्थितीतच अफशलवान शहाजीराजांची या भर वरातील कुचेष्टा करीत होता. तो मोळ्याने शहाजीराजांना उद्देशून म्हणत होता.

'ये जिंदाने इच्छत है! ' खान हसत होता, केवळा अपमान हा! राजांना ते सहन होत नव्हते, पण उपाय नव्हता. राजे स्वतःच वेसावध राहिले अन् असे कैदेत पडले. जिंदाने इच्छत! म्हणजे मोळ्या मानाचा कैदी. शिवाजीराजे स्वराज्य मिलविष्वाचा उद्योग करीत होते. त्यांनी बंड मोहले होते. म्हणून त्यांचे वडील हे मोळ्या मानाचे कैदी! आता शिवाही तशीचवारुगाला येणार, हे उघड होते. सत् मंजिल

या एका प्रचंड इमारतीत राजांना कडक बदोबस्तात मोहम्मद आदिलशाहाने डांबलं. आता भविष्य
भेसूर होतं, मृत्यु!

आणि उमरल्या बोवल्या स्वराज्याचाही नाश! शिवाझसाहेब यावेळी राजगदावर होत्या.
शहाजीराजांच्या केदेची बातमी त्यांना समजली, त्याश्वरी त्यांच्या घनात केवडा हलकल्लोळ उडाला
असेहा! मुम्हा नमतानाही अनेक कर्तव्यार मरात्यांची मुटकी शाही मतांनी उढविलेली त्यांना माहीत
होती. प्रत्यक्ष त्यांने बडील आणि सज्जे भाऊ एका शाही गताशीभाने असेच ठार मारले होते. आता
शहाजीराजांना जिवंत सोटवायचं असेहा, तर एकच मार्ग होता. आदिलशाहपुढे पदर पसरून
राजांच्याप्राणांची भीक मागणे! स्वराज्याच्या शपथा विमरून जाणं अन् मिळविलेलं स्वराज्यपुन्हा
आदिलशाहच्या वर्कात देऊन टाकणे. नाहीतर शहाजी राजांचा मृत्यु स्वराज्याचा नाश
आणि शिवाजीराजांच्याही जशाच विधळ्या उडालेल्या उघळ्या ढोळ्यांनी पाहणे हे आळसाहेबांच्या
नशीवी नव्हत! शिवाजीराजांनी स्वराज्यावर यावेळी चालून आलेल्या फलेखानाचा प्रचंड पराभव
केला होता, सुभानमंगळ, पुरंदर गड, बेलसर आणि सासवड या ठिकाणी राजांनी आपली गनिमी
काच्याची कुशल करामत वापरून शाही फौजा पार उधळून लावल्या होत्या. सत्यादीच्या
आणिशिवाजीराजांच्या मनवटातील बळ उफाळून आलं होतं. (दि. ८ ऑगस्ट १६४८)

अन् त्यामुकेच आता केदेवले शहाजीराजे जास्तच धोक्यात अटकले होते, कोणत्याही क्षणी संतापाच्या
भरात शहाजीराजांचा शिरच्छेद होऊ शकत होता, नाही का?

पण शिवाजीराजांनी एका वाजूने येणाऱ्या आदिलशाही फौजेशी सुंज मांडण्याचीतयारी चालविली
होती, अन् त्याचवेळी शहाजीराजांच्या सुटकेकरताही त्यांनी बुद्धीवलाचा डाव मांडला होता.
राजांनी आपला एक बडील दिल्लीच्या रोषानेरवानाही केला. कशाकरता? मुघल वादशाहशी

संगमत कलन मोघली फौजदिल्लीहुन विजापुरावर चालून वारी, असा आदिलशाहाला शह
टाकण्याकरता,

राजांचा डाव अचूक ठरला, दिल्लीच्या शहाजहानने विजापुरावरी असे प्रथंद ददपण आणले
की, शहाजीराजांना सोडा नाहीतर मुखली फौजा विजापुरावर चाल करून येतील! नास्तिकिक दिल्लीने
भोगल हे वाही शिवाजीराजांचे मिट्र नव्हते, पण गजवारस्थात घधीच कुळी कुळाचा काममचा मिळही
नवतो आणि शहरी नवतो, उद्दिष्ट काबम असते.

हे शिवाजीराजांनं बवाच्या अढराच्या वरीनं कृष्णकारस्थान होते, अचूक उरलं, विजापुरच्या
आदिलशहाला चामच फुटला असेल! शहाजीराजांना कैद करून शिवाजीराजांना शरण
आणण्याचा बादशाहाचा डाव अधरण; उघळला गेला, नव्हे, त्याच्याच अंगांी आला, कारण समोर
जवडा पसरलेला दिल्लीचा शह त्याला दिगू लागला, त्यातच भर पडली फतेखानाच्या पराभवाची,
चिमूटभर मावळी फौजेनं आपल्या फौजेची उडविलेली दाणादाण भयंकरत होती.

मुकाळ्यानं शहाजीराजांची किंदेतुन सुटका करण्याशिवाय आदिलशहापुढे मार्गच नव्हता, दोके पिंजुमही
दुमरा मार्ग बादशहाला सापडेना, त्याने दि. १६ मे १६४९ या दिवशीशहाजीराजांची सन्मानपूर्वक
मुतला केली, अवध्या सतरा-अठरा वर्गाच्याशिवाजीराजांची लक्ष्मी प्रतिभा प्रकट झारी, मनगटातन
पोलावी मार्गिव्हांशी प्रत्ययास आले, वडीलही सुटले, स्वराज्यही वचावलं, दोन्हीही
तीर्थगपच, विजोरवयाच्या पोराने विजापुर हतवल केले, अन् ही मारी करामत पाहून इतिहासही
चपापला, इतिहासाला तरुण मराठ्यांच्या महत्वाकांडा शितीजावर विस्मयाने मुकलेल्या दिमळ्या,

तीर्थरूपांच्या अपमानाचे आम्ही बेहे घेऊ !

विजापूराच्या बादशाही विरुद्धशङ्केल्या पहिल्वाच रणधुमाळीतशिवाजीराजांनी असमानी यश मिळविलं. पण राजे वडिलांच्यावर रागावले, चिडलेअन संतापलेशुद्धा. का ? कारजात्महाजीराजे वेसावध राहिले, पकडले गेले अनु भयकर संकट स्वराज्यावर आले. विजात्मकात्र आणि शिवाजीराजे यांनामानमिक यातना असद्य आल्या. हे सारं शहाजीराजांच्या गाफिलपणामुळे आलं.

चरंच होतं ते. याची खात शहाजीराजांना स्वतःलाही निश्चितच होती. पण पेच सौदविष्ण्यानाडी शहाजीराजांनी शिवाजीराजांच्या हाती बसलेला स्वराज्यातला कोंडाणा किळा आणि कर्नाटकातील शहाजीराजांच महत्वाचं ठाणे शहर बंगळूर हे बादशाहाला देऊन टाकायचं कवूल केलं. आणि हे पाहून शिवाजीराजे रागावले. राजकारणात अक्षम्य ठरणारी गाफिलपणाची चूक स्वतः महाराजसाहेब शहाजीराजे यांनी केली. परिणाम मात्र या नहानम्बा स्वराज्याला भोगायची वेळ आली. तळहातावरती भाग्याचा नीळ अमावा तमा कोंडाणागड बादशाहाला फुकट यावाळागतोय, याचं दुःख राजांना होत होतं. स्वराज्यानील तळहाताएवढी भूमीही शत्रुना देताना यातना होण्याची गरज असते!

कोंडाणा आदिनशाहीत परत वेळून टाकण्याची आजापथं राजगडावर आली. आणि महाराज अर्थीत जाले. ते गडावर कुठंतरी पक्कातात एकटेच अस्वस्य होऊन वसले.

मिळालेल्या यशामुळे राजगड आरंदात होता. एकेटे शिवाजीराजे खिंभ होते, कोंडाण्यावर. राजे कुठंतरी जाऊन एकटेच वसले आहेत ही गोष्ट वयोवृद्ध सोनो विष्णवाथ डवीर यांच्या नक्षात आली. सोनोपंत म्हणजे आजोदा शोभावेत अशा वयाचे वडिलश्वारे मुलाही. भोसले घराण्यावर त्याची अपार मापा. ते चरण चालीन शिवाजीराजांकडे गेले. महाराज गंभीर आणि उदास दिगवत होते. सोनो विष्णवाथांनी वडिलकीच्या सुरात त्यांना पुसलं. 'महाराज, आपण चिंताबंत का ? आता काळजी

कशाची ? तीर्थप्रसादेव महाजीमहाराज शाही केवेतुन मुक्त आले. आपले राज्यहीआपण वाचविले. मग चिंता कशाची ?

राजांनी गंभीर शब्दात म्हटले, 'काय सोगावे ! आमचे तीर्थप्रसादेव बेसावद राहिले जाणि आही जाळीत अडकले. आम्ही हरहुऱ्याकून त्याम सोडविण्यास आदिलशहास भाग पाडले, सुटले. पण वडिलांनी वादशहाच्या मागणीवरून आपला स्वराज्यातीलकोङ्कणाचढ परत देऊन टाकण्याचे कवूल केले, काय म्हणावे या गोष्टीला ? आमच्या कामाचे मोल वडिलांस ममजलेच नाही, ते स्वतःम मोठे जागते म्हणवितात. पण वर्तीन मात्र अजाणते केले. '

हे भव्य शिवाजीराजे व्याकुळतेने बोलत होते, पण ते ऐकताच सोनो विष्वनाथ अधिकच गंभीर होऊन जरा कठोर वडिलकीचे शब्दात म्हणाले, 'महाराज, काय बोलता हे ? वडिलांच्यावडून असे विषरित बोलण आपणांसारख्या सुपुत्रांस शोभा देतनाही. '

शिवाजीराजे अधिकच गंभीर होऊन ऐकू लावले. 'महाराज वडील चुकले तर खासच, खासच नाही. पण वडिलांवडूल बरं बोलणे वरं नव्हे, कोङ्कण्यासारख्या मोलाचा गड विनाकारण हातचा जातोय, वरं आहे पण वडिलांच्याकरिता हे सोनावेच महाराज!वडिलांचा मान राखावा. '

शिवाजीराजे एकादम स्वतःम सावरीत वआदव म्हणाले, 'नाही, आमचे चुकले वडिलांचा अपमान करावा म्हणून आम्ही बोललो नाही. स्वराज्याचे नुकसान, मनाला मानवले नाही म्हणून बोललो. कोङ्कणा गेला म्हणून बोललो. '

'महाराज कोङ्कणाचे काय एवढे वडिलांपुढे ? हा अतिमोलाचा गड देऊन टाकावा. महाराज, आपण तर अवघा मुलुगव काढीज करा. उदास होऊच नवा. 'महाराजांना हा विवेक फार मोलाचा वाढला. पटला, त्यांनी जरा तीव्र शब्दांत म्हटले. 'होव 'जरुर, पण वडिलांचा झालेला हा अपमान ती केल.

त्या अफलात्मकानांचं बोलणं आम्हाला महत होत नाही. त्यांनी ज्यांनी आमच्या तीर्थरपांचा असा हीन अपमानकेला, त्यांचा त्यांचा सृष्ट आम्ही आमच्या हातानं घेऊ. तो अफलात्मकान, बाजी घोरपडे, ते बऱ्हीर मुल्तफाकान, मनसव ई कार ई मुलकी या सान्याचे वेढे आम्ही घेऊ!

तोनो विश्वनाथ या राजवचनांनी सुखावले. अबं पाळते असे चाटले असावं त्यांना.आई आणि वडिलांच्यावदद्व आमचा राजा असे पोटलिंगीवेळे वजादव वागतो. सान्या वराडी मुलुखापुढे गूर्धफुलाचा आदर्श ठेवतो. एक चारिलक्षंपल्ल करारी पण नम्ही नेतृत्व मराठयांन्या मुलुखाला नाभलेले पाहून खोणाऱ्याही दोळ्यांत अभिभानाचे आनंदाश्रु तरळावेत असंच थोलणं राजा बोलला.

हा सारा मंबाद पुढे कवींद परमानंद गोविंद नेवागकर पांनी लिहून ठेवला. त्याचा हाआधार कोळाणागड आदिलशाहीत राजांनी देऊन टाकला. वादथाळ्या हुक्मावरून नव्हे. वडिलांच्या आजेवरून!

आपले भयंकर वैरी आहेत, अज्ञान आणि आळस!

शहारीरामे विजापूरात स्थानवद्दून होते. (दि. १६ मे १६४९ पासून पुढे) वा काळात शिवाजीराजांना आदिलशाहाच्याविरुद्ध काहीही गढवड करणे शक्य नव्हते. त्यांच्या महत्वाकांक्षा बदकाल्या होत्या. पण गप्प बसणे हा त्यांचास्वभावशर्मच नव्हता. त्यांनी ओळखले होते की, आदिलशाह, जंजिल्याचा मिंदी, गोव्याचे फिरंगी, अन् दिल्लीचे मोपल हे आपले वैरी. पण यांच्यापेक्षाही दोन भयंकर शत्रू आपल्या जनतेच्या मनात घुमून बसलेले आहेत. त्यांना कायमचं हुसकून काढले पाहिजे. त्यातील एकाशवृनं नाव होते आळस, आणि दुसऱ्याचे नाव होते अज्ञान.

या दोन्ही शत्रुंता शिवाजीराजांनी आपल्या स्वराज्याच्या नीमापार पिटालालं होतं. ते स्वतः अचंद परिश्रम करीत होते, विशांती महजबेच आढळ, ती त्यांना सोमवतच नव्हती, त्यांचे हेर कोकणातील दत्याळोच्यात आणि नागरी किनाऱ्यावर हव्या आणिनको असा गोष्टीचा शोध घेत होते, कारज पुढची मोठी झेप कोकणावर घालायची होती, याच काळात त्यांचं लक्ष पुण्याच्या आग्नेयम अवज्या दहा मैलांवरती अखलेल्या कोहवे गावावर गेले, कोडाणा ते भुजेश्वर या डोंगररागेच्या उत्तरांजीवर हे कोंडवं वसलेलं होतं, तेथूनच वोपदेव घाटातून कृत्ते पठारात जाण्याचा प्राचीन रस्ता होता, बाधाटाच्या पायध्याशीच कोहवे गावाला प्यायला पाणी नाही अशी न्हायन्हाय अवस्था उन्हाळ्यात कोंडण्याची होत होती.

शिवाजीराजांनी या कोंडव्याच्या जवळ अचुक जागा शोधून धरण बांधायचं ठरविले, जो काही पाऊन थोडाफार पडतो, त्याचं पाणी बंधारा घालून जटवायचं, कमीतकमी खर्चात अन् उत्तम अभ्यासपूर्वक केले, तर हे होतं, राजांनी तसंच करायचं ठरविले. स्वतः जाऊन धरणाच्या जागेची पाण्याणी केली, जागा निवडली, उत्तमच पण त्रिखंडधारा घालायचा तिथंच एक प्रचंद धोड उभी होती, ही धोड कोडण आवश्यकच होतं, हे अतिकटाचं काम राजांनी कोंडाच्यातल्याच येसवा कामठे नावाच्या एका तरुण मराठ्याला सांगितलं आणि त्यानं ही धोड फेहून वाढली.

धरणाचं काम सुकर जाले, खर्चही बचावला, राजे स्वतः धरणाच्या जागी आले आणिनिहायत खूश जाले, येसवाचं जीव तोहून धोड फोडली होती, राजांनी येसवाला कीतुकाची भावामधी दिली, कीतुकान ते येसवाला रोख रुक्कम नविस म्हणून डेऊ लागले, राजा सुखावला होता, माझ्या स्वराज्यालक्षी तरुण गोरे जीवापाण काट करीत आहेत याचा स्वाला आल्हाद वाटत होता, पण तो येसवा! राजांची गोख बक्षिसी खेहिचना, तो म्हणाला, 'ऐसे खर्च झोऊन जातील, मला कायमची भान्य पिशवायला जरा जमीन द्याल का ?'

राजे अधिकच भारावले, येसवाला आलेली ही दृष्टी फारंच चांगली होती, घरमंसारचांगला फुलाचा
यामाडी चार दिवसांची चंगळवाजी न करता कायम कणाच माध्यन येमवा परंत करीत होता,
राजांनी तावडतोव होकार दिला, त्यांनी येसवाला चारवीत जमीन दिली, येसवाच्या आणि त्याच्या
कुटुंबियांच्या मनात एक नवाच अभिमान फुलला की, माझ्या स्वराज्यात, माझ्या
राजाने, माझ्या कुटुंबाच्या कायम हितामाडी मला बाबर दिले, आता कट कर, भरल्या कणासीला टेकून
पोटभर हळाची भाकर खाल.

राजा अशा नजरेचा होता, दिवाळीत उटणे आवुन आंघोळ घालाची अन् मळ धुवून काढावा तसा
राजाने कोणाला काही कोणाला काही काम मांगून त्यांचा जाळस आणि अज्ञान धुवून काढायचा
दिवाळसणव मांडला, राजाने माणसे कामाला बाबाची, ज्यांनाशयाची गरज असेल, त्यांना
राजाने 'ऐन जिनसी' मदत चालू केली, रोख रळमउथळली जाते, ज्या कामामाडी रळम घ्यावची ते
काम करण्याऱ्येची माणसं नको तिथं उथळलपटी करतात, कामे वोचलतात, अविवेकी माणसं
उवीच लगीन करतात, उगीच देवळ बोधत मुटतात, देवाला काय हे असले आबडतय व्हय ? राजांनी
रोकड कर्जे आणि वतने इनाम देणे कधी नुकच केले नाही, त्रिजाऊसाहेबांनी पुण्यात प्रथम आल्यावेली
गरजवंतांना आपले संसार आणि उद्योगांदे मजविण्यामाडी 'ऐन जिनसी' मदत केली, तोच हा
पायंडा राजे चालवित होते.

रहाटवळ्याच्या रामाजी चोराच्याला शेतात विहीर बांधायला नाही का अशीच मदतकेली, यातने रयलेत
फुण्याकुण्याच्या गूळीचर्या जखमा राजे भरुनही काढीत होते, तुम्हाली ठाऊ नसल, मी
सांगतो, कोळण्याच्या या येसवा कामळ्याच्या संसाराला फार भोली जश्चम जाली होती की कशी ? पूर्वी
कोळण्याच्या किल्सेदाराने बांधशाहीत या येसवाच्या चोराल्या भावाबर खोटे नाटे आल खेऊन त्याला

ठार मारले होते. कामळचांच्या प्ररातली लक्ष्मी विधवा आली होती. कथी गुन्हा नसताना असे
आभाळकोमळलं, कमं सावरायचं ? कुणी मावरायचं ?

शिवाजीराजांनी मावरायचं, येसवा कामळयाचं कोमळलेलं परखुलं शिवद्वारे मावरलं, हे असे मावरलं
किननदेवानं गोवर्धनं पर्वत सावरला तसे नावरलं. आपल्या बोटावरसावरलं. पण अवश्या
गवळ्यांच्या काठीचा आधार त्या पर्वताला मिळालाच की

चंदग्रहण

शहाजीराजे प्रत्यक्ष तुर्मातृम सुटले, तरीही ग्रहणकाळ संपत्ता नाही. मोहम्मद आदिलशाहने
शहाजीराजांना केवेनुन मुक्त केले. पण त्यांना हृष्टम केला की, आमची परवानगी मिळेपर्यंत
तुम्ही विजापूर शहरातच राहायचे, याहेर कुणेही अजिवात जायचं नाही.

अतिशय धूर्तपणाने आणि सावधपणाने शहानं हा हृष्टम दिला. म्हणाऱ्ये शहाजीराजांना त्यानं विजापूरात
स्वानवळ केले, याचा परिणाम शिवाजीराजांच्या उद्योगांवर आपोआप झाला. शहानं वा मार्गांनं
शिवाजीराजांना थाकच दाखविला की वध, तुझा वाप मुक्त असला तरीही विजापूरात तो आमच्याच
पंजायाली आहे, जर तू मळ्यादीच्या पहाडात गडबड करशील, तर अनुनही तुझ्या वापाचे प्राण जातील
याद राख.

धूर्त शहाने शिवाजीराजांच्या हालचाली साखळवंद करून टाकाल्या.

पण गण बसणं हा शिवधर्मच नव्हता, ते एक तुफान होते, त्यांच्या महत्त्वाकांशेलाविजेते पंख होते.
राजांचे भीमा नदीच्या उत्तरेकडे थेट शिल्लीपर्यंत नदी होते. आज ना उद्या पण नवकरात
लवकर आणल्याला भीमा ओलांडून मोगलाई सतेवर नक्कीच चढाई करायची आहे, हे लधात थेऊन
मळ्याराज बाबत होते. भीमेच्या उत्तरेला थेट काळमीरपर्यंत शहाजहानचं मोगली मासाज्य होते. तसेच

केळातरी सत्यादी ओलांडूनमावलतीला असलेल्या कोकणपट्टीवर आपल्याला उतरायचं आहे आणि कोकणचा समुद्र आपल्या ओंजलीत घ्यायचाय हीही महत्त्वाकांधा त्यांची होतीच, कोकणात मता विजापूरकराची होती. पण त्यातही निझीन आफली जवऱदम्त मता जविच्याच्या सामरी किल्ल्यावर याटली होती, एक्षाद्या बेटावर आणि गोमातकात पौर्तुगीज फिरंगीनुसार माजवत होते. एकूण अवधं कोकण काढीज करणे म्हूळजे मुखरी- मुखरीशी झुंज देण्याइतके अवघड काम होते. अशेकवप्राया!

महाराजांची मावळ महत्त्वाकांधा सत्यादीबम्बन पश्चिम पायथ्याशी पगरलेल्या कोकणाचरनी होकाबून दोकाबून फिरत होती, प्रदृश यायथ्याशी होती. पण शहाजीनांने जोपर्यंत विजापूर भहरात थाही पंजाबाली स्थानवळ झाहेत, तोपर्यंत काहीही करतायेत नाही. याची जाणीव त्यांना होती. पण असवत नव्हते. पण काहीच परता येत नव्हते. पण आपल्याच लहानम्या स्वराज्याचं वळ ते वाढवित होते. पायवळ, घोडदळ, हेरखात, परराष्ट्रवकील खात, जमीन महमूल, रयतेच्या अडीजवळची इत्यादीत ते अविधांत चुंतले होते.

हेरगिरी करणारे नजरखाव खात, वर्गी सगाण्यासारांचं न्वराज्याभोवती शत्रुज्वा मुलबांत भिरभिरत होते. नानांनी विधासराय दिषेचे, बहिर्भीर नाईक जाधव आणिअसेच चतुर हेर त्यात होते. पुढे संयुक्ती परभुजी आणि वल्लभदास या नावाचे दोन चतुर गुजराठी हेरगिरीसाठी महाराजांना गवळले, निवळून निवळून आणि पारखून पारखून महाराज माणसं मिळवत होते, पडवत होते. यात जातीधर्माचं वधुग नव्हते.

सामान्य माणसांतून जनामान्य माणसं घडविण्याचा हा शिवप्रकल्प होता. अत्रे, बोकील, पिंगले, आवीकर रावोपाई, हणमंते, पतकी अन् जशाच कुळकण करीत खडेशाशी करणाऱ्या किंवा हातात दर्भाची बुद्धी अन् पळीपंचपात्री घेऊन गावोगांव शाद्यपथाची पिंड पाडणाऱ्या वा लक्ष्मजीच मंगलाटक तारस्वरात ओरडत हिंडणाऱ्या.... पण तल्लख बुद्धी, काळजात हिम्मत आणि

मतशटात तलवारीची हौस असलेल्या निवडक मटामिकुकाचे गुण जनूक द्रैकन
 त्यांनाही राजकारणाच्या आणि रणांगणांच्या आख्याकृपात उत्तरविणारे महाराज अद्वापगढ अवध्या
 मळ्हाडीजातीवमातीलाडी आपल्या हृदयाची शरीत होते ; स्वराज्याच्या कामाला गुफीत होते हे राज्य
 एक आहे , आम्ही मारे एक आहोत अन् थींच्या इच्छेप्रमाणे हे राज्य आम्ही वैभवशाली
 करणार प्रतिपद्वचेलेखेच आहोत ही गगनालाही ठेसणी बनविणारी महत्वाकांक्षा शरीत होती.
 महाराजांचा पहिला पायदळ मेनापती होता नुग्यान वेग मरनोवत , बहिजीर् नाईक जाधव हा
 रामोळी होता. महार, प्रभु, धनगर, सोनार, शिकलगार, कहार, चांभार, भांग, किंती
 जाती जमातीनी नावे चेऊ ? शहाण्यव कुळीच्या मराठ्यांपामून ते चंदपूर
 गोडवनातील उघड्यावाप्रथ्या गोडांपर्यंत अवध्यांचाभोडता सह्यादीच्या भोवती महाराज मांडीत होते.
 त्यांना 'अवध्या मळ्हाडी मांचे गोमटे करावयाचे' होते. त्यागाडी हा स्वराज्याचा मनमुवा त्यांनी
 मांडला होता. शहाजीराजांच्या स्थानवद्दलेमुळे ते सह्यादीच्या शिवरांगाशीच खबवाले होते. खोलांवाले
 होते. कोकणात डोकावून डोकावून वधत होते. त्यांना कोकणचे वैभव दिसत होते. अन् गरीब
 रथलेचे हातही दिसत होते. कोकणात आदा पिकत होता. रस गळत होता, कोकणाचा दृश्या राजा जिस्मा
 खेळत होता. येतकरी राजा अर्द्धपोटी राहत होता , तरीही जगत होता.

हवश्वांच्या अन् फिरंग्यांच्या अन्याचारांचे फटके खात होता. तरीही नवी आणेची स्वप्र पाहत , दुःख
 उशास्थाली शाकून झोपत होता. कोकणातल्या त्या आगरी, कुण्डी, कोळी, भंडारी, माळवणी अन्
 गांवकर 'मंडरीना 'पहाटेच्या स्वप्रान शिवाजीराजे दिसत अमल्याम काय ?
 अन् याच काळात (ह. स. १६४९ - १६५२) महाराजांच्या चाणाक्ष हेरानी कोकणपट्टीहेरली.
 सुख , दुःख , अपमान , अन्याचार आणि आणेचे किरणही हेरले. मंदिर हेरला, किंवार हेरला. लबाड
 हेरले , वैरी हेरले. इमानी अन् कणाकूही हेरले.

महाराजांची लेप पडणार होती. कोकणपट्टीवर उद्धा ? परवा ? ते अबलंबूत होते. शहाजीराजांच्या पुढच्या परिस्थितीवर, पण याच काळात महाराजांचं बळ त्यांच्या नळहाताएवक्ष्या स्वराज्यात सुपाएवढं वाढत चालते होते.

पण नियती मोठी दाढ. एका बाजूनी पंचात बळ वाढवित होती, तर दुन्ह्या बाजूनी तीन नियती पंचावर भरंकर आधात करीत होती. याच काळात (इ.स. १६४९, फाल्गुन) अगदगुरु तुकाराम महाराज अचानक हे जग सोडून गेणे

क्रांती प्रथम काळजात व्हावी लागते

मोहम्मद आदिलशाहची प्रकृतीचांगनी नव्हती. शाह अधींगवायूसारक्या विकाराने नुकापांगला झाला होता. त्याचीतिथित डामक्त झोली, त्याच्येलीचोलघुमट या प्रचंद इमारतीचं बांधकाम उंचउंच चढत होते. लवकरच ते पूर्ण होणार होते.

आपल्याला हे माहिती आहे ना ?की गोलघुमट ही इमारत म्हणजे याच मोहम्मद आदिलशाहची कवर. मोहम्मदआदिलशाह तत्त्वशील वादशाह झाला त्याच्येली त्याने स्वतःनाठी स्वतःच हेकवरम्हान बांधावयाम सुरुवात केली. निणात वाम्हुकारागिरानी ही इमारत बांधली. उझारलेल्या वा उभटलेल्या छवनीचे अनेक प्रतिछवनी या घुमटात घुमत होते. पण आजारी वादशाहच्या मनात एकच छवनी आणि असंख्य प्रतिछवनी उभटत होते मन्हाळ्यांच्या बंडाचे. वादशाह देवीन होता.

एक गोष्ट त्याने खेली त्याने चार वर्षांच्या स्थानवद्देनेतर शहाजीराजांची मुक्ताकेली. शहाजीराजे दृष्टिं कर्नाटकात आपल्या जळागिरीवर रवानाही झाले. म्हणजेच शिवाजीराजांच्यावरचं असलेले दृष्टपण आणि चिंता एकदम भिरकाबनी मेली. स्वैर संचार करावयाम हे 'शिवाजीराजे' नावाचे वाढल मुक्त झाले अनु मुसाट मुटले. गेल्या चार वर्षांत राजांनी आदिलशाही

विकल्प बोटही उचलले नस्ते. ते एकदम पाच हजार स्वारंचं लक्षकर घेऊन स्वराज्यानुन महाजेंच राजगडावरून थेट कर्णाटकाच्या दिशेनंसुटले, कर्णाटकाच्या उत्तर भागात मासूर या नावाचं एक जवर लक्षकी ठाणे होते. शिवाप्पा नाईक देशाई हा शाही ठाणेवार मासूरच्या किळ्यात होता.

शिवाजीराजांना भवेकर बाबली हल्ला या मासूरवर अभ्यानक ध्रुवकला. त्या शिवाप्पा नाईकाला स्वप्रातही कल्यान नसेल की, ही मगाडी चित्तांची अदप आपल्यावर थेंडल. वारण मासूरपासून शिरकळपर्यंत सर्व मुलुख आदिलशाहीचा होता. या एकड्या मोठ्या प्रेशात सर्वच ठाणी आदिलशाहीची, सातारा, कराड, बिरज, कामळ, विकोटी, तेरदळ इत्यादी सर्व ठाण्यांना टाळून शिवाजीराजांनी थेट मासूर बाढले होते. शिवाप्पाची अध्यरण; दाणादाण उडाली, त्याची फौज उधळली गेली. तो पळून गेला आणि महाराज हा तदाचा देऊन तेवढ्याच जपाळ्याने पुण्याकडे एमार आले. मासूर त्यांनी आपल्या तात्प्रात ठेवले नाही? लुटले नाही? मधल्या कोणच्याही ठाण्यावरहल्ला किंवा कव्या केला नाही?

नाही! नाही! का? राजांना आदिलशाहीम हे दाखवून द्यायचं होत की, हा शिवाजीराजा भोगला विसरभोळा नाही, गाफिल नाही, बाबळट नाही, बहिनांच्या स्थानबद्दलेच्या काळात माझं बळ आणि माझी तरवेजी किंती आहे हे मी तुम्हाला दाखवून देतो आहे. माझ्या बहिलांचा झालेला अपमान मी विसरलेलो नाही.

मासूरवरच्या हल्ल्याने आदिलशाही दरवार यळ झाला. आता दरवारात चिंता होती पुढे काय होणार याची.

महिने उकटत नेले. महाराजांचे हेर मोरचाईतुनही खदरा आणीत होते. दिल्लीचा शाह शहाजहान आरन्याच्या किळ्यात आजारपण भोशीत होता. त्वाचा थोरला शाहजाहा दारा दिल्लीत होता. दुसरा

पुत्र मुराद हा गुजरायेत मुभेदार होता. तिसरा पुत्र औरंगजेब हा दक्षिणेत विदरला होता. आणि
चौथा बंगालच्या बाजूस होता. त्याचं नावमुजा,

शाहजानला इतर कोणच्याही वैनांपेशा आपल्याच मुलांची भीती वाढत होती. त्यातला योरला
पुत्र वारा हा सुमेस्कृत होता. बाकीचे सबके कुर घापशाहनही कुर प्राणी होते. सगळे टपले होते
दिल्लीच्या तस्तावर. बहुतांशी नवे राजपूत सरदार औरंगजेबाला अनुकूल होण्याची शक्यता
होती. शाहजहान मरणाचीही कुणी चाढ पाहणार नव्हता. बंडामाठी जो तो तोका चंदुका ठासून तयार
होता. थर म्हणजेपरिम्भिती अशी होती की, दार्ढगोळ्याचे वोडारच उढवावे तसे बंद
करून राजपूतांना दिल्लीच ताव्यात येता आली असती, कांती! पण या राजपूतांना कांतीपेशा
आदशाहाची असलेली आपली नाती जास्त मोलाची वाढत असावील. राजपूतांच्या मनात कांतीचे
म्हणजेच स्वातंत्र्याचे विचार येतच नव्हते. त्यांच्या अंतकरणात कांतीचे विचार प्रेरितकरणारी एकही
जिजावाई राजस्थानात जन्माला आलेली नव्हती. इतर कुटून ही कांती याची? कांतीची आयात
आणि निर्यात कधी करता येत नाही. ती उगवावी लागते स्वतःच्याच मेंदूत मग ती उतरते हूदयात, मग
ती शिरते मनगटात, अन् मग ती प्रकट होते तलवारीच्या पात्यातून.

शिवाजीराजांना ही उत्तरेची ओळख पुरेपुर आलेली होती.

रावकारण उंदंड करावे,परि कळोचि न द्यावे!

शिवाजीराजे फार बारकाईने अभ्यास करून योजना आवृत असत, असे ठाईठाई दिसून येते,
लहानमोळ्या कामात त्यांना येत गेलेलं चश पाहिंवं की लक्षात येते, की या राजानं या प्रशंसाचा सर्वांगीण
अभ्यासपूर्वक आगावडा तयार केला होता. योजनावद्दुताहा शिवकार्याचा आत्मा. हा अभ्यास त्यांनी
कोणत्या साधनांनी केला हे मांवता येत नाही. पण महाभारतातील श्रीकृष्णापासून ते प्रकुनीपर्यंत

सात्प्राणाजनीतीचाल्यांनी त्यांना अबदी दाट ओळख होती असे बाटे. कृष्णाच्या राजनीतीचा त्यांच्या मनावर फार मोठा परिणाम होता यांत शंका नाही, कृष्णानीतीचा राजकारणात अनुकूलपद्धती करणारा हा शेवटचा राजा, वाकीचे नारे कृष्णाचे भजत करणारे, देवके वाक्षणारे, तर तवम करणारे भावडे भन्हा!

यावेळी (इ. स. १६५६ अशेर) मोगल शास्त्राची स्थिती उभीचव चिनाजनक झाली होती, सार्वत्र्य प्रचंड होतं. पण गजपुत्रांच्या स्पष्टेमुळे आणि शाहजहानच्या नाजूक प्रकृतीमुळे सर्व दरबारी संघरमात पढले होते. भरंगार पाताळकंठी आणि महत्त्वाकांक्षी आणि तेवढाच ढोंगी औरंगजेब दक्षिणेत बीदर-नोंदेड वा महाराष्ट्राच्या सरहडीवरीलभागात सर्वेन्य होता, त्याचे लक्ष बापाच्या आजारपणाकडे अनुमत्त्वाच त्याच्या भरणाकडे अत्यंत आस्थेने लागलेले होते. कोणत्याहीक्षणी दक्षिणेतून दिल्लीकडे दीडाये लागेल हे औरंगजेब ओळखून होता, आणि हेच औरंगजेबाचे वर्म शिवाजीराजांनी ऊऱ्युक हेरले होते. राजांना उत्तरेतून शाहजहानच्या तच्येतीच्या बातम्या येत होत्या. अशाच गंभीर बातम्या राजांना मिळाल्या, त्यांना खात्रीच पटली की, हा औरंगजेबातापासूनच दिल्लीकडे जाण्याच्या अधीर तवारीत आहे. आपल्याला हीच संशी आहे या मोगलांवर झडप घालण्याची!

शिवाजीराजांनी संमतच केली. त्यांनी आपले वकील सोनो विश्वनाथ डवीर यांत बीदरकडे औरंगजेबाच्या भेटीमाठी नजराणे देऊन पाठविले. हेतु कोणाचा ? औरंगजेबाला बनविणे! सोनोपतं औरंगजेबाला दरबारी रिवाजाप्रमाणे अदवीने भेटले. खां सूर्योदयात राजांनी मोगली सत्तेला लक्षानसा ओरखडाही कढला नव्हता, भांडण तर नाहीच ते नाक्षम्यही नव्हते. यग सोनोपतांचा नेमका मगमुक्ता कोणता ? ते औरंगजेबाशी साळनूदपणे ओळखे की, 'कोकणातील आणि देशावरील चिजापूरी आदिनशाहीचा जो मुळख आमच्या कम्बात आम्ही खेतला आहे, त्याला तुमची राजकीय मान्यता असावी. '

म्हणावे राजांनी मुलुक खेतला होता आदिलशाहचा अन् ते मान्यता मागत होते मोगलऔरंगजेबाची!

फुकटची निष्ठा राजे औरंगजेबापांची वकीलांमार्फत व्यक्त करीत होते, औरंगजेबानं यात काय जाणार होते ? फुकटच मोठपण ! सोनोपत इ जणू मंत्रीचाच वहाणा करीत होते.

यातील मराठी डाढ औरंगजेबाच्या लक्षात आला नाही. त्याने ही मीरी मंजूर केली. या शिवाशी तारीख होती २३ एप्रिल १६५७, सोनोपत विदरहून परताऱे, राजगदाना पोहोचले, राजांची बोलले आणि फक्त सातच दिवसांनी शिवाजीराजांनी आपले भरधाव पोडवळ वेऊ, भीमा ओलांगून मोगली मुलव्यांत मुसऱ्यांनी मारली, त्यांनी औरंगजेबाच्या तात्पातील जुध्र ठाण्यावर एकदम झटप घातली. गढवंब व्यविना, लेकदो घोडे आणि युद्धसाहित्य पल्लविले, (दि. ३ = एप्रिल १६५७) सोनोपतांनी मीरीच्या वहाचे लग्न सातच दिवसांत पार उघळले, तदृक तदृक तदृक... लगेच राजांनी श्रीगोदि, पारलेर आणि प्रत्यक्ष अहमदनगर या ठिकाणी असलेल्या मोगली ठाण्यावर भर्यंकर घाव घातले, भरपूर लूट मिळविली.

या मात्र्या वातम्या औरंगजेबाला विदरला ममजल्या, त्याची लळपायाची वाग ममतकाला गेली. या मराठी कोल्हापुरांनी आपल्याला निषेची हून दाढवून आपल्यावर उघडउघड हून्ले केले याचा वर्ष काय ? आपण तहानं गाफील आलो, मिचानं लोणी पल्लविले, गाफील का जो माल है, वो अकलमंदका चुराक है!

पण औरंगजेब यावेळी स्वतः काहीही करणार नाही याची अनुक छाडी राजांनी उवृत्तच त्याला निषेच्या तहाचे आनिष इश्वविले अन् डाढ साधवा.

औरंगजेबाला घार्ड होती दिल्लीकडे जाण्याची, कागण वाप अतिशय नंभीर जाजारी होता, केवळ ना केवळ महाराष्ट्रातून ही मोगलाई मत्ता आपल्याला उघडून काढायचीच आहे. तड्डीच. आला हीच

संधी आहे, हे ओळखून ही संधी अचूकपणे राजांनी टिपली. पण पुढची धूर्त नाटकशाजी पाहा. राजांनी हे छापे घालीत असतानाच रघुनाथ बम्बाळ कोस्ठे या आपल्या विलंदर वकिलाला औरंगजेबाबडे नवराष्याची चार तांट वेऊन रवानाही केले होते. कशाकरता? जूपर, नगर, वीरोद इत्यादी मोरली डाण्यावर आमच्याकडून 'नुकून' झालेल्या दोङगाईबद्दल पश्चाताप आणि क्षमेची याचना व्यक्त करण्याकरिता! या वकिलाने चिडलेल्या औरंगजेबाबाची भेट वेऊन भरपूर पश्चाताप व्यक्त केला, केलेल्या गोष्टीची खोटी माफी मागितली. हेतु अमा की, दिल्लीची घाई लागलेल्या औरंगजेबाबाने जाताजातादेव्हीन शिवाजीराजावर लहानमोठागुद्दा घाव घालूनये.

ही मारी कोलहेबाबी औरंगजेबाला समजत नव्हती काय? होती, पण तो अगतिक होता. शवृच्या अगतिकतेचा असाच फायदा आयचा असतो, हे वुण्णाने शिकविले. शिवाजीराजांनी मतराच्या शतकात ओळखलं, ज्या दिवशी आम्ही भारतीय कृष्णानीती विसरलो, त्या दिवसापासून आमची घसरगुडी चानू झाली.

शिवाजीराजाच्या दिनेने संतापाने पाहात अनु फक्त हात चोलीत औरंगजेबालादिल्लीकडे जाणे भागच होते.

पुढचे पाऊल पुढेच पडेल

शिवाजीराजांनी यावरी (दि. २ ढे ३० एप्रिल १६५७) एका अत्यंत अवघड अशा श्राड्हमी राजकारणात हात घातला. मोगलांमारुक्क्या दैत्य बळाच्या संसिरुद्ध पहिला हल्ला केला. मोरली ठाणी मारली.

औरंगजेबाबाने सर्व पाताळवंदी डाव आणि डोगवाजी करून दिली कव्वात घेतली. त्याने बापाजा आम्याजा कैदेत ठेवले. तो 'आनगरीर' बनला. मृणजे जगाचा सत्ताधीश! या त्याच्या

आलमगीर पदबीचा शिवाजीराजांवर काय परिणाम झाला ? राजांवर दहशत वसली का ? खेळ ! पण
ते खिळतेने वहुदा हमने अमावेतराजपुतांच्या राजनिघेला,

पण दूरापाच्या बादशाहवर माझ परिणाम झाला. याचे नाव होते शहा अल्याम सारी. त्याला
औरंगजेबाचा राज झाला. तिरस्कार बाटला आणि कीवही. पण त्याने एक पव औरंगजेबाला
किहिले. त्यांत शहा अल्याम लिहितो : 'असे ! तु आलमगीर केच्छा झालाम ? जगाचा मताधीश !
आलमगीर ? तो दक्षिणेकडे (महाजे महाराष्ट्रात) अमलेला शिवाजी तुका हेराण करतोय. त्याचा
बंदोवस्तु तुझाने होईना आणि तुआलमगीर ?'

महाजे रा आणि पुढच्या काळात शिवाजीराजांच्या धूमाकुलाची रणधूमाळी हराणच्या
तेहरान राजधानीपर्यंत पोहोचली.

शिवाजीराजांच्या राज्यकारभारात आणि राजवारभारात एक चोष्ट अंतिशय प्रकर्षनेदिसून येते. ती
महाजे स्वाचलंबन, कुठेही, कुणाकडेही मदतीच्या-भिक्षेच्याआशाळभूतपणाने ते बघत
नाहीत. अश्वधान्य, सुद माहित्य, गडकोटांची वाघणी, दारूचोळा आणि आविर्क व्यजिना सदैव समृद्धच
असला गाहिजे, हा त्यांचा कटक आग्रह होता. स्वराज्याला कधीही आविर्क कर्ज काढल्याची वेळ
आलीच नाही. यात अनेक गोष्टी प्रकर्षाने नजरेत भरतात. आवश्यक तेवढा चर्च, आवश्यक ती
काटकमर, उध्लपटीला पुरता पाववंद, जिम्त चिरेवंद, ब्रह्माचारी, गुन्हेगारी एव्ही जेवंद. एकदा
का भरकारी मेवकांना लाच व्यायाची सवय लागली वी, रथतेची दुःखे आणि तेवढेच शाग राज्यर्कच्याला
सोमावे लागतात हे राजांनी पक्के जाणलं होते. 'रथतेमआजार देऊ नये, रथतेच्या भाजीच्या देठासही
हात नावू नये. रथत दुखी आली तर म्हणू लावेल की, यापेक्षा मोगल वरे ! मग मराठीवांची
उज्ज्वल वाचणार नाही.' हा महाराजांचा राज्यकारभार, राज्यसंसार, एक्षाच्या दक्ष पण तेवढ्याचे प्रेमल
अशा गृहिणीसारख्या राज्यकारभार महाराज करीत होते. न्याय चोख होता. अन्याय करणाऱ्यांना

कठक शिक्षा होत होत्या. कामगिरी करणाऱ्यांना ते पोटाशी मायेने घेऊन कौतुक करीत होते.

महणूनच जुन्या पत्रांत राजांच्याबद्दल अब्द येतात वेलाफुलामारक्ष्या भक्तीचे, तुळशी-दवण्यामारक्ष्या अन् चाफा-चकुलीसारक्ष्या मुंगद्याचे. हे बघा नां 'राजधीचे राज्यम्हणे देवताभूमी', 'हे श्रीचे राज्य आहे', 'हे धींच्या वरदेवं राज्य आहे.'

शिवाजी महाराज फार फार प्रेमक होते, मुणी आणि कषाढू परमार्थवंत आणिचारित्रवंत संतमज्ञानाचे ते नमू भक्त होते. कोणत्याही धर्माच्या, पंथाच्या बाजारीच्या ईश्वरभक्तापुढे ते हात जोडून होते. पण कोणत्याही राजकारणात वाराज्यकारभारात र्यांनी या संतोचा हम्सक्षेप होऊ दिला नाही. त्याही संतांनी फक्त देवभक्ती, लोकबागृती आणि लोकसेवाचे केली. यात कोणीही मरकारी मंत नव्हताच.

शिवाजीराजा एक माझूस होता. तो अवतार नव्हता. आपण शिवाजीराजाच्या दैवित्यमान पराक्रमी कृत्यांनी आणि उदात आचरणाते दिशून जातो. आपले होळेभक्तिभावाने मिटतात. नको! ते दोळे उघडण्याची आवश्यकता आहे.

शिवाजीमहाराजांनी अचूक संघी साधून, आपल्या कार्दनकाळामारक्ष्या महाभयकरअसलेल्या सतेवर नुजर, नगर, धीरोंदे इत्यांनी अप्यांवर हत्यार चालविले, हे पाहून औरंगजेबाचे दोळे खाडकन उघडले. वटारले गेले. तो या गोष्टीचा वदला नक्तीच येणार होता. पण दिल्ली नाळ्यात आप्यांवर मिररस्थावर व्हायला वेळ लागणार होता. त्यावेळचाही फायदा येणार होते. शिवाजीराजे! त्यांनी औरंगजेबी सतेवालचे कोकणाले उत्तर ठाणे जिन्ह्यातले काही किल्ले येतलेच. राजांच्यामारक्ष्या अचूक संघीमाथू राष्ट्राला नेहमीच हवा असतो.

याचवेळी (इ. स. १६५७ उत्तरार्ध) राजांनी कोकणात आपला घोडा उत्तरविला. कारज र्यांना संपूर्ण कोकण समुद्रातक्ट स्वराज्याच्या कञ्जात हवे होते. राजांनी दादाजीराजेकर आणि सग्यो कृष्ण

लोहोकरे वांना ऐत दिवाळीच्या तोडावर कल्याण आणि भिंवडी जिकावदास रवाना बेले, जिंकले. या दौधांनीही एकाच दिवशी कल्याण, भिंवडी कावीज केली. या दिवशी दिवाळीतील वसुवारम होती. (दि. २४ ऑक्टो. १६५३) दुर्गाडी किल्ल्यावर झेंडा जागला. इथे भूमीगत धून हड्डे भरले राजांना मिळाले, लड्यापूजन सार्व ज्ञाने, कल्याणाच्या चाईत मराठी आरमाराचा शुभारंभ झाला. आगरी, भेंडारी आणि कोली जवान सागरलाटेमारवे महाराजांच्याकडे थावतआले. आरमार सजू लागले, पैशात किंमतच करता येणार नाही, हिंयामाणकांनी तुळा करावी अशी ही कोकणची जवान आगरी, कोली, भेंडारी माणसे आरमारावर दाखल झाली. कोकणची किंतारपट्टी तळहळू सवराज्यात येऊ लागली. आंबा पिकल होता, रसगळत होता पण कोकणचा राजा उगाचीपोटीच शोपत होता. आता स्वराज्यात आमराया बहरणार होत्या. नारली सुपारी चवरीमारळ्या तुलगार होत्या. कोकणचा हा उगळाळ होता.

कल्याण भिंवडीपासून दक्षिणेकडे कोकणवर महाराजांची मोहीम सुरु झाली. एकेक ठाण भगव्या झेंड्यापाली येऊ लागले

आलं उधाण दर्याला

मोगली ठाण्यांवर शिवाजीराजांनी जवानक हले केल्यासुले जीरंगजेव संतापलेवाच होता. पण आता यावेळी काहीच करता येत नाही. हे लक्षात घेऊन तो दिल्लीला गेला. पण त्याच्यामनात शिवाजीराजांचा पुरेपूर काटा काढायचा हे नक्कीच झाले. विस्मय घाटलो, तो राजांच्या क्रमालीच्या धाडमाना. एका कर्दनकाळ सनेच्या विरुद्ध आपणहून वेमुर्वत हे असले लाकरी राजकारण करायचे राजांनी साहस बेलं ही अल्पत मोठी खेप होती. पण ती अलिशय विचारगूर्वक म्हणाऱ्येच अभ्यासगूर्वक होती, तो वेडेपणा नव्हता. तो मिळत अमलेल्या मंधीचा अनुक अन्हमवास फायदा घेणे होते, तो फायदा राजांना झालाच.

अशा अनेक मंडी पुढल्या इतिहासात पेशव्यांना लाभल्या. पण त्याचा फायदा हळचित्रव एक्षाचा प्रमाणी घेतला गेला. तसा प्रत्येक मंडीचा फायदा इंतजांनी आमच्याविरुद्धअनुक टिपला. लहान वयात आणि आपल्या लहानाशा मैत्यानिझी राजांनी अनेकदा अवघड डाव धाडसाठे विकले. ज्याला नेतृत्व करायचं आहे, त्याने शिवचरित्राचा बारकाईने अभ्यास करावा, काळजांत अनुक कल्पनेची कल येईल. बुद्धील वल येईल अन् पदरात फल पडेल. आता आपण शिवाजीराजांचा नुसताच जवऱ्यकार जरा कमीच करावा!

दि. २४ ऑक्टोबर १६५७ या दिवशी शिवाजीराजांनी कल्याणपासून दक्षिण कोकणात मावंतवाईपर्यंत वादळी स्वारी मांडली, महिनोन्महिने राजा स्वारीबर आहे, त्याला विधांती सोसतच नाही. या कोकण मोहिमेत संपूर्ण कोकण महाराजांच्या कर्त्तव्यात आले असे नाही, पण किनाऱ्यावरचे अनेक विल्ले आणि काही जलदुर्ग महाराजांनी मुसरीनेशेपटाचा फटकारा मारून एकेक भलामोठा मात्ता मारावा, तसा एकेक जलदुर्ग राजांनी मटकावला. हरणेचा विल्ला, जयगड, घेरिया, देवगड, रेठी अन् घेट तेरेबोल शिवाय महादीच्या अंगांच्यावरती असलेले अनेक गिरीदुर्ब महाराजांनी कावीज वेले. केवळ प्रचंड वादळ आहे हे! आमच्या तरुण मनात असंच काही अचाट कर्तृत्व, आजच्या हिंदवी स्वराज्यात आणण्ही गाजवाव असे येतंच नाही का? का येत

नाही? जाळन? अजाग? वेशिसत? अभिसानशूल्यता? आत्मविश्वासाचा अभाव? अल्पसंतुष्टता? सचळे च काही!

याच काळात इमिनेश टोपीवाले व्यापारी, बंदुकवाले लकडी पोर्टुगीज अन् मारेच अठरा टोपीकर फिरंगी हजारो मैलांबऱ्युन मागरी मागाने भारतात येत होते. उंदराच्या कानाएवढे आणि विळाच्या

पानाएऱ्यावे याचे देश, नकाशावर लौकर मापडतही नाहीत. पण त्याची महत्वाकोक्षा लाटवर स्वार
होऊन आम्हाला लुटायला आणि कुटायला येतहोती.

कोकणातील या स्वारीत (इ. स. १६५७ ते ५८) शिवाजीराजांच्या नजरेस अनेक गोष्टी आल्या.
काही मुख्यावणाऱ्या तर काही मिरचीमारड्या शोबणाऱ्या त्यात राजांना ती कोकणी मन आणि मनवट
गवसली, ती कारच मोजाची होती. मायनाक भंडारी, वेटाजी भाटकर, दीवतसान, मिठी
मिळी, इत्राहिमचान, तुकोजी जांचे, नायजीकोळी नरपाटील आणि असे अनेक आगरी
भंडारी, कोणी, कुजारी, प्रभु, मारम्बत बंदखी महाराजांच्या या जागर-गोंधळात कर्तृत्वाचे पोत
पेटवून राजांच्या भोवती हुक्कम लेलायला जधीरतेन गोळा होऊ लागली. हे सारेच समाजगट घरेवर
गुणी होते. शीर्य, धादम, कल्यकडा, निशा पराक्रमाची हीम आणि उत्तुंग महत्वाकोक्षा या
तरुणांच्या रोमरोमात उमळत होती. राजांनी या कोकणी चतुर काळमुद्यांचा जळूक उपयोग करायच्या
योजना आचल्या. कृतीतही आणल्या.

या आगरी, कोळी, भंडारी पोरांचे काय मागरी अशूप मांगावं ? जन्मल्वावर यांना आधी समुदात
पोहता येत होते. अन् यग जपिनीवर रोगता येत होते.

एकच पुढच्या काळातील इतिहासातील साथ सांग वा ? शिवाजीराजांच्या मुख्युनंतर औरंगजेबाने
मराठी राज्य शिळून टाकण्याकरता अमाप दळवादळ घेऊन इथं म्हारी केली. पंचवीस वर्ष तो मराठी
देशावर येणान धालत होता. पण कोकणात किनारपट्टीचा एकाही मागरी विल्ला अन् कोकणाची कीतभर
जपिनही औरंगजेबाला पंचवीस वर्षात जिंकता आली नाही. अजिंक्य! कोकण अजिंक्य, भंडारी
अजिंक्य, आगरी अजिंक्य, कोळी अजिंक्य, समुद्र अजिंक्य, मराठी राज्य आणि मराठी छवज अजिंक्य.
हे कर्तृत्व कोणाचे ? हे या कोकणी मदांचे.

आणि आज याच माणसांना आम्ही मुंबईत 'रामागाडी' म्हणून भेंडारी आमायला लावतोय. मैंनेती अन् साक्षा धुक्कून बाळून आमायला लावतोय, हटिलात कपवर्ध्या विसळायला लावतोय, वास्तविक यांचा 'मान भारताच्या आरम्भारी नीकोवरुन शत्रुघ्न तोका वंदुकांनी सरवती करण्याचा आहे. ही सारी मार्गील रेस आहे.

शिवाजीमहाराजांनी तीनशे वर्षांपूर्वीरु हे ओळखाले, कोकण अंजिक्य दगडवले, आमच्या लक्षात केल्हा येणार ? ब्रिटीश विळ्वम पिण्यामारुचा एकाचा कान्होजी ओंगा, मायनाक भंडारी किंवा एकाचा मराठी दीक्षितस्थान आम्हाच्या आज जाखेल वा ?

मराठियांची पोरं आम्ही भिणार नाही मरणाला

याच कोकण स्वारीतून (इ. स. १६५७ - ५८) शिवाजीराजे कुडाळपर्यंत समुद्र आणि भूमी कळात येत पोहोचले होते. देशावरीलही लोणावळ्याजवळच्या अनेक किल्ल्याचा कळा राजांनी घेतला होता. राजमार्ची, लोहगड, तुऱ्यांतीकोना आणि पूर्वीरु शहाजीराजांच्यासाठी बादशाहच्या ताढ्यात देऊन टाकलेला कोडाचा राजांनी कावीज केला होता. कोकणातील पण सह्याद्रीवर असलेले माहुनी, कोहऱ्यगड, सिद्धगड, मलंगगड, मरसगड, इत्यादी गडही लिंकने होते. स्वराज्य वाढले होते.

विजापूरचा अध्यांगवायू झालेला बादशाह मोहम्मद आदिलशाह चार नोव्हेंवर १६५६ रोजी मृत्यु पावला होता आणि त्याचा मुलगा अली आला बादशाह जाला होता. हा अली वयाने १७ - १८ वर्षांचां होता. त्याची आई ताजुल मुकऱ्यादीरात उर्फ बडीमाहेवा हीच मर्व कारभार पाहत होती.

कुचितच एकाचा झटापटीत स्वराज्याच्या मावळी मेनेचा पगभव होत होता. नाही असं नाही. पण उल्लेख करावा असा एकही विजय या काळात आदिलशाही मेनेलाकुठेही मिळाला नाही. नव्यत्र

विजयाचाच घोष उठत होता मराठांचा. त्वामुळे आधीच हादरून गेलेल्या विजापूरच्या शाही
दरबारची अवस्था चिंताकांत झाली होती, घरं म्हणजे ही विजयाची गमनभेदी गर्जना साडेतीनशे
वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर एकदम उठली होती. हीच शिवकांती गलवलून गेली होती. शिवाजीविरुद्ध काय
आणि वेळेन झाले होते, स्वकीय शवूना काय तोटा? त्यांचं घोट मततच दुखत होते, राजांच्या या
मुसाटकोकण स्वारीमुळे (ड. स. १६५३ - ५८) आदिलशाही गलवलून गेली होती. शिवाजीविरुद्ध काय
करावं हेच वड्या वेगमेस आणि शाहीम समजत नव्हतं, विचार करीत बसायलाही सवट नव्हती, मतत

मराठी

चादलाच्या

वातम्या

येत होत्या.

या मराठी विजयांचं मर्म क्वेचनं होतं? का जय मिळत होते? असं
कोणचं 'मिसाईन' महाराजांना मवमनं होतं? आम्ही तरुणांनी आज याचा अभ्यास केला
पाहिजे. महाराजांनीच अनेक प्रसंगी स्वतः उद्घारलेल्या शेळांत ते मर्म सापडते, ते आपल्या मावळचांना
महणावेत.

'आपापले काम चोख करा', 'हे राज्य श्रीच्या आशीर्वादाचे आहे', 'पराक्रमाचे तमाशे दाखवा', 'या
राजवाचे रथण करणे हा आपला फर्ज (फर्जीच्या) आहे', 'त्यांमध्ये चुक्क नवा. 'सिधू नदीचे उगमापानून कावेरी
नदीचे पैलतीरापावेतो अवश्य मुलुख आपला, तो मुक्त करावा, ऐसा मानस आहे.

आणि असेच किंतीतरी वसीर भिटवित असे शब्द महाराजांनी आपल्या किंवलगांच्यापाठीवर हात ठेवून^१
आयुत्यभर उड्डारले. हे शब्द हृदयी कोरकनं यावळयांनीस्वराज्याकारता सर्वेस्व पणाला
लावले. अनुशासन, शिस्त, निस्वार्थ सेवा, स्वच्छ राज्यकारभार आणि नेत्यांवरती नितांत विश्वास हे
शिवशाहीच्या यशाचे मर्म होते. महणूनच हरभरी, हरदिवशी, नित्यनवा दिन जागृतीचा उगवत

होता. मावल्यांच्या आकांक्षापुढति गगन रोज झुकत होते, ठेवणे ठरत होते. त्यानुनच भरत होते स्वराज्य आणि बहरत होते स्वाभिमानी संसार. आळम, अज्ञान, अन् अहंकार यांची हकातपटी झाली होती. अन् लाचारी, फितुरी आणि हराम्होरी यांना स्वराज्यात जावा नव्हती. असे मारे घडले तरच

राष्ट्र	उभे	राहत	असते, फुलत	असते,
---------	-----	------	------------	-------

शिवकालात तसं पाहिलं तर रणांगणावर होणाऱ्या जखमांमुळे कण्हण्याचेच क्षण रोज आणि अखंड उठत होते. पण पोरे हस्यत हगत कळहत होती. अभिमानाने कण्हत होती, अन् मग कोणी एखादा शाहीर डफावर चाय मारून गर्वत होता. 'मराठियांची पोरे आम्ही, भिणार नाही मरात्ता'

अन् मग माझ्यासारख्या मज्जाईच्या इन्यासोऽन्यात भिरभिरणाऱ्या बोधल्याना सुनू नागतं की,

मज्जाठियांची	पोरे	आम्ही	नाही	भिणार मरणाला!	
सांगुनि	गेला	कुणी मराती	प्राईर	अवघ्या	विश्वाला.
तीच	आमुची	जात	शाहीरी	मलबट भाऊी	भवानिचा.

पोत नाचवित आम्ही नाचतो, दिमाव आहे जवानिचा

कठीण नाही ते ब्रत कसलं?

अगदी प्रारंभाणामुन विजाऊसाहेब, शिवाजीरांवे आणि राजकारभारी यांनी एक अत्यंत महस्त्वाची पद्धत स्वराज्यात सुरु केली. प्रधानमंडळांपासून ते अगदीसाठ्या हुज - यापर्यंत प्रत्येक स्वराज्य-नोकराना रोख पगार वेतन, हे वेतनही प्रत्येकाना अगदी निवापितपणे मिळावे, अशी अवसर्था कोणालाही नोकरीच्यामोद्दान्यात वतन किंवा मिरामदारी दिली जात नसे. संगूण

राज्यकारभाराची आधिक व्यवस्था वेतनावरच योजिलीहोती. सरंजामशाही आणि वतनशाही यांना
इथेच प्रतिबंध घातला गेला,

कोणत्याही वादभाहीत हा अना वेतनवदू राज्यकारभार दिसत नाही. नामान्यनोकराना पगार
असतील, पण बाकीच्या मोळुपांना नेमणुका मरंजाम, जहागिर्याआणि वतनदाऱ्या होत्या.
यामुळे अनुशासन राहतच नव्हते. शिवाजीराजापांती तुकमी शस्ती सतत मुसज्जा होती, यातील हे एक
प्रबळ कारण होते, पगारी फळतीवरतीराज्यकारभार करणारा शिवाजीराजा हा अवाचीन युगातला
एकमेव राज्यकर्ता. त्यामुळे सरंजामशाहीतील दुर्गुज राजांनी अस्तित्वातच येऊ दिले नाहीत. आतापर्यंत
बुडावेळ्या वादशाह्या आणि विजयनगरचे राज्य का बुडाने माना अचूक वेष शिवाजीराजांनी
निश्चित घेतला होता. यात शंका नाही. त्या चुका आपल्या स्वराज्यात होता कमा नयेत. बाकिरिता ते
अखंड सावधान होते. माणसांनी परीक्षा होते ती कठोर संकटाव्या आणि भरघोम स्वार्थाच्या वेळी, ती
वेळ मासोरी आणीच.

कमालीच्या अस्वरूप आणि संतम झालेल्या आदिलशाही दरवारने एक प्रबंध निर्णायिक मोहीम राजांच्या
विकल्प योजिली, इ. म. १६४७ पासून ते आज्ञा इ. म. १६५९ प्रारम्भापर्यंत आदिलशाहीता शिवाजीराजे
सतत पराभवाचे फटके देत होते. स्वराज्याचा मुनुख बाढत होता. कोकणातील फार योडा
प्रदेश, खंदरे आणि विलजे राजांनी काशीज केले होते, स्वराज्याचं आरम्भार दर्यावर स्वार आले होते.
आरम्भारकडे महणजेच मागरी सरहदीकडे यापूर्वी बाकाटक राजांपासून ते यादव राजांपर्यंत अगदी
शिळाहार आणि कटव राजांपर्यंतही कोणी महत्व ओळखून लक्ष्य ठिले नव्हते. कुणाकुणाचे योदीशीच
गलवते दर्यावर तरंगत होती. पण ती लुटपुटीच्यापोरखेलामारखीच, पोरुंगीज आणि अरवांसारस्या
महामहावांखी शत्रुला अन् वाखेगिरी करजाऱ्या कायबद्ध्या शत्रुवा धडक देण्याइतकी
ताकाव आपल्यात असली पाहिजे हे शिवाजीराजांनी अचूक ओळखलं. त्यांनी आरम्भार उधे करण्याम
गतीने मुरुवात केली.

तरे म्हणजे श्री आरमाराची परंपरा शानिवाहनापासूनच चालू राहिली वसती, तर पुढे शिवाजीराजांनी आपले आरमार असे जवर बनवले असते की, खरोखरचमगाळपांचे लक्करी आणि व्यापारी जहाजे थेट इराणी, अरबी, कुरोपी आणि अफ्रिकी किनाऱ्यांपर्यंत जाऊन घडकली असती. नव्या अर्थात रुमजाम पावेतो आमचे आधिक आणि लक्करी साम्राज्य निर्माण झाले असते. पण 'सागरी पंचकोशी ओलाडली तर आपला धर्म वुडतो' अशी खुलचट कल्पना आमच्या धर्मेण्डितांनी उथे रुजविली अन्वादविली. आता शिवाजीराजांना आरमाराच्या थीगणेशापासून मुरुवात करावी लागत होती. स्वराज्याचे भाग असे की, कोकणातील सात्या दर्वाजीर जमातीनी राजांना काळजापासून मदत केली. हाहा म्हणता दर्यावर दरारा बसला. आरमार हा एक स्वतंत्र लक्करी विभाग झाला. आरमारी नेनापती म्हणजे सरखेळ म्हणजे सागराठ्यक्ष हे पदराजांनी निर्माण केले.

आता विजापुराहून निघाला होता अपांचावान, आदिलशाहीने आणि राजमाता वळशावेशमेने या खानाना अगदी स्पष्ट शब्दात हुक्म दिला की, 'हम नहाई करना चाहते नहीं', 'ऐसा बहाना बनाकर सिवाको धोका देना।' स्वराज्यासवटशिवाजीमहाराजांचा आणि त्याच्या सर्व साथीदारांचा 'निरुक्त फडशा' पाहण्याकरिता ही प्रबंध मोहीम खानासारख्या सर्वांचीने प्रबंध मेनापतीच्या नेतृत्वाचाली निघाली. (इ.म. १६५९, मार्च) एवढ्या मोक्ष्या प्रमाणात घोडदल, पायदल, तोफखाना आणि अपार युद्धाहित्य विजापुराहून निघाले, सार्वभौम मराठी राष्ट्र उभी करण्याची महाराजांची कल्पना आणि महारावांका मुक्तामक्त पार पार विरहून टाकण्याकरता आदिलशाहीने मांडलेला हा ढाव होता.

जास्तीतजास्त दक्षतापूर्वक आणि योजनापूर्वक खानाने आरावदा आवला, शिवाजीला डोंगरी किल्ल्यांच्या गराड्यातून बाहेर, पूर्वेतील सपाटीच्या प्रदेशावर यायला भाग पाडावे असा त्याचा पहिला प्रयत्न होता. म्हणूनच त्याने आदिलशाही हड्डीतीलदेवदेवस्थानात धुमाकूल

घालण्यान सुरुवात केली. तेथे त्याला कोण अडविणार ?त्याच्या स्वतःच्या सैन्यातही आमचीच माणसे
मोरुया संक्षेपे होणी, नण् त्यांच्याच अध्यशासेखाली खान या देवस्थानांचे घिंडवडे काढत होता.
यात त्याचा हेतु एकक होता, शिवाजीराजांना चिडविणे, त्यांच्या धार्मिक भावना कमालीच्या दुर्विणे.
हे केले की, गजा चिंदेल, भावनाविवश होईल आणि आपल्या विरुद्ध तो चाल करून येईल, मौकळ्या
मैदानी मूलखात!

यातच शिवाजीराजांच्या राजकीय विवेकाला आणि लष्करी मुल्यदेणिरीला आव्हान होते, खवरा मिळत
होत्या, यावेळी महाराज कुडाळहून राजगडास आले, खान म्हणजे मृतिमंत्र मृत्युदूतच, राजगडावर
लाभान यमाचे दूत पिरऱ्या धारीत होते, राजांची अतिथय नाहकी राणी सर्दिवार्दि क्षयाने अत्यबरुद्ध
होती, खालाच्या बानम्यांनी स्वराज्य अस्वरुद्ध होते

हे चारित्र्य दधीचीचे, हे चारित्र्य मावळ्यांचे

महाराष्ट्राच्या हिंदवी स्वराज्यावरप्राणांतिक भंकट येत अमलेले पाहून भारतातील कोणकोण
राजांच्या मदतीकरता येणार होते? राजपूत ? जाट ? बुदेले ?गडवाळ ? डोऱ्या ? शीख ?कोणीही नाही.
जे काही करायचे होते ते राजांना आपल्या भाघ्यामुळ्या गरीब मावळ्यांच्याजिवावरच करायचे होते,
साधीमहानुभूतीमुद्दा मिळण्याची वानवा होती, पण राजांचा पूर्ण विश्वाम होता या आपल्या भावांवर
आणि भवानीवर.

दरमज्जल खान फीजेनिशी पुढे सरकत होता, महाराजांना धार्मिक भावनेने चिडविण्याचा जाणि
मद्दारीनुन मौकळ्या मैदानावर काढण्याचा उब पूर्णपणे फसला, वासळ जसं गाईपामून दूर जात
नाही, तसेच महाराजांचे प्रेम मद्दारीच्या गडकोट इन्याक्कोन्यावर होते, ते त्याला विलगून होते,

याचवेळी शिल्पीत वादशाह बनलेला औरंगजेब काय विचार करीत होता ? हादलबद्धानांगीही त्याना दिसत होता, तो शिवाजीराजांवरही भयंकर चिटलेला होता आणि अफझलखानांगीही म्हणजेच विजापूरच्या आदिलशाहींगीही त्याचे शत्रुत्वच होते. त्याने साधा मरळ विचार केला की, आपले हे दोन्हीही शत्रू आहेत, आदिलशाह आणि मीवा, हे दोघेही आपमांत मुंझणार आहेत. यातील जो कोणी शिल्पक उरेल त्याच्याविश्वद नंतर आपण पाहू काय करायचे ते! बहुतेक उरणार अफझलखान, शिवाजी मंपणार, हरगीज मंपणार!

गोव्याचे पोर्टुगीजही अलिमच राहिले, जविज्याच्या सिद्धीची हील मराठी राज्यकोकणातून मुरचाळून काढण्याचीच होती. पण रावेळी महाराजांच्या विश्वद फार मोठी गडबड करण्याची कुवत त्याच्यात नस्ती. जी गडबड थोडीफार सिद्धीने केली ती महाराजांच्या मराठी सरदारांनी उथळून नाबमी, सिद्धी गप्प बसला.

आता मरळमरळ डाव होता अफझलखान विश्वद शिवाजीराजे, शिवाजी डोंबरगातून आहेर पडत नाही हे चानाना दिग्ंुन आले तरी तो प्रयत्न करीत होता. वाईत आल्या आल्या (इ. न. १६५९ मे) त्याने स्वराज्याच्या पूर्व कटेवर असलेली चार ठाणी मात हजार कीज पाठवून स्कादम जिंकली, ठाणी अगदीच नस्की बाबतीत नहानभी होती. शिरबळ, मासबड, सुपे आणि पुणे.

या ब्रह्मेचा मराठी रस्तेवर नक्कीच दहशती परिणाम होईल, जोक यावरतील, आपल्याकडे येऊन सामील होतील अशी त्याची अपेक्षा होती. या दहशतीच्या जोडीला लोकांना धनदौलतीचे आमिष दाखविले तर ही खेळवळ मावळी माणसं नक्कीच आपल्या पायाती येतील अशी व्यानाला खारी वाटली. त्याने मावळच्या देशमुख मरदारांना आदिलशाहीच्या शिक्कामोर्तवीनी फर्माने पाठविली. त्या फर्मानात शाहने या मरदारांना फर्माविले होते की, 'शिवाजीची वाजू नोंदा आणि नाबजाद मरदार अफझलखान यांसमामील व्हा, जर सामील झालांत तर तुमचं कोटकल्याण करू. पण

जर शिवाजीच्याच वाजूला राहून बादशाहीचिन्द्र वागलांत तर तुमचा साफ फडशा उडवू, याद राखा!

आम्ही शिवाजाना मुळासकट फडशा पाडणार आहोत !

हे असले भयंकर जरबेच पण तेवढेच गोड आमिणाचं कर्मान महाराजांच्या सर्व मावळीसरदारांना खानाने पाठविले, गहिलेच कर्मान वाईपासून अवघ्या पाच कौसावरज्जसलैल्या कान्होजी नाईक जेथे यांना मिळाले, कान्होजी नाईक ते कर्मान घेऊनच राजगडावर शिवाजीमहाराजांकडे आले, आपल्या पाचही तरुण पुतांसह आले आणि त्यांनी महाराजांना आभाळाएवढुया विश्वासाने मांगितले की, 'आपण अशिवात चिंता करु नका, मावळच्या सर्व सरदारांच्यानिशी मी तुमच्या पायाशी आहे, मी माझ्यापरावरावर पाणी सोडतो, '

केवदा प्रचंड विश्वास हा! आणि कान्होजींनी मावळच्या सर्व देशमुखांना सांगाती घेऊन महाराजांकडेच धाव घेतली, फक्क उत्तरांकर खंडोजी देशमुख हा एकमेव सरदार आधीच अफळनवानाना जाऊन मिळाला होता, वाकीचे सर्व जिवलग स्वराज्याच्या झेळाचाली!

खानाना बाटून होने भी, नाचार भिड्या भिकाज्यासारखे हे मावळे माझ्या छावणीत सेवा करायला येतील, त्याची पूर्ज निराशा जाली, तरीही त्याने एक बंसत केली, या शिवशाही सरदारांच्या घरात नव्या पिंडीतील पोरं होती, कुणाचा मुनगा, कुणाचा पुतण्या, कुणाचा भाऊ इत्यादी या तरुण पोरांच्या नावाने, खानाने नवी अशीच आमिणाची कर्माने पाठविली, पण एकही पोरगा खानाना जाऊन मिळाला नाही, मारं स्वराज्यच महाराजांच्या पाठीशी खडं झालं,

महाराजांनी हे निर्माण केले, आजच्या भागेत त्याला म्हणतात राष्ट्रीय चारित्र्य, राष्ट्रीय निषा, हे जर आपल्यापाशी असेल तर आपण शशूचे पैटन रणवाढे ही उल्यून पाढू शकतो, कान्होजीमारखे परमवीर अद्दुल हमीद आवध्यात तक्कपू शकतात, आवध्याआकोक्षांचे जेंडे गगनात चढू शकतात

महाराजांचे राजकारण म्हणजे बुद्धिवलाचाच डाव

शिवाजी महाराजांनी तीनशे वपौपर्वी आम्हाला केवळ मोलाचं लेण दिलो गाढीय चारित्र्य, नैश्वल कोरेकटर, हे असेल तर यशकीतीने गमनच काय पण मूर्यमंडळ गाठता येईल. शूल्यानुनस्वराज्य निर्माण करणाऱ्या श्रवणपतीनी औरंगजेबासारख्या कर्दनकाळ बैत्यालाही दाखवून दिले की, हा शिवाजीराजा मरणपावळा तरीही इथं हजारो शिवाजीराजेच उभे अमरील ते न वाकता, लाचारीने नशुकता, भरीरथ कठानीही न भकता महाराष्ट्र स्वराज्यासाठी असंड पंचवीस-पंचवीस वर्ष शृंजत राहतील. ते मारे शिवाजी वाकलारही नाहीत, अनु मोठ्यारही नाहीत. त्यांच्या त्वागाने दिल्लीच तळा दुर्भेदेन.

हेच शिवराष्ट्रीय अनु महाराष्ट्रधर्मीर्ये आमचं कर्तृत्व आणि आमची आवांका, पुढच्याइतिहासात साक्षात, प्रत्यक्षाम आली नाही का? आलीच! हे लेण आम्ही कठीही गंजू देता कामा नये. हे लेण आम्ही कठीही हरवून घसला कामा नये. माझ्या कुमार नाशवदांनो, मी हे महाराष्ट्र टाईम्समध्ये 'आकांक्षापुढिति विषेगणन ठेणणे' हे सदर मांडलोय, ते केवळ केवळ या एकमेव हेतुनेच. श्रवणपती शिवाजीमहाराजांचे असंख्य, उदात, उत्कट आणि उत्तुंग सदमुज यर आम्ही सतत हृदयात जाणे ठेवले तरच या चरित्राचा उपयोग, नुसतेच पुतळे अनु नुसन्याच पूजा व्यर्थ आहेत. निजीव आहेत.

अफळलक्ष्मानच्या स्वारीमुळे महाराजांचे शतपैलु नेतृत्व आणि त्यांच्या शिलेदारांचे शतपैलु कर्तृत्व आपल्याला या एकाच मोहिमेत प्रत्ययास येतेय. या मोहिमेतमहाराजांनी राजधानी राजगड युद्धामाठी न निवडता त्यांनी प्रतापगडमारखा गढनिवडला, प्रतापगड म्हणजे जणू विधात्यानेच रचून ठेवलेला सह्यादीतील अन्यंत विकट चक्रवृहत्तच. महाराजांचा सह्यादीच्या नैसर्गिक

रचनेचा, म्हणजेच भुगोलाचा अभ्यास किंती सूक्ष्म आणि अचूक होता हे लक्षात येते. अर्थात केवळ जावळी प्रतापशुद्धन काय, पण अवघ्या कोकण, महाराष्ट्र, समुद्र, मावळपट्टा किंवडुना अवधा महाराष्ट्रात्त्व त्यांनी सूक्ष्मतेन हेरला होता. वयोल तसा, निविड अरण्य, दन्याचोरी, पधिम समुद्र, पठारे आणि अशा अवघ्या मराठी मुलुखातील माणमंडी त्यांनी अचूक हेरली होती. त्याच्या सैन्यात कोकणातील जवान होते अन् त्या दूरवरच्या चंदपुरी गोंडवतातील गोंडंडी होते, सारेच होते उघळा शरीराचे, निधळा छातीचे, अन् कढव्या इमानाचे, अफलालक्षान प्रथव करीत होता अशा या निविड चक्रवृहातून महाराजांना मोकळ्या मैदानावर हुमकून आणण्याचा, त्याचे याचाचतीतील सर्व डाव याया गेले.

महाराजांच्या भनात या मोहिमेचा तपशीलवार आरखडा आचला जात होता. प्रत्येकपाऊन अतिशय साबधपणाने महाराज ठाकीत होले, विजापुराहन निधान्यापासूनचाईत येऊन पोहोचेपर्यंत खानाने अनेक पेचदार डाव टाकले, भावनेया दिवचले, चार ठाणी काढीज केली पण महाराजांनी या काळात कुठेही प्रतिहळने केले नाहीत. ठाणी जाईपर्यंत ती राखण्याची शिक्कन केली. पण गेल्यानंतर ती परत घेण्यासाठी अजिंबात प्रतिहळे केले नाहीत. उलट ठाणी खेल्यावर महाराजांनी सरमेनापती नेताजी पालकरंना त्यांनी नागितले, 'ही खेळेली ठाणी परत घेण्याचा आना अजिंबात प्रवत्त करा नवा, '

या काळात महाराजांच्या सैन्याने खानाच्याविरुद्ध कुठेही लहानसाही हल्ला केला नाही, खानाला या काळात महाराजांनी कधीही पत्र या राजकारणी दोषणी करण्यासाठी प्रत्यक्ष विवा अप्रत्यक्ष दूत पाठविला नाही. अगदी गण्य राहिले, झटप घालण्यापूर्वीचिन्ता जसा दवून वसतो, डरकाळ्या फोडत नाही, तरे याचुले खान कुचकळयातच घडवा होता. या जिवाजीच्या यनांत आहे तरी याच याचा त्याला शांगपत्ताही लागत नव्हता. पावसाळ्याचे चार महिने उलटल्यावर प्रथम खानानेच आपला वकील कृष्णाजी भास्कर कुलकर्णी, यांस वाईहून महाबळेच्याच्या पर्वताच्या पलिकडे

दरीतअमलेल्या प्रतापगडावर पाठ्यिले, महाराजांना डोंगरानून बाहेर काढण्याचा खानाचा हा शेवटचा प्रवत्र, त्याने वकीलावरोवर पत्रही दिले होते, खानाची अशी दरडावणी होती अनु वकीलाची गोडगोड वोलणी होती की, 'प्रतापगडाहून आम्हांग वाईत भेटण्यासाठी हुक्मदाखत ज्हा,' म्हणजे आमच्या पंचात यांचा आमच्या घटात येऊन पडा.

हेही खानाची गोडगोड अर्जवणी अनु कठोर दरडावणी महाराजांनी अतिशय कुशलतेने अनु खानालाच प्रतापगडाच्या खाली येगे भाग पाडले अगदी नसलेने, शरणागतीच्या भाषेत.

या काळात स्वराज्याच्या हेरांनी आपली कामगिरी अविशय उत्कृष्ट कीरच्यानी आणि तत्परतेने केली. याचबेळी राजापूरच्या बंदरात, कोकणात आदिलशाहीची तीन लाखरी बलवते येऊन थांबली होती. जर युद्ध भाजकले आणि कोकणात प्रभारले तर अफळनखानाना या गलवनातील युद्धमाहित्याचा उपयोग घावा हा आदिलशाही हेतु होता. गलवते मुसज्ज होती, पण त्यांवरील शाही माणसे पूर्ण वाफील होती. इतकेच नव्हे तर खानाची घावणी, पुणे, सातारा, कोल्हापूर आणि सांगली या भागातील आदिलशाही ठाणी आणि प्रथम खानही वाहत्या प्रमाणात गाफीलच बनत होता. ही किमया महाराजांच्या वकीलाची, हेरांची आणि प्रत्यक्ष महाराजांच्या वोलण्याची.

या मान्याचा परिणाम ? पराभव कुणाचा ?

सधद्द, पण सावधान असावे!

स्वतः पूर्ण मावध राहून शत्रुलागाफील बनवायचं आणि त्याच्यागाफीलपणाचा पुरेपूर कायदा उठवायचा हा शिवाजीराजांचा दाव, हाच त्याच्या युद्धीवळाचा दाव, आपल्या वकीलाच्या भाफेत

महाराज खानाला आपल्याचक्रवृद्धात गंतव्यित चालने होते. खानाने प्रतापगडच्या पावळाशी
यायचं मानव केलं.

खरं म्हणजे इथे जावलीच्या जंगलात गडाच्या घाटवर खान यायला कडूल आला ही खानाची चूकच
नाही का ? नाही. खानाला येण भानच होतं. नाहीतरी तो दुसरं काय करू शकत होता ? त्याला
शिवाजीराजा आपल्या मगरमिठीत हवा होता. त्याकरीता अग्वेर त्याला प्रतापगडावर हल्ला
करण्याकरता तरी यावच लागले असत. त्याने सरळ विचार केला की, शिवाजी आपल्या भेडीनाठी
गडावरून खाली यायला तवार होतोय. म्हणजेच आपण गडापवैत युद्ध न करताच, त्रिना अडथला
जाऊन पोहोचू शकतोय नेही आपल्या कीजेसह. म्हणुन खानाने ही कार मोठी अनुकूल नोष पडणार
आहे हेलजात घेऊन प्रतापगडाच्याली यापचं दरविलं.

यात त्याची काहीच चूक नाही. तो चूकला स्वतःच्याच गाफीलपणामुळे. राजकारण, दारुणोळयाचं
कोठार आणि तपोसाधना यांत किंवितही गाफील राहून चालत नाही. तपोभंग जारायला केवहा एक्षादी
अपराह बेर्हील याचा नेम नसतो. शारगोलयाचं कोठार उडवायला कुटून ठिंगी बेर्हीन याचाही नेम
नसतो अन् राजकारणात एक्षादा चाणक्य, कृष्ण किंवा शिवाजीराजा केवहा मधोरच्याला उल्यंपालयं
करून टाकील याचाही नेमनमतो. खान यावाचीत बत्यंत बेमावध राहीला. तेही स्वतःच्या
मनात शिवाजीराजाचा विश्वासवाताने जीव चेष्याची इच्छा धरून.

खान वाईवरून महावळेश्वराकडे निघाला, राजाना विवंत किंवा ठार मारून कवजातध्यायचं अन्
विजापुरला न्यायचं हे त्याने अगदी निश्चित दरविले होतं.

या प्रतापगड कालखंदात महाराजांना अनेक मानसिक यातनाना तोड यावे लागले होते. ते
प्रतापगडावर राजकारणात व्यय असतानाच तिकडे राजगडावर त्यांच्या राजीसाहेब गईवाई या मृत्यू

पावल्या. (दि. ५, सन्देशर १६५९) हे तुऱ्या सामान्य होते का ? त्यांचा पुत्र संभाजीराजा हा अवधा दोन वर्षांना होता. जिजाक माहेवांना चिंता आगीमारुंदी भावून काढीत होती, आईची चिंता ही महाराजांना केवळी असहनीय होत होती. आईवर कमालीन्हे प्रेम करजारा हा पुत्र होता.

एक गोष्ट मर्वात चिंतेची होती, ती महाराजांच्यावर अपरंपार प्रेम करणाऱ्या मावळयांच्या मनस्थितीची. हे मावळे महाराजाविर रामायणातल्या हनुमंतासारखे अन्वानरदलासारखे प्रेम करीत होते. त्यांचा महाराजांना प्रथमपासूनच आप्रह होता की, 'महाराज, खानाला नातीने भेटू नका, धोका आहे. तो घात करील या डोगरदळ्यात खानाशी आम्ही झुजतो. वर्षनवर्ष ही झुजतो. पण तुम्ही त्वा आमीत शिरू नका.'

मावळयांने आणि सरदारांने हे प्रेम अलौकिक होते. पण महाराजांना डाव त्यामुके अडखलत होता. शबूच्या जास्तीतजास्त फौजेचा आपल्या कमीतकमी फौजेनिशी, कमीतकमी वेळेन पूर्ण पराभव करण्याचा डाव महाराजांनी आवला होता. यावर हेमवंगडी म्हणत होते, 'हे जमलियास ठीक, पण न जमलियास कैसे होईल ?'

महाराजांचा जवरदस्त आत्मविद्यास आणि मावळयांचे जवरदस्त प्रेम यांचा हा मर्शर्च होता.

आणि महाराजांनी एका बध्यरात्री अर्धेवट ओपेलून खादवडून उढून आपल्या या सरदारांना आपले स्वप्रच मांगितले. महाराजांने शब्द असे, 'थी भवानी आमच्या स्वप्रात आली, थी आम्हास योलली की, 'लेकरा, त्याने (खानाने) माझा अपमान केला. त्या काम काळजीने करावे. तुजला यश लाभेल, मीतर तुझी तलवारच होक्तनराहिली आहे. थी आम्हास प्रसन्न आली.'

अन् यग अवध्यांना पटलेचकी आला यश विकार, महाराजांनी जनलेच्या थदेचा वेलेला हा अचूक उपयोग, थद्वा हे सामिध्य आहे, अंधशद्वा हे दौर्बल्य आहे. महाराजांनी आपल्या आयुष्यात कधीही अधिशद्वा ठेवली नाही. पण योग्य थदेचाआत्मवल वाढविण्यासाठी असा उपयोग केला.

महाराजांनी खरोप्परच आपल्या तत्त्वारीने नाव 'भवानी' असे ठेवले.
 त्वरंच महाराजांना स्वप्रात भवानीदेवी दिग्ली की? ती बोलली का? थीवं जाणो! पणस्वराज्यावर
 आलेलं भवेकर मंकट या थीवरच्या सथद्देनेच उधळले गेले, राज्य वाचलं, राजा वाचला, इवज वाचला
 हे मात्र सत्य. ज्याते त्याते आपल्या बुद्धीने आणि भावनेते निवाहा करावा. मात्र महाराजांचे
 आणि मरदांगांचे सर्व काम अल्यंत मावधूपणे, शिस्तबद्ध आणि योजनावद्द चालूच हौते, खान
 महावलेच्चरपर्यंत येऊन दाखल झाला होता

आकांथांना पंच विजेचे

अफललखानाशी कमा प्रसंग घडणार आहे, याची कल्पना कुणाळाच करता येत नव्हती. पण जो
 काही 'प्रसंग' होणार आहे त्यात काहीही घडी; विजय, परावर्य चा मृत्यु, तरीही कोणीही
 हाती येतलेलं स्वराज्याचं काम यांवृत्त नवे, हात महाराजांचा आपल्या जिवलगांना कळकळीचा आदेश
 होता. त्याप्रमाणे 'प्रसंग' नंतरच्या साऱ्या योजना महाराजांनी आशीच निश्चित केलेल्या होत्या.
 महाराजांचेच शब्द आहेत, 'आम्हांन काही दगाफटका झाला तरी नेताजी पालवारांचे हाताखाली तुम्ही
 सर्व झुंजत राहा,' यीतेत थीकुणाने अनुनाला असंच मांशितले आहे नाही? कर्मणे वाचिकारस्तो!
 दि. १० नोव्हेंबर १६५९, गुरुवार चा दिवशी तो 'प्रसंग' घडणार होता. नेमका
 कमा? ते विधात्यालाच माहीत. पण स्वराज्याचा राजा आणि प्रत्येक मीनिक टरल्याप्रमाणे आपल्या
 जवाबदारीत घर्क होता. या दिवशी पहाटेपर्यंत सर्व मरदार आणि मावले आपापल्या टरलेल्या
 मोर्चावरती टपून वसले होते.

महाराजांनी यथासांग थीची पूजा केली. कुलोपाठ्याव प्रभाकर भट्ट राजोपाठ्ये यांनी पूजामंत्र म्हटले.

महाराजांनी पूजा केली ? होय, पण मंपूर्ण योजना दधतापूर्वकआमृतेचून सिद्ध केल्यानंतर ते

पूजेस बसले होते. एक्षादा विश्वाशीर् पूर्ण अभ्यास केल्यानंतर वडीलशाळ्यांचा नमस्कारपूर्वक आशीर्वाद

घेतो तमे, म्हणजेच महाराज तपश्चर्या करणारे होते, नवम करणारे नव्हते, नवम करणारे लोक

देवाशी 'कांटूकट' करतात. 'माझे अमुक काम होऊ दे, म्हणजे देवा मी तुळ्याकरता तमुक करीत.'

अन् अजूनपर्यंत तरी शिवाजी महाराजांबद्दलन्हा ऐतिहासिक विश्वसनीय कागदपत्रांत कोणत्याही

कामाकरता किंवा हेतूकरता महाराजांनी कोणत्याही देवदेवतेला नवस केल्याची एकही नोंद सापडलेली

नाही. ते नवमवाच नव्हते.

दुपार झाली. महाराज खानाच्या भेटीमाठी निघाले. जिवा महाला, सकाळ, मंभाजी

कावजी कोंडाळकर, मंभाजी करवर, गिद्धी इत्ताशीम, येमाजी कंक वरीर दहा जिवलग, महाराजांने

सांगाली होते, तेच ठरले होते, तेच येणार होते, पण आलेकिल्यावरुन उतरताना गडाच्या खालच्या

परिसरात जे मावळी मैन्य ठेवले होते, त्यांनी महाराजांना बानेकिल्याच्या गायन्हा उतरून

येताना पाहिलेच, या मायद्यांचा किल्लेदार होता गोरखोजी वाकदे, हे मारेच मावळे महाराजांना

पाहून भारवने आणि त्यांना गराडा घालून म्हणू लावले, 'महाराज, तिथे (चानाचे भेटीचे जागी)

धोरवा आहे. आम्हाला तुमच्या मांगाली घ्या.'

ठरलेल्या योजना जशाच्या लशाच पार पाहल्या पाहिजेत हा महाराजांचा कटाक्ष होता. कोवळ्या

मायेच्या पोटी डाव विघडणं योग्य नव्हतं. महाराज तरीही न रागावता त्यांना मावेने म्हणाले,

'दादांनो, जे ठरले तेच येतील.'

आणि महाराज ठरल्याप्रमाणेच भेटीच्या जागी शामियान्यापाशी आले. सर्वबाबतीतमहाराज अतिशय सावध होते, दध होते.

शामियान्याच्या दाराशी महाराज पौहोचले. खानाने तंबूच्या बाहेर न वेताळ आतच महाराजांना म्हटले, 'तू अपनी हिम्मत बहादुरीकी शेषी बधारता हैं? वेआदव मे वुरी राहपर कृपू चलता हैं? मेरा मातहत बन जा! अपनी सारी शेषी ढोडकर इस अफलालखानको गले लगाओ।' आणि खानाने महाराजांना मिडी मारली. अन् धणातच त्याने महाराजांचे मस्तक आणल्या डाव्या वगलेत जोरात डाव्या हाताने करकचले. अन् आपली कठार काढून महाराजांच्या कुर्खीवर वडाशून घाव घातला. तो घाव नुसताच खरखरला. कारीगार घाला नाही. कारण महाराजांच्या अंगाव गोळारी चिन्तात होते. त्याच्या हे लक्षात आले असावे. कारण त्याने लगेच दुखरा घाव घालण्याकरता कठार उगारली अन् तो घाव घालणार, एवढ्याने महाराजांनी आणल्या डाव्या वाढीतील विनवा खानाच्या पोटात चुपसला. विकाळी फुटली. दग्धाने महाराजांचा घातकरावयास आलेला खाल स्वतःच गारद झाला.

जर महाराज प्रत्येक विमियाला सावध राहिले नसते, तर तेच बाबद झाले असते. हा सागाच प्रगंग आता जगाला तपशीलवार माहीत आहे. या शामियान्यातील ती भेट म्हणजे या प्रतापगड प्रकरणाचा मूर्यविवाप्रमाणे केंद्रित आहे. एण मूर्यविवाचे ने किरण जमे दूरवर पसरलेले असलाल, तमे या प्रकरणातील महाराजांच्या अलोकिकनेतृत्वाचे किरण दूरवर पसरलेले होते. त्याचा अभ्यास युवकांनी बासवाईने वेळापाहिजे. महाराज गडावरून खानाच्या भेटीमाठी उतरले तेढ्हा, देवाला नमस्करकरून आणि तीर्थ घेऊन निघाले, त्याचवेळी वटीलधान्या, स्वराज्यसेवकांचा अतिशय आन्यापूर्वक नल्ला आणि विरोध घेऊन ते निघाले. कुलोपाध्यायाला त्यांनी आदरपूर्वक वंदन केले. पण तंबूतील प्रत्वळ भेटीच्या त्या प्रमोगानंतर काही धणात घानावरोवर आलेल्या त्याच्या वकिलाने, म्हणजेच कृष्णाजी भास्कर कुलकणीर याने खानाची तलवार उचलली

आणि महाराजांच्यावर तो घाव घालण्यासाठी धावला. महाराज निमिषभरकी बेगावध नव्हते. त्यांनी धणात त्या वकिलाचा घाव अडविला. महाराजांनी त्याला चांगल्या शब्दांत कळकळीने बौनून घाव घालण्यापासून परावून करण्याचा प्रयत्न केला. चूप सांगितले. तरीही त्याने महाराजांवर तीनवेळा लागौणाड घाव घातले. ते त्यांनी अडविले, उढवले, इतके माझूनही कृष्णाजी भास्कर कुलकणीर् वकील ऐकत नाही, वरं पाहिल्यावर महाराजांच्या भवानीचा सपकन फटकारा फिरला. अनु कुलकणीर् वकील ठार आला. पाहिलंत ? गडावरून निघताना महाराजांनी कुलोपाध्याय प्रभाकरभट्ट राजोपाध्ये यांना सादर नमस्कार केला होता. कुलोपाध्यायांचा तो आशीर्वाद राजाला होता, स्वराज्यासा होता. महाराजांने मन आणि मस्तक नप्रवेन अंद्रत करीत होते. पण खेटीच्या जागी राजांवर म्हणजेच स्वराज्यावर घाव घालणाऱ्या कृष्णाजी भास्कराला ते ठार करीत होते.

खानाच्या बाजूने आलेल्या मरवारांत महाराजांचे एक चुनते, भोसले होते. म्हणजे महाराजांचे ते काकाच. विळळ्याच्या पायव्यापी आलेल्या युद्धात ते ठार प्राप्ते. महाराजांचा हुक्मसंघ होता मावळचांना की, 'जे हुंजतील त्यांना मारावे. जे शरणयेतील त्यांस मारो नये.' भोसले काका त्यात ठार आले. पाहिलंत ? महाराज आपल्या स्वतःच्या वकिलाला म्हणजेच पंताजी गोपीनाथ वोकील यांना आवराने' काका 'म्हणत असत. त्यांना प्रेमाने आपल्या कुंतुबातीलच मानीत असत. या प्रतापगड प्रकरणात महाराजांनी मंत्र पंताजी काकांचा भरणीम सादर मंत्रेम गीरव केला.

महाराज आपल्या रक्ताच्या काकाला ठार मारीत होते अनु मानलेल्या काकांचा आदर करीत होते. खानाच्या वकिलाला ठार मारीत होते अनु आपल्या कुलोपाध्यायाला नमस्कार करीत होते. महाराजांचा हात स्वराज्यधर्म होता. यालाच म्हणतात महाराष्ट्रधर्म. 'विनृ देव्हान्यासी आला, देवपूजा, नावटे त्याला' तेथे पैजांच्याचे काम, अधमासी व्हावे अधमा! 'हात महाराजांचा धर्म होता.

आता थांबायला आणि थबकायला सवडच नाही

'हम लदाई करना चाहते नहीं, ऐसा बहाना बनाकर यीवाको धोका देना' या आदिनशाहच्या हृकृमाप्रमाणेच अफळलखानाने महाराजांना ठार मारण्याचा पातकी डाव केला. पण हा डाव त्यांच्यावरच उलटला. महाराजांवर्त्यत मावधु होते. अफळलखानच महाराजांच्या हातून भर्यकर जघावी झाला. नंभाजी कावजी कोंडाळकर या मावळी शिलेदाराने खानाचा शिरच्येद केला. महाराजांना संपदावयास आलेला खान स्वतःच संपला.

त्याच महाकार आणि नाफीतपणा सर्वस्वी कारणीभूत होता. खान आपल्याता निश्चित इगा करणार आहे, मारणार आहे. याच्या अगदी विश्वसनीय वातम्या प्रारभापासूनच महाराजांना समजलेल्या होत्या. त्यामुळे ते अत्यंत सावध होते. त्यातून पुणाळ्यानिंदी नेही सत्य आहे की, खानानेच महाराजांवर पहिला घाव यावाला. अशा परिस्थितीत महाराजांनी जर चेतावध, भोलगट आणि आमच्या नेहमीच्याच भारतीयस्वभावाप्रमाणे चेशकेपणा ठेवला असला तर? तर महाराज मारले गेले असले. जगानेच 'हा सारा वावळटपणाचा परिणाम' म्हणून महाराजांचा दोष दिलाअसता. असली भारतीय वंधाळी उदाहरणे इतिहासात काय कमी आहेत?

महाराजांच्या विचारसरणीवर आणि कृतीवर महामारताचा, चाणक्यनीतीचा आणि योगेश्वर कृष्णनीतीचा फार मोठा परिणाम दिमूळ येतो. त्यांच्या दोन अन्य राजकीय घडांमोर्दीतून हेच दिमूळ येते.

खानाच्या कौंजेची मावळयांनी दाणादाण उडवली. पण हृत्यार टाकून शरण आलेल्या शत्रू सेनिकांना त्यांनी ठार केले नाही. कोणाचीही विटंबना केली नाही. हात केलेनाहीत. नंतर मवीना मोडूनच दिले.

ही आमची संस्कृतीच होती. महाराजांना खानाचे प्रचंड युद्धसाहित्य, अंजिना, हत्ती, घोडे वरेने घरपोच मिळावे, तमे मिळाले.

मोहीम करते करत रात्री महाराज मैत्यानिशी पुढच्या मोहिमेला निघाले. ११ नोव्हेंबर १६५९च्या पहाडे, म्हणैनेच खानाच्या दारण पराभवानंतर १५ तासांच्या आतमहाराज वाईत येऊन दाखल झाले. ते आईला आणि कुटुंबियांना भेटायलाश्वतापगडावरून राजगडाला गेले नाहीत. विजयदिन साजरा करण्यामाटी आणि अन्य जल्लोष गाजविण्यामाटी धाणभरही न रांविता पुरील प्रचंड विजय मिळविण्यामाटी ते आदिनशाही मुलुखावर आणि किल्ल्यावर तुटून पडले.

आम्ही उत्सवबाजांनी आज हे लक्षात घ्यावे. अवध्या १५ दिवसांत (दि. २५ नोव्हेंबर १६५९) महाराज कोळ्हापुरात, नेताजी पालकर विजापुराम, दीलोजी कोकणात राजापुराम आणि इतर चार मावळी सरदार शिरवळ, सामवळ, सुपे आणि पुणे पा ठाण्यावर जाऊन थडकले. शिरवळ, सुपे ही चारही ठाणी मराठ्यांनी खानाच्या बधाच्याच दिवशी (दि. १० नोव्हेंबर) काढीज केली. राजापुराम खाईत असलेल्या आदिनशाही नडाऊ गलबन्धावर दीलोजी नावाच्या मराठी सरदाराचा छापा पडला. प्रत्यधा महाराजांनी नांदगिरी, बरंतगड, वर्धनगड, कराड, सदापिंवगड, भूषणगडात्यादी नाही किल्ले काढीज केले. याच धाराक्षात पन्हाळगडामारखा अंजिक्य वाट महाराजांनी २९ मोहिमेवर रोजी घेतला. कोळ्हापुराची महालक्ष्मी तीनशे वर्षीच्या गुलामगिरीनंतर स्वतंत्र झाली.

अफ्रिलखानाच्या आक्रमणाचा परिणाम काय? स्वरात्य युद्धाले नाही, वाढले दिरंगाई, आळम, चंगळवाढी अंजिवात न होऊ देता हा प्रचंड विजय मराठ्यांनी मिळविला होता. आम्ही उत्सवबाजांनी हे पुन्हा पुन्हा लक्षात घेतले पाहिजे. महाराजांचे नुसेतेजवज्यवार आला पुरे! नेताजी पालकराला थेट विजापुरावर सोडताना महाराज त्याला आज्ञा देत होते, 'सरनोवत, थेट विजापुरावर चालून जा. ते काढीज करा. अन् आदिनशाहाहवादशाहाहनाच ताच्यात घ्या.'

एवढी अकाट अन् अचूक लेप घेणारा दुसरा एळादा सेनापती या राजा आपल्याला इतिहासात मेल्या
एक हजार वर्षांत तरी मापडतोय का ? महाराजांच्या या उद्योगांत केवळ झोडथाही नव्हती , कौर्य
नव्हत , तर त्या पाठीमागे उदात , उलट आणि उत्तुग स्वातंत्र्याचे तत्त्वज्ञान होते . नाशुमंत म्हणजे
मानवतेने महाडृष्टासक , महाराजांच्या या पवित्र व पुण्यकरी कार्याला मर्व माधुमंताचा आशीर्वादच
होता . कोणाही अन्कोणत्याही धर्मातील संताने महाराजांच्या निषेधाचे पत्रक काढते नाही .
त्यांना आशीर्वादच दिला ,

आदिलशाहमुक्त राजधानी विजापूरही तात्कात घेण्याची महाराजांची आकोशा होती . तसे घडले
असर , तर महाराष्ट्रात केवढी कांती आसी असरी पण सपाठीच्या प्रदेशात असाऱ्येने बळकट तदबंधीने
फार भोठे विजापूर शहर अवश्या चार-पाच हजार स्वारांच्यानीशी कावीज करणे नेताजीला जमले
नाही . सरव बाढ दिवस नेताजी धडका देत होता . शहराच्या तटावुरांजीवर शाही तोफखाना होता .
माणूसबळ नेताजीपाशीझगदीच तुटपूळे ठरत होते . अंबेक त्यांने माथार घेतली आणि तो
महाराजांना माझील होण्यामाटी पन्हाळगडाकडे निघून घेता.

महाराजांचा स्वतंत्र तोफखाना नव्हता . धावल्या मराठी सैन्यावरोवर तोफखाना नेत्याचेत्काही
उदाहरण शिवचरित्रात नाही . कारण तोफाच नाहीत . मराठी किल्यांवर तोफात्रगावच्या तेवढपा
होत्या , अशा या गरीव मराठी स्वराज्याने केवळ माणसांच्या आणि थोड्यांच्या शीवावर हे प्रमे भवधद
विजय मिळविले , युद्धमाध्ये कमी ऐसा कमी , माणसे कमी , सारेच काही तोकडे आणि
मुठभर , महत्वाकांक्षा मात्र एवढी अचाट होती की , त्यापुढे गवन ठेणणे पडत होते .

रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग !

स्वराज्याचा विस्तार वाईप्रतापगडापासून थेट पन्हाळाविशाळगडापर्यंत जाऊन पोहोचला. शत्रुघ्या
हातून घडणाऱ्या नुकळाचा आणिअभ्यासशून्य कृतींचा महाराज नेमका फायदा उठवीत असत.
महाराजांची लक्ष्यी प्रतिभा, म्हणजेच गतिशी काव्यातील काव्यकला विनक्षण चपल होती. हे मराठी
कौस्ते कोणत्या डाव टाकतील अनु केळ्हा टाकतील याचा अंदाजही शाही मेनापर्तीना येत नव्हता.
प्रतापगडच्या अफळलखान मोहिमेत खालाला निश्चित यश मिळालार आहे आणि मराठी राज्यच
संपणार आहे असे अंदाज नव्हे खात्रीच मात्यांना बाटत होती, त्यात इंधन आणि पोतुगीजही होते, खुद
विजापूरच्या आदिनशाहाला तर विजयावळून शंकाच उरली नव्हती, जिवत किंवा मेलेला गीवा
विजापुरात केळ्हा याच्यन होतो याची तो बाट चाहत होता, बासे उलटेच, पराभव! शिवाजीची चढाई
थेट पन्हाळ्यापर्यंत झालेली पाढून विजापूर थळू झाले होते. त्यांनाही धांबून चालणार नव्हते.
आदिनशाहनेपाईपाईने दुसरी चढाई पन्हाळ्याच्या रोखाने करण्याचा भनमुक्ता केला आणिसन्तुमेजमा
उक्ते छोटा राणुक्याच्यान आणि त्याच्या हाताश्वाली काळजलखान यांना मोळया फौजेनीशी
पन्हाळ्याच्या रोखाने पाठविले. ही फौज नेमकी किंती होती शे समजत नाही. पण पाच हजारांहून
नझीच अधिक होती. ही शाही फौज येत आहे याच्या खवरा पन्हाळ्यावर महाराजांना आणि
नेताजी पालकरान समजल्या. ही फौज दि. २८ हिसेंबर १६५९ या दिवशी (म्हणजे अफळन
वधाच्यानंतर अवध्या ४८दिवमांनी) कोळ्हापुरानजिक पंचगंगेच्या परिसरात येऊन पोहोचली.
महाराज शाही नेताजी हेही वादलाच्या वेगाने पन्हाळ्याहून या फौजेवर चालून आले, आधीच्या
अफळल पराभावाने सारा आरम्भिकास गमावून वसलेली ही फौज धीर धरूच शकली नाही. महाराज
या फौजेवर तुटून यडले, शाही फौजेत घवराटच उडाली, पहिल्यांदा पळाला काळजलखान, मग
वाकविच्या फौजेलाही पछण्याचा धीर आला, या लहाईलाकोळ्हापुरची चढाई असे म्हणतात, पण हिला
लढाईच म्हजता येईल का? पारतरझटापट किंवा चकमक म्हणावे लागेल, पूर्ण पराभूत होऊन (न
लडताच) शाही फौज मुमाट पळाली. महाराज तिचा पाठलाग करीत होते. पण त्यांनी पाठलागही

थांबविला अन् तजीकल्या मिरजेळ्या भुईकोट किळ्याला वेढा घातला. किळ्या सूप मोठा होता.

भोवती खंदक होता, पुढा इयं प्रशळान आलाच, मराठी मैत्याला तोफवाना नव्हता.अन्य हत्यारांनी
जेवडे झुंजता येईल तेवडे प्रथम सुक होते. महाराज स्वतः उभे होते.

इथे एक गोष्ट लक्षात येते की,वेढा घालून दीर्घकाळ युद्ध करणे मराठी फौजेला परवडणारे
नव्हते, कधीच परवडले नाही. मंपूर्ण शिवकाळात भुईकोट ठाणी कावीज करण्यासाठी महाराजांनी
फक्त दोनदाच वेडे घातले. हा पहिला मिरजेळा वेढा आणि दुसरा ह. १६७३ मध्ये तमिळनाडूमधील
बेळ्ळोरचा वेढा, पहिला जमला नाही, दुसरा म्हणजे बेळ्ळोरचा जमला. पण तो भुईकोट जिंकायला
१४ महिने लागले. अनंतेहमीच परवडणारे नव्हतं. कमी माणूनच आणि कमी साहित्य
यांमुळे सपाटीच्या घडेशारीर भुईकोट जिंकणे कार याचाचे, येक खाणारे आणि ममजा जिंकलंच तरी
या भुईकोटांवर सोठीसोठी मैत्यं ठेवणे अवघड होते. मग्नीती काय करणार ? म्हणून अवहार
दक्षतेने महाराजांनी भीगोलिक विचार, नव्हे अभ्यास करून स्वराज्याचा विस्तार सह्याद्रीच्या आणि
समुद्राच्या आश्रयाने दगिणोत्तर केला. तोच यशस्वी ठरला.कोकणातील परवतीय इश्वरी, फिरंगी आणि
हवणी शवुना कायमचे उखडून काढावे याकरिता त्यांनी प्रववांची शिक्कन केली. थोडेहार यशही
मिळविले. पण भरपूर साधनांच्या आणि माणूसवळाच्या कमतरतेमुळे त्यांना यशही कमी विलाले. पण
प्रवव कधीही थांबविले नाहीत, आमच्याच माणसांनी जर महाराजांना मदत केली असती, तर मराठी
सत्ता उत्तरेकडे केवळ तापीपर्यंततरच काय पण दिल्लीपर्यंत पोहोचवणी असती. महाराजांना
सामील होऊन मदत करण्याकरता फक्त एकच वुंदेला राजपूत द्यवसाल उभा राहिला, वाकीमारे
निरनिराळ्या दादगाहांच इमानेहतवारे गुलामविरीच करीत राहिले.

एक गोष्ट आताच सांगच्यासारखी आहे. महाराष्ट्राची मुंबई पोर्टुगीजांच्या ताच्यात होती.
पोर्टुगीज आणि इमिलश राजवराज्यातील एक लग्नसंबंधात पोर्टुगीजांनी इम्लंहच्या राजाला आमची

मुंबई हुंडा म्हणून यायचे ठरविले. करारही आला. पण प्रत्यक्षात मुंबईत असलेले पोर्टुगीज अधिकारी मंबुद्देचा तावा इंग्लिशांना देण्यामदाळाटाळ, चालदृक्कल करू लागले, पोर्टुगीजांना खरं म्हणजे मुंबई सोडायची नज्हती. (पुढे इ. स. १९६१ मध्ये गोवा तरी कुंठ सोडायची हच्छा होती!) त्यानंतर मिळेल तेवढा भारत विळायची भूक लागली होती. आम्ही मंडळी उदार कोणाकोणाला आमची भूक लागली आहे, हे टिपश्यासाठी आम्ही कायमचेच टपून वसलेलो होतो, अनुभवी! पोर्टुगीज मुंबईचा तावा सोडत नव्हते, यावेळी केवळ व्यापारासाठी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नावाने इंग्रजांची मंडळी सुरत, कलकत्ता, मदास इत्यादी ठिकाणी वस्त्रारी घालून वसली होती. सुरतेना जांजे ऑक्सिडेन नावाना इंग्रज वस्त्रारीचा प्रमुख होता.

आता याहा हे काय आलं ते! मुंबईतल्या आमच्याच अनेक पुढाऱ्यांनी सुरतेला इंग्रजीजांजकडे पत्रे पाठविनी. किंवडुना एकदा डेप्युटेशनच नेवे की, हे इंग्रजांना, तुम्हीनीकर मुंबईचा तावा घ्या. आम्ही तुम्हांने आमच्यावडून शक्य नी मदत करू.

पाहिलंत? आमच्या मंडळींना सुरतेन्हे इंग्रज व्यापारी जवळचे बाटानान. मायबाई बाटानान. त्वांना पोर्टुगीजांचे जागी इंग्रजांचे राजव असावे असे बाटले. पण नेजारीचकल्याण, शिवाई, अलिबागापासून कुडाळ, ओरमण्यंत स्वराज्य बाटून वसलेला, अफझलखानासारख्या कर्दनकाळाचा फक्ता उद्दिष्टाग, बाटावर पन्हाळयापर्यंतच्या मुख्यांचे स्वराज्य करणारा आपलाच शिवाजीराजा दिसत नाही. मुंबई घ्या, मुंबई आपली आहे, आम्ही तुम्हाला मदत करतो असं कुणी म्हणत नाही. आमची ही जन्मजात खोद आम्ही आम्हालाच परके समजाती

अजगरांचे विळखे

शिवाजी राजांनी अफळालखानाचा व केवळ नव्हे, तर अनेक ठिकाणी आदिलशाही सरदारांचा तडाखून पराभवकेल्याच्या वातम्या दिल्लीमधीरंगजेवाला समजल्या, खरं म्हणजे औरंगजेवानं अफळालखानाच्या मोहिमेच्या काळातच शिवाजीराजाविरुद्धआपली फौज पाठवायला हवी होती. तर त्याने तशी फौज पाठविली असती, तर महाराजांना हे दुहेरी आक्रमण केवळकठीण गेलं असत. आदिलशाहाने तशी विनती औरंगजेवाल केलीही होती की, शिवाजी हे दुखां तुमचे आमचे आणि आपल्या धर्माचीही आहे, म्हणून तुम्ही आम्हांस मदत करा, निदान याचवेळी तुम्हीही शिवाजीविरुद्ध मोहिम करावा. पण औरंगजेवाने कोणाऱ्यातरी पराभवाची बाट पाहिली. अन् मग अफळाल-पराभवानंवर त्याने शाहिसंतेखानाच्यावरोवर ७८ हजार स्वारांनी फौज पाठविली. यात पायदल आणि तोफखाना बेळका होताच. हे प्रचंड दलवादल दलखनवरती निघाले. त्याच्या दिमतीस या नष्करात ५९ सरदार होते. त्यात एक बाईपण होती. तिचे नाव रायबाधन. या प्रचंड फौजेचा रोजचा झार्च केवडा असेल!

याचवेळी मिट्टी झोहर सलावतखान या कर्तव्यगार सरदारांग विजापुराहून आदिलशाहनेपन्हाळाकडे रवाना केले. त्याची फौज नेमकी किंती होती ते माहीत नाही. पण अर्धा लाख असावी, दिल्लीची मोगाली फौज आणि मिट्टीची विजापुरी फौज एकाच बेळेन्ना स्वराज्यावर चाल करून आल्या. म्हणजेच जवळजवळ दीड ते पायणेदोन आख मैन्याच्या आणि भल्यापोक्तवा तोफखान्याच्या विरुद्ध स्वराज्याला तोड देण्याची बेळ आली. एकदा ताकद स्वराज्यापासी होती का ? नव्हती. पण हिम्मत मात्र या दोन्हीशऱ्युपेक्षा अचाट होती. महाराज एकाचवेळी दोन शतूळ्या विरुद्ध कधीही आघाड्याउपदेश नसत.

पण दोन शतूळ चालून आले तर ? तर हृत्याराने आणि बुद्धीने तोड खायने हा निश्चय, प्रकृष्ट मराठी सैन्य महाराजांपाशी किंती अमावे ? नव्ही आकडा भांगता येत नाही. पण ते अंदाजे फारफार तर २० हजारापर्यंत अमावे, २० हजारा विरुद्ध दीड लाखा. इथेच स्वराज्याच्या द्वेराची आणि तिष्ठेची परीक्षा नागते. त्यासाठीच राष्ट्रीय चारिंज्यजवळदरमा अमावे लागते. ते चारिंज्य मराठ्यांन्यात

निष्ठितच होते. या दुर्हीवाकमणांचा शेवटी निकाल काय नागला ? दोघांचाही पराभव, स्वराज्याचा विजय, शत्रुच्या तोफांचा, हत्तींचा, वजिन्यांचा आणि लांबलचक पदव्या मिरविणाऱ्या सेनापतीचाही पूर्व पराभव. या विलक्षण जिवंतशाचा आणि मंत्राचा आस्ती आजही विचार केला पाहिजे, नुसत्या मंक्यावळाचा काय उपयोग ? ते वळ नव्हेच, ती केवळ नदीर, पण गुणवत्तेनी थीमंत असलेल्या मृठभर तिष्ठावताची फौज हाताशी असेल, तर गोडधांज्या आणि रान्डुकरांच्या झुंटीही दुलकावण्या देऊन खाढूक्यात पाढता येतात, शाहिस्तेखानाते एकूण आपल्या सव्या नाघ कीजेनिशी स्वराज्यावर चाल केली. फौज अकाट पण गती गोगलगार्दीची, सासवडहून पुण्याला तो दि. १ मे १६६० रोजीनिपासा, आणि पुण्यास गोहोचना ९ मे १६६० ला, हे अंतर फक्त नऊ कोसांचे. म्हणजे ३० किलोमीटरचे. गोगलगार्दीपेक्षा खानाचा येग नक्कीच जास्त होता!

त्या प्रवंड कीजेमुळे सपाईवर असेले अनु संरक्षक तटबंदी नसेले पुणे त्याला चटकन मिळाले, ही मात्र गोष्ट खरी.

शाहिस्तेखानाला आता मोर्टी काळजी बोगार्दीच नव्हती. कारण शिवाजीशी याच वाढात पन्हाळयात अडकले होते, भोवती मिही जोहरचा अजगरी विळखा पडला होता. पण त्याला मराठी चुणूक समजार्दीच, तो जिरवडहून शिवापुराकडे आणि शिवापुराहून गराइचिंदीने सामवंदकडे येत असता, मराकुपांच्या, म्हणजेच यावेळी राजवडावर असलेल्या जिनाऊमाहेवांच्या लहानशा म्हणजेच मुमारे पाचशे मावळयांच्या टोळीने खानाच्या पिल्हाईवर असा जवरदस्त हळवा केला की, आधाईवर चाललेल्या शाहिस्तेखानाला हे कळायलाही फार वेळ लागला, गराडे ते सासवड हे अंतर मुवारे १५ किलोमीटर आहे, मराकुपांनी या एवढ्याशा अंतरामध्येही खानाची हिरण्यगत वेळी,

(एप्रिल शेवटचा आठवडा १६६०)

खान पुण्याम पोहोचला. त्याने महाराजांच्या लाल महालातच मुळाम टाकला. मुठा नवीच्या दक्षिण तीरावर त्याचे प्रचंड मैन्य तंबू ढोकून पसरले, त्याच्या मैन्यात त्याचे खाम दिमतीचे हत्ती होते पाचणे! इतर हत्ती बेळले.

खान आपला जनानखाना घेऊन आला होता. हत्ती होते आणि भलामोडा अवजंड तोफखानाही होता. आता सांगा? मराठ्यांच्या गनिमी काळ्याच्या वाढली छापेबाबीला खान कम्ये तोंड देणार होता? या मोगली (आजि विजापुरी) मरदारांना गनिमी कावा हेयुद्धतंत्रच उपगते नाही. या आमच्या डोगरी दन्याकपाल्यात त्याच्या हत्तीचा अन् तोकांचा काव उपयोग? शिवाय गल्यात जनानखान्याचे लोटले. जाता जाता सांगतो, महाराजांच्या या अचानक छापे खालण्याच्या युद्धतंत्रात महाराजांनी हत्तीचा कधीही बापर केला नाही. धावता तोफखाना त्यांनी कधीच ठेवला नाही. अन् लडाईवर जाताना कोणीही, अमधी महाराजांनी मुळा कधीही शियांना वरोवर घेतलं नाही. मराठ्यांच्या गनिमी युद्धतंत्राचा जवळजवळ ४० वर्ष सतत अनुभव आन्यासंतरमुळा शेवटी प्रथंश औरंगजेबही संभाजी महाराजांच्या विनळ महाराष्ट्रावर आला, तेच्या त्याच्यावरोवर आणि जाफरखान घजीराच्यावरोवर, किंवडूना सर्वच मरदारांच्यावरोवर जंंची जनानखाना होता. कधीकधी असे बाटलं औरंगजेबी फोजेचा पराभव त्यांच्याच हत्ती, तोफा आणि जनानखान्यानेच केला

शक्ति युक्ति एकवटुनि कार्य माधिती

९ मे १६६० रोजी शाहिस्तेखान पुण्यात आला. महाराज याच काळात म्हणजे (दि. ५ मार्च ते १२ जुलै १६६०) पन्हाळगडच्या वेळपात अडकले होते. वेळा जवरदम्त होता. वेळा घालणाऱ्या मिही जौहरची सेनापती व योद्धा या नात्यांनी योग्यता निविवाद फार मोठीहोती. मिही जौहर आणि शाहिस्तेखान या दोन्हीही वक्त्या सेनापतीन फरक माव फार मोठा होता. शाहिस्तेखान हा अन्यामशृंत्य होता. जौहर हा

प्रत्येक गोर्टीचा खोलवर विचार करणारा होता. विशेषत: मराठांच्या गतिमी युद्धत्राची त्याला सूप मोठी जाण होती. म्हणूनच तो अतिशय मावधूपणे पन्हाळयाच्या बेळ्यात उतरला होता. त्याच्या दैनंदिन युद्धतेतुत्यात ठिसाळपणा, योजनेत विस्कळीतपणा, शाही सैन्यांत नेहमीच आडगृह येणारा ऐपाराम, रणक्षेत्राविषयी अनभिज्ञता, अनुशासनाचा अभाव असा कोणताही प्रकार कटाक्षाने तो होऊ देत नज्हता. त्याची शिळ्प उत्तम होती. सर्वांच वावतीत त्याची प्रत्येक अव्यवहारावर करडी नजर द्योती.

त्याच्यावरोवर अपाळलपुत्र फाळल महम्मद हा वरोवरीच्या नात्याने या लप्करात होता, पण संगुण लप्करी कारभार तो स्वतः दद्धतेने पाहात होता. त्याच्या हाताखाली काशी तिमाजी देशपांडे हा कारभारी होता. नेमकी शाहिस्तेवानची युद्धतेता या नात्यानेबगदी उलटी प्रतिमा होती.

एकाचवेळी पुण्यात शाहिस्तेवान आणि पन्हाळयाखाली सिद्धी जौहर हे अफाटसैन्यानिशी स्वराज्यावरोवर शुंजावला उतरने होते. येथे एक चित्र स्पष्ट दिसते. शाहिस्तेवानच्या समोर राजगडावरून नेतृत्व करीत होत्या जिजावाई. यांनी शाहिस्तेवान स्वराज्यावर आल्यापासून ते शिवाजीमहाराज गिरी जौहरच्या बेडपानून निमटेपर्यंत, म्हणजे नुमारे महा महिने राजगडावरून शाहिस्तेवानाच्या आघाडीवर अगदी समर्पणे तोंड दिले आहे. या खानाने सुपे, शिरवळ, पुरंदर, सामवळ, वराडखिंड या भागात प्रारंभी (मार्च ते मे १६६०) हा स्वराज्यातील उत्तर आघाडीवरचा याग तिंकून घेण्याकरता मुमारे तीम हजार सैन्यानिशी तीन महिने सूप मोठा गहनव करून पाहिला. त्याला अनिवार यश झले नाही. याचे थेय नेतृत्वाच्यादृष्टीने जिजाइन्माहेवानाच घावे लागले. हे थेय त्या काळात याच भागात मोरालाविरुद्ध घाये पालीत असलेल्या नेताजी पालकरांस नाही का? आहे ना! नक्कीच आहे.

नेताजीने अपली कामगिरी थरंव चांगली केली. पण तो या काळात मतत धावत्याकदाया (द्यापेवाजी) करतो आहे. त्यात तो खेड-मंत्ररबवळ स्वतः जबरमीही झाला. तरीही तो सुंजतो आहे. पण सुपे, शिरवळ, पुरंदर, सामवळ इत्यादी स्थिर ठाणी धोड्याशा वलानिशी शत्रुच्या अफाट वळाला

यशस्वी तोड देत या काळात मावळवांनी जी अतिशय अवश्यक कामगिरी केली आहे, त्यामागे नेतृत्व आहे, राजवदावर ब्रमलेल्या जिजाऊमाहेवांचे, याच काळातील मावळच्या मराठी देशमुखांना लिहिलेलाक पत्र उपलब्ध आहे.

ते पत्र शिवाजीराजांच्या नावाने गेले असले, तरी ते नझीच राजवदावरुन, म्हणजेच जिजाऊमाहेवांच्या आजेने गेलेले आहे. त्या पत्रात स्फृटले आहे की, '(आपल्या)मूलखांत मोगलांची शावणी सुरु जाहली आहे, तरी तुम्ही शिकस्तीने रयतेसमांभाळावे.'

मोगलांचे वळ फारच मोठे होते. त्यामुळे लुटालुट, जाळपोल, वेठविगारी, अत्याचार, मंदिरांना उपदव इत्यादी प्रकार सतत चालू होते. या सर्व मोगली आधारांचा उल्लेख पुढे शिवाजीमहाराजांनी सुरतेच्या सुभेदाराला लिहिलेल्वा पत्रात केलेला आहे.

एकूणच स्वराज्य किंती भयंकर कठीण अवस्थेतून जात होते याची कल्पना येते. या काळात स्वराज्याशी विश्वासघात हक्क शक्तुना जाऊन कोणी मावळे सरदार फिरुद्दुप्रास्ताची उदाहरणे आहेत का? हीय! कक्ष उदाहरणे आहेत. पहिले आहे वाचाजीराम होनप देशपांडे याचे, आणि दुसरे संभाजी कावजी याचे.

चरकात सापडलेल्या उमाच्या कांडप्रमाणे सारे मराठी मंसार गिळवटून निघत होते. न्यांत राष्ट्राद्दुसरे उदाहरण असे निघाले तर दुःखद असले तरी म्याभाविक आहे. वाकीचे मारे स्वराज्य सत्त्वादीच्या शिळांसारखे घाव सोसीत अमेद राहिले, म्हणूनच अखेरचे चित्र असेच दिसले की, शाहिस्लेषानचाही पण पराभव आणि सिद्धी जीहरचाही पराभवच. कारण शक्ती झुंजणाऱ्या कडव्या शिवा काशीदांची, वानी घोलपांची, वानी प्रभूंची, वाषोजी तुष्यांची आणि फिरंगोजी नरमाळयांची प्रचंदस्वराज्यसेना महाराजांच्या आणि जिजाऊमाहेवांच्या आजेंची घट वघतच तत्पर होती, जौहर आणि शाहिस्ता चांच्या दुहेरी आक्रमणात दिमून आली. मराठ्यांच्या सेनेची आणि संसारांचीही जिह, महात्माकांडा, निष्ठा, शिवपेम आणि घोरपडीसारखा चिवटपणा, तीनशे वर्षे

सतत आश्रीच्या लाचार गुलामगिरीनंतर हे खर्व राट्रीच चारित्र्याचे गदगुण राजापुराज्या गोगमारणे
उफाळून आले,

ही शिवरंगा चुढीमात, प्रतिभावात, कल्पक आणि तरीही अहंकाररहित आणि उपभोवशूल्य
युवा शिवाजीराजाच्या मस्तकातून खालीलत होती, म्हणूनच मराठांची पोरं पाळण्यात
असल्यापासूनच पराक्रम गाजविल्यासाठी हसतहसत मुठी बलत होती.

आपण दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात ब्रिटिश जनतेने आणि त्यांच्या पंतप्रधान चिनीने
अनेक आधारांवर जर्बनी अन् जपानसारक्या शबूचा फक्ता उडविला, त्यावडील त्यांचं मनापासून कौतुक
करतो. ते कौतुक योग्यही आहे. पण अशाच प्रचंड आक्रमणातून हिंदवी स्वराज्य प्रतिपंजुंदनेष्वे
सांभाळीत व फुलवित आणि वाढवित नेणाऱ्या आमच्यामावळ्यांना आम्ही विसरता कामा नये

अवधे मराठेच। तलहातावरी सीर घेऊनी झुंजले

शाहिस्तेखान पुण्यात आला (दि. ९ मे १६६०) यानाने यशाराट्टाच्या मरहदीबळन, म्हणजेच
युद्धाष्युरापासून कूच केले आणि तो पुण्यास आला. गिरवळ, नुषे, वारामती, मासवळ ही अगदी छोटी
भुईकोट द्याणी त्याला तात्पुरती मिळाली.

पुण्यात घेऊन पोहोचायला त्याला नादेशार मढिले लावले. गवाच्या मोठ्या शहराप्रवाणे असलेली
त्याची छावणी हलत होती, चालत होती, पण पळत नव्हती, छावणीचा खर्च डोमराएवढा
होता. त्यामानाने मिळकत नगण्य होती, तीही आश्वत नव्हती.

आज मिळक द्योती अन् उद्या पुन्हा मराठे ती काबीज करत होते, या माडेचार महिन्यांच्या काळात फक्त
पुणे तेवढे नाव घेण्यासारखे (फक्त नावच घेण्यासारखे!) खानाला मिळालं. अन् ते त्याच्या हातात

टिकलं. पण वार्षी खर्च परातभर आणि प्रासीदोन बोटाच्या चिमटीभर असा हा शाही कारभार होता.

काहीतरी औरंगजेबाला करून दाचविलं पाहिजे महणूनच की काय त्याने पुण्यापामून नक्कोमांवर (३० कि.मी.) असलेला चाकणचा भुईकोट जिकावचे ठरविलं.

चाकणचा भुईकोट फिरंगोंजी नरसाळा वा नावाच्या शिवकिल्लेदाराच्या ताच्यात होता. चाकण कोटाचे क्षेत्रफल कर्ववसं अडीच एकदोचं होतं. किल्ल्यात कर्ववसं तीन-सव्वातीनशे मावळे होते. हे एवढं दीचभर आकाराचं ठाणं जिकावचा खानानं वेत केला.

२१ हजार फौज आणि मोठा तोफखाना घेऊन खान पुण्याहून चाकणला पोहोचला. तो दिवस होता

२२ जून १६६०, या चार भिटाडांच्या चाकण कोटावर मोगानी हल्ले सुरुवातीनी, अहोरात्र. एक महिना उलटला. किल्ल्याचा टबकाही उडू शकला नाही.

इथे एक गोष्ट नक्कास येणे की, चाकणला खानाचा वेदा पडला. कोणत्याही वाजूने चाकणाना प्रदत करणे जिजाकसाहेबांम (मुळाम राजगड) आणि नेताजी पालकरांमही (मुळाम घोकपावर) अशक्य होते. सर्व बाजूनी चाकणचा संपर्क तुटला होता. चाकणाकांमी पडला होता. २१ हजार मोगानी फौजेच्या आणि तोफांच्या गराऊतात, अंगठ्याच्या नक्काशवडा चाकण सर्व मारा महन करीत झुजत होता. अखेर खानानंआपल्या छावणीपामून भुईकोटाच्या ईशान्य बुरुजापर्यंत जिहिनीतून बोगदा खणला आणि किल्लेदाराम समजणे अशक्य होते.

पण दि. १४ ऑगस्ट १६६० च्या मध्यरात्री अंदाजे (दोन अटीच वाजता) हाजिरिंद्यालून ठासलेला मुळंग खानाने पेटविला. प्रचंड स्फोट झाला. ईशान्यबुरुज उडाला. खिंडार पडले, खानानी फौज कोटात खुमली. चाकणकोट खानाने काढीज केला. वेदा याताच्यापामून ५४ दिवसानी खानाचा यश घिकाले. त्यानेही कोतुक वाटतेच पण काम, काळ, वेग, खर्च आणि फौज यांच्या पंचराणीकांत हे शिवराज्य

विकावता खानाला किंती तपे नामणार होती! या त्याच्या तपश्येचा भंग करल्यासाठी अनेक
मोहांच्या आणि बेमालूम चुकांच्या अप्परा त्याच्याभोवती नाचत होत्याच.
तिकडे पन्हाळयाच्या वेळ्यातूनही महाराज धोंधों पावलातून विशाळगडकडे पसार झाले. मिंदी
जीहरमारखा अविदध शिस्तीचा, कठोर निषेचा, इमानी आणि कडव्याकौशल्याचा सेनापती फसला, हे
त्याचे अपयश प्रवडे असल्या आणि अपमातकारक होते की, त्याने अखेर विष पितृ आत्महत्या केली.

महाराज पन्हाळयाहून विशाळगडकडे मटकले तेज्हा त्याच्यावरोवर अवधे महागे मावळे होते. अशी
लाढ शशु कीरेच्या अजगरी विळळयातून राजे गेले. त्याचा पाठलाग मिंदी मसूद (जीहरचा नावई)
करीत होता. त्यानेही महाराजांना गाठायची शिक्कत केली. पज आपल्या द्यातीचा वांश करून उभ्या
असलेल्या वाजीप्रभु देशपांड्यांनी आणि महारो मावळवांनी राजा वाचविला. वाजीप्रभुच्या वरोवर
त्याचा नाड कुलाजीप्रभु हाही कुंजत होता. महाराज विशाळयावर पोहोचले, राजा वाचला, राज्य
वाचलंडेंडा वाचला. वाजीप्रभु, कुलाजीप्रभु आणि काहीशे मावळे ठार झाले. (दि. १३ जुन
१६६०) शिवा काशीद या नावाचा मैनिक महाराजांना वाचविण्यासाठी महाराजांचे सोंग येऊन
पालखीत वसला होता. तो मिंदीला नापडला. हमत हमत हा शिवान्हावी मिंदीच्या
हस्याराख्याली मरून येता, राजे वाचले, राज्य वाचले.

काय हो ही माणमं! वेदी! ठार ठार वेदी! हमत हमत मेली, सच्छये भाऊ मेले, किंती साधी
माणमं, किंती सामान्य माणमं, होय! हाच शिवकालाचा वेगळेपणा आहे. सामान्य
माणमोनी भसामान्य इतिहास घडविला, महान राष्ट्र घडविले, हा कोण? न्हावी! हा कोण? भेटारी! हा
कोण? कुंभार! हा कोण? माळी! हा कोण? धनवर! हा कोण? रामोऽपि! हा कोण? महार! हा
कोण?... हा कोण?.... हा कोण?.... हे सारे मराठे! जो स्वराज्याकरता जगतौ अन् मरतो, तो मराठान.

जो स्वराज्याला विरोधकरतो, तो मोगल, सांगा बाळांनो तुम्ही शिवाजीराजांचे मराठे आहात की, औरंगजेबांचे मोगल ?

तुका म्हणे येथे... येत्या गवाळ्याचे काम नोहे

पाबनखिंडीत वाजीप्रभू देशपांडे लडले, तोफांचे आवाज ऐकू येईपर्यंत ते झुजतच होते. पन्हाळयावरून निमटल्यापासून पाबनखिंडीत पोहोचेपर्यंत ते मतत अपलप चालत होते. भरपावसांत, गडव अंधारात, पन्हाळयाहून निघाले दि. १२ जुलैच्या राती सुमारे १० बाजता, अन् पाबनखिंडीत पोहोचले १ उंगवीच्या दुपारी सुमारे एक बाजता म्हणजे मतत १५ तासांची धाव आलू होती त्यांची, तिथेच नडाई सुरु झाली. ती राती जबलजबल गात-गाडेसातपर्यंत, म्हणजे मतत महा तास ते तलवारी हाती चेऊन झुजत होते, सतत २२ तास शारीरिक शम, अविशाल, मृत्युर्गी झुज, ही शक्ती त्यांच्या आणि मावळयांच्या हातापायात आली कुठून ? याकेलीशाजीप्रभूने त्य राय असावे ? इतिहासाला माहीत नाही, एण मात पुतांचा हा वाप, निदान पद्धारी उलटेला शर्मीचा चृक्षच होता, त्यांना उद्दिष्टाचा वड गाढावचा होता, त्यांची निघा रुदानारची होती.

'अंगी निश्चयाचे बळ, तुका म्हणे तेथिं फळ, 'फुटो हे मस्तक, तुटो हे शरीर, हातल्यांचा हृदृ होता, उद्दिष्ट माध्यपर्यंत मरायला त्यांना सबद्ध नव्हती, 'तोफेआधी मरे न बाजी, सांगा मृत्युला !' हा त्यांचा मृत्युला निरोप होता, बाजी, फुलाजी आणि असंख्य मावळे सहजमहज मेले, सूर्यमंदळ भेदून मेले, उथे एक बोष्ट आढवते, दुम्त्या महायुद्धात खारकोनहच्या जबळ रशियांत जर्मन आक्रमक फौजेला अवघ्या वारा कामगारांनी अमंच दीड दिवम झुंझून रोमून धरले, शत्रूचीमास्कोवर चाललेली धडक या वारा वेळ्यांनी रोमून धरली, मास्कोकडून मदतीमाठी रशियन सेना येत होती, ती येईपर्यंत हे

वारा लूऱले, सारे मरण पावले, मदत आली, जर्मन हूल्ला माघारी फिरला, अंग्रेर रशियाचा जय आला.

हे वारा कामगार रशियाने वारा तेजस्वी प्रेरक तारे ठरले आहेत आज,

वाजीशभू देशपांडे याचे त्वरं आडनाव प्रधान असे आहे. भोर शहराजवळ पाच किलोमीटरवर 'सिंद' या नावाचे एक छोट मंदुदर गाव आहे, तिथे वार्जीचा भव्य बाडा होता, खोबती अंगण होते. आज काहीही शिल्पक नाही. जिथे वाजी राहिले, वावरले त्या वाडपाची ही अवस्था.

त्यांच्या वाडपाच्या जागेत आज मार्वनिक मंदास बांधलेले आहेत,

जाता जाता एक गोष्ट सांगतो. याच युद्धकाळात (इ. स. १६५९ - ६०) आखल्याला आठवतंय का ? शिवाजीराजे अफळानव्यानाच्या आक्रमणाना तोङ देण्यासाठी जेव्हा राजगडावरून प्रतापगडास आले, तेव्हा असाच तुफानी पाऊस होता. (थावण वय प्रतिपदा दि. ११ जुलै १६५९) या दिवशी महाराज राजगडावरून विजाऊसाहेबांची खेवटची भेट खेऊन निघाले, कुटुंबातील मर्वाना त्वांनी राजगडावरच ठेवले. जिजाऊसाहेबांची भेट खेताना त्यांची दोषांचीही मने किंती गलवसली असतील उराणीमाहेव सईवाई यानर कायाने अत्यवस्थ होत्या. त्यांच्या खेटीतील मानसिक हृत्कर्त्त्वात वात्पर्यात तरी आपण ओळचू शकतो का ? आपण शिवचित्र ओळचतो, शिवचरित्रही शक्य तेवढे जाणतो. पण हे पिलवटून काढणारे त्यांच्या जीवनातील क्षण आपल्याला समजून शकत नाहीत.

राणीसाहेबांची आणि त्यांची ही खेवटचीच भेट, यानंतर फक्त एक महिना आणिसव्यीम दिवमांनी सईवाईमाहेव राजगडावर मरण पावल्या. महाराज तेव्हा प्रतापगडावर होते.

विजाऊसाहेबांची ही भेट आल्यानंतर, महाराज अफळलवधानंतर तावटोव पुढच्या मोहिमेला गेले, यध्यंतरी अनेक लहाया आणि घटना घडल्या. मग महाराजांची आणि जिजाऊसाहेबांची भेट पुन्हा केल्हा घडली ? दि. १७ ऑगस्ट १६६० महिनेचे एक वर्ष, एक महिना आणि एक आठवडा, मायलेकरांची भेट ताही.

विशालगडावरून महाराज राजगडला आले इतक्या दिवसांनी. महाराजांचा वाळ यावेळी सव्वातीन वर्षांचा झालेला होता. त्याला उचलून गळयाशी घेताना महाराजांना काय वाटलं असेल ? आहे का कुणी कवी, कुणी कांदवरीकार, कुणी चित्रकार ? कुठे आहेत हे आमचे प्रतिभावंत ?

गेली दोन वर्षे (इ. १६५९ ते ६०) दोन आधाडीवर, दोन जवरदस्त शत्रु स्वराज्याला खलत होते. मिठी जौहर आणि शाहिस्तेखान, कथीकधी शत्रूच्या चुकांचा आपण अचूक कायदा घेत नाही, महाराज मात्र घेत असत. इधेच पाहा ना ! शाहिस्तेखानाने पुण्यावरच्या स्वारीत एक फार मोठी राजकीय चूक केली. आपन्या प्रमाणेच विजापूरचा आदिलशाह शिवाजीराजांचा शत्रू आहे आणि तोही शिवाजीराजांशी फळाळगड आधाडीवर अंजतो आहे ही सरळ गोट आपल्याला शिवाजीविरुद्ध फायद्याचीच ठरणार आहे. एवढी मार्धी अडून शाहिस्तेखानाना नपता आनी नाही. त्याने विजापूरकरांचाच आदिलशाही किल्का, किल्के परिंदा हा काढीज केला. वास्तविक विजापूरकर हे यावेळी शाहिस्तेखानाचे मित्रच नव्हते का ? पण तोहिस्तेखानाने विजाचाच खिना कापला. त्याचा परिंदा झिकला.

हे घडलेले पाहताच विजापूरचा आदिलशाह भूकंपामारखा हावरला. शाहिस्तेखानाने, मदत तर राहोच पण आपल्यावर यावच घातला हे पाहून आदिलशाहनेशिवाजीमहाराजांच्या विरुद्ध घडलेली युद्धशाब्दी एकदम बंद करून टाकली. महाराजांच्यावर घडलेला प्रचंड युद्धभार एकदम कमी जाला. महाराजांनी ही यावेळी आदिलशाहीविरुद्ध कोणारीही हातचाल न करायाचाच विवेक केला, काम नेहमी मुत्सदी विवेकाने करावे

एक भीषण गनिमी कावा

शाहिस्तेखानाने मराठ्यांच्या भूगोलाचा आणि गनिमी काळ्याचा कधी विचारच केलेला दिसत नाही.

पुण्यात आल्यापासून त्याला नाव बेण्यासारखा फक्त एकच विजव मिळाला, तोचाकणवरचा, त्याने या विजयानंतर पूर्ण पाच महिने आराम केला. आपल्याचावणीतील सर्व वातम्या मराठी हेराच्या मार्फत शिवाजीनांनाला विनकूक पोहोचत आहेत, याची त्याला कल्पनाही नसावी, त्याने जानेवारी १६६१ मध्ये एक मोठी मोहीम कोकणातील मराठी प्रदेशावरकरण्याचा आराहडा आखला.

या मोहिमेचे सेनापतिपद त्याने कारतलबद्धान उज्जवेक या सरदाराकडे मोपविले, हा खान घरेंदखोर होता. याच्यावरोवर अनेक गवदार नेमण्यात आले. त्यात सावित्रीचाई देशमुख उर्फ पंडिता रायबाधन ही हुतार, बळ्हाडी सरदारीणही होती. चानाच्या फीजेचा नझी आकडा उपलब्ध नाही. पण तो पंधरा हजारापेक्षा कमी नझीच नज्हता. शाहिस्तेखानाने या कारतलबद्धा पेण, पनवेल, नाबोठणे हा भाग जिंकावदाना हुक्म केला. पण हा कारतलब असा अविउत्साही म्हणजेच घरेंदखोर होता की, त्याने म्हटले की, 'हुक्म, नागोठणे, पेण, पनवेल तर मी काढीज करतोच, पण कोकणातील शिवाजीचे कल्याण भिंवडीपासून ते दक्षिणेकडे (महाडकडे) असलेली तारी ठारी आणि मुख्य कळजा करतो.'

कारतलबद्धानाच्या या सान्या आरम्भिकासाचा आणि युद्धतशीर्षाही तपशील महाराजांना राजगडावर अनूक पोहोचला. जानेवारीच्या शेवटच्या आठवड्यात तो पुण्याहून निघाला. आपण कुठे जाणार आहोत, आपला मार्ग कोणचा, जिवळीराजांचा तो मुख्य कसा आहे, इत्यादी कोणतीही माहिती त्याने आपल्या हाताच्यालच्या सरदारांना सांगितली नाही. ही योष्ट रायबाधन या हुतार आणि शूर असलेल्या सरदारणीला आधवर्तीची वाटली. शिवाजी, महाडी, मावळे, गनिमी कावा आणि कोकणी प्रदेश याची तिला चांगली जाण होती. पण तिने कारतलबणी एका शब्दानेहीचर्ची वा विचारणा केली नाही. पण हा खान अंदाजात उर्दी मारतोय, नझी आपले दोके फुटणार याचा अंदाज तिला लोणाच्यानवळ पोहोचल्यावर आला.

खानाने लोणावळ्यापासून खाली कोकणात उतरणारी ओवेनलीची वाट क्षरली. खाताचे सैन्य सद्गुरीच्या दन्याखोऱ्यांत अगदी अनभिज्ञ , म्हणजेच अडाणी होते. ओवेनलीच्या पायथ्याशी चावणी तावाचे वारीकमे गाव होते. त्याच्या परिमरात खान पौहोचला. चावणीपासून एन कोकणात जाणारी अरुद वाट होती, गर्द जंगलातून आणि दोन्ही बाजूला असलेल्या डोंगरातून ही वाट जात होती. ही वाट ताडेचार कोस म्हणजेच १५ किलोमीटर अंतराची होती. खानाने या मार्गाते आपल्या सैन्याला चालण्याचा आदेश दिला, वा वाटेचे नाव कंबरखिंड असे होते, हा दिवस होता दि. २ फेब्रुवारी १६६१. मोगली फौज त्या भवंकर वाटेने चालू लागली. त्यांना कल्यान नव्हती की, पुढे काय बाढून ठेवले आहे.

पुढे वा वाटेच्या पश्चिम टोकावर एका टेकाडावर आडीमुऱ्यांत प्रत्यक्ष शिवाजी महाराज घोड्यावर स्वार होऊन उभे होते. आणि या १५ किलोमीटरच्या गर्द शाईतकमीनकमी पाच हजार माथके जागोजाणी चाचीकपारीत आणि आडांच्या दाटफांचावरही मशक्क लगून वसले होते. ही फौज बापांच्या जाळीत मेहरानी शिरावे, तशी चालली होती. शिवाजीराजांना या शत्रुचानीची खबर नवत समजत होती. त्याच्या मनात कोवळी दया उपजली. ही मारी मोगली फौज आता टिण्यून मरजार हे नक्की होते. महाराजांना दया आली अमावी ती त्या सावित्रीवारू रायवापनवी. महाराजांनी आपला एक वकील वेगळ्या माहितीच्या वाटेने कामतवधानाकाढेपाठविला. खान चावणी गावाजवळ म्हणजेच पूर्ण पिल्हाडीम होता. रायवापनही तेथेच होती. मराठी वकील चालाजवळ जाऊन पौहोचला. त्याने अदर्शीने खानाला महाराजांचा निरोप मांगिला, 'आपण चुकून आमच्या मुलव्यात आलेले दिसता, आपण अनुनही त्वरित माधारी निघून जावे, नाहीतर वेळ कठीण आहे. आमचीविनंती रेकावी.'

यावर खानाला जरा रागच आला. त्याने जवाब दिला की, 'मी काय निघून जायला
आलोय काय ? कल्याण भिंवडीपामूळ मारं दलवृन कोकण काढीज करणार आहे मी.
हे नारं वर्कील आणि तिर्थच घोड्यावर असलेली राववाधन एकत होती. ती काहीही वौलत नव्हती.
तिच्या ढोळयापुढे आताच आकाश फाटले होते. खानाने वकिलाला असे फेटाळून लावले, वर्कील
आल्यावाटने महाराजांकडे गेला. त्याने त्या टेकडीवर घोड्यावर असलेल्या महाराजांना खानाचा
वेपविठी जवाब सोगितला, दया करणारे महाराजसंतापले, आणि त्योना त्या समारेच्या गई ऊवरखिंडीत
ठायीठायी दवा धक्कन वसलेल्या मावळयांना आपल्या पद्धतीने इशारा पोहोचविला. अन् एकदम
त्या हजारो यावळ्यांनी खालून चाललेल्या मोरगली सैन्यावर बाणांचा आणि गोळ्यांचा मारा सुरु
केला. मोरगलांची क्षणात तिरपिट सुरु झाली. कोण कुटून हल्ला करतोय, कुटून बाज येताहेत
हेच समजेना, वनिभी काच्याच्या हळन्याचा हा खास नमुना होता. अशस्त्रःहलकल्लोळ उडाला.
मोगलांना   धड   पुढेही जाता   येईना   अन्   मागेही   येता
येईना, तुडवातुडव, चेदामेदी, आरोळ्या, किंकाळ्या यांनी ऊवरखिंडीत हलकल्लोळ माजला. याने
नाव गनिभी कावा

शब्दांविना गर्जे आमुचा दरारा !

ऊवरखिंड म्हणजे जण १५ कि. मी. लांबीची बंदुकीची नवीच होती. मोरगली सैन्याने ऊवरखिंड पुरती
ओलांडलेली नव्हती. त्या अरुद जंगली खिंडीत ते भयंकर ठेचून निघत होते किंवा येटस्वर्गात जात होते.
या भयंकरचिन्हहल्ल्याची खवर धडपडत, धावत मोरगली मरदारांनी पिछाडीवर असलेल्या आपले
मेनपाती कारतलवखान साहिबांना दिली, द्रातमी देणारे व्याकूल झाले होते. हा भयंकर प्रकार खानाला
अनपेक्षित होता. हे मगलेच वादशाही मरदार आपल्या प्रचंड सैन्यसंस्थेवर आणि युद्धमाहित्यावर

भालूनें अमावस्ये त्याना वाटावरं, मराठे मृठभर आहेत. मारुत काढू. पण त्या मृठभर
मराकृपांची ताकद सुरुंगाच्या दारुसारखी होती.

कारतलवस्त्रान सुप्रव झाला. कारण पाठोपाठ सर्वताणाच्या खवरा येऊ लागल्या. यावेळी ती रायवाधन
आपल्या घोड्यावर याप बसलेली होती. खानाने आपला घोडा रायवाधनकडे वळविला आणि तो
अगतिक शब्दांत तिच्याशी बोलू लागला, 'रायवाधनसाहिवा, अब मैं क्या करू? क्या हालत हो गयी
अपनी ?'

त्यावर रायवालेली रायवाधन खानाना म्हणाली, 'पुण्याहून निघताना आपल मना मन्ना विचारला
होवात का? आपण शिवाजीच्या कोणत्या भागात नि कसे जाणार आहोत हे ठाऊक होते का?'

खानाना आपनी चूक कळून चुकली होती. पण आना या वाईच्या शिकवणीचा ऐनकल्लोळान काय
उपयोग? तो न्हणत होता, 'अब मैं क्या करू?'

यावर रायवाधनने अगदी स्पष्ट शब्दांत त्याला सुनावले की, 'हे अमले साहस म्हणजे आत्मपातकी
वेदेपणा आहे. मी अजूनही आणल्याला सांगते की, आपण मुकाऱ्याने शिवाजीराजांकडे
ताबडतोव बकील पाठवा. शरण जा. क्षमा मागा त्याची. तो राजा फार मोठ्या उदार भनावा आहे.
अजूनही तो तुम्हाला क्षमा करील. नाही तर मर्वनाश!'

वरेच होते, खानाने आपला बकील पाठविला. पण त्या प्रचंद गोधलगदीर्तशिवाजीराजाला
गाठण्यासाठी जायच कसे? अद्येर मोळणा धदपटीने तो बकीलमहाराजांपर्यंत जाऊन
पोहोचला, हे मोगलांचं नशीव, त्यानं महाराजांच्या पुढेव्याकूळ होऊन विनवणी केली की, 'आम्ही
माहीत नसलेल्या या मुतुवांत आलो, आमचे चुकले. आम्हाला माफ करा. आपल्या तीर्थरुपभाऊवांचा
आणिकारतलवसाहेवांचा दोस्ताना फार मोडा आहे. आपल मेहरनवर करावी. आपणरहमदिल
आहात.'

महाराजांनी मन मोठ केले आणि म्हणाले, 'एकाच अटीवर, तुमच्या खालमाहेवांनी जे जे काही वरोवर आणलं आहे ते मर्व जागच्या जागी टाका, आणि रिकाम्या हाताने, निशस्त्र परत जा, कवूल ?' 'जी, कवूल' खजिना, तंबूडे, घोडे, डकळेंदे आणि मर्व जखीरा, म्हणजे युद्धसाहित्य जागच्याजागी टाकून खाल परत जाण्यास कवूल झाला, त्याला हे भागच होते, त्याची प्रचंड फजिती मावळ्यांनी केली होती. खाल परत निघाला, मान खाली खालून निघाला, त्याचे महत्त्व आणि स्थान कायमवे संपले, तो आयुष्यातून उढला, या उंवरशिंदीच्या युद्धात नेतांनी पालकर, तानांनी मालुमरे, विलाजी नरनाईक इत्यादी उर्मट हत्याच्याचे सरदार महाराजांच्या वरोवर होते. नवीनी मोगलांच्या विरुद्ध हत्यार खालवून हीस केढून घेतली. शाहिस्तेखानाने हिंसोववहीत आणखी एक जवर पराभव जगा झाला.

एक गोष्ट आपल्या अधार आवी ना ? कारतलववान योगावळ्याकडून पश्चिमेला उंवरशिंदीत आला. पण महाराज आर्धीच (बहुदा पक्केबुवारी १६६१) पुण्याकडून ताम्हणीच्या किंवा सवाणीच्या घाटाने कोकणात उतरले आणि त्यांनी उंवरशिंदीच्यातोडावरच खानाची वाट अडविली, त्याचे सगळे होते नझूत तेवढे साहित्य कज्जात घेतले. अंगाचरचे कण्ठे शिळ्क तेव्हे हे खानाचे आणि त्याच्या मीन्याचे नजीवच.

महाराज दि. ३ फेब्रुवारी १६६१ रोजी पाली, बांभूलपाडा, नागोळणे या भागाने महाराजांनी निघाले. पण त्यांची मावधता केवढी! त्यांनी नेतांनी पालकराता सुमारे दोन-एक हजार फौजेनिशी उंवरशिंदीतच ठेवले, न जाबो, फजित पावलेला कारतलव पुन्हा युद्धसाहित्य जमवून कोकणात उतरल पाहिला, तर त्याच्या दुसऱ्या फजितीचीअवस्था महाराजांमी नेतांनीवर सोपविली. महाराज आता चिपळूजवळ थी परशुरामाच्या दर्शनामाटी निघाले. महाराज धारिकेहोते. पण त्यांच्या कामाच्या आड ते देवधर्म, व्रतवैकल्य येऊ देत नझूते. ते उरकूतच आता धीदर्शनान जात होते.

त्याच त्याच चुका पुन्हा पुन्हा

उंबरमिंडीच्या मोहिमेतकारतलवाचान उझवेग याची अशदी नाचळी झाली. ममुद्द साहित्याने सुमज असलेली पौज कमी सैन्यवलाच्या आणि तुटपुंज्या युद्धसाहित्याच्या शिवाजीराजापुढे का मार खाते आहे, याचा मुळम अभ्याम तरराहोच, पण माधा वरवरचा विचारही कोणत्याही मोरली मेनापवीने कठीच केला नाही.

सहज बोनवो, पाहा पटवे का! आजही आमचे कारखाने आजारी पडतात. कायमचे बंदही पडतात. तोल्यात तर नेहमीच असतात. घोटाळे आणि भानगडी यांच्या मनोरंजक कथांती आमचे विनोदी चाढ्यम भमुद्दही होत असते. असे का होते? या सर्व आमच्या पराभवाचं नातं कारतलवाचान आणि शाहिस्तेवानसारख्या वेशिसत अहंकारी, अभ्यासशूल, कुचराईवाज, उपभोगवादी, निष्ठाहीन म्हणूनच पराभूत सेनापतीशीजुळले आहे क्या? तेच नातं आम्हाला उदात आणि उतुंच, विश्वकल्याणकांनी म्हणूनच अनुकरणीच शिवाजीराजांभी जोडता येईल का?

हीच वरील अवस्था आपल्याकडे प्रत्येक थेवात आणि विषयांत अनुभवाम येते आहे.आम्ही निखल आनंदाने, एकजुटीने, शिस्तीने, अनुशासनाने खेळाच्या थेवात तरी चाचायला नको का? म्हणजे मग आम्हाला ओलिम्पिकमध्ये एम्बादं तरी सोन्याचं पदक मिळेल की! या सर्व अपवशांच्या मुळाभी गांधीच कारण आहे. आम्हाला 'राष्ट्रीय' चारित्र्याच नाही.

दिल्लीत औरंगजेब फार मोरुणा अपेक्षेने शाहिस्तेवानाच्या दक्षिण मोहिमेवर लक्ष ठेवून होता, पण ते त्याचे लक्ष केवळ आशाळभूत ठरले. शाहिस्तेवानाला आता महाराष्ट्रात उत्तरान अटीच वरें. झाली होती, खर्च अफाट आणि मिळकत जवळजवळ शून्यच, टोळधाडीप्रमाणे मराठी मुलवाला आणि मराठी संमारांना ओसवादीत, कुरतदीत तो वसला होता. त्यामुळे त्याच्यावद्य येथील जनतेत फक्त दहशतच

होती.

महाराज उंवरबिंदीन्या युद्धानंतर दक्षिण कोकणात, राजापूरच्या गोळाने मोहिमेवर होते. स्वराज्याला विरोध करण्याच्या स्वकीयांना उदार मनाने वागवृत आपल्या 'ईश्वरी कार्यात' सामील करून वैगवाचा प्रयत्न त्यांचा नेहमीच असे, मंगूळ शिवचरित्र अभ्यासताना एक गौष्ठ प्रकरणात लक्षात येते ती अशी स्वकीय विरोधकांना महाराज समजावृत सांगून, कठी मायेन तर कठी रागावृत स्वराज्यात येण्याचा आग्रह करत होते. कुणी आले, कुणी नाही आले, जे आले त्यांचे कल्याण झाले. कीतीर झाली. पण जे कडवा विरोध करीत राहिले, त्यांचा अखेत कठोर हातानं त्यांनी समाचार घेवला. पण त्यांना पाडव करण्यासाठी महाराजांनी स्वतःचीच शतिरुदी वापरली. त्यांनी कोणाही शत्रुपक्षीय वसाधीशाची मदत घेतली नाही. उदाहरणार्थ, चंद्राव मोळ्यांचा अगदी दुःखी मनाने, निरुपायाने त्रिमोळ केला. पण कोणा अंजिरेकर मिहीची, इंग्रजांची वा परकीय शत्रुची मदत घेतली नाही. अशीच उदाहरणे आणखी पाच तरी सांगता येतील, भी हे इथे प्रवड आवर्जन का सांगतोय? कारण पुढच्या इतिहासातपेखाऱ्यांनी हीच भयंकर आत्मघातकी चूक अनेकदा लेली. उदाहरणार्थ तुळाजीआंग्यांचा पराभव आणि चंद्रोदयस्त करण्याकरता नानासाहेब पेखाऱ्यांनी हे. ?३५५मध्ये मुंबईन्या इंग्रजांशी येवी केली आणि आंग्यांचा त्रिमोळ केला. इंग्रजांनी मुखर्जीहुर्गांच्या ममुदात आंग्यांचं महणुन्च शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्याचं आरम्भार ममुदात बुडविले. फटफडणाऱ्या आमच्याच भगव्या झेळण्यामह हे आमचे आरम्भार ममुदाच्या तळाशी गेलं. परक्यांना आपल्या राष्ट्रव्यवहारात आपणहून आमंत्रण देणे हा केवढा आत्मघात! अशा खूप चुका पेशवाईत झाल्या, लेवटी परकीय शत्रुंनी आम्हालाच निळून ठाकलं. अशा चुका चुकूनही होऊ नयेत यासाठी महाराज अखंद सावधान होते.

इथे एक गम्मत झाली, (इ. १६६१ मार्च) महाराज दक्षिण कोकणात दौडत असतानाच त्यांनी तानांवी मालुसरे या आपल्या काळजातच्या सांवळ्याला एक कामगिरी सांगितली.

कोणती ? मंगमेश्वर भागातील रस्ते दुरुस्त करायाचे काम त्यांनी तानाजीवा सांगितले. आता बधा! एवढा मोठा तालेवार, भीमासारखा हा योद्धा, त्यांने दुःशासनामारुद्या शत्रूंही लडाया करायच्या की हातात कुदल फावडं अनु घरेली बेळन रस्ते दुरुस्त करावये ? अन् तो मराठा मर्द तेही काम प्रेमानं अन् हीमेनं बीव लावून करतोय बधा! उन्हानान्हात, दिवसभर केवळ थमदानी पद्धतीने नव्हे! फोटू काढला किंविलं घरेले खाली. मग हारतुर. महाराजांना आणि त्यांच्या जिवलगांना नाटक करणे कधी जमलंच नाही.

मंगमेश्वरचे रस्ते दुरुस्तीचे काम करीत बगतानाच तानाजीवर एकदा मुज्ज्याच्या आदिनशाही टोलवांती संशब्द हृल्ला चडविला. कुदल फावडी दाकून तानाजीने आपल्या मावळ्यांसुकट उलट्य हृल्ला केला. जग झाला. मुर्वे पल्लाले. पुन्हा रस्ते दुरुस्ती सुरु. खरोभर या सगळया भावली स्वभावांचे मूळ क्षमात आहे ? ते शिवाजीराजांनी या भींगकांना सहज शिकविनेल्या स्वराज्यधर्मात आहे. हे वेगळंच निरोगी अन् हीशी बेडराजांच्या भींगल्यांना लागले. त्यातुन उशिंवेळं पिक निरोगी अन् सकास उपचारं, ते शद्धावंत होते, पण उत्सववाज नव्हते

महाराजांनी या कोकण दौऱ्यातचिपळूणजवळ धीपरशुरामाने दर्घन पेतले. मुळाग केला. पूजाअर्चा झाल्या. विपुल दानधर्म वेला. याच श्रीपरशुरामावर यापूर्वी हातवश्यांचे हल्ले होत होते. आता हे स्थान निर्धारित आले. (मार्च अखेर १६६१) अधूनमधून महाराज जशा धर्मकार्यात उपस्थित राहन आनंद लुटीत. पण ते उत्सववाज नव्हते. यानंतर पाचच महिन्यांनी महाराजांनी प्रतापगडावर श्रीभवानी देवीची स्थापना केली. हा स्थापनेचा कार्यक्रम मोरोपत पिंगले याच्याहम्से झाला. देऊल ल्योट, साधे पण रेण्यीव केले. श्रीभवानीच्या पूजाअर्चेची द्वान पण माझीसुधी व्यवस्था त्यांनी लावून दिली. या श्रीस्थापनेच्या कार्यक्रमाला महाराज स्वतः उपस्थित नसावेत की काय जरी शंका येते. क्याण त्या तपशीलांत तसा उल्लेख नाही. 'मी उपस्थित असल्याशिवाय हा उढाटनाचा

कार्यक्रम करु नये' अमा महाराजांचा कधीही हटु नसे! महाराजांच्या जीवनात मीपणाला महत्त्व
नव्हते. म्हणून स्वराज्यातीलभूमीपूजने, कोनशीला आणि उढाटने कधी कुठे खोलांबलेली दिसत
ताहीत! विसरायला नको, म्हणून आताच मांगतो. प्रतापाडावर देवीच्या पूजाअचेची सर्व अवस्था
महाराजांनी यथासांग नेमून दिली. वेदमृतीर् विश्वनाथभट्ठ हडप यांचेकडे पूजाअचार्चा सोपविली. त्यांना
लिहिलेल्या पत्रातील महाराजांचे एक वाक्य लक्षातपेण्यासारखे
आहे. '..... थींची नित्यनैमित्तिक पूजाअचार्चा आणि कायेर्यथासांग करावीत. (गडावरील)
अन्य कोणत्याही कारभारात लक्ष घालू नये'

महाराजांच्या वा मूळक धन्दावर अधिक भाष्य करण्याची जरुर आहे का?

महाराज या कोकणस्वारीत येट राजापुरावर घडकले. त्यांचा सारा रोख होता राजापुरातील ईस्ट
ईंडिया कंपनीच्या बाजारीवर नेव्हीन उपद्यापी अकरा ईंगजांवर हेत्रीमिळीमिटन हा या अकरांचा
प्रमुख अधिकारी होता. चिपार्ड, हेनियल, इमेन्युएल, ग्रिमर्चस, रेडॉल्फ टेलर इत्यादी वाकीचे होते.
ईंगज म्हटले की तो महत्त्वाकांक्षी आणि नेव्हाच पानालंबंधी राजकारणी असायचाच. हेत्री अन्
विशेषत: हेत्री तसाच होता. पन्हाळ्यात सिद्धी जीहरने बेळा घातला. (इ. स. १६६०, ५. मार्च ते पुढे)
तेळ्हा या हेत्रीने आपल्यावरोवर सर्व ईंगजांना येऊन ईंगजी मोळ्या तोफा जीहरच्या मदतीनाडी
पन्हाळ्याम नेत्या होत्या. स्वत: तो ईंगजी येंदे लावून आणि येंद वाजवीत पन्हाळ्यावर तोफा ढारीत
होता. पूरीर् महाराजांशी केलेला 'मैत्रीचा करार' मोडून ईंगज हा उपद्याप करीत होते.

शिवाजीराजाचा जीहरच्या हातून आणि पुण्यास येऊन वसलेल्या शाहिस्तेषानाच्या हातून पूर्ण नाश
होणार आहे, अमा वा ईंगजांना साधात्कार जाला असावा, म्हणून महाराजांशी केलेला करार मोडून हे
ईंग्रज जीहरच्या मदतीला आले होते. कारण जीहरला जय विळणार अन् पुढे
आदिलशाहाहून आपल्या ईस्ट इंडिया कंपनीला सवलती आणि जागा व्यापारसाठी मिळणार
ही यांना खात्री बाटव होती.

पण आले उलटेच. जौहरचा पराभव आला. इंग्रजांना थड दारुगोळवाचे आणि खर्चाचेपैसेही मिळाले नाहीत. कमेवसे तोड लपवित, पद्धन हे लोक पन्हाळ्याहून राजापुरास आले होते. यांचाच काटा काढण्यासाठी महाराज आला राजापुरावर येत होते. हे इंग्रज इतकेविलक्षण राजकारणी होते म्हणजेच (निव्वर निर्वच होते) की , मराठा राजा शिवाजी राजापुरावर येतोय हे समजताच जण काही आपण महाराजांच्या स्वागत समितीचे अध्यक्ष आणि सदस्य आहोत अशा थाटात महाराजांच्या स्वागतासाठी राजापुरावाहेर मामोरे आले, पुढे आले, महाराजांनी पाहिले आणि त्यांनी मोरोपंत पिंगलयांना हुक्म केला.

'या टोपीकराना गिरफतार करा. ताबडलोच आणि याची येथीन राजापुराची बग्गार जस करा. आणि कुदली लावून खण्णून काढा.'

इंग्रजांना बोलायला जागाच नव्हती, जसम्याना तसलंच वेटवं म्हणजे वरे असते. हे इंग्रज व्याघ्रगडन्या किंवेत डांवले येते.

राजापुराच्या या स्थाप्यात महाराजांना धनदीनत चूए मिळाली. पण एक अमोल नररव त्वांना गवसले, त्याचे नाव आज्ञाजी आवजी चित्रे. हिं, मोरी, मोर याची गरज होती. पण महाराजांची सर्वांत आबडती नाडकी संपत्ती म्हणजे त्यांने जिवलग. एकेकमाण्यम ते स्वभंतकाहूनही ब्रह्मिक प्रेमाने हृदयाशी अपल होते. आपल्या मित्रांविषयी त्यांनी वेळोवेळी काढलेले उद्धार मधामारख्ये ओर्धवनेले आढळतात.

महाराजांची संघटन भूक वकासुराहूनही गोळी होती. ते माणसे बिळवीत होते. त्यामुळे मुळुख आणि गडकोट आपोआपच मिळत होते. या वावतीत महाराजांच्या पाठीशी उभी होती त्यांची आई, जिजाऊसाहेब, लिंच प्रेम महाराजांवर जेवढं होते, तेवढंच मान्यामराळयांवर होते. अपार, कितीतरी उदाहरण आहेत. जिजाऊसाहेबांचे आईपण जुन्या कागदपत्रांत मापडत. पण त्यातल्या दोन ओलीच्या भद्रलवा कोऱ्या जागेत विन शब्दांनी लिहिलेले ब्रह्मिक सापडते. ते

बाचण्यासाठी पर्ल बकच मंकिळन गावीचे आणि साने गुरजींचे मायाळू मतच हवं पायाळू
माणमालाच बमिनीचाली लपलेलं पाणी मापडते, या मायाळूंचंही तसेच होते

प्रचीत गडावरील धनलाभ

संगमेश्वराच्याच जवळ १२ किलोमीटरवर शृंगारपूर या नावाचं गाव आहे. हे गाव महाराजांनी
विंकलं विंकण्यासाठी शुद्ध करायची बेळच आसी नाही. तेथील शाही जाहगिरदार महाराजांच्या
दहशतीने पकूनच गेला. त्यामुळे शृंगारपूर विनविरोध महाराजांनामिळाले.

गावाच्या पूर्वेला सहा किलोमीटरवर एक प्रचंड डोंगरी किल्ला होता. त्याचे नाव प्रचीतगड.
गडावर आदिकाशाही मता होती. तानाजी मालुमच्यांनी या गडावर हजवा चढवून एकाच छाप्यात
किल्ला खेतला. केवळ नवल! सहा तहा महिने नवू शकणारेकिल्ले शाही कीजाना एक
दिवसमरही झुंगवडा आले नाहीत. मराठ्यांनी गड खेतला, झेंडा लागला. महाराजांना विजयाची वार्ता
गेली. ते पालखीतुन प्रचीतगडावर निघाले. वरोवर थोड मावळी तैन्य होते. महाराज
गडावर पालखीतुन येत आहेत हे पाहून गढविंकण्या मराठ्यांना अपरंपार आनंद झाला. आपला
विजय बघण्यासाठी चासमहाराजांनारी जातीनं येत आहे हा वरोवर दुमिले योग होता.
तानाजीला तर आनंदाने आभाळ भरून आन्यासारखं आले. गडावरने लोक गर्जते होते; वाढ वाजते
होते. महाराज गडावर आले.

दरवाज्यातुन आत प्रवेशले. मावळ्यांना आनंदाचे उधाण आले होते. जण इचूनच
महाराजांची पालखीमधून त्यांनी मिरवणूक सुरु केली. महाराज लोकांचे स्वागतहसतमुखाने
स्वीकारीत पालखीत बसले होते. यावेली वारा सुटला होता. भलालण्या वाऱ्याने झाड
शुद्धपै देलावत होती. महाराजांच्या अंगावरचा थेला फडफडत होता. नकळत शेळ्याचा फलकाचा
पालखीवाहेर लोवत होता. तो वाऱ्याने उडत होता. मिरवणूक चालनी होती. एवक्यात गचकन

कुणीतरी मारे खेचावं असा महाराजांच्या पालखीला जरा हिनका वसला. शेला खेचला गेला. ते पाहू लागले, घोई थांबले, काय झालं तरी काय ? पाहतात तो महाराजांच्या शेळ्याचं पालखीवाहेर पडलेलं टोक एकाबोरीच्या झुडपाळा वाळ्याने अटकले गेले होते. बोरीला काटे असतात. शेला अटकला. महाराज वधत होते, त्याना गंमत वाढली.

मावळे काळ्यात अटकलेला शेला अलगाद काहू लागले. शेला तिधाला. पण महाराज हणून सहज गंमतीने म्हणाले, 'या बोरीन मजला थांबविले, येथे खणा' मावळ्यांनी पहारी, फावडी आणली आणि त्यांनी बोरीखालची जमीन खणावयास गुरुवात केली. केवळ गंमत म्हणून महाराज बोलले. सगळ्यांचाच उत्थाह दांडगा. अन् खणानाखणता पहारी नगेच अडखळल्या. माती दूर केली. वधतात तो सोन्यानाष्यांनी भरलेला हंडा! हा केवळ योगायोग होता. महाराजांना भूमीगत धन मिळाले, ते धन कुठे मेले ?महाराजांच्या घरी ? 'कमिशन' म्हणून काही 'हमे' कोणाकोणाना मिळाले का ?

नाही, नाही, नाही! हे सर्व धन स्वराज्याच्या खजिन्यात जमा आले.

इथे एक गोष्ट लधात येते. महाराजांना एकूण तीन डिकाणी असे भूमीगत धन मिळाले. तोरणगडावर, कल्याणाच्या दुर्गांडी किल्ल्यावर आणि हे असं प्रवीतगडावर, हे धन स्वराज्याचं. म्हणजेच रथतेच, म्हणजेच देवाच.

पूर्वी, महाराजांच्या आजोवाना, म्हणजे मालोजीराव भोमल्यांना वेळजल्या त्यांच्या शेतातच भूमीगत धन मिळाले. ते मालोजीनी श्रीभृष्णेश्वराचे मंदिर, शिवर शिंगणापूरचा तजाव, एक यांत्रेकरूच्यासाठी धर्मशाळेसारखी म्हणा किंवा मठामारखी म्हणा इमारत अन् अशाच लोकोपयोगी कार्यासाठी चर्च केल, आपल्या आजोवाना हा वारसा महाराजांनी आजही मांगाळला, योगायोगाने पण मातकी हळानेच मिळालेलं धन मालोजीराजांनी आणि आता शिवाजीराजांनी

जनताजनार्दनाच्या पायांपाशी 'थीकृष्णार्पणमस्तु' म्हणत खजिल्यात जमा केले देवाचं दान

आण जनतेचं धन अमेच वापरावयाने असते, त्याचा अपहार करणे हे महत्वाप.

एक गोष्ट सांगू का ? महाराजांच्या हिंदवी स्वराज्याला एका पैशाचेही कर्ज कधीही नव्हते. किंवा

चुमिन्यात खडखडाट झाला आहे अशी अवस्थाही कधी निर्माण झाली नाही. याचे एक कारण समजले

ना ? अपहार, घटाचार, पिलवणूक, लुवाडणूक हे शब्दच स्वराज्यात असता कामा नवे हा

आदर्श महाराजांनी घालून दिला, स्वराज्याचाखविना नेहमीच शिळकीचा होता.

जगद्गुरु तुकाराम महाराजांनी आम्हाला आवर्जून सांगितलं आहे की ,

'त्रीहुनिया धन उत्तम बेळ्हारे'

उदासविचारे वेळ करी '

चांगन्या मार्गाने, खूप धन घिळवा आणि उदार मनाने खर्चही करा, हा महराजांचा आदेश होता आणि
आहे.

प्रचीतगडची ही तानाजीची मोहिम इ. १६६१ च्या भाबमाळयाच्या पूर्वी झाली

हौसेने स्वराज्य सजवावे

दारिच्य कोणाच्या वाढ्याला आलं तर ते दुःखदायकच आहे, त्याने प्रवदाला देव मानून उत्तम व्यवहारे
धन जोडावे संसार गोट करावा, हौसेने करावा. ज्याला हीम नाही त्याने संसार आणिराज्यकारभार
करूच नये.

अन् दारिच्याचा अभिमान धरणे हा तर गुन्हा आहे. शिवाजीराजांनी माणसांना कष्ट करण्याची चटक
लावली. हीम निर्माण केली. म्हणूनच शिवकालीन पत्रात आणि शिवकालीन काही कवीच्या
काव्यात महज उल्लेख येऊन जातात की, 'हे राज्य थीच्या आशीर्वादाचं आहे' 'राज्येचींचे राज्य

महणजे देवताभूमी। 'एका विरक्त वैराग्यातं तर म्हटले की, 'अशुद्ध अप्र सेवो नये' अशुद्ध अप्र महणजे ? अयोग्य , गापी , घटाचारी मार्गाने मिळविलेनी धनधान्य दौलत. तिचा उपभोग घेऊ नये. धमाने मिळवावे. थम महणजे देवपूजा. आम्हाला केवळी मोठी माणसं इतिहासात मिळाली पाझा! शिवाजीराजामारवद्धा विरक्त , उपभोगशून्य छूतपती.

चक्रवर्तीर् जिजाऊमाहिवाच्यामारवी ! कांदविनीव जगजीवनदान हेतु 'असलेली आई , राजमाला. नव्हे स्वराज्यमाता आम्हाला या मराठी मातेनं दिली, यामायलेकरांच्या जीवनात चंगळमंगळ अन् उथळपट्टी केल्याची एकही नोंद , उल्लेखगवसत नाही.

कांदविनीव महणजे योगिनीप्रमाणे. धर्मपुरुष आम्हाला नाभने तेही सोन्यामोत्यांना 'मृतिकेसमात' मानणारे श्रीतुकाराम भाराजामारव्ये तोवरी तोवरी वैराग्याच्या गोष्टी, जोवरी देखिला नाही दृष्टी तुकाराम. वा शिवकाळातील सारेच संतमत्पुरुष असे होते. भठ कठन तात्य करणारे नव्हते. जनतेच्या भावक्षया भद्रेचा उपयोग करून 'इस्टेटी 'निर्माण करणारे नव्हते. महणून रयत नुसंकारांच्या अभ्यंग सानात नहात होती. याचा अर्च इच्ये शिवाजीराजाच्या पाच-दहा वर्षांच्या स्वराज्यकालात अगदी स्वर्गलोक अवतरला असेही नव्हे. समाजाची गती झी सावकाशच असते. स्वराज्यपूर्व काळातील दृष्टन नोकजीवन किंवा केविलवाण होते. पण स्वराज्य थाडू लागल्यापासून तेच झीवन यदवत गेले, माणसा श्वायया अप्र नाही अशी अवस्था असलेला मराठी मुलुख्यस्वराज्यात भरल्या कणवीला देकून पोटभर भाकरतुकडा खाळ जागला होता.

इ. स. १६६३ ची कोकण मोहिम मंगळवृन महाराज राजगडास परतले, प्रतापगड वे पन्हाळगड या बचवार काठीण चुद्रवाळातून बहाराज अगदी तावून मुलाढून बाहेर पटले होते. अजून शाहिस्वेद्धान पुण्यात होताच, स्वराज्याचे हेड पुण्यावर्ती घिरव्याधालीतच होते. त्याचे मोठे यश महणजे उवरखिडीत केलेला कारतलवाप्रानचादणदणीत पराभव. पण याच साऱ्या घाईगदीतून चेळ

काढून महाराजांनी गडावर जखमताम्याचा दरवार भरविला. जखमनामा म्हणजे ज्यांनी ज्यांनी युद्धात कामगिन्या केल्या त्या कर्तवगारांचे भर दरवारात भरघोम कौतुक, याच काढात अज्ञानदाम उर्फ़आरीनदाम नावाचा एक नामवंत शाहीर मराठी मुलुखात गाजतगर्जत होता. याकौतुकाच्या दरवारात महाराजांनी युक्तिवृद्धिवंतांने खान कौतुक केले या शाहीगांचेही. जेथे नाईकाना त्यांनी मानाचे तलवारीचे पहिले पान दिले. बकिलाना ओजली ओजलीने होत आणि शेलापाणोटी दिली. युद्धात जे घर्चीर पडले त्यांच्या वापकापोरांना' अटीचमेरी' म्हणजे पेम्बन दिले, कवेजालाही उणे पढू दिले नाही.

आज आपणाही पाहतो ना! आपले राष्ट्रपती अभान राष्ट्रवीरांना, नोकसेवकांना, कलावंतांना आणि संशोधकांना गौरवाची मानविन्हे दिल्लीत मन्मानपूर्वक देताळ, अशीकचळ, परमवीरचळ आणि आमच्यातील महामानवांना भारतरब अशासारखे शिरपेंच अर्पण करतात. महाराजांनीही आणल्या कातृत्ववंतांचे भरघोम कौतुक बेलं मेहमीच.

अशाच काढात शाहिस्तेखानाम्या खाबणीनुन खानाचा भाचा नामदारखान हा कोकणातील पेण, पनवेलजवळच्या मिन्या दोंगर उर्फ़ मिरागड या किल्ल्यावर फौज येऊन निधाला, राजगडावर खवरा भाल्या, महाराजांना शिकारीची मंधी झाल्यासारखीच बाटलं असाव, ते महाडच्या वाजूने कोकणात उतरले. मिरागड उत्तरेम आहे आणि महाराजांनी मिन्या दोंगरावर हल्ला करणाऱ्या नामदारखानाला आणि त्याच्या शाही फौजेला अचानक हल्ला करून असं झोडपून काढलं की, जणू लोहार तापून याव आलेल्या लोखंदावर दणादणा याव यावतो तसे. नामदारखान आपल्यापूर्वपरंगप्रमाणे फळून गेला, सारी मोगली मोहिम साफ फसली. ही मोहिम इ. स. १६६२ च्या प्रारंभी झाली. नझी तारीख नापडत नाही. या मोहिमेत स्वतः महाराज राजांगणावर झुजत

होते. महाराजांच्या या अविशंत परिष्ठमांना काय म्हणावे ? महाराजांना विशंती सोसत नव्हती.

त्यांच्या संपूर्ण जीवनात खास विशंतीकरता ने एखाद्या थंड हवेच्या डिकाणी दोनचार महिने जाऊन शाहिल्लाची तोंद नापडत नाही. स्वराज्यसाधनाची नववग त्यांनी केली केली ?

मोरलांना मराठी माती नि माणसे समजली नाहीत

गेळ्या चार वर्षांत (इ. स. १८५९ते ६२) असंख्य कर्तवगारांनी अपार कठाऱ्ये, महाराजांच्या योजने आणि आमेप्रमाणेकर्तवगारीची शर्थ केली होती. त्यातील किंत्येकजण रणांबणावर ठार झाले होते. जिचा महाला मकगाळ, गायाची पांगेरे, जिचा काशीव, मायनाक भंडारी, बाबीप्रभू, काढजी मल्हार, बाबी पामलकर, बाघोजी तुरे, बाबी घोलप, अज्ञानदाम घाहीर, कान्होजी जेधे आता किती जणांची नाचे सांगू ? या स्वराज्यनिष्ठांच्या आणि कर्तवगारांच्या रांगाच्यारांगा महाराजांच्या पाठिशी उभ्या होत्या. त्यामुळेच स्वराज्य सुंदर आणि संपन्न बनत होतं. कुणाचं नाव विसरलं तरी स्वर्गातून माझ्यावर कुणी रागावणार नाही.

पण महाराज मात्र कुणालाही विसरत नव्हते. होते त्यांनाही अन् जे खेळे त्यांनाही. शाहिस्तेवानाने उंबरचिंडीच्या लडाईसंतर पुढच्या लडाईची (म्हणजे पराभवाची) तयारी केली. त्याने कोकणातील ठाण्याजवळील कोहगड नावाचा फिल्ला खेप्यासाठी आपली फीज पाठविली. तीही मार खाऊन परतली. आपल्या लक्षात आलेय ना ? की, शाहिल्लेखान एका जाकणल्या मोहिमेशिवाय कुठल्याही मोहिमेवर स्वतः गेला नाही. अन् प्रत्येक मोहिमेशिव्ये महाराज स्वतः भाव खेताहेत.

इ. स. १६६ ३ माल उजाडल. शाहिस्तेवानानं स्वतः जातीने एक प्रचंड मोहिम योजिनी. कोणती ? स्वतःच्या मुनीच्या नग्राची! खरंच! आपल्या चहिणीच्या मुलाशीत्याने आपल्या मुलीच लग्न ठरविल. नग्र अर्थात् गुण्यात, खचकरी लावण्यात होणार होते. लाल महालाच मंगल कार्यालय झालं होतं. मुलाच्या आईचं नाव होतं. दहरआगा बेगम. ही अर्थात् खानाची बहीणच.

तिच्या तवाचं नाव जाफरखान. हा यांची प्रत्यक्ष औरंगजेबाचा मुख्य कर्जीर होता. तो या लग्नाची

पुण्याम येणार होता, आलाही, प्रचंड लवाचमा, प्रचंड थाटमाट, वेगवेगळ्या लशीय समारंभांची
रेलचैल, खांपिण, सगळी खांची लग्नात मग. शाहिस्तेखानाची केवळी ही टोलेजन लग्नमोहिम!

अन् समोर दक्षिणेकडे अवध्या पळाम किलोमीटरवर एक ढाण्या वाढौबा जवळा पसून
जैप घेण्यासाठी पुढे पंजे आपटीत होता; त्याचं नाव शिवाजीराजा.

शाहिस्तेखानाचं हे काय चालले होतं? तो शिवाजीराजासारख्या महाभयंकरकर्दनकाळावर मोहिम
काढून आला होता की, आपल्या पोरापोरीची खावणीत लग्नलावायला आला होता? या
खानाचा विवेकशून्य, बेजवाबदार आणि चंगल्याज म्हणून नये तर काय म्हणाचं? त्याला शिवाजीराजा
समजलाच नाही. त्याला गनिभी कावा उमजलाच नाही. त्याला इथला भूगोल कललाच नाही. आता
या योगली ईनी पुढे बेबैन शिवाजीराजांचा आपण अभ्यास करावा, वास्तविक पुण्यात आन्यापासून
एका चाकणशिवाय शाहिस्तेखानाने काय मिळविलं? काहीही नाही. हा तीन वर्षांचा दिशोव. अन्
आता मुलीचं अफाट खर्चाने लग. पुढे काय झालं ते मी सांवतोच. पण आपल्याला ते आशीच शाहिस्तीच
आहे की! शाहिस्तेखानाची प्रचंड कटकळिली.

एक मात्र सांगितने पाहिजे. खानाने स्वराज्याचं, त्याने कळजात खेतलेल्या भागाचं फार नुकसान केलं.
लूटमार, चियांची बेअबू, मंटिरांची नामधूम, खेळापाळांचा विधवेस. मात्र आश्वर्य वाटतं
की, पुण्यात तो विष राहत होता त्या लालमहाल वाळ्याच्या अगदीजवळच असलेल्या
कसवागणपती मंदिराला त्याने उपदेव दिला नाही. आलेदी, चिंचवड, देह, येऊर
इत्यादी देवस्थानांनाही त्याने वास दिल्याची एकही नोंद सापडलेली नाही.

शाहिस्तेखानचे गूठ नाव अबू तालिब, तो दूराची होता. यिंझो अमीर उलू उमराहैवतजंव नवाव
शाहिस्तेखान अबू तालिब हे त्याचं पदव्यासकट नाव, तो औरंगजेबाचा मामा

होता. 'शाहिस्तेषाम मृणजे औरंगजेब चादशाहची दुनरी प्रतिमाच' असे त्याचे वर्णन एका मराठी दखरीत आले आहे, पण औरंगजेबातला एकही मदगुण या मामात दिसत नाही.

खानाकडचा लग्नमोहळा प्रचंड धाटमाटात दोनतीन आठवडे चालू होता. या संपूर्ण छावणीच्या अवस्थेची माहिती महाराजांना राजगडावर समजत होती, त्यांच्या मनात काढीती आपल्या बौद्धिक कठामतीचा, उत्पटाग डाव ते खानावर टाकू पाझात होते. याच्येली त्यांनी सोनो विश्वनाथ डबीर या आपल्या वयोवृद्ध वकीलांना पुण्यास खानाच्या भेटीसाठी पाठवावयाचे उरविले, पाठविलेही, पण खानाने सोनो विश्वनाथाची भेट ज्यावयाचे नाकारले. टाळले. या विलंदर शिवाजीराजाच्या कलंदर वकिलांशी भेटायलाच नको. पूर्वी, अफळनव्यान, मिळी जीहर, कारतलवयान यांची या मराठी वकिलांनी कशी दाणादाण उउविली हे त्याला नड्डीच माहिती होत. तसे आपल्यावाचतीन होऊ नये महणून असेहे पण त्याने भेट नाकारली. मृणजे परीञ्जेनावसायलाच नको मृणजे मग नाणास होम्याची अजिंवात भीती नसते.

सोनो विश्वनाथ राजगडास परत आले. काढी पडलेच नाही त्यामुळेच या महाराजांच्या डावाचा उलगडा इतिहासाका होत नाही.

हेर मृणजे राजाचा तिसरा डोळा

महाराजांच हेर खांत असंत मावध आणि कुशल होत. त्यात एकूण विती माणसे वार्ष करीत होती हे तपशीलवार मिळत नाही. बहिर्जी नाईक जाधव, बल्लभदास गुजराठी, मुंदरजी परभुजी गुजराठी, विश्वामर्गव दिवे एवढीच नावे मापडतात. पण गुपरितीन वावरणाऱ्या या गुपहेर खात्यात बरीच माणसे असली पाहिजेत असे वाटते. परदरबारात राजकीय बोलणी करण्यासाठी जाणारेस्वराज्याचे मारे वकील एकप्रकारे गुपहेरच होते. मुल्ला

हैदर, सखोजी लोहोकरे, कर्मजी, रघुनाथ बल्लाळ कोरडे आदी मंडळी महाराजांच्या वतीने परराज्यात वकील म्हणून जात होती, पण तेवढीच हेरागिरीही करताना ती दिसतात, पण आणखीन एक उदाहरण या शाहिस्तेखान प्रकरणात ओळखते दिसते. लाल महालाल असलेल्याछोकाआधा वारेचे काम करणारा माझी महाराजांचा गुप्तहेर असावा, लाल महालाल घडणाऱ्या अनेक घटना अगदी तपशीलाने महाराजांना समजत होत्या, हे आपल्या सहज लक्षात येते. शाहिस्तेखानाच्या ज्या सरदारांनी कोकण भागात स्वात्मा केल्या, त्या प्रत्येक स्वारीत शिवाजीरावांनी अत्यंत त्वरेने आणि तडफेने त्या स्वात्मा पारउथळून लावल्या. हे या मराठी हेरागिरीचेही यश आहे. अफाट समुदायर तर हेरागिरी करणे किंती अबद्ध, मराठ्यांनी सागरी हेरागिरीही फक्त केली आहे.

आता तर महाराज प्रत्यक्ष लाल महालालवरच एक मध्यरात्री छापा घालणार होते. सज्जा नाच फीजेच्या वराक्यात असलेला नानमहान पूर्ण बंदोवस्तात होता. खानाने या महानांच्या दालनांत काही काढी फरक केले होते. मृणजे बांधकामे केली होती. तुके भिंती घालण्या होत्या, तुके दरवाजे बांधकामाने चिणून बुजवून टाकले होते. जनान्याचे भाग, मुदपाकखाना, पुरणांच्या खोल्या इतर खोल्या, त्वांवरील पहात्यांच्या अवस्था इत्यादी अनेक गोष्टी लाल महालालाहेर कोणाना तपशीलवार समजणे सोये नस्हते. पण महाराजांनी जो नान महालालवर छापा घालण्याचा वेत केला, तो अगदीमाहितगारी असलेल्या कोणा मराठी हेराच्या गुप्त मदतीनेच. जर अधिक माहिती ऐतिहासिक नव्या संशोधनाने उपलब्ध होईल, तर हे मराठी हेरवात्याच्या कर्तवगारीवर छान प्रकाश परेल. आज मराठ्यांना मिळालेल्या यशांचा तपशील लक्षात येऊन हेराचे कर्तृत्व मापावे लागते आहे.

हेर म्हणजे गाजाचा तिसरा ढोळा, तो अबद्ध उघडा आणि सावधच असावा लागतो. शिवकरातील हेरवाते हे निविराद अप्रतिम होते. हेर पक्का स्वराज्यनिष्ठ असावाच लागतो. तो

जर परकीयांशी 'देवाण देवाण' कर लागला, तर नाश ठरलेलाच असतो, हेर

अन्यंत नाजाध, चुद्धीवान आणि हरहुशरी असावा लागतो, पुढच्या एका घटनेचाआना नुसता उल्लेख करतो, कारवारच्या मोहिमेत मराठी हैरानी उत्तम कामगिरीकी, पण एका हेराकून कुत्राई आणि चुका झाल्या, महाराजांनी त्याला जरबदाखविलीच.

आता महाराज प्रत्यक्ष नाल महालावरच झडप घालून शाहिस्तेबानाला ठार मारण्याचा विचार करीत होते, ही कल्यनाच अफाट होती, मव्वा लाघाची छावणी, त्यात बंदिस्त लाल महाल, त्यात एका बंदिस्त दालनात खान, अन् त्याला गाढून द्यापावालावचा, हे कवितेतच शक्य होते, पण असे अचाट धाडम महाराजांनी आखने, हन्तीच्या युद्धतंत्रात 'कमांडोज' नावाचा एक प्रकार सर्वोना ऐकून माहिती आहे. महाराजांचे सारेच सैनिक कमांडोज होते, पण त्यात पुढा अधिक पटाईत असे जवान महाराजांपाशी होते, त्याचे प्रत्यंतर नाल महालाच्या द्याप्यात येते, 'आँपोरेशन नाल महाल' असेच या द्याप्याचा नाव देता येईल, ही मंपुर्ण मोहिम मुख्यत: हेरांच्या करामतीवर अवांदून होती, मार तपशील एखादा स्वतंत्र प्रबंधानच, मांडावा नागेल, पण या आँपोरेशन नाल महालचा अन्याय महाराजांनी आपल्या सहकाऱ्यांनिशी इतका वारकाईने केला आहे की, आपले मन या एकविमाच्या शतकाच्या वेशीत खड्ह होऊन जाते, या गनिमी द्याप्यासाठी महाराजांनी येळ निवडणीमध्यरांगीची, मराठांचे वहुमत्य द्याये रातीच्या अंधारातलेच आहेत, याच महालावरच्या द्याप्यासाठी महाराजांनी चैव शुद्ध अष्टमीची मध्यरात्र निवडली, पुढच्या उजाडत्या चैव शुद्ध नवमीम प्रभु राम जन्मान येणार होते! रामनवमी,

याच महिन्यात मोगलांने पवित्र रोज्याचे उपवास मुरु झाले होते, द्याप्याच्या राती सहावा रोजा होता, आकाशातला चंद द्याप्याच्या सुमारास पूर्ण बावल्यार होता, पण याचा दूर्युक्त भवध आला? आन्ता ना! मोगली मैन्य रोजाच्या उपवासामुळे रात्रज्ञाल्यावर भरपूर जेवण करून मुस्तावणार हा अंदाज ल्या ठरणार होता, युद्ध शाहिस्तेबानाच्या कुटुंवात हीच स्थिती असणार, शिवाय

दिवस उन्हाळवाचे. शेजारीच असलेल्या मुठा नदीला पाणी जेमतेमच असणार. खापा घासून झटकन ही नदी ओलांडून भांबुदरूऱ्याच्या (मध्याचे शिवाजीनगर) भागात आपल्याला पमार होता येणार आणि अगदी जवळ असलेल्या रिहगडावर पोहोचता येणार हे लक्षात घेऊन महाराजांनी हे अंपरेशन आचले होते.

खाप्यातल्या कर्माडीजती करेकरे, कुठकुठे, कायकाय करायचे ते अशी निधित केलेले होते. संपूर्ण तपशीलच इतका रेखीव आहे की, या अंपरेशन नाल महालची आठदहावेळा महाराजांनी राजगडावर 'रिहर्सल' केली असावी की काय असा दाट तळे-तळीच नव्हे खात्री होते. कारण जे घडले ते इतके बिनचूक घडले की, असे घडणेकधीही ऐत्यावेळेना होत नसते. आपण तपशील पाहून,

लष्करी प्रतिभेदा हा चमत्कारच

राजगडावरून महाराज सुमारे एक हजार मैनिक घेऊन निघाले. (वि. ५ एप्रिल १९६३, चैत, शुद्ध अष्टवी, रात्री) ते काचगचे पाठाव आले. काचव थाट गेनपुण्याच्या दक्षिणेला तेग-चीदाविलोमीदरवर आहे. महाराजांनी या पाठात काही मावळी टोळ्या ठेवल्या. सुमारे पाचशे मावळे घेऊन ते पुण्याच्या रोथाने निघाले.

इथे एक गोष्ट लक्षात प्रायची आहे, ती अशी, शाहिस्तेखानाने आपल्या पुण्यातल्यान्नावणीच्या भोवती रात्रीची गस्त घालप्पाकरता आवश्यक लेवडे आपले मैनिक रोजी ठेवले होते. यात काही घराणी मरदार आणि मैनिकही होते. मोगलाच्याकडे नोकरी करणारी ही मंडळी खानाने मुद्दाम गस्तीकरता छावणीच्या दक्षिणअंगाम रात्रीची फिरती ठेवली होती. हा रिवाज नान पुण्यात आल्यापासून चालू असावा असे वाटते, या मैनिकांचे काम वास्तविक सकाळी उजाडेपर्यंत अपेक्षित असे. पण पुरेपुढे यात तिळाईहोत गेलेली आठलून येते. हे गस्तवाले माध्यारात्र: मध्यरात्री दिडोन वाजपैतच गस्त घालीत.

नंतर हलूच छावणीत परतुन बेत. श्री गोष्टी महाराजांच्या हेरांच्या लक्षात आली. महाराजांनी या संबंध
गस्तीचाच अनुक फायदा ठिपला.

गस्त घालायला जाऊने लोक छावणीभोवतीच्या भोगली चौकीदाराना माहित आलेले
होते. महाराजांनी याचा फायदा घेतला. आपल्या वरोवरच्या सुमारे पाचशेसेनिकांपर्यंत एक जरा मोठी
टोली त्यांनी आपल्यापाशी ठेवली आणि वाकीच्या मराठ्यांना, ठरविल्याप्रमाणे पुढच्या उच्योगास
छावणीत पाढविली. हे विलंदर मैनिक, जण काही आणणच मोगली छावणीभोवती गस्त
घालणारे नेहमीचेच लोक आहोत अशा आविभवात छावणीत प्रवेश लागले. चौकीदारांनी त्यांना
हटकलेही. पण 'आम्ही रोजचेच गस्त घालणारे. आम्हाला ओळखले नाही ? गस्तीहून परत
आलो !' असा जवाब थिटाईनं करून आत प्रवेशले. चौकीदारांना वाटलं की होय, ही रोजचीच चस्तीची
मेहकी. परत आनी आहेत. चौकीदारांची अभी बेमानूम घेमन करून हे मैनिक ठरल्याप्रमाणे नान
महाल्याच्या पुरेच्यांच्या दाढूस पोहोचले, येथे नाल महाल्याचिन्मारग्या तट नव्हता. उंच भिंत होती.
त्या भिंतीत जाण्यायेण्याचा एक दरवाजा होता. पण खानाने तो दगडामार्तीत वांध्रकाम करून बंद
करून टाकला होता.

या आलेल्या मराठी टोलीनं अनिश्य गावध दधता घेऊन या बंद केलेल्या दाराच्याबांधकामास भगदाड
पाढावयाम सुरुवात वेली. माझूम आत जाईल एवढे भगदाड हा उच्योग करीत प्रसवाना
किंती मावधुणे त्यांनी केला असेल याची कल्याना येते. भगदाड हलूहळू पुरेसे पडले, महाराज येईपर्यंत
मावळे तेथेच रेगाळत राहिले. अर्यात सभोवतीसाममूमच होती.

ज्या पद्धतीने हे मावळे मैनिक इथपर्यंत आले, त्याच पद्धतीने मागोमार महाराजही
आपल्या टोलीनिंती आले. महाराजांना आपलाच व्याव महाल चांगला परिच्याचा होता. खानाने केवेले
वांध्रकामाचे बदलही त्यांना समवले होते. वा भगदाडातुन प्रथम महाराजांनी आत प्रवेश केला.

इथे महाराजांचा एक अंदाज चुकला. भगदाडाच्या आत लाल महालाचे परसोगण होते. तेथे काही पाण्याने बांधीव हौद होते. लाल महालाची ही पृष्ठेकडील वानू होती. या वाजने लाल महालातुन परसोगणात यावयास दोन दारे होती. दोहीत अंतर होते. यातील एक दार असेच दगडामातीत चिणून बंद केलेले होते आणि दुसऱ्या दारालगतएक पटवी उभी कूल खानाच्या कुंदुबाचा खासा मुदपाकखाला म्हणावे स्वर्यपाककरण्याची जागा, तयार केली होती. तेथील आचारी पाणके इत्यादी सुमारे तेरा-चौदा नोकर तेथेच मुदपाकखान्यात रात्री सोपत असत, ते मध्या रोजा असल्यामुळे पढाटे वरेच लवकर उठत आणि कामाला लागत. हे नोकरचाकर वजून उठलेले नसावेत, असा महाराजांचा अंदाज होता. पण तो चुकला आज ते लवकर उठून कामाना लागतहोते. आणि महाराजांना लांबूनच हे लक्षात आले. आता ? आता ते लोक आपली चाहूल लागली तर आरडाओरडा करतील अन् साराच डाव वाया जाईल याची कल्पना महाराजांना आली. आता ? आता फक्त एकच करणे शक्त होते. एकदम मुदपाकखान्यात मावळयांनी शुपचूप घुसायचं अन् साऱ्या नोकरांना कापून कातायचं, निश्चाय होता. हे करणे भाग होते. महाराजांनी आपल्या मावळयांना इशारा केला आणि सर् सर् सर् जाऊन मावळयांनी या साऱ्या नोकरांना कापून काढले.

चिणनेन्या त्या दुसऱ्या दरवाजानाची भगदाड पाहून महाराज आव पुसले. मिळमिणन्या दिल्यांच्या पुसट उजेदात कारसे दिसत मल्हते, मुदपाकखान्याच्यादाराच्या आतल्या बाजूला ओ पहारेकरी होता त्याच्यावर पहिला घाव पडला. तो ठार झाला, आणि त्याच्या औरढण्याच्या आवाजाने माडीवर असलेला आहिस्तेद्यान एकदम खदखून उठला. तो धनुष्यवाण येऊन माडीवरून खाली अंगणात धावत आला, आणि नेमका महाराजांच्या समोरच तो आला. त्याला काहीच कल्पना नव्हती. त्याचा एक मुखगा, अवूल कवड्यान जवळच्याच दाखलांत झोपलेला होता. तो खदखून बाहेरआला, अंगणात, आपल्या बडिलांवर कोणीतीरी घाव घालू पाहतोय हे त्याच्या लक्षात आले, तो

बडिलांना वाचविण्यानांठी पुढे आडवा आला अन् महाराजांच्या तलवारीम्हाली ठार आला. खान
घाईघाईने परत माईकडे पळत मुटला,

प्रथम योजना, विक्रम नंतर

मध्यरात्रीच्या गाड झोपेत असलेला लाल महाल आणि स्वाभाविकरित्या झोपेचीच येव येत असलेले
पहारेकरी एकदम हळूना झाल्यानंतर गोंधलून जावेत, त्यांनी केवळ आरडोओर डाढकरावा आणि मेरमेर
धावत पळत गुटावे हीच जपेधा या हल्ल्यामागे महाराजांनी होती. केवळ 'केंद्रोत' काही
मावळ्यांनी खाल महालाच्या मुख्य दरवाज्याच्या माझ्यावर असणाऱ्या नगारखान्यात घुसावये,

तेथे झोपलेल्या वाद्य वादकांना असेच एकदम उठवायचं आणि तेथील
नगार, कणेर, तुवाळ्या, ताशे, मफेर, इत्यादी चाचे वाजवाचला लावावने हा आणणी एक गोंधल
उडवून देण्याचा प्रकार ठरविलेला होता, तो अगदी तमाच थडला, वाही मावळे नगारखान्यात घुसले.
त्यांनी त्या झोपलेल्या वादकांना कसे उठविले असेहा याचा तर्क करता येतो. भूतपितांवृत्ते जणू
अचानक आपल्याला झोडपताहेत असेच त्या वादकांना वाटले असेहा,
अर्धवट झोपेत ती घावरलेली माणस तेथील वाद्य मराकुपांच्या दमदाटीवरून जोरजोरात वाजवावयास
आगली, काय थदर्तय ने या वादकांना कळेवना, ते फक्त वाजवीत होते, वारण पाणिनी नामाच्या
तलवारीचे मावळे मारेकूपामारवे उभे होते, लाल महालातील प्रचंड गोंधळात हा नगारखान्यातील
प्रकार मर्वात विलक्षण कल्पक होता. अधारात मारा महाल जागा होऊन ओरडत अन्
किकाळवा फोडीत होता, त्यात खियांचा कल्लोळ भयंकरच होता.

सर्वाचाच वा थक करणाऱ्या अचानक हल्ल्याने (सरप्राईजँटैक) किंती गोधल उडाला असेल याचे एक
उल्कृष्ट उदाहरण म्हणजे घावरुन उढलेला शाहिस्तेवान म्वतमाडीवरुन अंगणात नशक धावत
आला. पण लेण्य कोणच होते ? धनुष्यवाण अशावेळी रुग्णी धनुष्यवाण घेऊन
धावेल काय ? तलबार, पडा किंवा निदान भाला तरी घेऊन माणूस ममोराममोर आवृत्त हल्ला
फरावयास धावेल ना ? पण खान धनुष्यवाण घेऊन धावला, काय उपयोग ?

त्याचा मुलगा अवूल फेण्यान हा जर त्याचेली अचानक आडवा आला नसता, तर
महाराजांच्या हातुन खान अंगणातच ठार झाला असता. पण पोगासुले वाप वाचला. इर्थं या अवूल
फेण्यान पुढाऱ्ये खरोखर कीतुकच बाटले, बापासाठी त्याने आपला प्राण खाचीर घासला.

खान भात आल्याजिन्याने धावत होता. महाराज आता त्याचा पाठलाग करीत होते.माडीवरती
खानाच्या दालनाला नागून (बहुवा) दिक्षिणोत्तर असा एक मोठा दस्तीमहाल होता, त्या मोठ्या
दिवाणखाण्यात खानाच्या चुंदुवातील आणि अन्य काही खिंवा झोपवेण्या होत्या. त्या जास्या होऊन
मोठमोठ्याने ओरडत, किंकाळत होत्या. तिथे एकदोन जमिनीवरची शमादाने होती. त्याचा प्रकाश
किंतीसा असणार ? काय घडतंय याचा कोणालाच क्रोध होत नव्हता, काळ अवराट उडाली होती.

खान पुढे आणि महाराज मार्गे असा प्रकार होता. गोधलेसा खान केवळ जीव वाचविण्याकरताच
पळत होता, पुस्टाच्या प्रकाशात महाराज खानाचा पाठलाग करीत होते, खिंवाच्या त्या दालनाल खान
शिरला, तेथे एक मोठा जाडमर पटदा (चाढ) होता. खानाने चाईत तो हाताने उडवला, तो
आत शिरला. महाराजांनी त्या यादावर आपल्या धारदार तलवारीचा धाव घासला, पटदा फाटला
गेला.

खान पावरुन धावत आल्याचे तेचीव वायकांनी पाहिले. काहीतरी भयंकराहूनहीभयंवर घटलंय या
जाणिवेने त्या त्याहून भयंकर पावरल्या, केवळ कल्लोळ! पडचाला पडलेन्या भगदादातून महाराजांची
आकृती आन येताना खिंवानी पाहिली. तिर्थं अवलेली शमादाने कोणा नहाण्या खीने फुकून विलविली.

अधिकच अंधार आला.महाराज आता अंदाजाने खानावर धावत होते. खान धावकन पका
खिडकीबाहेरघाईघाईत चहून खाली दबला, हा सुड्हा एकूण उपलब्ध असलेले पुरावे लक्षात घेऊन
केलेला अंदाज आहे. महाराजांना वाटले खान येथेच आहे. म्हणून त्यांनी आपल्या तलवारीचा छाडकन
धाव घातला, धाव लागल्याचे त्यांना जाणवले, त्यांना वाटले धाव वर्मीलागून खान मैला. अन्
महाराज तेथून तडक आल्यावाटले परत परतले.

संपूर्ण लाल महालाची वाम्तु भयंकर कल्लोळाने दणाणत होती, त्यातच नगारखान्यातील
वाचांचा कल्लोळ चालू होता.

महाराजांचा मुक्य उडेश माव अंधारात अधांतरीच राहीला. खान वचावला. त्याची फक्त तीन
वोटे, उजव्या हाताची तलवारीखानी तुटली.

आपने खाल्याचे काम फक्त झाले असे समजून पुर्वीजनेप्रमाणे महाराज आणि मावछेनाल महानातून
निस्टले. याल महालाकाहेर या मात्या कल्लोळाने छडवडून उठलेले शावशीतील खूप मोरली सैनिक
जमा झाले होते. त्यांना काहीच बोध होत नव्हता.

खूप मोठा तपशील उपलब्ध असलेले हे 'ऑपरेशन लाल महाल' असे घडले. हायोडक्यात अहवाल,
मुळय आहे तो निष्कर्ष. केवळ लाकरी सैनिकांनी आणिसेनाधिकाऱ्यांनीच या ऑपरेशनचा
विचार करावा. वित्तन, मनन करावे, असे नाही.योजनावद्द काम करू इच्छिणाऱ्या प्रत्येक विषयातील
प्रत्येक कार्यकृत्याने या इतिहासाचा मूळमविचार करावा, वर्तमानकाळात याचा कल्याक योजना म्हणून
उपयोग जाल्याशिवाय राहणार नाही? 'मैनेजमेंट' आणि प्रचंद प्रकल्प हाताळणाऱ्यांनी या लाकरी
करेचा अभ्यास करून गाहावा, त्यातून प्रेरणा, योजना आणि शेवटी यश काढीज करता वेईल, पाहा
पटले का?

हा विजय अभ्यासाचा..

ही चैत्र शुद्ध अष्टमीची महायात्रा. लाल महालात अशीज्वालामुखीसारखी अचानक उफाळली. खान वाचला, मिंहगडकदे सुखरुपणे पनार झालेल्या शिवाजीमहाराजांना हातपशील नंतर समजला, ते जरा खिड झाले. कारण जर खाल म्हणजे प्रति औरंगजेबच मारला गेला असता तर केवळ भोगल साप्राज्यातच नव्हे, तर इराण, तुकांण इतकंच नव्हे तर रुमशाम पावेतो मराठ्यांचा गनिमीकावा राजवाचार्यासारखा दणाणला असता.

गनिमी कावा हे मराठ्यांचे खास खास युद्धतंत्र आहे. या युद्धतंत्राचा अवर्चीन महाआचार्य म्हणजे चीनचा माओट्योतुंग आणि द्विषट्टनामचा होचिमिन. ते गत्यही आहे. पण आपण माझे आणि मिन यांनी स्वतः वापरलेल्या त्यांच्या जीवनातील गनिमी काढ्याचा आणि शिवाजी महाराजांच्या गनिमी काढ्याचा तैलनिक अभ्यास जरुर करून पाहावा.

लाल महालावरील महाराजांच्या छाप्याच्या बाबतीत भोगलांची प्रतिक्रिया काय ऐक का खरट. दहशत, भावलया कल्पनांची चिनोदी कारंजी, याच वेळी दिल्लीमध्ये दोन युगोपीच डॉक्टर्स राहूत होते. डॉ. चिवेनो आणि डॉ. निडने ओवेन, या दोघांनी या लाल महाल छापा प्रकरणी लिहून ठेवले आहे. 'या छाप्याची दहशत एवढी निर्माण झाली आहे की, शिवाजी हा नझी चेंडुकवाला असावा असे लोकांना आटते. त्याला पंख असावेत. त्याला गुम होता येत असावे' म्हणजे केवळ अफवा, कंडपा आणि अलिशयोकी.

हा सारा भावदेपणा होता. डोक्टर्सपणाने मराठ्यांच्या युद्धपद्धतीचा अभ्यास कुरीत नव्हते. आज आपण तो केला पाहिजे.

लक्षकी अभ्यासवानी आणि अनुभवी लक्षकी पदाधिकाऱ्यांनी शिवाजी महाराजांच्या या युद्धपद्धतीचा डोक्यात तेल घालून अभ्यास केला तर आमच्या हातून पुन्हा 'कारगिल' सारख्या चुका होणार

नाहीत. 'तेजपूर' मारका गाफिलपणा होणार नाही. आणि आमच्या संसदेवरच म्हणजे आमच्या राष्ट्राच्या हृदयावरच अतिरेकी द्वापा ठाकणार नाहीत, पाहा पटले का?

शाहिसुलेखात मात्र कायमचा दुःखी झाला. त्याला आफल्या पराभवापेक्षा भयकर अनु कायमची होत राहणारी यटा, कुचेष्टा असह्य होत असणार. प्रत्येक घासाला त्याला आढवण होत असेल शिवाजीमहाराजांची. उजव्या हाताची तीन बोटेच तुटली ना!

चानाच्या वावतीत आणवी काही दुःखी घटना नाल महालात आणि एकूण दख्खनच्याभूमीवर घडल्या, नाल महालात उसललेल्या भयकर कल्वोळात त्याची एक वायको ठार झाली. त्याचा मुलगा ब्रवुल फतेश्वान हा तर महाराजांच्या हातूनच मारला गेला. या भयकर दंगलीत त्याची एक मुलगी नाहिली झाली. तिचे काय झाले हे कोणालाहीआणि इतिहासालाही कधीच समजले नाही. पुढच्या काळात (म्हणजे इ. १६१५) प्रश्नकात यराडा मेनापती मंत्राजी घोरपडे याचे हातून याच शाहिसुलेखानचा एक मुलगा, हिमसहश्रान हा तमीजनाढूत जिंडीच्या मार्गविर असलेल्या जंगलातील युद्धात मारला गेला. शाहिसुलेखान दीर्घायुषी झोना. पण या सात्या दुःखांची त्याला या दीर्घायुष्यात भयकर वेदना सहन करावी जागली. त्याने दोधलेली एक माधी पण सुदर मशीद औरंगाबादेत आरे. पुण्यातील मंगलवारपेठेस शाहिसुलेखान पेठ असे नाव पडले होते.

प्रचंद मैत्र, वजिना आणि प्रचंद युद्धमाहित्य हाताशी अमूल्यी त्याला यराकळवर तीन पर्याच्या दीर्घकाळात एकही मोठा विजय मिळवता आला नाही. चाकण विकले, त्याला त्याने इम्लामायाद असे नाव दिले. मोशल मायाज्ञासारख्या एका प्रचंद मसेचा तो मरमेनापती म्हणून महाराष्ट्रावर चालून आला. पण त्याच्या यशाच्या पारऱ्यात चिन्तुक्याणवडेही यश पडले नाही. माणसाला कष्ट वर्कन अपयंग आले, तर सबजू थकले. कारण त्या कष्टातून जिक्रण मिळते. पण केवळ खुनीवर बसून गडगंज पगार याणाऱ्या माळसाने काहीही न करता चकाऊ पिटण्यात आयुष्य घालविले तर तेत्याचेही आणि कायाचेही अफाट नुकसान असते.

अशी नुकसानी चाललेली आपण आजच्या जीवनात अनेक संस्थांत आणि मुख्यतः शासकीय नोकराहीन पाहतो, अशा माणमांच्या कारभारातून 'मेरा भारत महान' जागतिक महासत्ताच्या नेजारी वसू शेळ काय? सर्वच केंद्रांत आपल्याला केवडाप्रचंड पल्ला गाठायचा आहे! घोषणा तर आपण नेहमीच ऐकतो, त्या घोषणा शेवटी विनोदी उरतात, अब्जावडी रूपदौची नामाडी करून, लकडी इडावणीत आपल्या मूळीची अफाट खाचनि नग खाजरी करारे शाहिसूखान आम्हाला परवडणार नाहीत, आपल्याला तातडीने मरज आहे. मंत्राजी घोरपळ्याची, हंवीरराव मोहित्याची आणि येसचा दामाड्याची, रागावृ नका. हा सी उपदेश करत नाही. आजच्या तकणीकडून एकमाझवासारखा ऐशीवं ओळाडलेला नागरिक अपेक्षा करतो आहे. आकाशा ठेवतो आहे, त्या पूर्ण ज्वाल्यात, त्यापुढी गगन ठेवणे, माझ्या तरुण मित्रांनो

दिल्लीपदाची इच्छा असणारा राजा

सूर्योद्या रथाला निघियाचीहीविश्वासी नसते. अगदी खशास घटण वागले तरीही सूर्यरथ चालतच असतो. शिवाजीमहाराजांचे मन आणि भरीर हे ब्रह्मेच अविरत करताना दिसते. भव्यदिव्य, उदान पण अव्यहार्य पाहणारा हा राजा उपभोवधून्य लोकनेता होता. पुढे एकदा रात्रेमडावर रावजी मोमनाच या नावाचा महाराजांचा एक सरदार महाराजांना म्हणाला, 'महाराज, आपण राज्याचा विस्तार खूपच केला आहे. परंपरे, किल्जे, बंदरे आणि शाही ढापीकड्यात आणली. आपले अंतिम नेमके उदिष्ट्य तरी काय आहे? आपण नुಡे थांवणार आहोत?'

शाहिस्तेखान मामांना पत्र पाठविले की, 'तुमची बदली आमाम-बंधाल सरहडीवर दाक्त या ठिकाणी करण्यात येत आहे, तरी तावडतोब दाक्याकडे रवाना क्वाचे' त्याकाळी या भागात कोणाची बदली वा नेमणूक केली गेली तर ती एकप्रकारे वादभांगाची नाराजी आणि शिक्षाही समजकी जात असे. हा बदलीचा हुऱ्हम मिळाल्यावर खानाने औरंगजेबास एक नष्ट पश्चातापाचे पत्र पाठवून विनंती केली की, मला एकवार पुढ्हा संथी या. मी शिवाचा विमोड करतो. (पण माझी दाक्याम बदली कूण नका.) पणवादशाहने पुढ्हा जरा कटक शब्दांत खानाम हुऱ्हमावले की, तावडतोब दाक्याम रवाना क्वाच. आता निरुपाय होता. दुर्खी खान दाक्याकडे रवाना झाला.

याच काळात आसामच्या राज्यात लक्षित बडफुकन या नावाचा एक बवरदस्त सेनापतीआसामच्या ओहोम राजघराण्याच्या पदरी होता. हा लक्षित आपल्या संतारी वाढनावीसारखाच अचाट कर्तृत्याचा सेनापती होता. आसामच्या या स्वतंत्र राज्याचे मोगलांशी सतवन युद्ध चालू होते. लक्षितने तर दिल्लीला अगदी हैराण केले होते. या लक्षित बडफुकनाचा शाहिस्तेखान आता आमामवरांनी येणार अमन्याच्या बातम्या मिळाल्या. दक्षिणीतील शिवाजीराजाने या खानाला फकित करून पिटाळाला आहे हेवलक्षितला तपशीलवार करून जमावे; असे दिसते, 'बडफुकन' या शब्दाचा अर्थ 'बडा सेनापती' मुळ्य सेनापती बसा आहे. या लक्षितने शाहिस्तेखानाला एक पत्र पाठविल्याची नोंद, 'शाहिस्तेखानकी युरंजी' या नावाच्या एका आमार्दी वस्त्रीने आहे. लक्षित या खानाचा विहितो आहे. 'अरे, तु दक्षिणेम गेला होताम. तेवे अमलेल्या शिवाजीराजाने तुझी पार फकिती केली. तुझी बोटेच तोडली म्हणौ! आता तू आमच्यावर चालून येतो आहेम. आता तुम्हे दोके सांभाळा ?

शिवाजीमहाराजांची करानत पार आसामपर्यंत त्याकाळी कशी पोहोचली होती, वाचे हे उदाहरण आहे.

आज मात्र या आसामातील जनतेला, किंवडुना भारतातील जनेक प्रांतांना शिवचरित्र माहितच नाही. पण रागावयाचे कशाकरिता आपण? आपल्याला तरी लक्षित बडफुकन कुठे माहिती आहे? पंजाबच्या

या आशयाचा प्रथमात् रावजीने पुस्तका त्यावर महाराजांनी उत्तर दिले. त्याचा आशय असा, 'राहुजी, मिंधू नदीचे उगमापासून कावेगी नदीचे पैलवीरापावेतो अवघा मुलुळ आणि महाक्षेत्रे मुक्त करावीत ऐसा आमचा मानस आहे.'

म्हणाऱ्ये अवघा भारत मुक्त करावा, त्याचे हिंदवी स्वराज्य बनवावै, असा महाराजांचा मनौसंकल्प होता. शूल्यातून अवघ्या गगताला बदलणी आलजारा हा संकल्प आपण कठी विचारात घेतो का? हा महाराजांच्या मनातील विचार पोर्टुगीजांच्या विस्वन बेथील ऐतिहासिक दृष्टरघान्यातील एका पोर्टुगीज पत्रात डॉ. पांडुरंग पिशुलेकर यांच्या अभ्यासात आला. मला त्वः डॉ. पिशुलेकरानीच हा सांचितना. अनु म्हणाऱ्ये, 'शिवाजीराजाचा हा धोयनाद आज आम्ही अभ्यासना पाहिजे.'

अस्माल ऐतिहासिक कायदपत्रांतुन दिसारे शिवचरित्र सूचक उपनिषदांमारखे आहे. आम्हाला त्यावर भाष्य करणारा भावकार हवा आहे. पुढे राजस्थानात रक्काकर पंडित नायाचा एक विद्वान होता. वास्तविक तो महाराष्ट्रापासून या काळात हजार मील दूर असणारा माणूस. पण इटा प्रतिभावंत, त्याने द्वारपत्री शिवाजीराजांने वर्णन एकाच शब्दात केले आहे. तो म्हणतो, हा शिवाजीराजा कसा आहे? 'दिल्लीदृष्टदिल्लिभवः'

म्हणाऱ्ये हा शिवाजीराजा दिल्लीषद आपल्या कळवात आणु पाहण्यास 'आहे. उत्तुंग स्वप्र पाहण्यानेना मोऽपा काळून चालत नाही. ते सदैव जागे आणि मक्किय असतात. महाराज तयेच होते. असो, आता पुढा एकदा शाहिस्तेखानाच्या द्वावर्णीत आपण दोकावू. शाहिस्तेखानवरती महाराजांचा द्वापा पडला. दि. ६ एप्रिल १६६३. यावेळी ओरंगजेब बादशाह काषिमरात थीनगर वेशे होता. त्याला या मराठी द्वाव्याची चालमी दि. ८ मे १६६३ या दिवशी कळवी. तो चक्रीतच झाला. चिडलाही. तो त्वरित दिल्लीम परतला. शाहिस्तेखानाची ही तीन वर्षांची मोहिम पूर्ण वाया गेली होती. तो विचार करीत होता. आता या शिवाजा बंदोवस्त कसा करावा? प्रथम त्याने

थोर राजितमिहाचे एकत्री लहानवे स्मारक महाराष्ट्रात आहे का ? अजूनही आम्ही भारताच्या इतिहासाचा अभ्यास कुडे करतो आहोत ?

मिळानो, मी एक लहानसा प्रवक्त्र केला. ओरिसा म्हणजे उडिया. आपल्याच भारताचा हा नामकृतिक थीमंती असलेला देश, उडिया आपेत शिवचरित्र मी चार वर्षांपूर्वी ग्रसिद्ध केले, कटक येथे प्रकाशान झाले. गेल्या चार वर्षात मिळून या शिवचरित्राच्या पश्चात प्रतीही संपलेल्या नाहीत. अधिक काय लिहावे ?

शाहिस्तेखानात आनामच्या मोहिमेतही यश मिळाले नाही. लखितने त्याला जणू पुन्हा एकदा शिवाजीराजांनी आश्वास करून दिली.

मराठी हेरावे 'गुप्त' योगदान!

शाहिस्तेखानाच्या फजिलीवी चार्ता हिवऱ्यानभर पसरली. महाराजांचे हे आंपरेशन तात महात इतके प्रभावी, चमत्कृतीपूर्ण, धादसी आणि अद्भूत घटके भी, मात्या मोरल साधारण्यात तो एक अति आध्यात्मिक डाच ठरला. सज्जा लाच फौजेच्या मोरल शाबणीतपूर्वत खुद तेनापती शाहिस्तेखानावर पडलेला हा युठभर मराठ्यांचा छापा म्हणजे दग्फुटीसारखाच अर्यंकर प्रकार होता. 'शिवाजीराजा' म्हणजे, महंमद घोरीपासून (१२ वं शतक) ते थेट औरंगजेबापर्यंत (१९ वं शतक) आहून सात्या मुलतानांच्या तस्तांना भूकंपासारखा हात्या देणारा विस्कोट होता. या मुलतानापुढे ठाकलेले ते आव्हान होते, हे आव्हान म्हणजे केवळ शारीरिक दोषगाई नव्हती, त्यामागे एक विलक्षण प्रभावी तत्त्वज्ञान होते. परिकाणावून साधुनाम् त्यात मानवतेच उदार आणि विभाव अस मंगल आव्हासनही होते.

लाल महालालरील महाराजांच्या या ल्हाप्यात शाहिस्तेखानाची एक मुलगी हरवली तिचे नेमके काय झालं ते कधीच कोणाला कळलेलं नाही, पण अनेकजण विशेषत: शाही कुटुंबातली माणसं अनु विशेषत: औरंगजेबानी वडील जहांआरा वेगम यांची अभी नमजूत लाली होती की, शीवाने ही मुलगी पलवून नेली,

हे सर्वस्वी असत्य होते, पुरावा तर अजिवातच नव्हता, एक शोष नक्षात वेते की, स्वतः औरंगजेबाने अमा आरोप शिवाजीराजांवर कधीही केलेला, नंतरसुद्धा सापडत नाही, जहांआराच्या पत्रांत मात्र ती हा आरोप अनेकदा करते, जाणूनकुडून गैरवमज करून घेजाऱ्याना व देशाऱ्याना दिल्यदृष्टी देणारा 'प्रफिट' अनुन जन्माला आलेला नाही.

शाहिस्तेखानातवर पडलेला भयानक ल्हापा औरंगजेबालाही बाटला नवेल इतका दुखदायक काही राजपूत यरदारांना बाटला, विशेषत: जमवंतसिंह या जोधपूरच्या सरदाराना बाटला, लाल महालालील हा फजिलीदायक ल्हापा पडल्यानंतर (इ. १६६३एप्रिल ६) या जमवंतसिंहाने पुण्यापेजाच्या मिंहगडावर हल्ला नव्हिला, त्याचावरोवर त्याचा मेहुणा भावसिंह हाडा (दुदीमहाराजा) हाही होता, मिंहगडावर मराठी सैन्य किंती होते ते नझी माहिती नाही, पण या मोगली राजपूत मिंजांच्यापेक्षा मराठे नझीच, खूपच कमी होते.

या मिंहांना मिंहगड अजिवात भिकाला नाही, त्यांनी गढाला वेदा यातला, आत्माच सांगून दाकतो की, हा वेदा एप्रिल ६ ३ पासून २८ मे १६६४ पर्यंत चालू होता, मिंहगड अभेद्य राहिला, याच काळात (दि. ५ ते १० जानेवारी १६६४) महाराजांचा सुरतेवर ल्हापा पडला, हे मी आत्माच का सांगतोय? सुरतेवरच्या ल्हाप्याकरता महाराज समैन्य याच मिंहगडाशेजारून म्हणजेच जमवंतसिंगच्या मिंहगडाला पडलेल्या वेद्याच्या जवळून सुमारे ५ कि. मी. अंतरावरक्कन गेले, या गोष्टीचा, वेदा घालणाऱ्या या दोन राजपूत मिंहांना पताही लागला नाही, बाचा अर्थ अमाच घ्यायचा

का की, मिंहगडाला लोपाळू मोगल राजपुतांचा बेडा पडला होता अनु त्यांच्या बगलेखालून महाराज सुरतेवर सूर मारीत होते.

मोगलांचे देवदाराने छिंताळ होते हा याचा अर्व नाही का! इथे थोडा भुगोलही लक्षात घ्यावा. पुणे ते नैऋत्येला ३० कि. मी.वर मिंहगड आहे. मिंहगडच्या असाच काहीसा नैऋत्येलाच २० कि. मी.वर

राजगड आहे. महाराज सुरतेसाठी राजगडावरून मिंहगडच्या गेजारून

पश्चिमअंगाने, लोणावळा, कसारा घाट, दुगतपुरी, व्यंवकेश्वर या मागाने सुरतेकडे गेले, व्यंवकेश्वरला महाराज दि. ३१ डिसेंबर १६६३ या दिवशी होते. पुण्यातही मोगलांची लष्करी ल्हावणी यावेली होतीच. राजगड ते सूरत हे सरळ रेखेव अंतर धरले तरी ३२५ कि. मी. आहे. म्हणजे नकाशात असे दिसेत की, मिंहगडचा बेडा आणि पुण्याची मोगल केंद ल्हावणी याच्या पश्चिमेच्या बाजूने महाराज एव्हाच्या बाणामारखे दोनशे कि. भी. मोगली अमनाखानीन मुनूखांन घुसले. पुणे आणि मिंहगड देखे असलेल्या मोगली ल्हावण्यांना याचा पता नाही.

हे भी सांगतो आहे, यातीन मुळव मुहा आपल्या लक्षात आला ना? अगदी सरळ गोट आहे की, कमीतकामी चेलांत महाराज या धारमी मोहिमा यशस्वी करीत आहेत, त्याकोणाच्या भरवदावर? हेरांच्या भरवदावर, हेरांनी आणलेल्या विनचूक माहितीवर त्यांचे आराखडे आवले जात होते. त्या हेरांच्या कामगिरीचा तपशील आपल्याला चिकत नाही. मोहिमेचे यश आणि मोहिमेचे तपशील लधात घेऊनच हेरांनी केलेल्या कामगिरीचा अंदाज आपल्याला करावा लागतो. प्रमिद्धी आणि मानसम्मान योपासून अलिप्र राहून हे हेर आपापवी कामे क्षादमाने अनु कित्येकदा जिवावर उदार होऊन अनु कित्येकदा जीव गमावूनही कडव्या निष्ठेने अनु कोणाच्या कौशल्याने करीत होते, अशी माणमे मार्धीला असली तरच जिवाजीमहाराज मार्धेझीम सिंहासन निर्माण करू शकलात. नाहीतर ती अवश्यस्वी होतात. आठवले म्हणून सांगतो, पेशवाईच्या अघ्वरच्या काळ्यात चतुरमिंह भोसले आणि इंगजांच्या प्रारंभीच्या काळात ज्ञांतीकारक उमाजी नाईक खोमगे हे दोन पुण्य जिवाशाहीचा विचार

डोक्यात ठेवून धडपडत होते. दोघांनाही असेर मृत्युलाच लामोरे जावे लागले. पहिला आमच्याच कैदेत तळमळत मरण पावला, दुसरा इंग्रजांच्या कैदेत पडला आणि फारी गेला, हे दोन अयशस्वी बीर शिवाजी महाराजाच नव्हते का ? पण यश आले नाही.

आमच्या तरजानी या बशस्वी आणि अयशस्वी शिवाजींचा अभ्यास केला पाहिजे, अजातात राहुन स्वराज्याची कामे करणाऱ्या शिवकालीन हेण्याचे चाचन, मनत आणि अनुकरणही आम्ही केले पाहिजे, असे केल्याने काय होईल ? आमच्या आकांक्षांना खरंच गगन ठेंगणे ठरेल !

शत्रूच्या वर्मावरती थाव

महाराज माणसंमाणिकमोत्याप्रमाणेच निरसून पारसून घेत वरुत. त्यात ते १९टके पश्चातीही ठरले. पण तरीही दक्षता च्याच्याची ती खेळच असत. मिंहगडाला जसवंतसिंहाचा बेढा पडण्यापूर्वी का कोण जाणे, पण मिंहगडावरती फिरवा कितरीना संशय शिवाजीमहाराजांच्यामनांत डोकवला. त्याचेली महाराज स्वत. मिंहगडावर जाऊन आले. त्यांच्या पद्धतीने त्यांनी गदाची तवियतपासली. अन् त्यांच्या नक्षात आले की, गडाची तवियत एकदम खणदणीत आहे. नंतर गडाची ही निरोगी तवियत प्रत्यवासही आली. प्रश्निल प्रारंभ ले २८ मे ६४ पर्यंत शोगली राजपूत सरदार जसवंतसिंह राठोड मिंहगड थेण्यामारी गडाला १३ महिने धडका देत होता. गड अभेद्यच राहिला, झेंडा फडकतच राहिला, मिंहांना माथ टेंगले आली.

स्वराज्याचा हा विकट डाव खेळत अमताना प्रामाणिक निष्ठावंत आणि कष्टाढू अशा प्रजेने आणि मेनेने महाराजांना जी माथ केली, त्याला तोड नाही. प्रजेनही माथ दिली याला पुरावा काय ? शाहिसंतेक्कानच्या आणि नंतर मिञ्चाराजा जयसिंहाच्या स्वराज्यावरील चाललेल्या अतिरेकी आक्रमणांच्या काळात मावळातील प्रजा सर्व मोमून, शरणागतीचा विचारही मनात न

आणता लोहन्तंभासारखी उमी राहिली. प्रजा म्हणजेच जनता, अशी उमी राहिली तरच शिवाजी महाराज, विन्दन नचिर्ल, अन हो चिमिन्ह हे यशस्वी होत असतात.

महाराज भक्त्वा विचार करायलाही अवधि देत नव्हते. शाहिस्तेक्षानावरील खाप्यानंतर पावसाळा सुक झाला. संपला, या काळात महाराजांचे हेर, वहिजीर् नाईक, त्याच्याबरोबर बहुदा वल्लभदास अन् मुंदरजी परभुजी गुप्त रूपाने सुरतेच्याटेहलणील महाराजांनी रवानाही केले. या मराठी हेरानी सुरत चांगलीच हेरून काढली, कोण कोण लधारीश आणि कोठारीश आहेत हे तर टिपून पाहिलेच. पण सुरतेची लज्जरी आणि आरमारी परिस्थिती त्यानी बरोबर न्याहाळली. सुरत मुल्त होती. सुमेदार होता इनायतखान. ऐसे याण्यात पटाईत. ऐसे याण्याची त्याची 'मेषड' आज आपल्याना नवीन बाटणार नाही. आपण अनुभवी आहोत. बादशाहाच्या हुक्माप्रमाणे सैन्याची संरक्षक संसद्या तो 'कैटनॉग' बर दाखवित होता. पण प्रत्यधात फक्क एकच हजार सैन्य त्याचापाभी होते. वाकीच्या मैन्याचा सर्व तनक्का आनाच्या पोटात शुद्धप होता. आता ही गोष्ट वहिजीमारिया कोळ्डाच्या नजरेनुन सुटेल काय? मराठपांच्याहितासाठी अशी चतुराई करून इनायतखानसाहेब मराठी स्वराज्याचीच केवळी मेवा करीत होते, नाही!

शिवाजी महाराज आपल्यापासून काहीओ फर्सुख (आठ मैन म्हणजे एक फर्सुख) नोंब आहे. तो इकडं कशाला येईल? आपण अगदी निधारितपणे ऐसे बातखात आदशाहचं राज्य सांभाळील अमायला हरकत नाही. असा अतिव्यवहार्य विचार करून खानसुमेदारीच्या लोडाला टेकलेला होता. सुरतेतील एकूण संपत्तीचा आणि शांत स्थितीचा तपशीलवार अभ्यास करून मराठी हेर राजगदाला परतलेही होते. आता महाराज सुरतेच्या स्वारीवर सुखरूप कमं जायचं अन् डवोलं घेऊन सुखरूप कमं यायचं याचाही तपशील ठरवित होते. वास न होता हे साधारण होते. घाटेत कुणे कुणे अटचणी आणिशत्रुचा अडवर येऊ शेवल, शक्यतोवर अमान मार्ग उरविणे आवश्यक होते. शांततेच्या मार्गाने सर्व काही साध्य करावचे अशी नाहीतरी आमनी भारतीय परंपरा आहे.

राजगड- अर्द्धकेश्वर-जब्हार-गणेशी-उधना ते सुरत असा हा सामान्यतः मार्ग होता. साधारणपणे हा मार्ग महादीन्या घाटवाटांतून आणि जंगलातून जाणारा आहे, मुमारे पाच हवार घोडेस्वार आणि संपत्ती लाडून घेऊन येण्याकरता मुमारे पाच हजार घोडे महाराजाचे बरोबर निघाले. महाराज सुरत काबीज करायला निघालेले नव्हते. भक्षयतो रक्षात न करताच मंडणी मिळविण्यामात्री ते जात होते. वाटेत जब्हारचा राजा आडवा येतो की काय अशी नहीच शास्त्री होती. त्याशिवाय लकडी धासती शेवटपर्यंत कुळेच नव्हती. महाराजांनी जी 'पुढीची' इथता घेतली होती ती विचारकरणावासारखी आहे. सुरत तापी नदीच्या खाडीवर आहे. सुरतेच्या उत्तरेन, ईशान्येन आणि पूर्वेस महाराजांनी आपल्या रैन्याच्या नहान लहान तुकळ्या सुरतेपासून काही किलोमीटर अंतरावरती ठेवलेल्या स्पष्ट दिसतात. या स्वारांना द्यविन्याचे म्हणजेच गस्तीचे स्वार म्हणतात. सुरतेतील आपला कार्यधार पूर्ण होईपर्यंत उत्तर आणि पूर्ववावूनी मोगलांने कोणी सरदार आपल्यावर चानून घेऊन नव्हत अशी रास्त अपेक्षा रपांची होती. पण समजा अहमदाबाद, पाटण, पावागड, सोनवट वा बुळाणपूर येथे मोगली ठाणी होती. त्या ठाणेदारांनी आपल्याला विरोध करण्यासाठी चाल केली तर तेया संभाव्य मोगली हुल्यांची वार्ता आपल्याला खुण आधीच जाचूक वाढावी ही योजना महाराजांनी केलेली होती.

अन् तसेच घटले. महाराज अर्द्धकेश्वरहून दि. १ जानेवारी १६६४ रोजी जब्हारपासी मिरणांव येये पोहोचले, सुरदवाने जब्हारच्या राजाने महाराजांना अविवात विरोध केला नाही. महाराज उधना उफ उटना या ठिकाणी पाच जाने. १६६४ रोजी म्हणजे सुरतेपासून अवध्या १० कि. मी. वर पोहोचले. सुरतेचा मुमेदार इनायतखान पुर्ण गाफील होता. जगाचा नियमन आहे, गाफील का जो माल हे, वो अकलमंदका खुराक ही. सुरत खंदर हे मोगल साधारण्याचे आयिके वर्ष होते. सुरतेत येणाऱ्या मालावर बादशाहाहला प्रचंड जकातीने उत्पन्न मिळत असे. सुरत ही जागतिक कीतीर्णी बाजारपेठ होती. वेथील

जकातीचे उत्पन्न जहांआरा वेगम (औरंगजेबाची वहीच) हिला मिळत असे. म्हणजे आता महाराजांनी
मोगलांच्यानाकावरच नेम धरला होता.

तापी नदीच्या तीरावर

शिवाजी महाराजांचे हे दलबादलमुरतेच्या रोखाने नजिक येऊ नागल्यावर जनतेत घवराट उडाली.
नेहयापाठ्यांतील लोक मैरावैरा पळू लागले. ही त्यांचीकेविलवाची घवराट पाहून महाराजांना काईतच
चाटले. त्यांनी आपल्या सेनिकांच्या मार्फत या फलणाऱ्या जनतेला थीर देण्याचा प्रश्न केला. शिवाजी
या तीन अधरांची इहत उत्तरेकडे केवळी पसरली होली, त्याचे हे प्रत्यंतर होते. 'मी शिवाजीच
आहे. आम्ही मराठे आजोत. तुम्ही चाचरू नका. तुम्हाला आम्ही अगिजात थळा नावणार नाही' अशा
आशयाचे धीराचे आश्वासन सेनिक देत होते. त्यामुळेघवराट योदीवहूत कमी झाली.

या मराठी मोहिमेच्या चारा सुभेदार इनायतखानना समजत होत्या. पण तो इतका गाफीत होता
की, 'याचा' शिवाजी मुरतेवर येत आहे या बातम्यांवर विश्वासच वरेना.

दुधन्यापाशी म्हणजे सुरतेच्या अवडी सीधेवर महाराज येऊन पोहोचले. त्यांनी आपला अधिकृत वकील
(वहूदा वल्लभदास) खानाकडे पाठविला आणि 'मला एक कोटी रुपयेखंडणी द्या. मी शहरात येताही
नाही. येथूनच परत जाईन, तुमच्या शाहिस्तेखानानं येली तीन वर्षे. आमच्या मुलुखाची भवंकर लूट
आणि नामादी केली. येअशुद्धी केली. त्या नुकसानीच्या भरपाईखातर मला तुम्ही ही खंडणी द्या. ही
खंडणी तुम्ही एकठेही देऊ शकाल. (म्हणजे इतका ऐसा तुमच्या एकत्र्यापाशी आहे. खालेला) पण
मीमोबत धनिकांची यादी देत आहे. त्या मवाकडून तुम्हीच रळूम गोला करा. 'या आशयाचा मविस्तर
मनकूर महाराजांनी सुभेदाराला विदित केला. पण सुभेदाराने हेटाळणी करून हे आवाहन केटाळून
लावले.

मग मात्र महाराज चिठ्ठे, गाफील खान चिडला नाही. त्याने विनोदी पद्धतीनेच वामयंकर ज्वालामुखीशी व्यवहार केला. अन सुरतेसकट तो या भराढी लाळ्हारसात एक हजार मोगल मैन्यानिशी बुडाला. सुरतेच्या रक्षणास म्हणजेच युद्धाम त्याने उमे राजावयास हवे होते. ईन्ट इंडिया कंपनीच्या इंयंज प्रमुख अधिकाऱ्याने म्हणजेच जांवऱ्यांकिणींन याने स्वतः मुभेदाराला भेटून या गंभीर संकटाची पुरेपूर जाणीच कलनदिली. पण तरीही तो वेपर्वाच. उलट त्याने जांवऱ्याच म्हटले की, 'तुम्ही असेज लोक फार मोठे विचारी आणि बहादूर समवले जाता. अन तुम्हीच या शिवाजीच्या नावाने भुग्देगिरी करणाऱ्या लोकांना इतके घावरता ?'

या उत्तराने जांवऱ्य अधिकच गंभीर बनला. त्याला मुख्यतः आपल्या इंयंज वस्त्रारीची चिंता होती. हा शिवाजी जर आपल्या वस्त्रारीवर चालून आला तर ? राजापूरल्या इंयंज व्यापारी वस्त्रारींची याच विवाहीने (मार्च १६६०) कधी धूळधार उडविली ते त्याला माहित होते.

जांवऱ्य आंकडींन आपल्या वस्त्रारीत परतला. त्याच्यापाशी काळे अन् गोरे लोकारालोक होते फक्त दोनशे. त्याने एक विनधारण गोष्ट केली. या दोनशे सोकांच्या सांचाबर बंदुका दिल्या. यान मजबूर, कारकून आणि मैनिक होते. ते आला मर्वचऱ्यण मैनिक ब्रनथिले गेले. अनु जांवऱ्ये या दोनशे लोकांमध वैद बाजचित निवापे घेऊन सुरत भरारात रुटमार्च काहला. जांवऱ्य स्वतः त्यात होता. हे संचलन मुभेदाराने स्वतः आपल्याहवेलीतुन पाहिले. मुभेदाराला ही केवळ यट्टा घेऊ वाटणी तो हमला.

हा पहिला दिवस, (दि. ६ जाने, १६६४) सुरतेबाहेर एक वाग होता. काळावाय, त्यालील एका मोक्षया जागाच्या वृळवासी महाराज एका खुचीसारिरुया बनविलेल्यांचट आसनावर वसले. एवक्यात एक मंगल घटली. सुरतेत धर्मप्रचाराचे कामकरणारा, वैष्णुसिंह शिश्वन मिशनरी रे अंगरोम हा महाराजांस भेटावयास वृळाणपूर दरबाज्याबाहेरच्या कालावागेत आला. परवानगी घेऊन तो समोर आला. त्याने महाराजांस नसतेने विनती केली की, 'मी शिश्वन मिशनरी आहे. आमचे एक

चर्च, मठ आणि रोगघटनांवर उपचार करण्याकरिता हॉस्पिटल आहे. आपले आणि औरंगजेब वादालाहांचे काही राजकीय भांडण आहे. आमचा त्यात काहीच संबंध नाही, तरी मी आपल्यास विनती करतो की, आपल निवास माझ्या गोरगारीव रोगघटनाचारकापात करा नये.'

या आशयाच्या त्याच्या बौलप्यावर महाराज त्याला म्हणाले, 'कुणी सांगितले तुम्हाला की, मी तुमचा रक्तपात करणार आहे म्हणून! तुम्ही लोक गरिवाकरिता फारचांगले काम करता, हे आम्हाला माहिती आहे. तुम्हाला अजिवात त्यास होऊ नवेयाची इथता आम्ही आधीपासूनच घेतली आहे. तुम्ही निधारित असा.'

ने, अम्ब्रॉस परत गेला श्वरोच्चरन्च मराठ्यांनी एक तुकडी शिखनाच्या याकारेस्थळाभोवती रक्षक म्हणून उभी होती.

मराठी मैनिकांनी खंडण्या गोळा करण्यास शहरात मुख्यात केली. शडवंज धीमंतांकहूनच फल खंडणी गोळा केली जात होती. त्यातही टकेकारी होती. खंडणी पेतल्यावर, त्या त्या धनिकाला रसीद दिली जात होती.

सुभेदार इनायतखान आता मात्र घावरून सुरतेच्या किल्ल्यात आपल्या एक हजार मैन्यानिशी लपून घमला. त्याने सुरतेले धृष्ट रक्षणाही केले नाही वा खंडणी देऊन शहर वाचविलेही नाही, खेजवावदार.

सुरत शहराच्या बाहेर यण नजिकच एका एकलकोळ्या मोळ्या घरात एक गुजराची विधवावार्ह राहत होती. तिचा पती धनिक होता. या बाईच्या घराला चुकूनमारूनही कोणाचा त्रास होऊ नवे म्हणून महाराजांनी मराठी रक्षक राशी पहाचावर पाठविले होते.

खंडण्या गोळा केल्या जात होत्या. यण जे त्या देण्याचे नाकारीत होते, त्याच्या घरात शिरून मराठ मतीने धून गोळा करीत होते. डिक्टिकाणी मराठ्यांनी एकडलेलेवादालाही अधिकारी आणि

तोकरचाकर कैद करत कालावाशेत महाराजांपुढे हजर केले जात होते. कुठी प्रतिकार असा होतच नव्हता, मर्व युरोपीय वस्त्रावाळ्यांनी आपले देणे 'मुकाढ्याने देऊन टाकले होने, पण मग कटमार्च काढणाऱ्या इंशजांचे काव ठजाविते आपल्या वस्त्रारील्या तटावर तोफा आणि सैनिक सज्ज ठेवले होते. त्यांचे युनिवन जंक वस्त्रारीवर फडकत होते, स्वतः जांव मुसज्ज होता, कक्ष दोनशे लोक! हजार लोकांल्या निश्ची इतायतखात किल्ल्यात लपून बसला होता, दरवाजे बंद होते. किल्ल्याचे आणि विवेकाचेही.

अचूक संधी टिप्पणारे नेतृत्व हवे

जर सुरतेळ्या सुभेदारइनायतखानाने महाराजांना शोग्य तो प्रतिसाद विला असता आणि महाराजांशी राजकीय पातळीवरून दोलणी वरूनमहाराज मागलात त्या खंडणीवावत काही ठरविले असते, तर सुरतेळील हा अग्रिकल्पोळ उल्ला असता. पण ते त्या खटाचारी सुभेदाराने केले नाही. महाराजांना त्याने आपल्या मैन्यवळानिशी निर्वाचीचा प्रतिकारही केला नाही, तो लपून बसला. अंतर महाराजांना खंडणीना आणि खंडणी न देणाऱ्यांचा विचार कठोरपणे कराला नागला. जगाऱ्या इतिहासात कठोर निर्णयाने आपले राजकीय हेतु पार नपाईणाऱ्यांना अंतर स्वतःचाच नाश उघड्या डोळ्याने बघावा लागला आहे. सुरतेळ्या प्रवरशावर आज मूऱ कागदपत्रे आणि वृत्तांत उपलब्ध आहेत. त्याचा वारकारीने अभ्यास केला तर मराठा स्वराज्याचा हा कठोर, वर्तम्यनिष्ठ पण कठोर न्याचीही नेता जे बागला ते योग्यच बागला असे दिमूऱ येईल. यात अभिनिवेश नाही. खोटा अभिमानवाळगून 'शिवाजी महाराज की जय' म्हणण्याची गरज नाही.

जर शिवाजी महाराज असे बागले नसते, तर ते नेभळट ठरवे असते, ते सोबत्यावतल्या मुकटा नेसून गऱ्यकारभार करायला उभे नव्हते, तर कठोररितीने भवानी हातात घेऊन, वेळच आली तर

ब्राह्मण किंवा शिवानि मिशनरी गुन्हेगारांचा शिरज्जेदकरायलाही न कचरणारे विक्रमादित्य होते.

आम्ही अनेकदा नेमलदगणामुळे अन् भावऱ्या महिण्युनेचे 'मुख्यवटे नेसून राजमुकुट गमावले हो!'

बोलून टाकू का? तुकनेच घडले आहे. पाक अतिरेकी आमच्या मंसदेत चुलले. आमच्या राष्ट्रदेवतेच्या हृदयमिहामनालाच त्यांनी ढोकर मारली. आम्ही काय केले? मुख्यवटा नेसून आम्ही फक्त कागदी इशारा दिला 'हे सहज केले जाणार नाही.'

पाकच्यास पण भारताच्याच पूर्ण हुक्काच्या कांठिमरी भागात पाक अतिरेकी विषयारी सर्पानी केलेल्या वाळलोवर आम्ही बौम्ब का टाकले नाहीत? आपले बौम्ब न्याय ठरले नसते का?

नाही! ते आम्हाला जमणार नाही. कारण आम्ही सहिण्युनेचे मुख्यवटे नेसून शिवाजीमहाराजाची भवानी हाती घेण्याची नाटकी चूक करीत असतो. खरं म्हणजे आम्हीसोबतच्याचे मुकटेही नेसता कामा नसेत अन् उपभोगानी भरजरी राजव्येही पेहरता काया नसेत. आम्ही श्रीरामानी विरक्त बळकने परिधान बळन पातकी आळमकांवर रामचाण सोडले पाहिजेत, महाराज असे रामचाण सोडीत होते,

हा नुरतेतला रावण काय करीत होता याबेळी? तो नुरतेच्या किल्ल्यात आपल्या एक हजार मोगनी सैन्यानिशी लपून वसवा होता. त्याने आपला एक वकील, तिसऱ्या दिवशी (दि. ८ जाने, १६६४) शिवाजीमहाराजांच्याकडे आपले पत्र देऊन तहाची बोलणी करण्याकरता पाठविला. हा वकील काळावायेत महाराजांवांदे आला. महाराज रोजच्या प्रभाषेच एका प्रचंद झाडाच्या बुऱ्याशी उचंट आसनावर वसले होते, महाराजांनी भेटीची परवानगी दिली. तो वकील महाराजांच्या समोर सुमारे पंधरापाचलावर अदवीने उथा राहिला. आपल्या हातातील कागदाची वळकटी उक्कटीत तोमहाराजांना म्हणाला, 'आमचे सुभेदार इनायतखान आपल्याशी तह करावयास तवार आहेत. आमच्या तहाच्या अटी अशा' तो वकील एवढे बोअतोय, तेवळ्यात महाराज दरडावले, 'तहाच्या अटी? अटी आम्ही घालायच्या नी तुम्ही? भेकडाप्रमाणे तुमचा सुभेदार तिल्यात लपून वसलाय. आणि तो आम्हाला अटी पाठवतोय?'

तेवक्षयात तो वकील 'महाराज, आपल्याला अगदी महत्त्वाचे मला काही सांगायचे आहे' (आपके तहनाईमें मुझे कुछ कहना है।) असे चारंबार म्हणत महाराजांच्या दिशेने पावले टाकु लागला, तो क्षणात अगदी जबल आला आणि त्याने गळदम आपल्या कमरेस असलेली कल्यार उपमली आणि तो घाव घालण्यासाठी महाराजांच्यावर ध्रावला. तो खडप घालणार, एवक्षयात महाराजांच्या नजीक उभ्या असलेल्या मराठा चार-दोन मैतिकांनी या वकीलावरच विजेत्या वेगाने सपासप घाव घातले. इतके ते मराठे सावध होते, तो वकील म्हणजे इनायतखानाने महाराजांचा खूनकरण्याकरता पाठविलेला मारेकरी होता. मारेकरी मारला गेला. मराठे मैतिकवगवालारन्हे भडकले. आणि मग सुरतेत खरोश्चरच सूडाचा खडका उडाला. सुरतेत जो काही भयंकर हुल्लकल्लोळ उडाला तो सर्वस्वी अनु प्रत्येक वाबतीत वेजवाबदारपणे वागलेल्या इनायतखान सुभेदारामुळेच. इथे नवत वाटते ते औरंगजेब वादशाहबेंच. त्याने साप्तांज्याच्या पथिंम सागरी सरहडीवर, सुरतेसारख्या जागतिक धागारपेठअसलेल्या संपद अर्थनगरीवर इतका नालायक वेजवाबदार, भेकड निर्णज भट्टाचारी आणि अळनशून्य सर्वांगिकारी कना काय नेमला ?

सुरतेच्या स्वारीने स्वराज्य मैतिकांनी शिळंगण केले, सीमोल्लंघन 'आम्ही कधीही उस्त्वाच्या मुलुखावर अतिक्रमण वा स्वारी करीत नाही' असे अभिमानानेसोबत्यातला मुकटा नेसुन सांगणाऱ्या आमच्या भंडलीनी याचा विचार करावा ना ?महाराजांचे हे महाराष्ट्रावाहेर प्राणेले हुमरे शिळंगण, पहिले शिळंगण त्यानीअफलखानच्या स्वारीपूर्वीच कर्नाटकात मासूर या आदिनशाही ठाण्यावर, म्हणजेपुण्यापासून जवळजवळ मालगे कि, मी. दूर केले होते, महाराज तर म्हणत होते कि, 'मिंध नदीने उगमापासून कावेरी नदीने पैलतीरापावेतो अवध्या मुलुखाचे राज्य आपल्या स्वराज्यात मार्मील करावे.'

केवडी विनाल पण तेवढीच उदात, उत्रत, उत्कट आणि उतुंग स्वप्र पाहणारा हा नेता होता! अशी

स्वप्र जागे अमणात्यांनाच पडतात. झोपा काढणात्यांना नाही. त्याच्या आकॉक्हा मगनाच्याही
पस्याइ मुर्यमंडळ भेदून जात असतात,
राहून राहून कल्पन्ध वाटते की, पाक अतिरेक्याच्या कालिमरातील वालळावर, समदच्या अपमानाचा
जाव विचारल्यासाठी बांध टाकल्याची अप्रतिम मंधी आम्ही गमावली, शाहिस्तेवानाच्या आक्रमणाचा
जाव महाराजांनी मुरतेवर विचारल्यांशीरगजेवाला

मुरत संघली; उरले फक्त इंद्रजी शहाणपण

मुरत बंदरात अनेक युरोपियनव्यापारी कंपन्या होत्या. त्यातच इंग्लीश ईस्ट इंडिया कंपनी होती.
त्यांची फार मोठी वस्त्रार होती. जॉर्ज झोक्डाडेन हा त्यांचा याचेली (इ. १६६४) प्रमुख होता. सर्व
युरोपियन व्यापारी कंपन्यांनी, महाराजांचा हा अचानक हल्ला आलेला पाहून महाराजापुढे पटवन
नवते खेवलेआणि ते लंडण्या वेऊन मोकळे झाले. पण जॉर्ज झोक्डाडेनने अजिबात 'खंडणी वेणार
नाही' असा निर्धार केला, हे त्याचे धादम अयंकरच होते. मराठवांच्यासारख्या कर्दनकाळ शत्रुला असा
कडवा निश्चिनी नकार देणे म्हणजे मरण झोक्डून खेणेच होते. महाराजांनी तीन वेळा या जॉर्जकडे माणूस
पाठवून खंडणीची मागापी केली. त्याचा ठाम नकारच. लक्षात खेण्यासारखी गोष्ट आहे, इंद्रजीची व्याम
इंग्लीश माणसे येथे कितीहोती? फक्त ४० अधिक १६० स्थानिक मुरतवाली झोकरमंडळी. सर्व
मिळून दोनशे, तरीही जॉर्ज व्यामारखा यागत होता. त्याची वस्त्रार म्हणजे बलवट किल्वा नव्हता.
बलारीला कंपाऊऱ बोल होती. लक्षावृ तर नव्हता. तरीही जॉर्जचे एवढे बळ ? ते बळ त्याच्या मनात
होते. म्हणूनच मनगाठातही होते. दोनशे लोकांच्यानिशी तो बलारीच्यारुक्षणाकरिता युद्धाला मज्ज
होता.

महाराजांनी जांबळा निर्बाणीचा खंडणीसाठी खलिता पाठविला आणि मुकाट्यासे खंडणी न याल तर गाजापुरात दीड वर्षापूर्वीर आम्ही तुमच्या इश्वरी वचारीची काय अवस्था करून टाकली ते आढवा! असा इशारा विला. तरीही जांजिने निर्धार सोडला नाही. उलट जवाब दिला की, 'पुढा तुमचा वकील खंडणीसाठी आमच्याकडे आला, तर त्याला ठार मारू.' असेहा महाराजांनी आपली एक मैत्रिकी तुकडी हळला करण्यासाठी इश्वरावर पाठविली. जांजिने कडवा प्रतिकार केला, काही मराठे ठार झाले आणि महाराजांनी हळ्या थांबविला, चक्र माघार घेतली, ते ही योग्यत होते. कारण महाराज सुरतेत युद्धकरायला आलेले नव्हते. त्याचे उद्दिष्ट स्पष्ट आधिक होते, तसे पाहिले तर दोनशे (त्यात चिनलदारु याणसेच जास्त) चष्याररखकांना चिमोड करायला महाराजांपाशी सैन्य नव्हतं का? पण आता नव्हाईत वेळ आणि वेळ खर्च करून किंती नफा वा तोटा होईल याचा चिनार महाराजांनी केला. इश्वरांचे वेळ होते, निश्चय आणि निष्ठा. महाराजांना सुरतेत प्रत्येक ताम आणि क्षण महत्वाचा आणि अपुरा वाढत होता. इश्वर खंडणी न देता विजयी ठरले. जांजी 'हिरो' ठरला.

सुरत शहराच्या उत्तर दिशेस गस्तीवर ठेवलेल्या मराठी स्वागतांनी अचूक आतमीमहाराजांना सुरतेत पोहोचविली की, 'मोगलांचा मरदार महाबतखान हा मोठी फोज घेऊन पाटणहून सुरतेवर तडफेने येत आहे. महाराजांना ही चालभी समजाताच यांनी लूट सुरक्षित नेण्यासाठी लावडतोव सुरतेतून निघण्याची आज्ञा दिली. कारण महाबतखानाची याकेली युद्ध करणे परवडणार्ही नव्हते आणि उद्दिष्टी नव्हते. उद्दिष्ट होते, लूट महीसुलामत स्वराज्यात नेण्याचे. महाराज इश्वरांपुढी भिंते नव्हते. आता महाबतखानापुढेही भिंते नव्हते, ते हिंतेवी आणि धोरणी होते.

दि. १० जाने. १६६४ या दिवशी मकाली सुमारे साडेहा वाजला महाराजांची मेना आणि सुरतेची संपत्ती सुरत सोडून निघाली आणि स्वराज्याच्या वाटेस लागली. सुरतेतून वाहेर पटताना वज्राणपूर दरवाजापाशी महाराज घोड्यावरून क्षणभर सुरत शहराकडे वळले आणि स्वराज, 'बहुता

दिवसांची इच्छा किती होती दी, औरंगजेबचाद्याहांची सुरत वसूल करावी. ती आज पूर्ण झाली, ‘याचेळी इम्ट इंडिया कंपनीतील एक इंग्रज अंथनी स्मिथ हा (याला मराठ्यांनी कैद केले होते, नंतर सोहून दिले.) बळाणपूर केलीपाशी उभा होता. त्याने हे सर्व पाहिले आणि नंतर निहून ठेवले,

महाराज म्बराज्याच्या मागलिला नागले, महावतचान पाटण्याहून वेगाने येत होता, पण तो, महाराज निघून गेल्यानंतर सात दिवसांनी (दि. १३ जाने. १६६४) सुरतेला पोहोचला. या सात दिवसांत सुरतेची खंपकर बदमुरत झाली होती. आता मुरतेचा मोगली संरक्षक सुभेदार इनायतचान हा निर्धारित झाला होता. तो महावतचानच्या स्वागतात गेला. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला सूप गवीर होती. कोणी दुःखाने अ्याकूळ होते, बहुनेक सारे इनायतबर संतापवेदे होते. त्यानेच वहर बाज्याबर सोहून सुरतेच्याकिल्यात दडी मारली होती, तोच खान आता महावतचानाच्या स्वागतास मासोरा चावला होता. त्याच्या बागण्याबोलण्यात वा चेहन्याबर अपराधीपणाचा लेखाही नव्हता. पूर्ण निर्वज. याचेळी इंग्रज जांजे अंगर्हाडेन हाही महावतचानास मासोराआला. महावतचानास सुरतेत घडलेल्या एकूण सर्व हकीकती तपशीलवार समजलेल्या होत्या. हा खान इनायतनाबर कमालीचा नाराज झाला होता. पण माफसाफ ओळावे अशी ती वेळ नव्हती. त्याने इनायतला काहीच न बोलता, जांजेचे हादिके कौतुक केले, ‘तुम्ही इंद्रजांनी एवक्या मोरुया भवूणी ताढ मानेने जावसाल केला याचे खरोखच आश्रय आणि कौतुक वाटले’ अशा आशयाचा शब्दात जांजेचे गुणवीरव करीत चानाने त्याला एक उत्कृष्ट घोडा आणि एक अत्यंत मौल्यवान रक्तजटीत तलवार भेट म्हणून देऊ केली. तेव्हा जांजे अलिशय नम्रतेने म्हणाला की, ‘मी काय विशेष केले ? मी माझे कर्तव्य केले. माझ्या राष्ट्राकरिता (इम्ट इंडिया कंपनीकरिता) अत्यंत दधतेने आणिकठोरपणे वागलो.’

महावतस्तानाने तरीही त्याचे कौतुक करीत आपल्या मौल्यवान आहेराचा स्वीकार करण्याची जांबळा विनंती केली. तेव्हा जांबंड म्हणाला, 'मला स्वतःला काहीही नको. माझ्यासाठी काही करणारच असाल, तर एकच करा. आपले वजत दिल्ली दरवारात आहे. तर आणण औरंगजेब वादशळात भव्य टाकून आमच्या इस्ट इंडिया कंपनीला जरुर त्या सवलती मिळवून द्या, यावर अधिक काही बोलाऱ्याची गरज आहे का? हे कंपनीचाले इंद्रज याच सुरत शहराचे, यानंतर फक्त १० वर्षांनी (इ. १७५५ सुमारास) पूर्ण मालकी हळाचे मत्ताधीश झाले

द्वितीय लढाया हरतील, पण महायुद्धे जिंकतील

शाहिस्तेखानवरच्या ढाऱ्याच्यावातस्या औरंगजेबात तपशीलवारसमजल्या. त्याचा नंताप वाढतहीराहिला. आता या सीवाच्याविरुद्ध नेमके कोणते पाऊल टाकावे याचा विचार तो करीत होता, तेवढ्यात सुरतेचरती महाराजांचा ढापा आणि सुरतेची बदसुरत कभी झाली आहे याचाही तपशील त्याचा दिल्लीत समजला. त्याच्या नंतापात भर पडली. पण अभ्यासात भर पडलेली दिसत नाही. या नगलपान मोगलांचा अभ्यास अगदी भूत्य बाढतो. खूप घोंड मैत्र, तोफवाना, खजाना, हरी आणि अफाट युद्धमाहिल्य याच गोष्टीवर चा दिल्ली दरवारचा प्रचंड विश्वास होता. मराठ्यांवर नवी मोहिम काहायची म्हणजे या सर्व मार्मव्यात आणखी वाढ करायची हाच यांचा अभ्यास आणि निर्णय, 'शिवाजी' हे प्रकरण औरंगजेबास कधीच समजले नाही.

'खरोखर' शिवाजी 'हे प्रकरण आजही २१ व्या शतकात जर खरेच समजले, तर कायद्वौईल ? पं. जवाहरलाल नेहरू म्हणाले, 'जगाच्या पाठीवर जर कोणाला स्वातंत्र्यमिळवायचे असेल आणि ते

बलकट अनु समृद्ध करायचे असेल तर (त्या राष्ट्राने वा समाजाने) खत्रपती शिवाजी महाराजांच्या
चरित्राचा अभ्यास (अनु अनुकरणाद्वारा) करावयास हवे. १

प. तेहुक यांनी या पूर्ण आशयाचे उद्घार नागपूर येथे धनवटे विल्डीगिबरशिवाजीमहाराजांच्या
पुतळ्याचे उद्घाटन झाले, त्या प्रसंगी काढले.

महाराज सुरतेहुन निघाले. सह्याद्रीचा आठ चून ते नासिक जिल्ह्यात पोहोचले. तेथून घाटमाऱ्याने
राजगडकडे निघाले,

याच काळात म्हणजे दि. २३ जाने. १६६४ रोजी महाराजांचे तीर्थकृप शहाजीराजे हे कर्ताटकात
शिमोग्याजवळ होईगेरी या ठिकाणी भोळ्यावळन दीडत असता अपभाव होऊन पडले. मूळ्य पावले. ही
दुःखद खबर दि. ५ फेब्रु. १६६४ यादिवशी राजगडावर पोहोचली.

थोडासा नपशीन असा महाराज सुरतेच्या नुटीसह केवळारी प्रारंभी लोणावळयाच्या पुढे
पोहोचले. तेवळ्यात (वहूदा ३ केवळारीम) महाराजांना छविन्याच्या हशमानीपुण्याकडची खबर
कळविली असावी की, मोगलांची फोज पुण्याहून लोणावळयाच्यादिशेने येत आहे. महाराजांनी
ताबडतोव सर्व लूट नेताजी पालकरांवरोवर शेजारच्याच लोहवाढावर सुरक्षिततेकरिता पाठविली.
मोगल अंगावर येत आहेत हे पाहन महाराजांनी बडगाजवळ मोगलांची बाट अडविण्याकरिता
नारो वापूजी देशपांडे नन्हेकर या आपल्या मरदारांम मांगाली मैत्र्य देऊन पाठविले. महाराज
उरवडे, घोटवडे, तव, मुठाखिड, मोसे, पानशेत, खामगांव चिंड या राजगडमागाने पुढे येले.
वडवांवणारी नारो वापूजी देशपांडे याच्या मेनेची मोगलांची बाट पटली. या अदाईत नारो वापूजी
ठार झाला. पण मोगलांना काहीच माझ झाले नाही. शिवाजीराजेराजगडकडे येले, लूट

लोहवाढावर बंदोवस्तात पोहोचली.

महाराज खामगावाजवळ पोहोचले, तेथून दक्षिणे स राजगड सुमारे २० किलोमीटरवर आहे. राजांता

शहाजीमहाराजांच्या अपघाती मृत्युची बातमी येथेच समजती, सुरतेचीस्वारी, यशस्वी जाली, निवतीने मात्र बडिलोच्या प्राणावर आघात करून त्यांनाहुऱ्यात लोटले.

अन्यत तातडीने महाराज राजगडावर पोहोचले, तेथे आणखी एक भयंकर दुःखानेभरलेले ताट नियतीने बालून ठेवलेले होते. मातुळी जिजाबाईसाहेब या सतीजाग्याच्या तवारीत होत्या. बडील गेले, आला आईपण निघाली, प्रयत्नाची शिकस्त करून महाराजांनी शधीमें आऊसाहेबांना मती जाण्यापासून परावृत्त करल्यात अखेर यश मिळविले. आऊसाहेब थांवल्या.

हा साता प्रचंड कल्नोळ आयुष्यभर महाराजांच्या भोवती चितेसारख्याच न्याळा नाचवीत होता. प्रत्येक प्रसंगाला ते तोंड देत होते.

महाराजांना कोणाची मदत होती? कोणाचीही नव्हती. तापी-नमदीच्या उत्तरेना अवधा हिंदुस्थान मोगलांची नेवा करीत होता. राजगुलांच्याकडे मदतीच्या अपेक्षेने पाहण्याची सोयच नव्हती. याच राजगुलांच्या जीवावर औरंगजेबाने राज्य सुरक्षित होते.

यश इथेच शिवाजीमहाराजांच्या स्वराज्याच्या तत्वज्ञानातील एक महान तत्त्व मतहटवटवीतपणे बहरत होते. स्वावलंबन, कोणावरही अवलंबून न राहता स्वराज्याच्याच बळावर स्वराज्याचाच विचार विस्तार आणि समृद्धी कायद्याची हे महाराजांचे महान तत्त्व होते.

अजूनही पुण्यात मोगल छावणी होतीच, शाहिस्तेखान आसाम-बंगालच्या मुभेदारीवर ढाक्याकडे निघून गेला होता. पण पुण्यात छावणी कायम होती. मिहगडाळा जमवंतसिंह याने यातलेला येढा अजून चालून होता. महाराज मोगलांच्या पोटात मुरतेपर्यंत गेले आणि लूट येऊन परत आलेमुद्दा, याचा या जमवंतमिहाळा पताच नव्हता. अगदी उघड आहे. तसा पता त्याला असता, तर त्याने महाराजांना मिहगडाळ्या पश्चिमेलाच अटवले असते. जाऊन दिले नसते, निवान परतीच्या चाटवरमहाराजांना त्याने राजगडाकडे येऊन दिले नसते. पण त्याला कठाचाही पता नव्हता. यातच

मोगलांची ठिसूल लष्करी स्थिती दिसूत वेते. यालाच मी 'अभ्यासशृङ्ख मोगलाई' असे म्हणतात.

गोल्या १८ वर्षांत (इ. १६४६ ते १६६४) स्वराज्याच्या शत्रुंता कुठेच यश मिळाले नाही. महाराजांचे काही तुरळक पराभवही झाले. उदाहरणार्थे चाकणची लढाई, पण यातून शक्ती नी कोणताच ठोस अभ्यास केलेला दिसत नाही. अन् महाराजांचा अभ्यास थवकलेलाही दिसत नाही. या काळात काही लढाया ते हरले, पण सर्व युद्ध जिंकली. लढायांमुळे अखंड अशांतता स्वराज्यात होतीच की, पण स्वराज्यातील नागरिकांनीही आपले शेतकरी जीवन आणि वन्नुतेदारी कुठेही डासळू दिली नाही. माझर उचावरूनपडले तरी जपिनीवर पडताना ते चार पायावरच उधे पडते. स्वराज्यही असेच मांजराच्या कुशलतेने आणि कोल्हपूराच्या कौशल्याने सज्जादीच्या कुशीत जगत होते

टॉप सिक्युरिटी! ब्रेड सिक्युरिटी !

सुरतेच्या मोहिमेत ८ जाने, १६६४ रोजी इनायतखानाने महाराजांकडे वकील म्हणून एक मारेकरीच पाठविला, हे आणण पाहिले. महाराजांच्याकरितामावळयांनी जी सुरक्षा ठेवली होती ती नशात घेण्यामारबी आहे. अशी अवस्थामहाराजांच्यामोळवती ठेवणे हा त्यांच्या सींगल्यांचा अर्गीभूत महज स्वभावच बनला होता. दगा करणे हा शत्रुचा स्वभावच असतो, अत्र फक्त संधी माधत असतो, महाराजांचं संरक्षण करणे हा मावळी दोळ्यांचा आणि हातांचा अवदीथारीमारखा स्वभावधर्मच आलेला दिसून येतो.

अफललखानाच्या भेटीच्या वेळी शामियान्यात जिवा महाला मकपाळ हा जर मावळ राहिला नसता तर ? घातच, सुरतेच्या मारेकन्यानेही वकीलीचे नाटक करीत करीत महाराजांवर एकदम अचानक झडप घातली. जर जबळचे मावळे मावळ नमते तर ? घातच, पुढे आग्न्याच्या कैदेतही याच

मावळ्यांचा अबोल पहारा महाराजांमोरती होता. पुढे जालन्याच्या स्वारीतच (इ.

१६७९.) महाराजांच्या अंगात फणकणून ज्वरचढला, त्यावेळी केमरीमिंह आणि मोहकमिंह हे अचानक मराठ्यावर हल्ला करावयाम आले. अशा आजारपणात महाराजांचे रक्षण करणे, त्यांत सुरक्षित ठिकाणी नेणे अवघड होते. वहिजीर् नाईकाने महाराजांना आपल्या पाठीवर घेऊन पट्टा नावाच्या किल्ल्यावर सुखरूप पोहोचवले. महाराजांची ही सिक्कुरिटी मोरतील्यासांगड्यांनी उल्कट मांभाळली, त्यात उत्तम नोकरी करणे या गोष्टीपेक्षा कठव्या निष्ठेने राजा राखणे हाच भाग जास्त दिसून येतो. वास्तविक 'महाराजांचा दरवार तो सर्वांस सहज' असा लीकीक होता. म्हणजे महाराजांना कोणीही भेटू थकत असे, पण याचा अर्थ खोगळ वेसाबधपणा असा नव्हता.

आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर किंती तरी थोर व्यक्ती धातपाताने भारल्या गेल्या. कोणाकोणाचा मृत्यु संनेयासप्तद घडला. उदाहरणार्थ डॉ. श्यामाप्रसाद मुख्यजीर्, नान बहादूर शास्त्री, महात्मा गांधी, इंदिराजी, राजीव गांधी, जनरल अरणकुमार वैद्य, पं. दिनदयाळजी या चोरांच्या मृत्युचे दुःख आपणाग आहे. जगाच्या पाठीवर अने प्रकार घडतच आले आहेत. त्यावाचनीत जास्तीनज्ञान दधता घेऊन सुरक्षाव्यवस्था ठेवणे एवढेच आवश्यक आहे, असे म्हणता येते.

पण शिवाजी महाराजांच्या वावतीमध्ये जी सिक्कुरिटी त्यांच्या खाश्या मिळांनी ठेवली ती निधितच उद्घोषक आहे. महाराज अंगात येलप्रमंगी चिलखत यालीत असत. कधी पोलारी चिलखत, कधी कापडी चिलखत, त्याला बक्तर असा शब्द आहे, पण त्यांचे सर्वांत मोठे चिलखत आणि अमेद्य शिरस्थाण म्हणजे त्याचे निधक्का द्यालीचे मावळे. या मावळ्यांनीच ही दृद्यालील ठेव प्राणापत्रिकांनी जपली.

मराठ्यांच्या पुढील इतिहासात धातपाताचे प्रसंग अनेक आहेत. सेनापती मंताजी घोरपडे, सेनाध्युरंधर संताजी भोवले अमरावतीकर, नारायणराव ऐशवे, जयापा

शिंदे, वकील महादेव भट हिंगणे, वकील धर्मराव तमाजी गलगलीकर इत्यादी राजकारणी व्यक्तींचे सून पडले, त्यामुळे राजकीय उलथापालवीही झाल्या, त्याचा अभ्यास केला तर या मिळपुरिटीचे महत्त्व लक्षात वेते. मिळपुरिटी हा थेंड्रा, विनोदाचा विषय नाही. ती अत्यंत गरबेची गोष्ट आहे. नमधारी तर असे म्हटले आहेकी, महत्त्वाच्या राजकीय नेत्यांनी आणला जीव धोक्यात घालणे हे योग्य नाही. 'धुरेने युद्धामी जाणे, ही तो नव्हे राजकारणे.' स्वतःची अतिशय दक्षता घेणे म्हणजे भेकडपणा असा अर्थ कूणी लावू नवे,

पेशवाईत गारधांनी नावायणरावण्ठा पेशवारवर खुनी हल्ला केला. एन शनिवारवाळ्यातच पेशवा मारला गेला. एण त्याच्याबाब्दी सदाशिवराव भाऊ पेशवा, नानासाहेब पेशवा, माधवराव पेशवा यांच्याबरही मारकऱ्यांनी अचानक खुनी हल्ले केले होते हे सरदारांना माहित नव्हते का? राजघराण्यांना तर ही भीती नेहमीचअसते. शनिवारवाळ्यात एका पेशव्याचाच खून झाला, तमाच कोळ्हागुरालराजवाळ्यात प्रल्पळ एका लुतपती नहाराजांचाच खून झाला. हे पेनिहानिक गत्य आहे. यानुन योग्य तो बोध घेणे आवश्यक आहे. राजकीय खून केवळ हत्यारानेच केले गेले असे नाही, तर खाण्यापिण्याच्या पदार्थातूनही केले गेले आहेत. चाणक्याच्या काळात खून करण्याचा एक विनक्षण त्रिकांत 'मुद्राराक्षस' या नाटकात, विशाखवत या नाटककाराने नमूद केला आहे. तो प्रकार म्हणजे 'विषकन्या'.

आजच्या काळातील एडसपेशाही या विषकन्येचा प्रयोग भयंकर आहे, अशा विषकन्येशी शारीरिक संवेद्ध उत्तमा वेदंत, तो भरणारच. महत्त्व त्या शीलाविषकन्या म्हणत.

एकूण खून पादण्यातही खूप व्हराचटी आहे. ती भयंकर असली तरी मनोरंजक आहे. एण राजकीय आणि सामाजिक जवाबदारी ज्यांच्या शिरावर आली आहे, त्यांनी गाद्धाच्या आणि समाजाच्या हिताकरीता

स्वतःची सुरक्षितता ठेवणे हे अत्यंत मोलाचे काम आहे. टॉप मिक्युरिटी, ब्रेड मिक्युरिटी, स्वयंमिक्युरिटी,

कोल्हापूरच्या चौथ्या शिवाजी महाराज छवपतीना इशाजांनी वेढ उरवून अहमदनगरच्या किल्ल्यात केंद्रेत ठेवले, त्या केंद्रेत छवपती महाराजांना ईश्वर अधिकाऱ्याने अतिशय वाईट रितीने घार मारले. इथे महाराज अगतिकव होते. पण स्वामी घड्हानंदासारख्या संत्याशाचा खून झाला, तो संरक्षक दक्षता न घेतल्यामुळे, प्रत्यक्ष छवपती शिवाजी महाराजांच्या राजे भोसले घणाणात अनेक घातपाती प्रकार झाले, तो मिक्युरिटी न ठेवल्यामुळेच शत्रुंनी डाव माधले. शिवछवपती हे एकव असे नेते होते की, ते शत्रूच्या कडपेत कधीच सापडले नाहीत

काळ, काम आणि वेग यातीलच ही शर्यत

शहाजीराजे भोसले हे २३ जानेवारी १६६४ रोजी कर्नाटकात होदिगेरी या ठिकाणी खोड्यावरून पहून मृत्यु पावले. राजगडावर यातुःश्री जिजावाईसाहेब नवी जाण्यास मिळू आल्या. पण भोक्यामुख्यीने शिवाजीराजांनी आपल्या आईत नवी जाण्यापासून मापारा फिरविले. या दिवसापासून शिवाजीमहाराज आठ महिने सवत आईच्या महायासात राहिले. स्वतःपेआणि आईचेही दुःख निवविण्याचा हा महाराजांचा प्रयत्न होता, ते आईलाकुलदेवतेच्याच ठिकाणी मानीत असत.

शहाजीराजांची समाधी शिंगायाजवळ होदिगेरी येचे त्याचवेळी व्यंकोजीराजांनी बांधवी, हे शिवाजी महाराजांचे सावन भाऊ. त्यानीच राजपरंपरेप्रमाणे शहाजीराजांची उत्तरक्रिया केली. शहाजीराजांच्या समाधीवर श्री शाजीराजन समाधि 'अमा' लेच कोरलेला आहे.

वडिलांच्या मृत्युनंतर महाराजांनीही राजगडावर विपुल दानधर्म केला. आईवडिलांच्या वावतीत

महाराजांच मन अतिशय नस्त होते. नितांत थळावंत होते. पूर्वी एकदा (इ. १६४९ मे-
जून) शहाजीराजांच्याच पत्रामुळे कोंडाणा उर्फ मिंगड हा मोलाना किल्ला आदिलशाहम देऊन
टाकण्याची वेळ महाराजांवर आली. स्वराज्यातला तळहाताग्रहाही प्रदेश शत्रुच्या ताच्यात जाग्याची
वा देण्याची वेळ आली तर महाराजांना अतोंनात वेदना होत असत. इधे तर मिंगडमारच्या किल्ला
बडिलांच्याचुकीमुळे, वेसावधपणामुळे वादशाहला यावा लागतोय याच्या वेदना आणि तेवढाच
बडिलांच्यावरती राग महाराजांच्या मनात उफाळून आला. आणि ते शहाजीराजांच्यावहून
रागावून कडू बोलले. पण क्षणातच त्यांनी स्वतःला सावरले आणि जरी बहील चुकले असाले, तरी
बडिलांच्यावहून असे कडू बोलणे योग्य नाही याची जाणीच त्यांना आली. त्यांनी सोनो
विश्वनाथ डंडीर यांच्यापाशी आपले व्याकुळ दुःख आणि पश्चाताप अवकळी केला. यावरून आणि इतरही
काही चारिच्याची जडणपडण कथी शानी याची आपल्याना कल्पना येते.

इधे आणखील एक गोष्ट यशात येते, ती जिजावाई खडकाहेचांच्या बहूनची. या आईनेखापण्या
शिवबांवर अगदी नहजपणे दोन मंस्कार केलेले दिग्ंून येतात. त्यातला पहिला नंस्कार
शहाजीराजांच्या द्वावतीतला. तिने आपल्या मुलापाशी शहाजीराजांच्या हातुन घडलेल्या
राजकीय चुकांवहून कधीही टीका आणि कठोर दोषारोप केलेले आडळून येत नाहीत. अन दुसरी गोष्ट
म्हणते शत्रुपक्षातीलही कोणत्याही धर्माच्या वा जातीच्यादावत कटवट देण्यावना निर्माण होऊ
दिली नाही. तसी एकही नोंद उपलब्ध नाही. ती महाराजांना, 'या अफललखानाला ठार मार' ब्रम
म्हणते पण ती मुसलमान आहे म्हणून त्याला ठार मार असा भाव त्यात अजिवात दिसत
नाही. नातीधर्मेहेषाच्या पार पलिकडे गेले ही मावलेकरे आमच्या इतिहासात दिसून येतात.
जिजाइकाहेचांची ही शिकवण म्हणजे मराठी इतिहासालील एक पवित्र अध्याय आहे. त्यावर अशा चार
ओळी लिहून भागणार नाही. विस्मृत प्रवंधन लिहावयास हवा.

या वर्षीचा (इ. १६६४) पावमाळा नंपत आला आणि औंकटोबरच्या प्रारंभीच्या महाराजांना विजापुरकडी स्वर मिळाली की, खासग्रान या सरदारास बेळगांवमारेह कोकणात कुडाळ भाग शिवाजीराजांकडून विकृत शाही अमलाभाली आणण्याकरिता मोठ्या गैत्यानिशी कूच करण्याचा हुकुम झाला आहे. खानावरोवर मुधोळहून वाजी घोरपडे यांनाही जाण्याना हुकुम मुटला आहे.

हे वाजी घोरपडे बादशाहचे निघावेत सेवक, आणि म्हणूनच स्वराज्याचे शत्रू वनले होते. त्यानीच पूर्वी, शहाजीराजांना वेळ्या खालून वैद केले होते. या सर्वे गोईंचा राग विजाऊसाहेबांच्या आणि महाराजांच्या मनात सतत शुभसत होता. वडिलांचे चिरंजिवांस तर सांगणे होते की, 'वाजी घोरपडे यांने वेडे घ्यावेत' वेडे मृणजे मूळ.

आईवडिलांची ही इच्छा आणि स्वराज्यालीलच एक कठोर कर्तव्य म्हणून महाराजांनी वाचवेली (औंकटोबर १६६४) राजगडावरून तडफेने कूच केले. वाजी मुधोळहून खासग्रानाम सामील होण्याच्या आतच त्यांनी मुधोळवरच धडक मारली, या अचानक छाप्यात वाजी घोरपडे महाराजांने हातून ठार झाले. वर्षाच्या आतच महाराजांनीवडिलांची इच्छा पूर्ण केली, हा मुधोळवरील महाराजांचा द्यापा नाकरी दृष्टीनेही अलिशय अभ्यास करण्यासारखा आहे. हाही एक प्रबंधाचा विषय आहे. या छाप्याने विजापूर हादरले, कारज मुधोळ ते विजापूर हे अंतर कार कमी आहे. याचा दुसरा अर्य असा होता की, शहाजीराजांच्या मृत्युनंतर महाराजांनी येट विजापुरच्या खेशीपर्यंत धडक मारली होती, महाराजांच्या या सगळ्या लक्षकी वेगांना अन्यास केला, तर असा गतीमान सेनापती भारतात तर सापडत नाहीच, पण युरोपिय इतिहासातही कोणी दिसत नाही. योदा कार नेपोलियनच महाराजांच्या जवळपास येऊ शकतो.

मुश्योलवरच्या च्छाप्यानंतर महाराजांनी थेट कुडाळ-मावळवाडीवर दौड घेतली आणि तेथे येऊन बसलेल्या खवासखानावर त्यांनी हल्ला चढविला. खानाचा गूण पराभव झाला, राजगड ते विजापूर ते मुश्योल ते कुडाळ ही अंतर नकाशात पाहिली की आणि कमीतकमी वेळात महाराजांनी मारलेली यशस्वी दौड पाहिली की माझे वरील विधानवाचकांच्या लक्षात येईल.

या कुडाळ स्वारीत एकच चोट महाराजांना जाणली असेल की, खवासखानाच्याफोजेत अंकोरीराजे भौमले हे आपले भाऊ आपल्याविरुद्ध लढावयाम उभे आहेत, बठिलांच्या मृत्युनंतर दोन भाऊ एकमेकोच्या विरुद्ध शत्रू म्हणून उभे राहावेत हे आमच्या वाढाला वाढून ठेवलेले कायमचेव दुर्दैव आहे. खवासखान आणि अंकोरीराजे पराभूत वाणे; अन् सुखरूप विजापुराम सुखरूप पोहोचले.

स्वराज्याच्या सरहदी अभेद्यच असल्या पाहिजेत

कुडाळांची मोहिम करते वारून महाराज समैन्य मालवणाम आले. हा सामरी किनारा, मालवणातून महाराजांचे सध नमुदावर फिरत होते. ते वेट्यांना समोरच दिसत होते. वेटाचे नाव कुरंटे थेट. महाराजांनी आपल्या कोळणी शिळेदारांमह हे थेट, होडीतून जाऊन पाहिले, त्यांना कार आवडले, ते म्हणाले, 'इथं सामरी किल्ला बांधावा'. खर भूषणे सुरतेहून आणलेली संपन्नी सामरी सरहद अलकट करण्यासाठी महाराज कुठेतरी पण योजनापूर्वक घर्चे करण्याचा विचार करीत होतेचे. या कुरंटे वेटावर जरपाणकोट बांधला तर दधिजेकडील गोवेकर फिरंम्यांच्या आणि इतर भायंत्र्या तोंडावर आपलाही एक अवरदम्ना जंजिश उभा राहील हा विचार त्यामारे होता आणि महाराजांनी तो बोकूनही दाखवला, 'येथे नलदुर्ग बांधावा ऐसा मानस आहे'.

यानिमित्ताने यावेळी एक विलरक्षयाच घटली, या नव्या पाण्यकिलव्याचे भूमीपूळन करावे, त्याकरिता आधी सुमुहर्त पाहावा अन् लगेच मंकल्या सोडून मग करमास मुरुवात करावी असा विचार त्यांचे मनी आला. त्यांनी बरोवरच्या कारभाल्यांम पूर्वतयारीची आज्ञा दिली. महाराजांचे बरोबर त्योचे राज

गुरुजी होतेच. अडचण काहीच नव्हती. पण महाराज म्हणाले, 'वेदे आपले गुरुजी नकोत' मग ? जे मालवणांनील स्थानिक धार्मिक कायेर करणारे नेहमीचे गुरुजी असतील त्यांनाच बोलवावे. कारभान्यांना कदाचित यावेळी मंस्तमही पडला असेल. आपले गुरुजी आहेत ना ? मग स्थानिककर्णास ?

पण यातच या राजाचे मन व्वत्त होणार होते. स्थानिक माणसांकडून अशी कायेर करवून घेतली की, स्थानिक माणसांची मने स्वराज्याच्या कामात अधिकच रुजतात, एकलप होतात. त्याची नावी अनुट होतात. मालवणांनील स्थानिक गुरुजी होते, कोणी एक जानभट अभ्यंकर बबोवृद्ध स्वभावाने खास मालवणी. जरा तिस्रट.

महाराजांनी जानभटांम आणावयाम कारकुनावरोवर पालकी पाठवली. भटजी परीच होते. पालकी आणी, कारकुल म्हणाले, 'कुरक्का बेटावर महाराज राजकी जावदुर्ग बोधीताती, तरी प्रथम पूजनांम मुहूर्त पाहणे आहे. संकल्प मोहणे आहे. म्हणून गजेश्वीआपणाम बोनविताती. पालकी आणली आहे. चलावे. ' पण भटजी साफ नकार देऊन म्हणाले, ' आमचे वेळे होत नाही '

नवलच. एवढा निवाजीराजा राजकाजानाठी बोलावतोय, पालकी पाठवतोय अन् हे भटजी येत नाहीत. काय कारण ? जानभट कारणही मांगेनात. पालकी परत चेळी. महाराजांनाही आश्चर्य वाटले, त्यांनी पालकीमह पुन्हा कारकुनाना जानभटजीकडे निमंत्रण पाठविले. पुन्हा तेच, गुरुजींनी नकार दिला. पालकी परतली. महाराजांनी कारकुनाना पुन्हा पाठविले अन् म्हटले की, ' भटजीस घेऊन येणे, न आलियास उचलून घेऊन येणे. '

अन् नमंत्र करावे लागले, कारकुनांनी नम्र जवरदस्ती करून गुरुजींना पालकीतून महाराजांकडे आणले. महाराजांनी त्यांने न येण्याने कारण पुमलं, तेज्हा तो गरीब न्नाह्याण म्हणाला, ' महाराज, वेदे धर्मराज्य आले. आनंदच आहे. पण येदे तुम्ही जलदुर्ग बांधू पाहता. आनंदाम संकल्प मुहूर्त मांगावयास

बोलविता. पण आम्हांस भयबाटते काऱ्य की, पलिकडे (वेंगुर्ला भागात) आदिलशाही ठाणी अजून आहेत. (त्यापलिकडे गोवेकर किंवरी आहेत.) ते उद्या येथे चालून आल्यास प्रथम आम्हांसच धरतील म्हणून भय वाटते. '

महाराजांच्या अगदी मनांतले विचार मंदिदरातल्या देवमाशामारखे उमळून आले. स्थानिक सरहडीवरील अवज्या प्रजेत असा पूर्ण विश्वास वाटला पाहिजे की, आमच्याराज्याची ही सरहड आमच्या राजाने अगदी पक्की बंदोबस्तात जागती ठेविली आहे, तो आपली पुरेपुर खवरदारी पेणारव आहे, हा विश्वास अवज्यांच्या मनांत ठाम होणे गरवेचे आहे. म्हणूनच तर महाराजांनी गा धार्मिक कार्यालयी स्थानिक नेतृत्वातीर्णा बोलविले. महाराजांनी आपला विचारही बोलून दाढविला की, 'चिंता करू नका. येथे असे समरूप लक्फरी ठाणे घालतो की, आमचे सार्वत्र्य पाहून सरहडी पलिकडे जे शशु असतील, ते इहशत खाऊन उठोन निघूनच जावील.'

सरहडीच्या रक्षणाबद्दलचा महाराजांचा हा विचार किंवा मोलाचा होता! आमच्याच देखात आमचेच नागरिक निर्धारित झावेत हे ब्रें नव्हे. आमच्या सरहडी चिरवंदीच असल्या पाहिजेत. आमच्या सरहडीचरस्वी बापकामाणसेच काय, पोरेवाळेच काय पण माईचासरेही निर्धारित असली पाहिजेत. आमचे राज्यकाले आमच्या पाठिशी अहोरात्र आमे उमे आहेत हा विश्वास ठामपणे सर्वांच्या मनांत असला पाहिजे, हा विचार केवढा मोलाचा आहे, महाराजांच्या मनांत तोच होता.

मग श्रीगणेश पूजन आले. मुहूर्त ठरला. चिरा वसला. बेटावर बांधकामास मुख्यात आली. मुरतेतील चंदणी स्वराज्याच्या नव्या आरमारी तळामारी चून्हीर पट्ट लागली. शाही कौंडेचा पूर्ण पराभव झाला होता, तरीही विजापुरच्या आदिलशाहाने व्यक्तोळीराजे भोसले यांना दोन गावे इनाम दिली, स्वराज्याविरुद्ध अन् भावाविरुद्ध नानदारीने लढऱ्यावद्दलचे हे इनाम.

ग्रहणकाळात एकाग्र साधना करावयाची असते

जीवनात नंकटे कोणावर येतनाहीत ? मुख-दुःखाच्चा धार्मांतीप्रत्येकाचे जीवन विणलेलेच असते. प्रचर तेजस्वी मूर्यालाही ग्रहणकाळ अटल असतो, आता स्वराज्यावरग्ही एक महाप्रबंद आकमण येऊ घातले होते. दिल्लीत औरंगजेब अशा मोरुपामोहिमेची योजना करीत होता. ही त्याची स्वराज्यावरील मोहिम जणू निर्णायिक ठरणार आहे, असा प्रबंद आखाडा तो मांडीत होता. खरोखरच हे लहानसं हिंदवी स्वराज्य या मोरुपामी मोहिमेत टिकणार की मंपणार असाच जबडा औरंगजेबाने उघडला होता. प्रबंद सैन्य, तोफखाना, हत्ती, युद्धसाहित्य, खजानायक्षिणेचर जणू फुटलेल्या प्रबंद शरणातारखा लोटावयाचा हा आराखदा होता.

महणजे त्याच चुका पुन्हा एकदा औरंगजेब करीत नस्तता का ? तबल्हातारामलया शिवस्वराज्याचा आणि मूळभर शिवसेन्याचा समूल नाश करण्याकरीता हे अफाट वळ महाराष्ट्रावर याढविले वी, आपले काम नोंच होणार. आपण कक्ष चाट पाहावची, मोरुपामी झेड शिवाजीच्या राजगडावर कढवल्याच्या वातमीची आणि तो शिवाजी भारत्या गेल्याची किंवा किंद केल्याची, आपण अलमगीर आहोत. मीचा एक भुरटादगेल्योर आहे. अनेक मूळमापन प्रारंभापासून (ते स्वतःन्या अंतर्घर्यत) औरंगजेब करीत होता. वकासे बुद्धिचा पराभव करता येतो अशी त्याची कल्पना होती. उधेच तो चुकत होता. अनु जाजही अनेकजण अशाच चुका करतात, हिटलरने चचिरलंच्या वावतीत आणि अमेरिकने विहातनामच्या वावतीत अशीच चुक केली, परिणाम जगाला दिसून आला. औरंगजेब हीच चुक जाता (इ. १६६५) नव्याने करीत होता, प्रबंद युद्धसाहित्य आणि मेना असूनही शाहिस्तखानचा पराभव का झाला याचा त्याने योहासुद्दा विचार केलेला दिसत नाही. शिवाजीमहाराजांचे तज्ज्ञान आणि कार्यपद्धती योगेश्वर श्रीकृष्णाच्या (कागदावर न रेखलेल्या पण कृतीत आणलेल्या) चक्रवृहाइतकी अभेद्य आणि आत्मविश्वासू होती. या शिवनीतीचा आणि

शिवकार्याचा पराभव करण्याची ताकद कोणत्याही शबूकडे नव्हती. तिचा पराभवच करावाचा असेल तर त्याचेच नेक करु नक्तील, अनु त्यांच्याच लोकांनी या शिवनीतीचा आणिशिवस्वराज्यकार्याचा यात केलेला पुढे आपल्याला दिनून येत नाही का? आज इतिहासात उभा दिनतो आहे तो असाच औरंगजेब, शिवाजीराजा न समजलेला महान शत्रू.

पुढ्हा एकदा प्रचंड गैल्य दक्षिणेवर निघाले. औरंगजेबाने एक गोष्ट मात्र मोलाची केली. त्याने विवेकी, अनुभवी आणि बुद्धिमान असा मेनापती नेमला. त्याचे नाव मिर्झाराजा जवसिंग, हा एकमेव मेनापती असा आहे की ज्याने शिवाजी महाराजांच्या बुद्धपद्धतीचा शिवअनुवादाचा आणि शिवमुनुष्याचा चराच विचार केलेला आहे. यण त्यातही औरंगजेबाने आपल्या संथारी स्वभावाप्रमाणे दिलेऱ्यान पठाऊ या जवरदस्त सरदाराच्या जवळजवळ बरोबरीचे अधिकार देऊन मिर्झाराजांबरोबर पाठविले. दिलेऱ्यान हा जवर मोळा आहे. यण त्याना डोके कमी आहे. ते पुढे दिमून येईलच, औरंगजेबाने शिवाजीराजांविशद्द मिर्झाराजा आणि दिलेऱ यांना पाठविले. म्हणजेचनीन पायांची शर्यत खेळायला एकमेकांने एकक पाय एकच बांधून धावायला पाठविले. स्वराज्यावरील हाच तो ग्रहणकाळ, हे ग्रहण थंडिक ची खवास हे जाळ ठरविणार होता. नक्ते, स्वराज्यच ते ठरविणार होते. म्हणजेच स्वराज्यानीन जनना आणि रणांगणावरचे मराठी मैनिक. नक्ती आकडे माहित नाहीत, यण सुमारे दीड ते पावजेदोनलाच फौज या मोगली मोहिमेत आहे. इतर मोहिमांपेढा या मोहिमेत एकच गोष्ट (प्रकरणे) दिमून येते की, मिर्झा आणि दिलेऱ यांच्यावरोबर जननामव्यान नाही. मिर्झाराजे आणि दिलेऱ इ. १६६४, अक्टोबर २९, नंतर मोहिमशीर झाले. विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट आहे की, या प्रचंड आक्रमणाच्या वारी महाराजांना समजत होत्या. त्यांना पुरेपूर काळाना होती, ते भावध होते, याच काळात त्यांनी एक माधे गणित मांडलेले दिनते की, ही मोगली लाट (इ. १६६४) च्या दिवाळीच्या दिवसांत दिल्लीहून निघतेय. ती आपल्या सरहदीवर येऊन पोहोचायला, म्हणजेचपुण्यावर पोहोचायला अजून पाच महिने लागणार.

आहेत, हे निधित, सेवक्या बेळेत इतर काही कामे उरकता येतील. म्हणून महाराजांनी कर्नाटक सामगी किनाऱ्यावरील कारवार, मर्जी, अंकोळा, भटकळ, मदाशिवगड आणि बसनूर इत्यादी महत्त्वाची आदिलशाही ठाणी गिरून टाकण्याची योजना केली. आपल्या उत्तर आणि पूर्वम्बराज्यसरहडीची चिंता त्यांना नव्हतीच. पुरंदर, लोहगड, माहुलीगड, कमाराघाटइत्यादी ठाणी सुसज्जन होती. कोकणी सौगड्यांच्या पूर्ण भरवशावर ते कोकणात निश्चाळत होते. महाराजांनी याचवेळी येत अमलेल्या मूर्यगुहणाचे दिवशी एकदानसोहळा करावयाचे योजिले, दि. ६ जाने, १६६५, पौष वद्य आमावस्या या दिवशी मूर्यगुहण होते. महावलेश्वर येथे त्यांनी आपल्या आईची म्हणजेच विजाऊसाहेबांची सोन्याने तुळा केली. हे सर्व धन यानधर्मात यश्च करावयाचे असते, ते केले. महाराज दि. ८ फेब्रुवारीस मालवणांम आले. पूर्वयोजनेने आरभार वंदगत सिद्ध होते. महाराज मनवतावर चढूने, कारवारवरील ही त्यांची मोहिम आरमारातुन होणार होती. त्यांन्या आयुष्यातील ही एकमेव आरमारी स्वारी, महाराज कारवारवर निघाले, मिर्जा राजा बुहाजपुरावरून औरंगाजाबादकडे सरकत होता. महाराजांनी मूर्यगुहणाचेली आले, पूजाअर्चाकेल्या होत्या. मिर्जाराजेही ब्रतवैकल्ये करीत स्वराज्यावर येत होते. बगलामुखी कालरात्री या भवानीदेवीची त्यांनी होमहवनपूर्वक आराधना केली. पुढे शिवशंकराची कोटीविंशार्धने अंतकरणपूर्वक केली. औरंगजेबाबा यश मिळावे आणि शिवाजीराजाचा पूर्ज विनाश क्षावा ही मिर्जाराजांची थीचरणीप्रार्थना होती. एकाचे मन असे, दुसऱ्याचे मन तसे, तिसरे मन औरंगजेबाबे, त्याला शिवाजीराजेही नको होते अन् मिर्जाराजेही नको होते. या तीन मनांचा आम्ही कळीही अन् आजही अभ्याग केला नाही अन् करीतही नाही.

हा मार्ग वारकर्यांचा आणि धारकर्यांचाही

शाहिस्तेखानाच्या फटफजितीनंतर, त्याच्याच हाताखालचा सरदार जसवंतसिंह गढोड हा शूप मोठी पौज घेऊन पुण्याशेजारच्याच मिंहगडाला वेळा घालण्यामार्फी आला. त्याने गढाला मोर्चे लावले. त्याच्यावरोवर त्याचा मेवणा चंद्रुदीमहाराजा भावमिंह हाडाहाही होता. दुंज सुरु झाली.

शाहिस्तेखानाची झालेली फजिती सर्वात जास्त असहा होत होती या जसवंतसिंहाला आपण पुण्यात नाल महालाभोवतीच्या छावणीत असताना खानावर छापा पडावा हा जणू या मिहाला स्वतःचाच अपमान चाटत होता. झालेल्या फजितीना ओडातरी बदलापेण्याकरीता आपण शेजारचा मिंहगड घ्यावा असा जसवंतचा हेतु होता.

हा वेळा चालू असतानाच मिंहगडच्या पश्चिमेच्या बाजूने स्वतः महाराज पाच हवार चोडवल घेऊन सुरतेवर गेले. जसवंतला याचा पताच नव्हता. यातमीदार नाहीत, नाकी यस्त नाही, सावधणा नाही. कशी या मोगलांना कल्पना आली की, हे मराठे कोळ्हे आपल्या अवतीभोवती आळगापळ्या खेळताहेत अन् आपल्याना त्यांचा भयंकर धोका आहे. पण केवळ प्रचंड सुद्धाराहित्य, एसा आणि अपार मैत्र्य याच्या जिवावर आपण मराकळांना मोडून काढणार आहोत अशी स्वश हे लोक पाहत होते. निव्वळ हा त्यांचा भावदेण्या होता.

आता पाहा, दि. ६ एप्रिल १६६३ या दिवशी शाहिस्तेखानावर महाराजांचा छापा पडावा. त्या दिवसापामूळे ते पुढे मिझाराजा आणि दिलेरखान दुसरी प्रचंड मोहिमघेऊन याच पुण्यात येईपर्यंत, म्हणजेच मार्च १६६५ पर्यंत मोगलांचा मुक्काम पुण्यात होताच. या पावळेदोन वर्षात मोगली सरदारांनी काय काय मिळवले ? काहीही नाही. जसवंत आणि भावमिंह हे मिंहगडाला गराडा घालून वसले होते. प्राप्ती काय ? शून्य. मधूनमधून मराकळांच्याच हातचा मार घात होते.

याच काळातील शिवाजी महाराजांची कमाई लक्षात घ्यावी, सुरतेची खंडणी ही त्यांची प्रबंद आधिके कमाई. मृधोक्कर वावी घोरपडयांचा समूळ फडका, कुडालवर स्ववासव्हानाचा पूर्ण परामर्श, गिंधुरुग किल्ल्याच्या बांधकामास प्रारंभ, निजाऊसाहेवांची महावलेश्वरास मुवर्णतुळा दानधर्म, कारवारवरील झारमारी स्वारी अन् यालिवाय अनेक लहानमोठी स्वराज्यातील कामे यशस्वी, हा हिंसोव पाहिल्यावर मोगल आणि मराठे यांचा उद्योग कोणत्या काळ काम आणि येवाते चालला होता हे लक्षात येते.

महाराजांचा कामाचा हा अपाटा पाहिला ची, त्याच्या ध्येयवादाची कल्पना बेतूनीनेथे वयाच्या गुलामगिरीनंतर आपण मराठे आणि आपला महाराष्ट्र स्वराज्य मिळवीत आहोत, याची सावध जाणीव महाराजांना आणि त्याच्या सींगळ्यांना होती.

पाहा, या मात्र्या उद्योगात उपभोगाला, उलाह वैनवाजीला, भाळमाला अन् आरामाला कुठे जागा सापडते का ? नाही, नाही, नाही. जीणवीर्य अवस्थेतुन स्वतंत्रहोणाऱ्या राष्ट्राने या चंगलवाजीच्या वासालाही उमे राह नवे, पहिल्या दोन विकासांनी करायचे ते राष्ट्र उभारणीमाती कष्ट, कष्ट आणि कष्टच. त्याची गोड फले खाकची ती पुढच्या पिल्यांनी. आपण कक्ष करायची माध्यमा आणि आराधना, आपण जगले पाहिले व्रतस्य वारकर्यासारखे,

हे मारे शिवाजी महाराजांच्या मंपूर्ण जीवनात अबंद दिमुळ येते. महणूनच त्याही वेळचे लोक म्हणत की, हे राज्य म्हणजे देवताभूमी, हे राज्य श्रीच्या वरदेवे आहे. हे राज्य व्हावे हे श्रीचे मनात फार आहे. मराठीयांने गोमटे करावे यासाठी अवघा ढाव मांडिला,

हे मारे स्वराज्यावर औरंगजेबाच्या वरीने चालू न येणाऱ्या राजपुताना, खुदच्यांना, जाटांना आणि शाही खावणीत उमानेइतवारे चाकरी करणाऱ्या पंदितांना कधी दिमलेच नाही का ? दिमले

असेल , पण उमडले नाही. कारण देश आणि समाज योव्याशी काहीतरी आपल्याला करावयाम हवे ही
 भावनाच शून्यात होती. खाना पिना , मजा करना या पलिकडे त्यांना जीवनच नव्हते,
 जसवंतसिंगने निहगडला बेडा आतल्याला पाऊण वर्ष हौजन गेले होते. परिणाम शून्यच. अखेर एक
 दिवशी जसवंतसिंहाने गडावर मुलतान इवा केला. म्हणजे काय ? म्हणजे एकवटून गडावर हल्ला
 चढविला. पण तो हल्ला गडावरच्या मराठ्यांनी पार चुरवालून काढला. हल्ला वाया गेला.
 पण मराठ्यांनीही एके दिवशी (२८ मे १६६४) गडावरुन वाहेर पदून पायव्याशी असलेल्या
 जसवंतसिंहान्या छावणीवर भवेकर हल्ला चढविला. त्यांनी मोगलांना झोडपून काढले.
 खुद जसवंतसिंहानाही जखमा आल्या. जसवंतसिंह आणि भावसिंह अब्यास मोगल फोटेनिशी पुण्याकडे
 धूम पळाले. पूर्ण पराभव. हे दोन भिंह जिवंत मुटले हीच कमाई.
 म्हणजे थोडकपात हिशोव असा की शाहिस्तेश्वानच्या या टोनेजंग मोहिमेत मोगलांची
 कमाई काय ? तर फक्त बाकजचा छोटासा किला.

खरोखर हा साग इतिहास चिकिटाच्या (डॉक्युमेट्रीज) माध्यमातून तुम्हा उमलत्या तरुणांपुढे मांडला
 पाहिजे

बाकणारही नाही अन् मोडणारही नाही

कारवार किनान्यावरील बसनूर उर्फ बिसिलोखर महाराजांचा आरभारी छापा पडला. पण या
 मोहिमेमागे किंती पद्धतशीर योजना त्यांनी केली असेल याचा अभ्यासकानी विचार करावा. आधी हेर
 पाठवून तेथील लफरी आणि गजकीय मिथतीची पूर्ण माहिती मिळवून नंतरच ही मागरी मोहिम
 त्यांनी केली. त्यात बश चांगले मिळाले, पण अपेक्षेप्रमाणे पुरेपूर मिळाले नाही. जेथे बश मिळाले नाही
 त्याचाही त्यांनी नंतर पुरेपूर अभ्यास केलेला दिसतो. प्रत्येक विषयात ते अभ्यासाला आणि योजनाबद्द

आराच्छद्याला महत्त्व देत असत. आमचे आजचे थोर समाजसेवकवाचा आमटे तरुणांना उद्देश्यून एक गोष्ट निश्चून सांगतात, मलाही त्यांनी ती मांगितली, ती अशी 'भान ठेवून योजना आम्हा आणि वेभान होउन काम करा' किंवा महत्त्वाचा इशारा आहे हा नाही? अगदी हेच गृह महाराजांच्या कार्यपद्धतीत आढळते.

पण भान ठेवून केलेल्या योजनेत जर कूणी कार्बंकर्ता अनुवादी चुकला किंवा त्यानेजाणूनवृजून कुचराई केली, तर वेभान होऊन केलेले काम अपेक्षित होते, थोडाफार असाच प्रकार कारवार मोहिमेत कोणा तरी हेरगिरी करणाऱ्या गुपचराकडून घडला. आपला मराठी माझूस अचूक वाचावा, अचूक चालावा आणि अचूक चोलावा ही महाराजांची अपेक्षा नेहमीच असे. पण त्यातूनही असा इचितन का होईना, पण चुकार गडी निघत असे. कारवार मोहिमेत अशी चुकीची वा अपुरी गुप वातमी आपल्याच हेरानी दिल्यामुळे अपणांस घोडे अपवश आने हे महाराजांनी हेरने, पण त्यांनी कानाडोळा केला नाही. त्यांनी त्या संवेदित हेराला शासनही केले, करायलाच हवे होते. नाहीतर चुका करायची चटक नागते. कोणाची तरी चिठ्ठी आणली की, मोठमोठ्या गुन्ह्यानील प्रतिष्ठित आरोपी अलगद मुटलात, नंतर मानाने मिरवतातही. हे वरे नव्हे.

या कारवार मोहिमेच्या काळातच महाराजांचा वाढदिवम (फाळ्युन बद्य तृतीया) चेऊनगेला. हा त्यांचा पसीमावा वाढदिवम. पण तो माजरा केळ्याची नोंद नाही. इतकांच मध्ये त्यांनी आपला कोणताही वाढदिवम साजरा केला नाही.

आज मात्र आमच्या 'तरुण, तदफदार, तेजस्वी' हिरोना विसाऱ्या वर्षांपासून 'प्रत्येक वर्षी आपला वाढदिवम जाहिरातवाचीने साजरा करण्याची चटक लागली आहे. सिद्धीच्या मागे जागावे, प्रसिद्धीच्या नव्हे. शिवरायांम आठवावे, जीवित तृणवत माजावे. महाराजांनी स्वराज्य साधनाची लगवण कैसी केली, ते स्मरावे, स्वतंत्रा आरोग्यसंपन्न थंभरावा वाढदिवम साजरा करण्याची जरुर महन्याकांक्षा ठेवावी. त्यासाठी निव्यवानी असावे. अनो. बहुत काय लिहिणे?

मोहिम संपवृन महाराज भुमार्गाने परतले, मोहिमेवर येत असलेले मिळारिजे पुण्याच्या दिशेने सरकत होते. ते आणि दिलेरखात पुढच्या मोहिमाची चर्चा करीत असावीत असे दिसून येते. दोघाचेही हेतु एकच होते, शिवनाथा पण फळती वा मार्ग जग भिजभिज होते, दिलेरचे महणणे असे की, 'या शिवाजीराजाचे किल्ले एकूणआहेत तरी किंती? फार फार तर चालील. ते सर्वच किल्ले आपण युद्धाने निंकून घेऊ, हा विचार आपल्या प्रचंड मैन्यवळावर दिलेर मांडीत होता, हा विचार केवळ शिपाईगिरीचा होता. त्यात सरदारी नव्हती. डोके कमीच होते. मिळारिजांचा विचार वेगळा होता. त्यात अम्भास दिसून येतो, मिळारिजांचे मृणजे खोडक्यात असे शिवाजीराजाचे किल्ले घेणे बाटते तितके सोपे नाही. कारण त्या किल्ल्यातील मराठी माणस अजिंक्य आहेत. ती किलवा किनुरीने विकत घेणे वा नडूनही निंकून घेणेजबकळजबकळ अशक्य आहे. या माणसांचे मृणजे नडाऊ मैनिकांचे घरसंमारच जरजापण तुटवून काढते आणि त्यांची वावळापोरे, शेतीवाई आणि त्यांची शेतीपाई पार मुरवायून काढती तर नडागडावर असलेले हे मराठी आपोआप भुईवर गुडधे आणि डोके टेकतील. त्यामुळेच शिवाजीराजा हा आपोआप नरण येईल.

असा विचार आणि पुढे प्रत्यध तो विचार कृतीत आणु पाहणारा मिळाराजा जयसिंग हा एकमेव शत्रू आ सेनापती ठरवा, वाकीचे सगळे हाणामारी आणि जाळपोळ करणारेवेळ दंगेश्वीर, दिलेर आणि मिळार हे दोन सेनापती आणापले विचार घेऊन पुण्यात दाखल झाले.

महाराजांनी एक तिमराच प्रयत्न करून पाहिला, मोगलांचे वक्त अफाट आहे आणि मिळाराजा हा सेनापतीही शहाण्या दोक्याचा आहे. जर हे प्रचंड मोगली वादळ आपल्या अंगावर न येऊ देता परस्पर विजापुराच्या आदिलशाहकडे वजळविला आले तर स्वराज्याचा मोगली धळा वागणार नाही, या हेतूने महाराजांनी मिळाराजाकडे अशी बोलणी वकिलामार्फत केली की, हा विजापुरचा वादळाह आदिलशाह दिलीचा शत्रू आहे. त्याचा तुम्ही पुरा मोड करा. आम्ही तुम्हांन मदत करा.

महणाजे विजापुर खलाम करन टाकायचं अन् त्यात आपणही चार ओऱ्यांची कमवायच्या असा हा महाराजांचा डाव होता. तो डाव मिळाराजांनी अचूक ओलखला. आणि त्यांना दादच दिली नाही. मोगली फौज त्यांनी थेठ पुण्यावर आणली. पुणे ही त्यांची केंद्र लावणी म्हाली, शाहिस्तेखानापासून पुणे मोगलांच्याच ताब्यात होते. आता आपण टाळू पाहात असलेले मोगली आक्रमण ठळत नाही, हे महाराजांना कळून चुकले, मंकट किंतीही मोठे अंगावर आले तरीही आपला आव न सोडता ताढ उमे राहायचे हा महाराजांचा नेहमीचा स्वभाव.

मिळागिळा आणि दिलेख्यान यांनी आपापन्या पद्धतीशमाणे मराठ्याविरुद्ध डाव वेळायचं ठरविलं. मराठी स्वराज्याची जाळपोल, नुट जनतेवर अत्याचार ही मराठ्यांना शरण आणण्याकरिता मिळागिळाने ठरविलेली खेळी त्याने सुरु केली. पुण्यात कुवाहतखानाम, कार्ला, मठवनी, बडगांव या मावळ नागात कुतुद्वीगधान आणि पुण्याभोवतीच्या भाषात इंद्रमण्डुदेला, रायमिंव सिसोदिया इत्यादी मरवाण्यांनाही धूमाकूळ घालच्याची कामगिरी सांगून धामधुमीम प्रारंभही केला. (पार्च. १६६५) क्रिटीश भूमीवर सतत वांम्यवर्षाव करन क्रिटीश सैन्याचे थेंव खाचविण्याचा हिटवरने असाव प्रवव दुसऱ्या महायुद्धात केला होता हे आपल्याला आठवतेंव ना? अशाच पनघोर प्रसंगी राष्ट्राचे चारित्र्य दिसून येते, ते खाचते तरी विवा धगधगाते तरी,

परीझा होती स्वराज्यातील जनतेची, मराठी मैनिकांना हा मोगलाई वजवा दिसत होता, आपली घरेदारे आणि बायकापोरे पार चिरहून निघत आहेत, हे मराठ्यांना उथदउथद दिसत होते. समोरासमोर मोगलांशी झुंजावला मराठी माणूसवळ कमी पडत होते, तरीही प्रतिकार चालूच होता. स्वराज्यास जारंभ झाल्यापासून आलापवेत (१६४६ ले १६६५) मराठी मैनिक सतत लढतोच आहे. विधांती नाहीच अन् आता तर दगफुटीसारखे मोगली हत्ती आपल्यावर तुटून पडले

आहेत. हे मराठ्यांना दिसतहोतं. महाराजांनाही दिसत होतं. तकाशा पाहिला तर हा भोगली धूमाकृत मुद्रयत; पुणे चिन्हाच्या मध्य आणि पश्चिम भागावर मिळांगजांनी केंद्रित केला होता, पण इथेच शिवाजीचा मावळा सैनिक आपले प्रवर्त तीर्थ, शीर्थ, सहनशीलता, त्याग, निष्ठा आणि नेतृत्वावरील विश्वास अन् प्रेम अगदी नकळत, अगदी सहज, अगदीउत्स्फूर्त अन् अगदी हस्तहस्त जगून वागून दाखवित होता. यालाच राष्ट्रीय चारित्र्य स्मृत्यात. या काळातील या आळमक आणीच्या वर्षावात कोणत्याही किल्ल्यावरचा वा द्याकपारातल्या ऊऱ्याच्यावणीतला मराठा सैनिक हताश, निराश, गर्भगल्लीत वा अगतिक झालेला दिसत नाही. हे काळावरल ? कितुरी नाही. आपापल्या कामात कसूर नाही अन् महाराजांकडे केविलबाण्या चिनविण्याही नाहीत की महाराज आपले संसारमातीला मिळताहेत. महाराज हे युद्ध थांबवा. शरण जा. तह करा. आम्हाला वाचवा. मराठी स्वराज्याच्या पाठीचा कणा बळासारखा आणि गर्दन शेणासारखी ताढ दिसून आनी ती या मिळां-दिलेव थांच्या आळमणाच्या काळातच, असा हा कणा होता की, वाकणारही नाही अन् मोठणारही नाही.

असे हे कोकण, असे हे मावळ

दिलेरघानाने आपली किल्लेघेण्याची मोहिम सुरु करण्याचे उरविले, प्रथम पुरंदर आणि सिंहगड हे विलने 'लक्ष्य' म्हणून निश्चित केले. मोरचली सर्जाचानाने सिंहगडाम मोर्चे लावले, यावेळी सिंहगडावर जिजाऊसाहेब आणि महाराजांच्या एक राणीसाहेब होत्या. या नेमक्या कोणत्या राणीसाहेब होत्या, त्याचे नाव सापडत नाही. पण जिजाऊसाहेब सिंहगडात असल्यामुळे आधीच बलाक्य असलेला सिंहगड अतिवलाक्य वनला, सिंहगडचा किल्लेदार यावेळी कोण होता त्याचेही नाव समजत नाही. पण गेल्याच वरीर (दि. २८ मे १६६४) जमवंतमिह राठोड आणि भावसिंह हाडा या दोघांवर

जवरदस्त हल्ला करना त्याचे मोरें पार उधळून लावून अन् त्यांना पिटालून लावजारा जो मराठा
किल्लेदार होता , तोच हा आताही असावा,

पुरंदर किल्ल्याला एकजोड किल्ला आहे. त्याचे नाव वडगड. म्हणजे दिलेरखानाने पुरंदर वडगड आणि
सिंहगड हे किल्ले प्रथम घेण्याचे निधिन केले, दिलेरखान आणित्याच्याबरोबर मिळाराजेही
पुरंदरच्या दिशेने निघाले. त्यांना मार्ग पृष्ठे ते हडपसर-लोणी-कुरसुरी-चोराची आळदी- सोनोरी-
सामवड ते पुरंदर असा होता, दिलेरखानाचा कामाचा झगाटा विलक्षण गतीमान होता, आठम आणि
चैतवाची त्याच्या स्वभावातच नव्हती. मोगलांकडील एकूण मेनानावकांत या भौभर वर्षावत हा
दिलेरखान म्हणजेएकमेव बेगळा अपवाढ ठगाचा असा इस्तामी मेनानावक होता. एखादे काम अंगावर
घेतले की ते पुरे करण्याकरिता तो अहोरात्र वेचैन असायचा.

दिलेरखान म्हणजे गूतिर्भव निधा , गूतिर्भव तकमळ , गूतिर्भव तहफळ. खान आणिपिराराजे पुण्याहून
निघाले आणि ३० मार्च १६६५ या दिवशी सोनोरीच्याडोगराच्या दिशिण पाचव्याशी
असलेल्या सोनोरी गावात पोहोचले. त्याच्याबरोबरवडाट सुद्धासाहित्य आणि नवाजमा होता. तरीही
अवध्या १५ - १६ दिवसांत शुण्याहून ते सोनोरीम पोहोचले, मीन्य निदान पाऊणलाऱ्य तरी होतेच, येथे
एक आठवण देतो. हेच अंतर फक्त ३० हजार मीन्यानीशी चालून जायला पूरी शाहिस्तेखानास पूर्ण
नडू दिवस लागले होते, दि. १ चे ते ९ मे १६६० अर्धांत दिलेरखानसारख्या मतत भडकतराहणाऱ्या
वारुदगोळ्याची शाहिस्तेखानसारख्या गच्छ येनानीशीच काव यण कोणत्याही इतर
इम्बायी मेनानीशी तुकना करता येणार नाही.

मोगलांनी तोकखाना मोठाच आजला होता. त्यात तीन तोफा प्रचंड होत्या. दि. ३ मार्च
१६६५ सोरी बध्यराची अचानक यराक्कांच्या गेपाचशे स्वारांच्या टोळीने खानाच्या
या सोनोरीवडलच्या ढावणीवर एकदम वडवाच्या पावसासारखा हल्ला लडविला. ढावणी झोपलेली
होती. त्या प्रचंड ढावणीवर हा हल्ला तसा नहानसाचहोता. पण इतका भयंकर होता की, मोगलांची

क्षणात तारोबल उडाली. मराठे सुमाट बादलासारखे आले. अचाट वेगाने तुटूत पडले. त्यांनी भग्नाट कापाकापी केली अन् सुमाट पमार झाले. कसे आले, कोटुन आले, कोठे गेले पनाच नाही. आले गेले मनोगती. दिलेरला मराठ्याचा पहिला परिचय असा झाला.

दि. १ एप्रिल रोजी खान तशाच वेगाने १५ कि. मी.वर अमलेल्या पुरंदरच्या पायऱ्याशी जाऊन पोहोचला. खानाने नगेव मोर्चेवारी सुक केली. स्वतः खात जातीने नेतृत्व करीत होता. मिळाराजे या वेळयापासून दीड कि. मी. अमलेल्या नारायणवाचापाशी आपली छावणी ढोकून राहिले. एक दिवस दिलेरच्या वेळयात भवेकर भडका उडाला. खानाचा दारुचोळ्याचा साठावचानक पेटला. सगळी दारु पर्चंड स्फोटाने एकाभ्यात याक झाली. भवानक नुकसान आले. हा अपघात ? की मराठ्यांनी केनेला आघात ? नझी माहित नाही. पण वहूना मराठ्यांच्या गुप्तचरांनीच ही ठिणगी टाकली असावी.

पुरंदरच्या नोंदवी अशरण; तोका बंदुकागून आग गडावर केकली जात होती. मराठी इतिहासातील एक रीढ संग्राम म्हणून या युद्धाचा अस्याय दाखवावा लागेल.

यावेळी मराठी सैन्याची पथके जागोजाग मोगलांना सतावीत होतीच. पण मनुष्यवळ कमी पडत होते. महाराज निश्चयाने उमे होते. त्यांची मनोभूमिका त्यांच्याच भवदात अशी, 'पृथ्वीचा भार नाहीसा करण्यामाटीच मी जन्माला आलो आहे. माझ्या भूमीचे रक्षण करणे हे माझे कर्तव्य, ते बजावण्याम मी कधीही चुकणार नाही.'

मोगलांचा शूमाकूळ पुणे जिल्ह्यात चालू होला. तो त्यांनी केंद्रित केला होता. त्यामुळे आग भयवर होती. याचवेळी कोकण भङ्ग आणि निर्धारित होते. महाराजांचे आगरी, बंडारी, कोळी, प्रभु, कोकणी मराठे वोकणाची अन् विशेषत किनारपट्टीची राखण करीत होते. मिळाराजाने यावेळी ओरंगजेवाम डाक पाठवून विनंती केली की, मुवराबेतून मराठी कोकणावर तुम्ही मोगली फौजा पाठवा. हे कोकण जोडपते पाहिजे.

औरंगजेबाने हे केले नाही का ? माहित नाही. पण पूर्वीर गाहिन्सेवानाने कोकणावर पाठविलेल्या एकूण एक भगदारांचा कोकणी मराठ्यांनी पार धुळ्या उडवून दिलेला होता. पूर्ण फविती, हे औरंगजेबाच्या लक्षात असावे. म्हणूनच वहुदा त्याने कोकणातील आवरी, कोळी, भडाऱ्याची कलागत काढली नाही. दिलेर आणि मिळाराजा यांनीही पुण्याहून कोकणावर आपल्या फौजा पाठविण्याचे क्षाइस केले नाही. कोकणाच्या माजसाची इथे ओलख पटते. असे हे कोकण, असे हे मावळ, चिवट, चपळ, चमत्कारिक.

पुरंदरचा दख्खन दरवाजा

पुरंदर गड बुलंद आहे बेलाव आहे. प्रचंड तर घटोत्कचासारखा आहे. असा हा गड नटकन मिळाला असा प्रब्रव दिवेरस्थान करीत होता. महिना उलटून गेला होता. अजूनही गड शानाचाचटवन मिळत नक्हता. अनं एक चित्रकथान गडाच्या दक्षिणेस काळदरीत चडली. सानाने गडाचा दख्खन दरवाजा तोफाच्या सरवर्तीने अस्मानात उडविण्याचा घाट थातला. दोन प्रचंड तोफा भोळ्या वाईने काळदरी या गाबापासून गडाच्या या दख्खनदरवाजापासून खोड्या बंतरावर असलेल्या डोंगरमायावर उडविण्यात आल्या. खाटाच्यावर पहुऱ्येल्या घटोत्कचाने आणला एक गुडधा उंचावावा तसा हा डोंगरमाथा दिसतो. भोवती आडी, समोर उंचावर तो दरवाजा, हा दरवाजा जर कब्जात आला तर पुरंदरच्या येट खाले वितल्यावरच आलमगिरी झेंडा आवता येईल हा दिलेच्या ढाव. हे काम अन्यत जबघड होते. पण तोफाच्या मात्याने दरवाजा उडवून ते साधता येईल अमा खानाचा विश्वास होता. या तोफाच्या मोर्च्यावर एक मोगली तुकडी आणि दोनप्रक्षेपत मरदार खानाने नेमले. दाउदखान कुरेशी आणि रसूल वेग रोजभानी हे ते दोधे. अहिसही होते. म्हणजे हा दरवाजा आता अशा

तोफांच्या आणि मोगनी सरवारांच्या तोडासमोरच उभा होता. त्या मानाने दरवाजा बन्याच उचीवर गडाऱ्या खोबणीत होता.

अन् या तोफांचा भारा दरवाज्यावर सुरुही झाला. दोन-वीत दिवस उलटले, दरवाजा पळा होता.

(बुकूनही आहे.) अन् याचवेळी एका रात्री गडद अंधारातून आणि गडाऱ्या अंगावर असलेल्या झाडीशुदपांतून सुमारे चारशे मावळे, काळदरीकळून गडावर उदरासारखे या दरवाजाच्या रोखाने घुसवे, चवू लागले, या मावळ्यांच्या पाठीवर धान्याची आणि बारुदाची म्हणजे तोफा चंदुफांच्या दाकची लहानमोठी पोती होती. महाराजांनी राजगडावरून पुरंदरगडावर मुरारवारीना ही रसद गुपचूप पाठविली होती. सुमारे दोनशे पोती होती. मोगनी ईन्याऱ्या आणि तोफांच्या तडापळ्यातून हे मावळे मोठ्या हिमतीने, कषाने आणि चतुराईने गड चढत होते. दाऊदखान कुरेशी आणि रमूलवेग रोजभानी चांना वा चोरांच्या चतुराईची चुकूनही चाहून लागली नाही. वक्षवन दरवाज्यावरूप्या मराठांनी अचूकपणे दिंडीदरवाजा उथडाया, ही मराठी कुमक आणि रसद गडात अगदी गुखरूप पोहोचली. इच्छन दरवाजा बंद झाला. मोगनी तोफा उडवत होत्या.

रात्र मंपली, दिवस उगवला. मुरारवारीना ही नवीन कुमक पाहून केवळा आनंद झाला असेल नाही? खास महाराजांनी गडाला पाठविलेली ही मदत.

अन् रात्र मंपल्यावर दिवमाउजेंटी दाऊदखानाका अन् रमूलवेगला चातमी लागली की, रात्रीच्या अंधारातून आपल्या समोरच्या झाडीतून मोठी थोरली कुमक मराठ्यांनी गडावर नेली. दोघेही सरदार थळे झाले, सुध प्राणे, नण्य प्राणे, गण्यच राहिले. कारण ही आपली फजिती आपणच कठी कुणाला मांगायची! अन् जर गडाऱ्या उत्तर पायथ्याशी असलेल्या दिलेरखानाला ही फजिती समजाई, तर तो मंत्रापेत. अन् काय करील याचा नेम नाही, हे ते दोघे ओळखून होते. महणून गण्यच बसले.

तो दिवस मावळला. रात्र झाली. तोफा उडतच होत्या. अस्वलानं शिकाव तथा.

गडाच्या बाले किल्लधावर याच रात्री एक भयंकर धाडमी कवटाळ किल्लेदाराने योजले, त्याने चाळीम मावळवांता गज केले, मोगलांच्या उडणाऱ्या तोकावरच झडप शावळयासाठी केवडे धाडसा! या चाळीसाठील काहीच्या जवळ टोकदार मोठे लोबंदी छिळे आणि हातोडे होते, ही सशस्त्र टोळी दखलन दरवाजाच्या दिईतून गुपचृप वाहेर पडली. झाडीतून लपत अपत तोकाकडे उतकू लागली. या च्छाप्याची कल्पनाही दाऊद आणि रमूळ वांना आली नाही, या मराठ्यांनी एकदम अंधारातून येऊन मोगलांवर झडप घातली. मोगलांचा गोथळत उडाला. झाटापट पेटली. हातोडेवाळ्या मावळयानीगदीन करून तोफाच्या छिरात छिले घातले, घाव घातले, तोफा अणात निकामी झाल्या. काम आले, मावळे चितक्या अपारद्याने आले लितक्याच अपारद्याने झाडीत पसार आले, चार महा मावळे मारले गेले.

दशवर्षी दिई उघडानी गेली, मावळे किल्ल्यात शिरले, दिई बंद झाली, खालाच्या तोफा ठार बंद पडल्या होत्या, काळगडावर मावळी कुमक पोहोचली. आज आपल्यांतोफा वेकाम होऊन निष्पत्ति पडल्या, तोका!

या गोष्टी नधून राहिल्या नाहीत, दिलेरखानाना त्या समजल्या, तो आगीसारखा भडकला. संतापून तो या बंद पटलेल्या तोफाच्याकडे दीदत आला, दाऊद आणि रमूळ सुन्हेगारामारणे मान खाली घासून उभे होते. संतापलेल्या दिलेरखानाने आपला क्रोध अव्यात उघळावयाम सुरुवात केली, अन्यंत कठोर भाषेत दाऊद आणि रमूळ चांची तो अदृ सोळून काढीत होता. योवतच नव्हता, तो त्याना वेवफादार, हरामखोर, नालायक, बतमीज अशा घनघोर शिव्यांनी झोडपीत होता, किंतीतरी वेळ, त्यांनी दोथांनी तरी किंती ऐकून घ्यावरे? जवाबदारी त्या दोथांवर होणी हे थरं, एण आता त्यावद्यान किंती शिव्या घालायल्या? अस्वेर एक धाण असा आला की, दाऊदखान कुरेशीने मान वर

करुत दिलेरखानालाच जाव विचारला , 'तुमच्याच छावणीत दाळगोल्याचा सारा साठा भडकून

उडाला , कोण जबाबदार होते त्याला ? आम्ही ? की तुम्ही ?'

दाळदचा सवाल मुहुर्तोड होता. अन् मग दाळदचान आणि रसूल वेग यांची लांब दुसऱ्या छावणीत
वदली करण्यात आली! ते परिंळ्याच्या किल्पाकडे रवाना झाले, पुरंदर मुंजतच होता

दिल्लीपति आणि छत्रपति ; नेतृत्वातील फरक

दिलेरखान हा मोगल सेनापतीपठाण होता. एण त्याची निघा सर्वस्वी औरंगजेबाच्या पायाकी होती.
वास्तविक पठाण जमातीचे मोगलांकी देश होते, कारण दिल्लीची मत्ता पठाण बंशावळनव्यैचून थेऊन
चावर हा दिल्लीचा पहिला मोगल चावशाह झाला होता. एण हे आसले काही नाते लक्षातही न
घेता दिलेरखान त्यांची सेवा करीत होता. इतकी तळमळून अहोशाव शाही चाकी करणारा माणूस
राजपुरांच्याशिनाप उतर कोणत्याही समुदायात मिळाले अशक्य होते. औरंगजेबाच्या मनात
संशयाने कायमचेच कुरुण केलेले होते, त्याचा कोणावरही विश्वास नसायचा.

स्वतःच्या मुलामुलीचर तर त्याचा अगिवात विश्वान नव्हता. मिसाराजांचरही नव्हता.एण त्याचे
सजपुत्री कर्तृत्व, शीर्ष आणि मोगल बादशाहीवडूलची स्वामीनिघाऔरंगजेब जाणून होता.
म्हणूनच मिझाराजांचर त्याचे महाराष्ट्रावरील मोहिम सोणविली. एण तिखेही संशयी स्वभाव व्यक्त
जालाच. मिझारा य भीवा दोषेही राजपूत, ते कदाचित आपल्या-विचद एक झाले तर? आपली
नुकसानी झाली तर? म्हणून मिझाराजांचर मावध लक्ष ठेवण्यामाटीच औरंगजेबाने दिलेरला वा मोहिमेत
वरोवर दिले होते. हे मिझाराजाने ओळखले होते. म्हणूनच अनेकदा मतमेद आणि अवमान गिलूनटाकून
मिझारा दिलेरच्या कलाकलाने वाचत होता. पुरंदरच्या वेळुगात मिझारा आणि दिलेर यांचे अनेकदा खटके
उडाले. मिझाने लक्ष तेवढे स्वतःला सावरीत सावरीत अलगद पडते वेतलेले दिसून येते.

दिलेरखान पुरंदरसाठी अत्यंत नेटाने हड्डाता पेटला होता. त्याचे एकूण या मोहिसेतील वर्तन पाहिले की, दुसऱ्या महायुद्धातील एखाद्या जनरल पैटनची किंवडूना हिंडलरचीच आठवण होते. पण येथे दिलेरज्ज्या बाबतीत ते वर्तन कौतुकाचेच बाटते.

पुरंदरच्या पूर्व पहाडावर असलेल्या 'काळा बुरुजावर' दिलेरने मोऱ्या कष्टाने तोफा ढागल्या व मारा सुरु केला. पण मराठयोच्या या बुरुजावर असलेल्या दारुच्या नाठयाचा स्फोट झाला अनु बुरुज उडाना. ऐशी मराठे हमगी एका रकमेने उडाने. ठार आने. दिलेरना हे अचानक यश मिळाले. आनंदाच्या भरात किंचितही न रोगाळनात्याने ताबडतोब या खिंडारावर आपल्या कौंजेचा एल्फार केला. स्वतः दिलेरखान उभा होता. त्याना बाटने की, आपण किम्बात घुसणार, नझी आताच चिक्कारा, पण मराठे तेवढेच अक्राळविक्राळ होते. काळा बुरुज उडावेला, ऐशी मराठी माणसं चिन्हड्या झालेनी समोर दिगूनही मराठे कचरले नाहीत. त्यांनी मागेच असलेल्या सफेदबुरुजावरून या मोगाची हल्ल्यावर जबर प्रतिहल्ला चढविला. तो एवढा तिष्ठाट होता की, हल्ला करणारे मोगन मापारा पळत मुट्ठने. ही मराठी जिहू पाहून दिलेर चकीत झाला. पण तेवढाच भरेकर मंत्रापला. अनु मग तो मंत्राप पुरंदरायर त्याने आगीमारण्या ओवावयाम मुरुवात केली. काळ मरकत होता, दिवम उलटत होते, पण दिलेरच्याकाळजात निराशेची रात्र होतच नव्हती. गडही मिळतच मलहता. तेव्हा दिलेरने आपल्या मेनाधिकारी मरदारांसमोर मंत्रापून आपली पवडी भावणार नाही. असा हा हड्डी, मंत्राची दिलेर, औरंगजेवाला असे सरदार मिळाले पण ते त्याला मांभाळता आले नाहीत. माणसं कळती मांभाळावीत, त्यासाठी आपल्या काळजाचा तुकडा कापून दावा लागला तरी तो दावाच हे शिकावं शिवाजीराजांकडून औरंगजेवाला हे कसंभमणार ?

अचेरपर्यंत पुरंदरशड दिलेला जिकून घेता आलाच नाही. गडावर मराठी सैन्याला नेता नव्हता. मुरार वाजी डार झाले होते. तरीही पुरंदर मुंजतच होता. नेता नमवानाही एक दिलाने, एक मनाने आणि एक निष्ठेने अशी मरणाळ्या तोडावर उभे राहून झुंजणारी माणसे स्वराज्याला महाराजांनी घडविली. खून्या अर्थाने पुरंदरावर यावेळी लोकाशाही होती. खून्या अर्थाने लोकाशाही यशस्वी होते ती अशीच. आपसांत क्षुद्र, स्वाधीर भांडणे भांडून नव्हो! आमच्या लोकाशाहीचे दर्शन लोकमधेत आणि विधानमधेत आपल्याला नेहमीच घडते. आपण पावन होळून जातो,

दिनेर आणि मिळाराजे हे दोघेही औरंगजेबाकरीता आणि मोगली तखताकरीता विवाचं रात करीत होते. या दोघांच्याही आचुष्याची अचेर कपी शास्ती? हताश आणि दुःखमय. वाच मिळाराजाला औरंगजेबाने उदयगाज मुन्ही या, मिळाराजाळ्याच नोकराकडून विष घालून पुढे (दि. ११ जुलै १६६७) बुऱ्हाणपूर वेपे यारले. आणि दिनेरचं काय झाले? आचुष्यभर त्याने औरंगजेबाची जीव उगाढून मेवा केली. पुढे संभावीराजांच्या विकट सांडलेल्या युद्धात दिनेर असाच नव्हत होता. मराठे हरत नव्हते. योगलांना वथ मिळत नव्हते. चिडलेल्या औरंगजेबाने दिनेरलाच दोष दिला. 'तुमच्याच अंगचोरपणामुळे आपण हार यालो आहोत' असा आरोप औरंगजेबानेवेतला. (इ. १६८५) त्यावेळी दिनेरनं मान खाली चातली. त्याला काय यातना आल्या असतील त्वा त्यानाच ठाऊका. आचुष्यभर उपाखी मेवा केली, ती आपल्याला अंगचोर म्हणतोय.

दिनेरने आपल्या तंबूत एकांती विषव चिळून आत्महत्या केली. हे पाहिल्यावर आठवावेत शिवाजीराजे, त्यांचे कैसे योग्ये होते? कैसे चालणे होते? त्यांची सलगी देणे कैने असे? तानांजी, कान्होजी जेंद्रे, जिवा महाला, वाजी प्रभू, दीलतचान, वाळ प्रभू चिटणीस, येसवा दाभाडे, आगाळ गाडे, हिंगांजी फर्जद अन् असेच विलीतसी हिंरे आणि हिंरवण्या महाराजांच्या हृदयातच जाऊन वसलेल्या दिनतात, प्रेम ही एक अलौकिक शत्री आहे. ती नेत्यांनी अन् अनुयायांनीही कधी विसरू नये, तिचं दर्शन घडाव. प्रदर्शन करू नये. स्वाधीर व्यत्यय कामामध्ये येऊ नयेत. यशाचे प्रत्यय वाचेत. खर-

प्रेम अबोलच असते. ऐसी कलबलयाची जाती, लाभाविष्णु करितीप्रिती. शिवकाळ मृणजे ठायी ठायी
या प्रेमाचा प्रत्यय

एक दिव्य, तेवढेच दाहक तेज..

अफळलखानची स्वारी तशीचशाहिस्तेखानाची आणि निंदी जीहरचीही स्वारी अथा स्वात्मा अफाट
बलानिशी शशुपद्धांनी स्वराज्यावर केल्या की, स्वराज्य शिवाजीराजांच्या आणि जागृतझालेल्या
मराठी जनतेच्या सकट पूर्ण नेस्तलावृत करावे असा निश्चारच होता, पण तो कमीतकमी बल
असूनहीशिवाजीराजांनी पूर्ण उधळून लावला. माईलीनशे वरें यशस्वी यशस्वी गुवाहगिरीतपटवेल्या
मराठ्यांनी हा चमत्कार कला काय घडवून आणला? हा चमत्कार महाराष्ट्र धर्म नावाच्या एका
अद्भूत वर्त्तजानाने घडवून आणला. ही गोष्ट शिवशंखांना ओळखला आली नाही.

आताही मिळाराजा आणि दिलेऱ्यान यांच्या स्वारीना प्रारंभ मिळाराजांनी लक्ष्यांही होमाने आणि
कोटी लिंगार्थन बताने केला. अफळलखानाने तुळजाभवनीवर धाव यावताना काढवेले उद्धार
इतिहासाला जात आहेत. त्याने देवीला तचाल केला होता म्हणै की, 'बताओ तेरी करामत! बताओ
तेरी अजमत!' करामत मृणजे पराक्रम आणि अजमत मृणजे चमत्कार. या दोन्हीचाही प्रत्यय
अफळलखानाला आला, त्याचापूर्ण नाश मराठ्यांनी केला. त्याला प्रत्यय आला, पण महाराष्ट्र धर्माचे
वर्म आणि वर्म उगमाले नाही.

पण आता दिलेर, मिळाराजा यांच्या या अफाट मोहिमेत ते मर्म आणि वर्म निश्चितपणे मिळाराजांच्या
थोडेफार लक्षात आले. अनुभवाने मिळाराजांना दिमूळ आले की, हे मराठी बादल म्वारीर लुटाऱुन्चे
नाही. यांच्या याठीमारे उदात स्वातंच्याचा, सद्दर्माचा आणि सुमंसृतीचा विवेक आहे. हट्ट
आहे. आपले मात्र कोणा एका धर्मवेळपावादणाहाचे मेवक आहोत. त्याची शावामकी मिलवून त्याच्या

दरवारात मोठ्यातला मोठा सरदार होण्याची आपली धडपड आहे. आपले लक्षचंडी यज आणि कोटिलिंगाचने पुण्य मिळवाण्यामाठी नाहीत. या भराकृष्णांची घरेदारे आणि खेडीपाई आपण वेचिराखकरीत सुटली आहोत, तरीही हे भराठे वाकायला तयार नाहीत. हे सारे मिळारिजाता प्रत्यक्ष अनुभवावयाम मिळत होते. पण तरीही ते आपले राजपृथी इमान पाढीत होते, दिलेरखान या इमानदार राजपृथिव्याचा मलवरच करीत होता. खानाला मिळारिजांच्या प्रामाणिक लिपेवडून चतत संशयच वाढत होता, हे मिळारिजांच्याही लक्षात आलेले होते, तो दिलेरखा मांभाळीत मांभाळीत विचार करीत होता की, औरंगजेबाची सेवा, माला स्वतःचा कायदा आणि या थोर विचारांच्या शिवाजीराजांचेही जमेल तेवढेकल्पाण आपण कसे करू ?

पुरंदरचा वेढा अतिशय त्वेषाने दिलेरने चालू ठेवला होता. तिकडे सिंहगडालाहीअसाच हलकल्लोळ चालू होता. दोन महिने उन्हून गेले तरीही हे दोन्हीही गड बाकनेने नव्हते. भराठी खेडीपाई जकत होती. तरीही भराठी जनता नमण्याची विन्हेही दिसत नव्हती. दिलेरखानखा संतप्त सेवानी पुरंदर खेड्याची प्रतिज्ञा करून अध्यरथ: अहोरात पुरंदरला धडका देत होता.

या पुरंदर युद्धात एक महान महाराष्ट्रधर्माचे दीद प्रचर तेजाने प्रकट झाले. दि. १५प्रिय १६६५ पासून अहोरात दीड महिना पुरंदरवाह वेळ पर्वतासारखा याअशिंमंयनात भुमलून निघत होता. गडाचे नेतृत्व मुरारप्रभू वाजीप्रभू नाटकर उर्फ देशगांडे या भराठाची तत्कारीच्या गाळाच्या योध्यामारचे होते. एकूण हा पुरंदरचा भयानक संघाम आणि मुरार वाजी देशपांडे याचे नेतृत्व सविस्तर विनचूक लिहायला प्रतिभा हवी, 'चार्व ऑफ द वार्ड ब्रिगेड' लिहिणाऱ्या अलेक्झेंड टेनिसनची या राम गणेश गडकन्योनीच,

पुरंदराभोवती युद्धांद्य तर चालूच होते, एके दिवशी (यहूदा दि. १६ मे १६६५) या मुरार वाजीच्या मनात एक धाडसी विचार आला. ते धाडम भयंकरत होते. गडावरून सुमारे महाशे योद्धे सांगाती घेऊन उत्तरेच्या वाजूनने एकदम मोगलांवर अन् खुद दिलेरखानवरच तुटून पडायचे, अगदी

कडेनोटामारबो, अना हा विचार होता. हा विचार की अविचार ? विचारपूर्वक अविचार. एकच वर्षापूर्वी मिंहगडाभोवती मोनेर लावून बमलेल्या जसवंतमिंह या मोवली गाजपूत मरदारावर मिंहगडच्या मराठीकिल्लेदाराने अवश्या काहीत्रे मावळवांच्यानिशी असाच भयकर आडनी हल्ला गडातून वाहेर पडून चढविला होता, तो पूर्ण वशस्वी झाला होता. मार खाक्ल जसवंतमिंह आणि मोगली फौज उधकली आणि पलून गेली होती. अगदी तसाच हल्ला करव्याचा विचार आता मुरार वाजीच्या मनात आला होता, तो या जोहाराम मिळ झाला, त्याने एकदम दिलेरखानाच्याच रोखाने गडावरून झाली झेप घेतली. भयकर कल्लोळ उडाला. चीज कोखलावी तसा दिलेर तर थऱ्याच झाला. तो आवेश अफलातूनच होता. महारे मराठे प्रचंड मोगली इनावर तुटून पडले होते, दिलेरखानाने या हल्ल्यावर आपलाही मोगली हल्ला तेवळवाच त्येपाने चढवला.

मुरार वाजीने या आगीतीन शीर्षतांडव पाहून यान त्याही शिवतीन शिखिन झाला. खुश झाला, त्याने मुगारवरील मोगली हल्ला स्वतःच हुक्कम देऊन हटविला. खांवविला, तो निखळता मुगार खालासमोर काही अंतरावर झुंजत होता. तो खांवना. दिलेरखानाने त्याला मोठ्याने म्हटले, 'अथ वहादूर, तुम्हारी वहादूरी देशकर मे निहायत खुश हुआ है। तुम हमारे माथ चलो। हम तुम्हारी शान रखेंगे! '

हे उदूर रेकून मुगारवाजी उलट भयंकरच मंतापला. हा यान मना फिझुरी शिकवतोय. याचाच त्याला भयकर मंताप आला. मुरार वाजीने त्याच मंतापात जबाब दिला. 'मी शिवाजीगाजाचा शिपाई, तुमा कौल येतो की काय ?' आणि मुरार वाजी दिलेरच्या रोखाने तुटून पडला. पुन्हा युद्ध उमळले. खानाने बाण सोडून मुरार वाजीला ठारही केले, एक महान तेज सूर्यतेजात मिमळले येले. हे तेज महणजेच महाराष्ट्र धर्माचे तेज. मराठांचा शिवकालीन इतिहास म्हणजे याच तेजाचा आविष्कार.

राजकारण आणि रणांगण विवेकी असावे

मुरारबाजी देखापांडे यांने मरण हा तुमच्या आमच्या पुरील एक मवाल नाही का ? का जगाचं ? कंतरीच जगाचं का ? ' असे किल्लेदार , तुझ्या राजाला सोहून तू आमच्याकडे ये . तुना हथे मर्व काही मिळेल . ये ' हे आवाहनभाषू करतो आहे आणि मुरार बाजी जबाब देतोय राजनिःेचा . स्वराज्यनिःेचा अन् यग मुरार बाजी शपूकडून ठार मारला जातो आहे . या मुरार बाजीचा संसार तरी कोणचा होता ? त्याच्या मुख्याच्या कल्पना तरी कोणच्या होत्या ?

आमने संसार आज नेमके कसे आहेत ? आमच्या गुरुच्या कल्पना तरी कोणत्या आहेत ? देवताचालून नोटांचे गटे येणे हा आमचा विजय , त्यावर जगणे हा आमचा विजयोत्सव , अन् आमच्या नेत्याच्या चोपणा आणि आचासने अशी की आपला भारतवरकरूच जगातील महासतांन्या गंगेत उभा राहील .

पटवत का हे ? शक्य आहे का हे ?

मुरार बाजी पुरंदरावर मारला गेला , पण मिझाराजा बयमिंहाच्या स्वराज्यदहनाच्याकार्यक्रमात होण्यात अमलेल्या मगाठी माजमांची एकेक एकेक निःशब्द आहुतीस्वराज्याचं आणि महाराष्ट्र धर्मांचं यश वाढवताच होती . त्या शिवकाळात अगदी निश्चित मगाठी स्वराज्याही केवळ दक्षिणेकडील नव्हे , तर संपूर्ण जगातीलच महासत्ता होती . डरण्याच्या शाह जब्बास बादशाहने औरंगजेबाला पञ्च लिहून महाल होतंच ना की , ' तुम्ही कमले ' आलमगीर ? जगाचे बादशाह ? तो लहानसा शिवाजीराजा तुमच्याने आवरला जात नाही . त्याला आवरुन दाखवा , '

इथेच जागतिक पातळीवर आमच्या राष्ट्राचं रूप आणि स्थान व्यक्त झाले, हे रूप आणि स्थान व्यक्त केले अगदी तुमच्या आमच्यामारुद्ध्या सामान्य माजामांनी, अगदी अठरापगड सामान्य नागरिकांनी, एक असामान्य इतिहास याच सामान्यांनी घडविला, शिवाजीराजा आणि त्याचं हिंदूवी स्वराज्य पार बुढवून टाकायला आलेले लाखालाखांचे मरदार मराठ्यांनी फुकलून उढवले, डोळवसमोर घडत असलेला पुरंदरत्वा संघाम मिळारितावता गदगदा हृष्टवत होता, आपल्या आणि शिवाजीराजांच्या जगण्यातला फरक दाखवत होता, मिळारिताजांच्या जागे होण्यानाही तरीही मर्यादा होतीच, त्याचा मोगली ठिंगाळा थांवलेला नव्हता.

पुरंदरही बऱ्यून लक्षतच होता, 'येक मुरारबाबी पडीले म्हणौन काय जाहने ? आम्हीहिमत धरोन भांडतो.' असे म्हणत गडावरचे मराठे बऱ्यूनही लक्षतच होते, नेता पडला तरीही लूंजत राहण्याची शिकवण महाराजांनी महाराष्ट्राना दिली, पुढच्या काळात तानाजी सिंहगडावर पडला तरीही मराठ्यांनी गड जिंकलाच, मेनापती प्रतापगांव गुजर पडले तरीही मराठ्यांनी आप्यांक बहलोलखानाचा पराभव केलाच, पुढे तर शिवाजी महाराजच मरण पावले तरीही मराठ्यांनी औरंगजेबाचा २५ वर्षे, शुंगून पूर्ण पराभव केलाच, शिवाजी महाराजांनी इतिहासाचा नवा अध्याय मुळ केला, तोपर्यंत आमचा इतिहास म्हणजे, राजा किंवा मेनापती पडला की पराभव झालानमला तरीही पटून जाणे, अमा होता, पण इथे इतिहासच ब्रदलवा, प्रत्येकाने म्हणजे मीनिकाने आणि नागरिकानेही आपापले काम चोऱ्य करावे, राज्य राखावे असा इतिहास बहू लागला, घडला म्हणूनच शिवाजीमहाराजांच्या मृत्युनंतरही शिवाजीनंतर कोण आणि शिवाजीनंतर काय असा प्रश्न निर्माण झाला नाही,

ही केवळ शिवाजी तरी उरीच कोपरखली देख्याची माझी भावना नाही, की वृत्तीच नाही, इतिहासानेच मिढ झालेले हे अमृताचे एक जाचमन आहे,

केळ्हा चालूत जायचे, केळ्हा थांवायचे, अन् गरजच पडली तर केळ्हा माघार ज्यायचीहे शिवचरित्रानुन शिकावे, मिर्जाराजा जयमिंह आणि दिलेरखान यांच्या या अघोरी आळमणाला तीन महिने पुण्याभोवतीच्या मावळयांनी खडतर हुंज दिली. कार सोसले. एरवी आवृत्यभर अत्यंत पवित्र आणि धर्मनिष्ठ जीवन जगणारा मिर्जाराजा इथे स्वराज्याविरुद्ध गळमासारखा कळौर बनला होता. जनता सोलत होती. सैनिक हुंजत होते. पण महाराजाही ज्याकूळ मताने विचार करीत होते की, हे किंती मोयायचे माझ्यामाणमांनी? गेली २० वरें माझी माणसं सतत झुंजताहेत, सोमताहेत. विधांतीनाही. आता आपणच चार पावळे माघार येऊ या. म्हणून महाराजांनी मोगलांशी तह करायचा विचार केला आणि पुरंदरच्या सायध्याशी नारायणपूरजयक स्वतः महाराज मिर्जाराजांना भेटावयान गेले. तह झाला. स्वराज्यातील २३ चिन्हे आणि भोवतीचा प्रदेश महाराजांनी मोगलांस खाचा हा महस्याचा मुळा तहात होता, तो मिर्जाराजांनी (आणि दिल्लीहून वीरंगवेबानेही) मान्य केला. इतरही दोन काळे होती. हा तह महाराजांनी अलिंग मावधपणे केला. आम्ही माजसं तहात नेहमी हरतो. गमावतो तर खूपच. पण काहीकेला तर युद्ध जिंकूनही तहात भर्बस्य गमावतो. हे येथे पहले नाही.

एक बोष्ट प्रकाशने या गळूण लक्ष्यात दिसून आली. यिंतराजा दिलेर मंपूर्ण स्वराज्य तिकून घेऊन, शिवाजीराजाला समृळ नष्ट करण्यासाठी आले होते. तो त्योचा मर्वन्याही हटू होता. पण तीनच महिन्यात मराठ्यांनी दिलेला मंथर्यं पाहिल्यानंतर फक्त २३ विक्क्यावर ममाधान मानपदाचा विचार या दोषांना मुकाऱ्याने करावा लागला. यातच नेतृत्वाचे आणि अनुयायांने वळ व्यक्त झाले. हा शिवशाहीच्या इतिहासातील अत्यंत महस्याचा अध्याय ठरला.

पुरंदरचा तह

पुरंदरचा तह म्हणजे मोगलांपुरेमाझार! २३ किल्ने आणि भोवतीचा प्रदेश मिसाराजा आणि दिलेर या मोगली सरदारांच्या स्वाशीन करण्याचा हा खिळप्रसंग, या तहाचा अभ्यास करताना संबंधित भागाने नकाहे आणि कागदपत्रे सतत ममोर ठेवावीत आणि विचार करावा. मोगलांची ही मोहिम प्रत्यक्ष मुळ झाली ३० मार्च १६६५ आणि तज्जने तंपती दि. ११ जून १६६५ म्हणजे फक्त अटीच महिन्यांत शिवाजीराजांनी मोगलांपुढे हत्यार ठेवले, या अटीच महिन्यांत मोगलांनी स्वराज्याचे कोणकोणते प्रदेश विकले?

उत्तर असे आहे की, फक्त वज्रगड हा पुरंदरचा थोटा उपकिळा दिलेऱ्यानाने लदून विकला. याशिवाय स्वराज्यातील कोणताही भाग त्यांना मिळाला नाही. कोकणपट्टीकडे तर डोकबूनही त्यांना पाहता आणे नाही. मोगलांचा जो काही वापरी धूमाकूळ चावला होता, तो फक्त पुणे जिल्ह्यातल्या चार तालुक्यात चालला. पुरंदर, भोर, मावळ आणि पुणे उर्फे हवेली हे ते तालुके. यातील फक्त पुरंदर उपकिळा वज्रगड आणि सिंहगड यांना मोगली मोरेव लागले. बाकीच्या स्वराज्याच्या भागांत म्हणजेच वरील चार तालुक्यातच जाळपोळ आणि लुटालूट मोगलांनी केली. मग एवढ्याचमर्यादित भागात, अवश्या दोन किल्बांच्या सुद्धात, अन् त्याही यशस्वी युद्धात महाराजांना असे काय झवण्याचा वाटले म्हणून त्यांनी माघार घ्यावी? सातारा, सोगली, कोल्हापूर आणि मधुर्षण कोकण यावेळी मुरशित राहिले होते. धळा बमला होता फक्त चार तालुक्यांना आणि मवादीन किल्ल्यांना मग तह का केला? मला बाटवारे उत्तर असे आहे, पाहा पटते का!

इ. १६६६ सालापामूळ मतत २० वपेर हे लहानमे स्वराज्य मोठे होण्यामाटी रावत आहे. अंतर्गत गऱ्य

ज्यवस्था आणि आक्रमक शत्रुंशी नतत झुंज चालू आहे. उसेतनाहीच. आपल्या बलाळवा मानाने हा भार अमद्दृच होता, शत्रुंशी होते अफझल, शाहिस्ता, फते, मिर्ती जीहर यांच्यासारखे हत्तींशी हरणांनी किंती सुंजावे ? राज्यकारभारातही किंती यातना. शेती सुधारावी ? की पास्वाचा प्रश्न मोडवावा ? रानटी जनावरांचा बंदोबस्त करावा की प्रतिष्ठित गुडाळा विमोड करावा ? अनु करावे तरी काव काय ? अनु मग संवार केळ्हा करावा ? यातच २० वर्षेर येली. अनु गेंड्यांची फौज यावी तशी मिर्ती आणि दिलेरखान यांची झुंड पुणे प्रांतात घुसली, त्यातच मोगलांच्या वाजूला मिर्तीराजा जयगिंहालारखा वेगळ्याच वलणाचा हुशार सेनापतीचालून आलेला तो तर घरदार मोडल्याशिवाय मराठे वाकणार नाहीत असे समवून 'उद्ध्यस्त भूमी' कराऱ्याचा डाव माळून वसला. आजपर्यंत आलेल्या (अनु नंतरच्याझी) सर्व शत्रु सेनापतीत हा मिर्तीराजा वेगळ्याचवुद्धिना होता. महणून महाराजांनी चार पाबने नरा पापार च्यापचं ठरविने, हे बादल गेले की पुन्हा सारे गडकोट जिंकून घेऊच. हा निश्चय होताच, म्हणून हा पुरंदरचा तह, तह म्हणजे निरपायाने घेतलेली उरंत. पुढींशी शेप घेण्यासाठी चार पाबने मागे येऊन, दबून घेतलेला मोहोरा, या तहात तीन मुदे होते. १) २) ३) किले आणि सात लाढ छोलांचा प्रदेश औरंगजेबास देणे, २) दक्षिणातील मोगलांचा जो कोणी सुभेदारशिवाजीराजांना मदतीला बोलविल त्याचेली शिवाजीराजांनी चारा हजारपोडम्बारानिशी मोगल मुभेदाराच्या मदतीम आणे, ३) नुकराज संभाजीराजे भोमले (वय वर्तेर नड) यांच्या नावाने बादशाहने पाच हजाराची मनमव देणे, संभाजीराजे नातकान 'म्हणजे लहान असल्यामुळे त्यांचा प्रतिनिधी म्हणून शिवाजीराजांचा एक मातव्यर मरदार वाघ वरील, असा हा तह आहे. यांत शिवाजीराजांनी 'मांडलीक' म्हणून राहण्याचा कुठेही उल्लेख नाही, एक स्वतंत्र पण माधार घेतलेला राजा याचनारथाने हा तह झालेला आहे. आग्न्याता महाराजांनी औरंगजेबाचे भेटीस जावे असा उल्लेखमुद्दा या तहात नाही. मग आचा भेट, दरवार, महाराजांची कैल इत्यादी सारे प्रकार कसे घडवे ?

त्याचे अने झाले, मिर्जाराजांच्या पदरी उदयराज मुन्ही या नावाचा एक अत्यंत हुशार राजस्थानी माणूस होता, तो त्यांचा एकमेव सल्लागार, मिर्जाराजे फक्त त्याचेच मल्ले ऐकत आणि मानीत, या उदयराजाच्या डोक्यात एक विलक्षण कल्पना आली. ती कल्पना म्हणजे शिवाजीराजांना बादशाहाहृच्या भेटीसाठी दिल्ली-आग्न्याम न्यावे! म्हणजे महाराजांनी आग्न्याम जावे ही कल्पना स्वतः महाराजांची तर नव्हतीच. पण औरंगजेबाबूचीही नव्हती आणि मिर्जाराजांचीही नव्हती. ती कल्पना होती या उदयराज मुन्हीची, ती त्याने मिर्जाराजांम संगितली, ती त्यांना एकदम अफलातून वाटली, ते वेहढ खुश झाले.

या मुन्हीने ओळखले होते की, मिर्जाराजांच्या मनात शिवाजीराजांबद्दल जरा सादर सद्दावना आहे. त्यांच्या मनात औरंगजेबाबूनही निष्ठा आहे. अन् आज असलेले शाहीदरवारातील आपले स्थान याहूनही अधिक उंचावे अभी मिर्जाराजांची स्वाभाविक महस्वाकंडा होती. हे गर्व ओळखून हे गर्वच साधावे असा एक दुद्दिवळाचा वाव मुन्हीने मिर्जाराजांपुढे मांडला, जर शिवाजीराजे आग्न्याम बादशाहाहृच्या भेटीस आले, तर कोणापुढे ही आजपर्यंत न वाकलेला, इकलेला एक जबरदस्त हिंदू राजा आपल्या शाही तळापुढे वाकाल्यासे औरंगजेबाबा दिसाव निःसंशय असार वाढणार होता. या भेटीच्या निमित्ताने शिवाजीराजांसारखा एक भयंकर शव (निदान काही काळ तरी) दक्षिणेत यंदावणार होता. हा औरंगजेबाबा फायदा, असा भयंकर शवूला शरण आण्णन मिर्जाराजांनी त्याचे २ उ किल्ले आणि मुलुक मिळविल्यामुळे मोगलाईची आबवर झालेली वेगऱ्ह घुरून निघाली होती. ती मिर्जाराजांमुळे त्यामुळे त्याचे वजन या विजयामुळे लूपच वाढले होते. त्यातच जर शिवाजीराजे आग्न्याम बादशाहपुढे आले, तर त्याहूनही ते अधिक वाढणार होते, हा मिर्जाराजांचा फायदा. अन् दिल्लीशी शिवाजीराजांची मीरी (किंवा शांतलेचा तह) आल्याम मोगलांची वारंवार स्वराज्यावर येणारी आक्रमणे (निदान काही काळ तरी) घांवतील आणि दक्षिणेत मराठी स्वराज्याचा पूर्ण शक्तीनिश्ची विस्तार करण्याचा महाराजांचा हेतूही साध्य होईल, हा

शिवाजीराजांचा कायदा असे हे अफलातून राजकारण, उदयराज मुन्ही याच्या डोक्यातून उगवले.

त्यातूनच औरंगजेब वादधाहच्या ममतकातील ज्वालामुखी जागा आला,

राष्ट्रीय जबाबदारी म्हणजे योगसाधनाच

मिळाराजांना उदयराज मुन्हीनेआपली ही तीन पदरी राजकीय कल्पना समजावून सांगितली होतीच.

आता ती औरंगजेबाला आणि शिवाजीराजांनात्यांच्यापुरती समजावून सांगून कृतीत आणाऱ्याची

अवघड कामगिरी मिळाराजांनी हाती खेतली. त्यांनी आपल्याच छावतीत शिवाजीराजांना मुहाम

ज्वालावून खेऊन आणा इथे वादधाहच्या भेटीम चलाच, त्यात तुमचा म्हणजेच मराठी राज्याचाही कसा

फायदा होणार आहे हे पठवून देण्याचा प्रचल केला. प्रथम तर महाराजांनी राजांची ही आर्यास

दरवारात आण्याची कल्पना स्पष्ट नाकारली. वारंण औरंगजेब हे काय हलाहल आहे हे त्यांना माहिती

होते ना! या मिळाराजांनी परोपरीने पठवीत महाराजांना असे स्पष्ट चनन दिले की,

'महाराज, आपण आम्यास चलाच. आला तर तुमचा फायदाच, तोटा नाहीच. तुमच्या प्राणाच्या

सुरक्षिततेची हमी भी खेतो. हा राजपुताचा शब्द आहे. तुलशीवेल हातात खेऊन तुम्हाला चनन देतो

की, तुम्ही मुखरूप आल आणि मुखरूप परत याल. माझा मुलगा रामसिंग तेथे आहे, तो

माझ्याईतकीच तुमची जोखीम खेऊल आणि मांभालील, खाढी ठेवा. चलाच.'

तरीही महाराजांनी एकदम हो महाले नाही, ते राजवादास परतले. आपल्या सर्वमहकांचांगी खोवले.

ही आग्याची कल्पना गोडम होती, पण तितकीच भवकर धोम्याची होती, गाठ औरंगजेबाशी होती.

ज्याने आपल्या बापापामूळ प्रत्यक्ष पोटच्या थोरल्या पोरापर्यंत अनेक आमइष्टमिळांचाही कायमचाच

निकाल लावला, तो औरंगजेब शिवाजीराजांच्या बाबतीत कसा बाबेल याची कल्पनाच दाढक होती.

तीकुणालाच राजदृष्टवर पटलारी आणि पचलारी नज्हती. हा थोका भयंकर आहे याची जाणीव ठेवून सर्वांनी प्रतिकूल मत दिले, महाराजांनी आमऱ्याम जाऊ नये.

महाराज मात्र मनात शाइसी खेळ खेलण्याचा विचार करीत होते. आमऱ्याम जावेच. एकदा ही मोगलाई आणि गाजपुती माझमध्ये जबलून न्याहाळावीत, हा विचार त्यांच्या मनात निधित डोकावला. पाचपाचशे वर्ष हा उत्तर हिंदुस्थान गुलामगिरीत राहतो तरी कसा अन् मूलतानी सत्ता ठेवते तरी कसे हे एक कोडेच होते, महाराजांना तेनिरघायचे होते. पाचशे वर्षीत स्वातंत्र्यासाठी एकही वंड ताही? एका आरबतीतील मिहाने आपले राज्य सार्वभीमत्वाने टिकवण्याचा जीवापाढ प्रयत्न केला. त्याना कोणाचीही साथ नाही? का नाही? असं काम अलीकिकन्य वा सूलतानी इडसनेत आहे? पाहू तरी.

या आशयाचेच विचार महाराजांच्या मनात उकळत असतील नाही? त्यांचा विचार मिहाराजांच्या शळदांवर नक्कीच होता. हा राजपूत फसवणार नाही, वचन पालील आणि आपण सुखरूप जाऊ अन् सुखरूप बेऊ एवढी तर खाचीच महाराजांना होती. तीनुलशीची अन् बेळाची पाने त्यांना खुणवीत असावीत.

महाराजांनी आपल्या नीगळधांना याच मुद्द्यावर पटवून दिले की, आपण सुखरूप जाऊ, सुखरूप परत येऊ. मानाने सार्वभीम प्रतिष्ठेने, नवीन काही शिकून, नवीन काही स्वप्ने पाहून.

पण औरंगजेबाचे काय ठरले? मिहाराजाने औरंगजेबासही लिहिले की, आपणशिवाजीराजांम दरवारात येण्याचे आमंत्रणपत्र पाठवावे, भीही राजाना आग्रह करीत आहे, आपले पत्र आणि माझा आग्रह निधित सफल होतील, राजे दरवारच्या भेटीम जरुर येतील, त्यात वादशाहांचा खूप मोठा कायद्याच होईल, मिहाराजे वादशाहांम लिहून पटवीत होते, पण वादशाहान मनातुन पटत नज्हते. बहुदा त्यालाशिवाजीराजांची प्रतापगटनी वाघनव्ये आणि लालमहालात कडाहून पडलेला मामांच्या बोटावरचा भवानीचा घाव दिसत असावा. राजांनी आमऱ्याला याचे ही गरजच औरंगजेबास वाटत

नज्हती. पण नंतर त्याच्या मतातील ज्वालामुखी जागा होत गेला.

इधे एक फार पुढे औरंगजेबांतच नमूद करून ठेवलेली गोष्ट सांगता येते. औरंगजेबाच्या डायन्या (शाही रौजनामे) सापडल्या आहेत. डॉ. जदुनाथ मरकार, डॉ. महाराजकुमाररशुभीरमिंग आणि थेट इतिहासकार मेतुमाधवराव पगडी यांनी या शाही डायन्यातील बराच मोठा भाग अभ्यासून प्रसिद्ध केला आहे. त्यात झगदी अखेरच्या म्हणजे इ. १७०५ ते १७०७ या काळातील नोंदी फार बोलक्या आहेत. त्यातील एक नोंद जनेकाढा केली गेली आहे. औरंगजेब म्हणतो, 'मी एक फार मोठी चूक केली. त्या सीवाळा मीआस्न्यात बेळच्याबेळी (म्हणजे नवकराव नवकर) ठार मारले नाही. ही माझी भयंकर चूक झाली.

म्हणजे याचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे की, महाराजांना आस्न्यातच खत्म करून ठाकण्याचा विचार औरंगजेबाच्या मनात निश्चित होता. भाताही औरंगजेबाने हात विचार आपल्या दोषचातल्या खास कण्यात 'ठेवून मिर्जाराजांम कळविले की, मीवाळा आस्न्यास जस्त पाठवा. आणि महाराजांच्या नावानेही एक खास पत्र त्याने पाठविले. हे पत्र उपलब्ध आहे. पत्र लोटसेच आहे. '..... तुम्ही आस्न्यास दरवारी याचे. तुमचा योग्य तो मान करून तुम्हांस निरोप दिला जाईल. 'हा या पत्राचा आशय आहे. हे पत्र महाराजांम मिळाले. मिर्जाराजांनीही तुलशीचेळ हाती घेऊन महाराजांम वचन दिले की, तुम्ही सुचकृप जाल, सुचकृप याल. माझा मुलगा कुवर रामसिंग आस्न्यास आहे. तो सर्व मुखितलेखीदक्षता खेळूल. हा राजपुताचा शब्द आहे. महाराजांचा आस्न्यास जाण्याचा वेत ठरला, स्वराज्याच्या संपूर्ण जवावदारीची आणि अधिकाराची शिक्के वर्णार जिजाऊसाहेबांच्या हाती सुपूर्व करण्यात आली. यातच जिजाऊसाहेबांची योर योग्यता स्पष्ट होते. त्याच्या दिनतीस तीन मंज्यांचे मंत्रीमंडळ देण्यात आले. पंतप्रधान, अर्थमंत्री

आणि सरसेनापती, मंत्रीमंडळात द्वे तीतच मंत्रीहोते. महाराष्ट्र राज्याचे सर्वांत लक्षान असे हे पहिले आणि ऐवटचे मंत्रीमंडळ,

इथेच एक गोष्ट नमूद करतो. पुढे महाराजांना औरंगजेबासे आश्चर्यात कैदेत ठेवले. मिळाराजे तेहा दखिणेत धारुर उर्फ फताहाबाद येथे होते, त्यांनी औरंगजेबास लिहिलेली पत्रे उपलब्ध आहेत, त्यांनी मराठी राज्याच्या स्थितीवदून लिहिलेले पत्र तर फारच मोलाचे आहे. मिळाराजे म्हणतात. 'इकडे (मराठी राज्याचा म्हणजेच जिल्हाऊसाहेबांचा) राज्यकारभार असिशय चोख आणि दक्ष आहे. त्यात मुर्दिशिरकवावयामही जागा नाही.'

फार तथात वेण्यासारखी ही मिळाराजांची साथ आहे. त्यानुन जिजाऊसाहेब, मंत्रीमंडळ आणि एकूणच मराठी राज्यकारभारात असलेली एकूण एक माणसे केवड्या जवाबदारीने आणि निषेने राज्य सांभाळत होती ते दिसून येते.

मी यालाच राष्ट्रीय चारित्र्य महाज्ञे नेतृत्वात कैरेक्टर म्हणतो

एक फसलेला दाव

शिवाजी महाराजांच्या अनेक योजना भाणि त्यानुसार केलेल्या कृती या विस्मित करण्याऱ्या आहेत. काढ, वाम आणि वेग याचं जसं यान त्यांनीकाटेकोरणे राखलेलं दिसतं, तसेच त्या योजनेत संभाव्य धोके आणि घातणात टाळण्यासाठी त्यांनी केलेली वुद्धिनी आणि प्रतिभेदी कमरत ही विस्मितकरणारी आहे. या सर्व योजना मग त्या अफलालप्रकरणीची असौ, लाल महालद्वाप्यांची असौ, पन्हाळगड

सुटकेची असो वा सुरत स्वारीची असो त्यांच्या एकल्यास्वतःवर अवलंबून नव्हत्या.

त्यात महभागी होणारा प्रत्येक मैत्रिक आणि अधिकारी हाही तेवढाच प्रमुख महभागी घटक होता.

त्यामुळे त्या योजना यशस्वी करण्याची जवाबदारी प्रत्येक घटकावर मारखीच पडत होती. घटकाची संख्या मोठी होती. त्यामुळेच योजना फक्त याचीही शक्यताही मोठी होती. योजना, डॉबाल्याच्या तारेवरून अपझप चालण्याइतकीच अवघड असायची, शेवटपर्यंत यशस्वीरित्या पोहोचला तर जग छातुकाने टाळव्याचाजवील. म्हणेल, 'वा! काय विलक्षण करामत केली! ' पण जर थोडीसुद्धा चूकलाली तर सर्वस्वाचा नाश. पण जग म्हणेल, 'वेडा! काहीतरीच करायला येला अन् अगधगत्या खाईत जळून मेना. '

अशीच एक योजना महाराजांनी पन्हाळगड काढीज करण्यासाठी योजली. पूर्ण पूर्वतपारीने महाराज दि. १५ जाने. १६६६ या दिवशी कोळ्हापूरपामून सुमारे ५० कि. मी. अंतरावरीन गंधर्व गडाच्या परिसरात (तालुका चंदगड) अंदाजे चार हजारसैन्यानिशी योहोचले. सर्वीचा अंधार होता. मोहिम मोठी होती. गुपता राजाचीम्हटनं तरी हजारो सैन्याच्या हातचालीत नी कणी राखता येणार! म्हणून जे काहीकरायचे ते कमीतकमी वेळात आणि अस्थित येगाने (म्हणौच शत्रुला पक्काही लागणार नाही असी दक्षता घेऊन) करायचे हे निधित होतं. महाराज गंधर्व गडाच्या परिसरात आले. त्यापूर्वी, त्यांनी नेताजी पालवार मरसेनापती यांना सूचना (म्हणौच दुकुम) देऊन येजावले की, या अमुकअमुक वेळेला, अमुक ठिकाणी सैन्यानिशी आम्हालासामील व्हा.

महाराज

स्वतः त्रिवदी

काटेकोर

ठरल्बाप्रमाणे

तयार राहिले.

पण नेताजी पालकर 'समयांम पावले नाहीत.' त्याची बाटही जास्तबेळ प्राह्ता येत नव्हती.

मध्यरात्र उलटली, म्हणजेच इंग्रिझ तारीख १६ जानेवारी सुरु झाली, महाराज आधीरतेने बाट पाहात होते. जर आताच हल्ला केला नाही, तर अशी गंधी पुढ्हा येणार नाही. या जाणिवेने ते अस्वस्थ होते. अंदेर नेताजी पालकर आलेच नाहीत, आता वेळ दवडण्यात अर्ध नव्हता. एक तर मोहिम रद्द करा किंवा आहे त्यावळानिशी आताच हल्ला करा. असा तो प्रसंग काटकोर तारेवरचा होता.

अंदेरमहाराजांनी	पन्हाळगडावर	चालून जाण्याचा	निर्णय	केला,
-----------------	-------------	----------------	--------	-------

सैन्य पन्हाळगडाच्या	कुशीत	शिरले,	गडाच्या पूर्वेच्या	दरवाजावर
म्हणाजेच 'चारदरवाजावर' महाराजांनी	एकदम	हल्ला चवचिला.	किल्लेदार	आपल्या
आदिनशाहीसैन्यानिशी	महाराजांच्यावर	अपेक्षेधाही तडफेने	चालून	आला.

भयंकर नव्हाई पेटली. कल्पोळ उमलता आणि तपशील सांगावलाच हवा का ?महाराजांची दाणादाण उडाली, पराभव झाला. त्यांनी माधार घेतली, त्याचे एकहजार वैनिक मारते खेले. महाराज विशाळगडाके

पसार	झाले.
------	-------

हा पराभव का झाला ? नेताजी पालकर वेळेवर न आल्यामुळे हा पराभव झाला. हजार माणसे मेली, अतिशय नुकसान झाले. शिवाय पन्हाळगडाचा दुरावा आणव्याच वाढला. महाराज मंत्रम झाले, काटकोर योजना सर्वांनी मिळून काटकोरणे पार पाडली तरच इतिहासात कौतुकाची ठरते, नाहीतर कंजिती, कटकंजिती. अपार नुकसान महाराज विशाळगडावर घोडेहोचले, हेच नव्हीच.

नेताजी पालकर दुमच्या दिवशी म्हणजे दि. १७ जानेवारीम विशाळगडावर परम्पर आला.

आता महाराजांच्या समोर जाण म्हणजे भडकलेल्या आर्थित प्रवेश करणंच होतं. नेताजीला तरीही जाणं
भाग होतं, तो गेला आणि महाराजांनी त्यालातलवारीमारखाच मणकन सचाव केला.

'समयांम

कैमे

पावला नाहीत ?'

महाराजांनी नेताजीला तावडतोव सेनापतीपदावरुन बडतर्फ केले, मणापूर्वीच्या स्वराज्याचा
सरसेनापती एका धणात बडतर्फ झाला. पुढे घडलं ते फारच दुःखद. नेताजी पालकर विश्वाळगडावरुन
निषाडा आणि विक्रापुराम आदिनशाही फोटेत दाखल झाला. स्वराज्याचे नाते संपले, खरं म्हणजे
नेताजील्या दुःखद आयुष्यासमुक्तवात झाली. नंतर तो दिलेऱ्यानाम मिळाला. म्हणजेच औरंगजेबाजा
तो नोकर बनला.

मराठी इतिहासातीन हा केवडा दुःखद प्रसंग, यात महाराजांची चूक होती का ? नेताजीना का उशीर
झाला ? एवढी मोठी चूक नेताजीमारख्या सरसेनापतीनेकोल्यावरही महाराजांनी त्याला
धमा करावयास हबी होती का ? पुढे पन्हाळा जिंकून ध्यावयास आठ चर्षीचा उशीर झाला. त्याला
जवाबदार कोण ? या सचित्याच व्रतानंच्या गोधील माश्या आपल्याला मतावलात, ममाधान
करणारे उत्तर सापडत नाही.

यातून भयंकर वेदना देणारी गोष्ट म्हज्जेनेताजीने औरंगजेबास मासील झावे ही. महाराजांनी यापूर्वी
पंतप्रधानपदावरुन तीन वेळा माणसे काढून टाकली, इतरहीअनेक पदांवरुन महाराजांनी
माणसे काढली, नवी नेमली, पण नेताजी पालकरच्या सारखा अनुभव झाला नाही. संशोधनाने अधिक
माहिती उपलब्ध होईल तेज्ज्ञाच या प्रकरणावर प्रकाश पडेल.

दोन महत्त्वाकांक्षांचे घडणारे दर्शन

आपल्या नऊ वर्षांच्या युवराजसंभाजीराजांना वरोवर येऊन दि. ५ मार्च १९६६ या दिवशी शिवाजीराजांनी राजमंडळावरून आग्न्याम जाण्यामाठी मढावाहेर पाळल टाकले, त्यांचेवरोवर फक्त तीनशे मैत्रिक होते, मिळाराजांनीआपला एक खास प्रतिनिधीमहाराजांवरोवर दिला, त्याचे नाव तेजमिंह कल्दवा, औरंगजेबाचाही एक खास प्रतिनिधी महाराजांवरोवर देण्यात आलेला होता, त्याचे नाव गाझीवेग तवळुक, महाराजांच्या वाटखर्चानाठी औरंगजेबाने एक नाच नपये मंजूर केले होते.

टी.

ए.!

शी.

ए.!

महाराज आपल्या मंहणजेच मराठी स्वराज्याच्या प्रतिषेदावत फार दक्ष होते, औरंगावादेन एक घटना घडली, ती पाहा, महाराज औरंगावादेन पोहोचले, येथील शाही सुभेदार मवशिकन आन हा रिवाजाप्रमाणे महाराजांस शहराच्या बेंडीवरच स्वागतामाठी सामोग याबव्यास हुवा होता, पण या खालाने महाराजांच्या स्वागताम स्वतः न जाता आपल्या पुतण्याम पाठविले, आनाच्या मनातील विचार असा की, हा सीधा सामान्य इर्जाचा एक जर्मीनदार आहे, त्याच्या स्वागताम माझ्यामारुद्या उपेतु मोगल सुभेदाराने काय मंहणून आयवे ?

मवशिकनखालाने महाराजांना असा विरोप पाठविला की, 'तुम्ही माझ्यानिवासस्थानी दिवाणखान्यात येऊन मला भेटा.'

महाराजांना राग आला, ते खानाच्या भेटीम गेले नाहीतच, ते सरळ औरंगावादेतून वाहेर पडले, महाराजांनी मवशिकनला कवडीचीही किमत दिली नाही, ही चपराक खालाला वसली, तो

घावरलाच. कारण आपल्या वागण्याचा बृत्तांत वादशाहांस कठलातर? कळणारच. मग मात्र आपली धडगत राहणार नाही, वादशाहांच्या राजकारणास आपल्या या उर्मट वर्तनामुळे बाधा येईल. वादशाह संतापतील, म्हणून तो घावरला. तोनजराणे बेऊन महाराजांच्या भेटीस विल्ली दरवाजावाहेर व्याकूल होऊन आला. त्याने नुकीबद्दल दिलगिरी व्यक्त केली, आर्जवपूर्वक त्याने महाराजांना आपल्याकडे मुळामास चलण्यास विनविले. महाराजांनीही मग फार न ताणता त्याच्या हवेलीम फक्त भेटीसाठी जाण्याचे ठरविले, मुळामास नाही, जर महाराजांनी याहून कडक धोरणस्वीकारले असते, तर? आचा दीन्याच्या प्रारंभीच हा खटका उडाना असता. अल्यवत जाला असता. अन् सर्वथिकनखानाचेही फार मोठे नुकसान इसते असते. तिसी एवढी चपराक पुरे आहे असे ठरवून महाराज खानाच्या फक्त भेटीस दुसऱ्या दिवशी जाऊनाले. प्रकरण मिटले. पण त्यानून महाराजांचे दर्शनही घडून गेले. नाशीवेग तवशुक आणि तेजसिंह कछवा यांनाही, काय समजावचे ते ममजून चुकले, ते अधिक दश आवे.

महाराजांचा हा सगळा आचा प्रवास मोगली संस्काराच्या मुलुखातून चालला होता. मेल्या पाचशे वर्षांत (१२ वे १७ वे शतक) हा मुसुख कधीही स्वतंत्र झालाच नक्कला. स्वातंत्र्याकरिता कधीही घंटच झाले नव्हते. मुख्यामधिरी मोरता मोरता ती अगवळणी पटवी होती.

महाराज राजगदावरून निषष्यापूर्वी औरंगजेब दिल्लीहून आम्यास आला होता. कारण त्याचा आप शहाजहान आग्न्याच्या किल्यात दि. २२ जानेवारी १६६६ या दिवशी मरण पावला. औरंगजेबानेच आपल्या बटिलांना काळजीपूर्वक वैदेत लेवले होते. आधीची आठ वर्षे, तो या वैदेत मरणाची वाट पाहात होता, ते पावले. औरंगजेब दि. २५ जाने, रोजी आईवापांच्या कवरीच्या दर्शनास ताजमहालमध्ये गेला. दर्शनवेत्राले.

आता तो बाट पाहात होता मीवाच्या दर्शनाची, अनंदी घरं मांगायचं तर या मीवाचा कमा कमा पाण्यातारा करावता अन् त्याला कमं ठार मारावते याचाच तो विचार करीत नव्हता का? अनेक पुराण्यांनी आणि त्याच्या स्वतन्त्र्याच दायरीतील नोंदींनी हे घरं उरत नाही का?

शिवाजीराजे आणि बादशाह औरंगजेब या दोन व्यक्तिरेखा किंती विलक्षण मिळ आहेत.

महाराजाच्या प्रवासानीच बातम्हांनी औरंगजेबास सतत कठत होते की, शिवाजीराजे कसे कसे आपल्या जब्ल येत आहेत! यावधीरू त्याला पद्मामात्रा वाहदिवस आनन्द्याच्या विवाणे आमधून्यां शाही दरबारात माझार होता, त्याच दरबारात शिवाजीराजे हजर घ्यावेत अशी त्याची इच्छा होती. हजारो दरवाई उपस्थितांच्या देखत तो आमच्येत बेळगाम बंडशोरामारुचा यागवेळा गीवा मरहट्टा कमा आदवीने मुजरे करीत येतो ते त्याला जनतेना दाखवायचे होते आणि महाराजानाही मोगाल साम्राज्याचा तळपता दिमाच दाखवावचा होता. अचाधेणे तो शण जब्ल येत होता. महाराजांनी चंबल नदी ओलांडनी होती. नरबर या ठिकाणी महाराज पोहोचले दि. १५ मे १६६६ या दिवशी, दि. १२ मे १६६६ या दिवशी बादशाहाची पद्मामात्री मालगिरा होती.

शिवाजीराजांची सर्व अवघंस्या संपर्क मध्यस्त महापूर्व शुद्धिर रामसिंग याच्यावर बादशाहाने सोपविळी होती. त्याच्या मदतीस मुख्यलीमध्यान या नावाचा मरदार देण्यातआला होता. शिवाजीराजांचे आनन्द्याम भरदरबारात येणे मर्वाना उत्सुकतेचे होते, पण काही शाही रिश्तेदारांना अजिंदात पसंद नव्हते. औरंगजेबांची वहीण बहौत्राग वेगम ही तर संतप्त जालेली होती. तिने भावाला म्हणाऱे बादशाहाला अनेकदा अनेक प्रकारे या भेटीपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला होता. पण

औरंगजेबाने हे वावकी सम्मेकधीचे ऐकले नाहीत. कारण त्याला पाहायचे होते, शिवाजीराजाचे तळताणुदे सुकलेले मस्तक, अनु नंतर पाहायचे होते तुटलेले मस्तक, जिवाजीराजे आणि औरंगजेब या दोन प्रचंड महत्त्वाकोळा होत्या. या आशा प्रकरणात या दोन्हीचे ही दर्शन घडले. अराऊळ वौन्ह्या या आपल्या पुस्तकात इ. १८८५ मध्ये डग्लसने लिहिले आहे की, या आशाप्रकरणाचे वर्णन करायला वॉल्टर स्कॉटच हवा. he would have been worked up the subject with all his best of heraldry and pump in power in to glowing colours

आशा विल्ल्यात प्रवेश

महाराज आश्वापासून सुमारे १५कि. मी. अंतरावर जाऊन पोहोचले, औरंगजादेनंतर येथे पोहोचेपर्यंत कोणताही खटकणाग प्रकार प्रवामात घडला नाही. पण महाराजांच्या मनाला भीमानदी ओलांडल्यापासून ते घेट आश्वात पोहोचेपर्यंत एकच गोष्ट मततखटकत अमली पाहिजे, जळबळीत पिन उफाळून यांने तरी त्यांची मनस्थिती होत अमली पाहिजे. ती गोष्ट म्हणजे या भूमीची आणि भूमीपुत्रांची दुर्दशा, गुलामगिरी, लाचारी आणि तरीही मोगली तळताणुदे कमरेपर्यंत याकणारी मुजरेगिरी. गीता सांगणाग श्रीकृष्ण याच भागात जन्मला ना! वावरला नाहीत्याच्या गीतेतन्या एकाही काना, मावा, चेनांटीने या मोगलांविरुद्ध स्वातंत्र्यपुढपुकाऱ्य नवे? फक्त एकच अपवाद, अरवली पर्वतातला महाराणा प्रतापगिरी. तोही अनेकांच्या दृष्टीने भारतीय एकात्मतेला वाढा आणणाराच ठरला ना? अखेर प्रश्नान् पडतो, स्वदेश म्हणजे काय? स्वराज्य म्हणजे काय?

'स्व' म्हणजेच

काय?

महाराजांचा

सर्व

आटागिरा

या 'स्व' साठी नव्हता

का?

औरंगजेबाच्या वाढदिवसाची तारीख होती १२ मे १६६६. त्याने तीन दिवस आधीच रामसिंग आणि मुख्यमंत्रीमध्यांना यांना हुक्म केला की, 'शिवाजीराजे वाढदिवसाच्यादरवाळला हाजिर राहिले पाहिजेत. त्यादृष्टीने राजांना कळवा. म्हणजे ते आदल्याच दिवशी (दि. ११ मे रोजी आम्याजवळ येऊन पोहोचू शकतील. त्याप्रमाणे रामसिंगने तातडीने महाराजांच्या वाटेवर स्वार पाठविले आणि कळविले की, वाढदिवसाच्याआदल्या दिवशी आणण आम्यापर्यंत येऊन पोहोचावे. महाराज त्याप्रमाणे ख्रोखरच दक्षता पेऊन आम्यापासून जबळच मुमारे १० कि. मी. वर दिवस मावळता येऊन पोहोचले. याच ठिकाणी फक्त एक धर्मशाळा होती. तिचे नाव मुलुकचंदकी नवाई.

प्रादृश्याहाचे	आपल्या कुटुंबासह	वास्तव्य	त्यात	होते.
महाराजांच्या या टप्प्यावरील आगमनाची वातां रामसिंग आणि मुखलिस यांना बेळेवर नमजली. ते त्याप्रमाणे महाराजांच्या स्वागताकरिता साजसर्जामानिषी निघाने. ते निघणार एवढ्यात प्रत्यक्ष औरंगजेबाने या दोघांना समोर बोवावून घेतले आणि हुक्म केला वी, 'या धाणापासून मलीमगड महाताची गस्त पहारेशारी तुमच्यावर सोपविलीआहे.' मलीमगड महात आन्याच्या किल्ल्यातच आहे.				

मनीमगडची गमत म्हणजे रात्रिदिवस पहाज्ञाची जवाबदारी कोणा ना कोणातरी महात्म्याच्या सरदारांवरच सोपविली जात असे, ही परंपराच होती, पण एका वाजूने गमसिंग आणि मुख्यलिम बांना शिवाजीराजांच्या स्वागताची जवाबदारी वादशाहानेकर्माकाळी होती अन् त्याचवेळी त्याने महालावर गस्त घालण्याचीही जवाबदारी या दोधावर सोपविली, दोधेही अवाक् झाले, वादशाहापुढे बोलता येत नने. शिवाजीराजांच्या स्वागताका जाण्याचा सारा सरंजाम रद्द करून मुकाब्ल्याने हे दोधे (अर्थात आपल्या मैत्यानिधी) मनीमगड महालाच्या गस्तीवर दाखल झाले, हा

डाव. महाराज तर सराईपाठी येऊन पोहोचले होते. आपल्या स्वागताला शाही प्रतिनिधी, आपल्या योग्यतेस शोभेल अशा पद्धतीने आणि शाही शिवाजींप्रमाणे नक्कीच येणार ही महाराजांची अगदी गम्त अपेक्षा होती. पण रामर्झिंगने पाठदिलेला लाला गिरीथरलाल मुळी या ताचाचा एक सामान्य कारकून एकदा महाराजांना भेटावयास आला. त्याने नम्रतापूर्वक महाराजांना म्हटले की, 'जराव्यवस्थेत अचानक शोटाळा आला आहे. तरी आपल्या स्वागतास उच्चा सकाळी (दि. १२ मे) शाही सरवाम येईलच, तुर्त आजची रात्र आपण येथेच काढावी. महाराजांना हे घटकले, एवढुया मोरुया शाही दरवारात अशी अनास्था असावी ?

एकूण राजगडावरून निशाल्यापासून महाराजांच्या बावतीत सोबतांकमून घडलेला हा दुमरा राजनीतिक अधमान, पहिला ओरंगाबादेस. दुमरा येथे.

पण महाराजांनी तोही गिलता. नम्रूतदारपणे त्यांनी एक रात इथेच काढली.

दि. १२ मे बादशाहाचा बाढिवस उगवना. सामान्यपणे सकाळी १० वे सुमारास हा बाढिवसाचा कार्यक्रम आशा किल्ल्यात नु़ुक होणार होता. म्हणजेच महाराज आणि संभाजीराजे यांना किल्ल्यात मुमारे १० बाजता पोहोचणे बरुर होते, पण बादशाहाने सलीमगढऱ्याची गम्त सोडून रामर्झिंगला आणि मुख्यिमध्यानला महाराजांच्या स्वागतासजाण्याची अनुज्ञा दिलीच नाही. त्याला महाराजांचा एक बेगळाच नाटकी देखावा करून घेण्याची इच्छा होती, ती म्हणजे शिवाजीराजे दरवारात उशीरा यावेत, ते आलेले दरवार्यांना जाणवावेत, तेथे महाराजांनी आणि संभाजीराजांनी आपणास केलेले मुजरे आणि अर्पण केलेले नवराणे सर्वांम दिसावेत, शिवाजीसारखा भयंकर माणूस तक्तापुढेकसा याकतो याचे कौतुक लोकांनी पाहावे ही ओरंगजेवाची खारी इच्छा आणि योजना होती. म्हणून त्यांने

प्रत्यक्ष दरवार मुकु झाल्यानंतर शिवाजीराजांना वेण्यासाठी रामसिंग आणि मुख्यलिंगाचान चांता पाठविले, तोपर्यंत उधीर बृप्त झाला, त्यानुन पुढा रस्ते चुकल्यामुळे महाराजांना आणण्याम रामसिंगलाही उशीर झाला, अनेक खोटाके झाले, अंदेर महाराजाची वाट तरी किंती पाहायची, म्हणून निरूपायाने, स्वतःच्याच चुकीमुळे औरंगजेबाचा हा नाटकाचा डाव फसला, दरवार संप्रवाचा लागला. महाराज जेळ्हा आगऱ्याच्या किल्ल्यात प्रवेशले तेज्हा अणाऱ्यागीत दुपार झाली होती. रामसिंगआणि मुख्यलिंग त्यांच्यावरोवर होते, इतर कोणीही मराठा वकील वा अधिकारी ममवेत नज्हता. यावेळी बादशाहाचे दोन दरवार मंपले होते. पहिला दिवाण-ग-आम, दुसरा दिवाण-ग-खास. तिसरा एक दरवार भरत असे, त्या रिवाजाप्रमाणे बादशाह घुश्यत्वाचान्यात येऊन बगला, समोर सरदारांच्या रांगा उभ्या राहिल्या. बादशाहाच्या अगदी समोर आणि सरदारांच्या मधून सरल रेघेत पाण्याचा आवत्ताकृती सुंदर हीद आणि त्यात एका ओळीत अनेक कारंजी होती. येथे सिंहासन नज्हते. बादशाह ममतदीवर इसला होता, मुश्लिंगाना म्हणजे झाल करण्याची जागा, पण ही शाही बाधनम म्हणजे एक मोठा खोरना दिवाणाचानाच होता, आजही तो आहे. बादशाहाचीमसनद जरा उंचावर होती, डाव्या उजव्या बाजूस त्याचे जवेसु अधिकारी उमे होते, त्यात अजवेची होता.

महाराजांना येऊन रामसिंग समोर आला, अविलेखान नावाच्या मरदाराने महाराजांना अदवीने 'यावे' असे म्हटले, महाराज आणि संभाजीराजे अनुसन्धानजगताच्याची ताटे येतलेले दोन नोंदव असे औरंगजेबाच्या पुढे गेले. शाही आसनापासून महाराज बदूदा सात-आठ फुटांवर पोहोचले, बादशाहाने त्यांच्याकडे बघितलेसुद्धा नाही, एकाशब्दानेही बोलणे, चौकाशी करणे, निदान चेहऱ्यावर स्थित असल करणे हे सुदूराऔरंगजेबाच्या विविच्च स्वभावाला यावेळी यशवद्दले नाही, तो जपमाळ ओळीत होता. महाराजांनी आणि संभाजीराजांनी रिवाजाप्रमाणे बादशाहापुढे यादव केली. बादशाह काही वेळा मुजरा (कुनिसाठा) केला आणि सत्कानजगताच्याची ताटे बादशाहापुढे यादव केली. बादशाह काही

बोलतील अशी स्वाभाविक अपेक्षा होती. पण तो अगदी ठप्प होता. नंतर लवेच त्याने अकिलचानास

फर्माविले

की, यांना जागेवर

सुपूर्द्ध

करा.

हा माराच शाही बरंनाचा प्रकार अपमानकाऱ्यक होता. पाचशे कोसावरुन आपल्या भेटीस आलेल्या एका दिलदार समझेवहाहूराचे कालपाशून आतापर्यंत हे जर्ण स्वागतहोत होते. आधुर्याच! महाराजांना ममोरच्या सरदारांतील जरा मारच्या रांगेत अकीलने नेझून उभे केले, शंभूराजे खेजारीच, नंतर बादशाहाने एकमार्गोमार्ग एक अशा चीया बळवा दरवाजांवांना मानाची छिनत (आहेर) सुपूर्द्ध केली. त्यात महाराजांना अजिंवात बगळले, हाही केवडा अपमान होता! त्यात युन्हा महाराजांच्याच पुढच्या एका रांगेत जोधपुरचा जमवंतसिंह उभा होता. अर्थातच त्याची पाठ महाराजांकडे होती. त्यालाही यानाची छिनत देण्यात आली. याच जमवंतसिंहाचा सिंहगदावरच्यामराज्यांनी सपाटून पराभव केला होता. (दि. २८ मे १६६४) जमवंतसिंहालाहीपाठीवर जमवंतसाझाल्या होत्या. तो गैन्यासह पळत सुटला म्हणून बचावला. त्याचा आना बादशाह महाराजांच्या देखत मत्कार करीत होता. अन् सम्मानाचे पाहुणे म्हणून आलेल्या महाराजांकडे पुरेषुर दुर्लक्ष करीत होता. हा केवडा अपमान!

कारस्थाने पुम् लामसी...

आद्याच्या दरवारात एकामार्गोमार्ग होत गेलेले अपमान आणि त्यालेल्यात्यात आपल्या सामनेसामने एका पराभूत जमवंतसिंहाचा केलेलासन्मान पाहून महाराजांना आपला अपमान अतिशय असल्या वाटला. ते शाबाने जात आले. रामसिंगला त्यांनी लिखल्यातिथेच दरदावून विचारले, 'हा मारा कुसला प्रकार जालविला आहे? अपमान! याच्यापेक्षा मृत्यु परवडला. मी मराठा आहे.

हे मी महत करणार नाही' आणि महाराजांनी एकदम दरवाराकडे पाठ किऱविली. अंभूराजांगह
ते झपझपझप आपल्या जागेवरून वळले आणि शाही सरदारांच्या मागच्या बाजूस गेले, संतापामुळे
त्यांना जरा चळत्र आली. ते जमिनीवरच वसले, दरवारात एकच खलबळ उढाली. खलबळ
म्हणजे कुजबुज, अत्यंत अदवीने बादशाहाची आदब सोभाळीत आणि
महाराजांच्या वेगुमान, उद्धृट, रातटी वर्तनावळूल नाराजी व्यक्त करीत ही कुजबुज उफे खलबळ चालू
होती, ज्या दरवारात शिंक आली तर ती मुद्दा अत्यंत अदवीने शिंकायची, तिथे शिवाजीराजे
बाधानारखेचवताळून मोठमोठ्याने या अपमानांचा नियेद करीत असलेले पाहून हे मगले शाही सरदार
अत्यंत वेळेन आने होते.

बादशाह मात्र शांतपणे ममोरचा आरडाओरडा ऐकत होता आणि असे जण काही भासवीत होता
की, आपण उत्तर धुवावर असून, ही मराठी खलबळ दधिण धुवावर कुठलरी चालू आहे.
त्याने अकिळखानाम संधपणे कर्माविने, 'अकील, वह देखो, मीवाकी त्यारीयां क्यू चढ नवी
है?' अकीलखान युद्ध्या रांगेतून निघून महाराजांपांची बोल्या अंतरावर पोहोचला. तेच्हा
त्याना महाराजांचे शब्द कानी पडले, 'मलावडवारात उर्ख करता? मी काय तुमचा नोकर आहे? मी
तुमचा पाहूजा, मला माधी दिलतही दिली जात माही?'

रामसिंग तरी काय बोलणार? तोही अखेर शाही सुलामच, तो
एवढंच म्हणाला, 'महाराज, बादशाहांची प्रतिष्ठा विषट्टे आहे, आपण रागावू नका, आपल्या जागेवर
परत चला.'

महाराजांनी हे साफ ताकारले. रामसिंग म्हणाला, 'महाराज याचे दुष्परिणाम होतील. बादशाह

नाराज होतील.''

हे नवं बोलणे हिंदीतून चालले होते. अकीलने परत जाऊन बादशाहास म्हटले की, 'खिलत न दिल्यामुळे शिवाजीराजे नाराज झाले आहेत.' तेळ्हा बादशाहाने अकीलवरैबरच नवीन खिलतीचे ताट महाराजांकडे पाठविले. अकीलने ताट पुढे करताच महाराज कडाडले, 'मी तुमच्या बादशाहाची खिलत मिठकारतो.'

खरे म्हणजे महाराजाचे सगळे बोलणे बादशाहाना नक्कीच ऐकू जात होते. तो काय समजायचे ते समजून गेला होता. मराठी रक्त लाळ्हारसासारखे उत्तललेले सारा दरबारच पहात होता. मराठी रक्ताना मान खानी घालून अपमान सहन करण्याची सवयन नाही. (नम्हती)

गानठी जनाबराप्रमाणे राजे मंतापले आहेत, वरे अकीलने बादशाहान सांगितले. तेळ्हा त्याने रामसिंहला समोर बोलावले आणि आजा दिली, 'रामसिंग, शिवाजीराजांवर गुलाबपाणी शिषडा आणि त्यांना मुक्कामावर घेऊन जा.'

गुलाबपाणी शिषडून महाराष्ट्राचा मंताप आणि अपमान शांत होणार होता काय रामसिंगने महाराजांना संभाजीराजांमह दरवारातून नेले. महाराजांनीही बादशाहाकडे वळूनमुदा पाहिले नाही. भेडन जाणे तर दूरच.

कालपासून घडत असलेल्या या सर्वं अपमानकारक घटनांचा परिणाम अषदी सगट आताच दिसत होता. तो म्हणजे या हेतूने मिळालाराजांनी हे शिव- औरंगजेब भटीचे महाकठीण राजकारण जुळवून आणले

त्याला औरंगजेबाने मुरुंगच लावला. दरवारातून मुक्कामावर पोहोचेपर्यंत महाराज वा रामरिंग काहीच बोलले नाहीत. पोहोचल्यावर रामरिंग एवढेच महणाला की, 'महाराज, आपण एवढं रागवाचवाळ नको होते तेच्छा महाराज एकदम म्हणाले, 'तुमच्या वाढशाहास काही रीतरिवाज समजतात का, पाहुण्याशी' कसे वागायचं ते ?'

मग रामरिंग आपल्या वाढपात निघून गेला, त्याच्या वाढपाच्या विशाल प्रांगणातच अनेक तंबू ठोळून महाराजांनीह मर्वाची राहगवाची व्यवस्था या खावणीत करण्यात आली होती. महाराजाचा खास शामियाना स्वर्तंच होता. म्हणजेच त्यांची राहण्याचीव्यवस्था इमारतीत नव्हती, तर ती या खावणीत होती.

आपण कार अडवणीत येऊन पटली आहोत, आता याचा परिणाम काय होजार हे त्यांना मेसके जाणवत नव्हते. शानेला प्रकार वाईट होता. एण तो मर्वाची औरंगजेबानेच मुहाम पडवून आणला होता. खरेतर औरंगजेबाचेच यांत नुकसान होजार होते. अशा विधिस राजकारणाला आणि गजकण्ठाला औपथ नसते. फक्त असते खाज आणि आग.

हा पहिला दिवस, १२ मे १६६६, तो दिवस व रात्र नंतर शांतच गेली. एण मर्वाचीच मने अशांत होती. दुसऱ्या दिवशी महाराज आपल्या मर्व मैन्हानिझी म्हणजे मुमारे तीनशे मावळ्यानिशी आशा शहरात फेरफटका मारावयाम निघाले. एका हत्तीवर तेआरुढ झाले होते. पुढच्या एका हत्तीवर भयवा झेंदा कढवल होता. शंभुराजे बरोबर होते. ऐन शहरातून महाराज फेरफटका मारून आवे. बहुदा ते देवदर्शनासही बावेळी गेले असावेत. एण तशी नोंद नाही. ताजमहाल बघायला बेल्याचीही नोंद नाही. महाराजांच्या तोडी ताजमहालचा कुठे उल्लेख आल्याचीही नोंद नाही.

महाराज आपन्यात प्रथम प्रवेशले तेव्हा ने आणि युवराज अभुराने कसे तेजस्वी आणि अस्त्रात राजपुतांशारखे दिसत होते याचे वर्णन परकाळदास नावाच्या रामसिंगच्या एका सेवकाने एका पवात लिहिले आहे, हे पत्र अप्रतिम आहे, त्यात महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व स्पष्ट उमटले आहे. ? ३ मे रोजी मध्यूनमध्यून रामसिंग आपल्या प्रांगणातल्या भाषियात्यात महाराजांना भेटून खेला. औरंगजेबाचे काही काही मरदार असेच भेटून गेले, हे सर्व औपचारिक पण मुसंस्कृतपणे घडत होते, महाराजही त्यांच्याशी शोतपणेचोलत होते. पण एक गोष्ट महाराजांना स्पष्ट लक्षात आली होती की, आपल्यावरवादशाहाची सक्त नजर आहे. येथून एकदम निसटून पसार होणे आना शक्य नाही. पण प्रत्यक्ष आभात करून महाराजांना बेळ्या घालणे किंवा ठार भारणे असे क्षाडक औरंगजेबाला करणे अवघडत होते.

समजा तसे काही त्याने केले असते, तर ? तर रामसिंग आणि काही थोडे राजपूत चिढले असते का ? तरी भीती तरी बादशाहाना नझीच वाटत होती. कारण रामसिंग हा आपल्या बापाइतकाच तुळशीबेलाच्या शाखेला बांधील होता. राजपुताचा शश्व म्हणजे 'प्राण जाव पर वचन न जाय' असा लीकीक मर्बत्र होता. त्याची धार्मी त्याला होती. म्हणून तो भडकलेला पण वर्तनात थांत असा राहिला होता. शाही कुंद्रातील त्याची वहीण जहोआरा, मारी, मावऱी, इतर नातलग आणि अनेक मरदार 'तो' दरबार संपल्यापासून औरंगजेबाला आघ्रह करकरून म्हणत होते की 'मीवाने भयकार वर्तन करून आपला अपमान वेला आहे. आणज त्याला ठारच मारा.' पण बादशाहकोणताही अभिप्राव व्यक्त न करता त्याला ठार कसे मारता येईल याचा विचार करीत होता, बादशाहाला आणखी गळा प्रकारची भीती वाटत होती, असे वाटते.

ती म्हणजे शुजाची. बादशाहाने आपल्या भावांचा काटा काहला होता. दारा व मुराद यांना ठार केले

होते, एष शुजा हा भाऊ भूमिगत आला होता. तो सापहत नव्हता. वेळोवेळी चोरट्या वातस्या उठत की, शुजा गुपरितीने वंडाची तवारी करीत आहे. तो एक दिवस दिल्लीवर चालून येणार, या जरी एकीच अफवा होत्या तरी औरंगजेबालात्याची धास्ती होतीच. शिवाजीराजाचे निमित घडून जर राजपूत सरदार या शुजाला मार्मील झाले तर ते फारच महागात पडेल असे स्पष्ट दिसत होते, वादशाह या संवेद्धात वोलत नव्हता पण तशी भीती त्याला नडीच वाटत होती. म्हणून शिवाजीराजाला बेगळ्या पद्धतीने खलाम करायाची कारस्याने त्याच्या दोबवात घुमत होती. चारच दिवसांनंतर म्हणजे दि, १६ मे १६६६ या दिवशी वादशाहाने शिवाजीराजांना ठारमारण्यासाठी शुजातखालाच्या नाबाने फर्मान तयार करण्याचा हुकुम सोडला! आता?

मृत्युच्छा बोठावर...

त्याचे असे झाले की, दि. १६ वेळोजी औरंगजेबाचे काही महत्वाचे सरदार त्याची भेट पेण्यालाई किळल्यात आले. तसेहो रोजच येत होते, त्यांचा मुद्राएकच, या सीवाला ठार मारा. त्याने आपले अनेक अपराध केले आहेत. जहांआरा बेगम ही बहीण, तिचा मुहादा आणजीन बेगळा. ती म्हणत होती की, या सीवाने शाहिस्लेशानाची मुलगी पळविली. की आपली मासेवहीच होती. याच सीवाने मुरत शहराचे मना मिळारे जकातीने उत्पन्न उत्तास कस्त ठाकले. म्हणून याला ठार मारा. आज (दि. १६ मे) मात्र सारेचजण आग्रह करू लागले की भीवाला ठार मारणार आहे! हा त्याचा अचानक व्यक्त आलेला निर्णय ऐकताच मर्वजण क्षणभर विमितच आले. वादशाहाने फर्मान तयार करण्याचा हुकुम सोडला. हे एक प्रकारे किळल्यात अगदी गुप्तपणे चालू झोते, पण आश्वर्य असे की, ही भयकर मोट रामनिंगला त्याचे प्री समजली. तो कमालीचा देवेन आला. त्याने

तातडीने मिळा मोहम्मद अमीनखान मीरवडी या कार मौक्या सरदाराकडे थाव बेतली. रामसिंगने मीरवडीला कठवळून विनंती केली की, माझा अर्ज वादशाहाना आनाऱ्या आता आपण जातीने जाऊन गादर करावा. मीरवडीने त्याची विनंती खरोवरच मान्य केली. रामसिंगने वादशाहानाठी अर्ज लगेच तयार केला, दिला, तो वेळून मिळा किल्ल्यात गेला मग स्वतःने रामसिंग वादशाहाकडे का गेला नाही! त्याचे कारण वादशाहाची अशी अचानक भेट घेण्याचा अधिकार रामसिंगला तज्ज्ञता, तो चौथ्या दर्वाचा सरदार होता.

मीरवडीने वादशाहाना जातीने त्वारित भेटून रामसिंगना अर्ज दिला. त्यात रामसिंगनेत्रमे मृदुले होते की, 'आपण शिवाजीराजांना ठार मारण्यासाठी फर्मान काढीत आहात. आपण सर्वशक्तिमान आहात. आपण राजांना ठार मास शकता, पण आम्ही शिवाजीराजांना शपथपूर्वक सुरक्षितनेचा शब्द दिला आहे. हा राजपुतांचा शब्द आहे, तरी आपण राजांना ठार मारणार असाव तर प्रथम मला ठार मारा. मग शिवाजीराजांना मारा.'

हा अर्ज पाहून वादशाह चणापलाच. त्यातील पहिली मोष अशी की, सीवाला ठार मारण्यासाठी फर्मान तयार करण्यासंबंधीची वातमी येथून वाहेर पटलीच कशी? रामसिंगला काळवडीच कशी? दुसरी गोष्टी अशी की, रामसिंग म्हणतो की, 'मला प्रथम ठार मारा, मग सीवाला ठार मारा' याचा अर्य असाही उघडउघड दिसतोय की, मी जिवल असेपर्यंत सीवाच्या अंगाला तुम्ही हात लावू शकत नाही. इथेच वादशाहचापला, त्याने राजांना ठार मारण्यासंबंधीने फर्मान यांविले आणि मीरवडीला सांवित्रे की, 'रामसिंगला उद्या (दि. १३ मे) किल्ल्यात आम्हांस घेटावयाम मांगा.'

शिवाजीराजांचे तातडीने मरण वादशाहाने पुढे हक्कले. दि. १३ मे रोजी रामसिंगकिल्ल्यात दिवाण-इ-

खासमध्ये बादशाहाम भेटावयाम गेला. भेटना. बादशाह रामसिंगला महाला, 'तुझा अर्ज मिळाला.

मंजूर आहे. पण मीवा आमच्या परवानगीशिवाय आम्यातून निघून जाणार नाही आणि कोणतेही घातपाती कृत्य करणार नाही अशी तू स्वाही देतोस का ? तू या गोषीला जामीन राहतोस का ?

प्रश्न भयंकरच अवघड होता, बादलाला जामीन राहण्यासारखेच होते हे. रामसिंग घरीआला, त्याने महाराजांना सर्व हक्कीकत सांगितली. महाराज ती एकून गंभीर आले. बादशाहाचा आपल्याचाचीतीन डाव अगदी स्पष्ट आला. महाराज शांतपणे उठले. त्वांनी रामसिंगबरोबर त्याच्या महात्वातील देवघरात प्रवेश केला. तेथील तुळसीबेल हातात घेतले. अन् देवाला बाहात त्वांनी रामसिंगला महट्ठे 'भाईजी, तुम्ही बादशाहांना जमानपत्र निहून था. मी जमानपत्राश्रमाणे वाचेन.'

रामसिंगला हायसे बाटले. तो किल्ल्यात मेला. दिवाण-इ-खासमध्ये बादशाहाम भेटना. जमानपत्र दिले. ते खेत बादशाह महाला, 'रामसिंग, शिवाजीराजांना घेऊन काढूल काढाहारच्या स्वारीबर जाण्याची	तथारी	कर.'
---	-------	------

रामसिंगला हे सरळ बाटले, त्याने होकार दिला. रामसिंग किल्ल्यातून परतत असलाना रादंदाजाचान उर्फ शुजाअलखान मुभेदार याने रामसिंगला महट्ठे थी, 'महाराज कैऱ्यराजी, मी भी आपके साथ काढूल आनेवाला हूं! मुझे बादशाहका हुक्म हुआ है!'

हे एकले मात्र, आणि रामसिंग कमालीचा वेवेन झाला. यात बादशाहाचा डाव अगदी स्पष्ट होता की, काढूलच्या प्रवासात कुठेतरी घातपात करून शिवाजीराजांची अन् सर्वच मराठ्यांची कतल

उडवायची. हा डाव राळमी होता. या कतलीत रामसिंगचीही आहुती पडणार होती. याच शुजाअतखानाने बादशाहाच्या हुक्मावरून बलवार येथे तीन हजार मद्रामी गोमामी वैगम्याची कतल केली होती. अशा या हुक्मकमे शुजाअतखानच्या जबड्यात महाराज, शंभूराजेसुदा सापडणार होते. आता जणू ते मृत्युच्या ओऱावर पावले टाकीत होते.

खेवरविंटीच्या जबड्यात ?

स्वतःच्या परक्तापानून महाराजापाल्या तीनशे चिवलगांनिशी हवार मैल दूर, अनोलांची मुलुखात एका भगानक शबूच्या पंज्यात सापडले होते. औरंगजेब, ज्याच्या काळजाचा हावविधात्यानाही लागलेला नज्हता. तो औरंगजेब महाराजांचा चोळामोळा करण्याचे डाव आस्तीत होता.

राजगडावर राजाच्या आईंवा याची कल्पना तरी असेल का ? ती घकलेली आई उत्तरेकडे नजर लावून माझी पाखुरे कधी परत येतीन म्हणून बाट पाहात होती. पण स्वतःवर पडलेली स्वराज्याची जवाबदारी किंचितही वलू न देता. याचेची मिंधुरुंग चिन्हाचे मालवण्याचा समुदात बांधकाम चालू होते. मराठी आरमारावरचे आगरी, कोळी आणि भंडारी दर्दामारंग पोतुंगीजांवर, अंजिन्याच्या मिंटीवर आणि मुंशट्टीकरंड्यांवर कटक लक्ष ठेवून होते. 'हा शिवाजीराजा आनंदात अडकला आहे, हीच मंधी त्याच्या राज्यावर आणि आरमारावर गिधाढी झडप यालायला अगदी अचूक आहे. ती त्याची म्हातारी काय करील आपल्याविरुद्ध ?' असा विचार या शबूच्या मनात येणे अवदी सहज स्वाभाविक होते. पण त्या म्हातारीचे डोळे गरुडाच्या आईमारखे सरहडीवर अन समुदावर घिरभिरत होते. आरमारी मढोर्ची तिळा पुरेपूर पाठरावडग होती. या आणा प्रकरणात एकही फितुगीचे वा कामचुकारपणाचे वा लाचघाऊपणाचेडवाहण मापडत नाही. आपण विचार करावा. आपण तो कधीच करीत नाही.

आपण रमतो आणि दिपून जातो ते आशा प्रकरणातील महानाऱ्याने, त्यातील प्रतिमेने अन् त्यातील बुद्धिंभवाने. या भयंकर राष्ट्रीय संकटकालात स्वराज्यातीली माणसे एकाम्हातारीच्या नेतृत्वाखाली कशी वागली, कशी दध राहिली याचा आपण विचारकरीत नाही. त्या काळाचा इतिहास पाहा. राज्यकर्ता संकटात सापडला किंवाराज्यापासून दहा पावळे दूर गेला की त्याज्यामार्ग त्याच्या राज्यात बंडे ज्ञातीच म्हणून समजावे, फितुरी, हगमखोरी घडलीच म्हणून समजा, पण महाराज राजवडावळन निधान्यापासून सव्वा सहा महिने हजार मैल दूर जाऊन पडले होते, तरीही स्वराज्याचा कारभार ती म्हातारी आणि तिनी हजारो मराठी पोरंबाळ चोख करीत होती. यालाच म्हणावात राष्ट्रीय चारित्र्य. आठवतं का? चीनने भारतावर आक्रमण केले. तेज्हा तेजपूरचे महणजे आपल्या सरहडीवरचे कमिशनरसकट सर्व अधिकारी पळून गेणे म्हणो! इधं कळते आमच्या म्हातारीची योग्यता. आमच्या पीन मंज्यांच्या संजिमंडळाची योग्यता, हुजुरपासून हुजून्यापर्यंत सर्वांचीच योग्यता.

तपशीलवार पुरावे देणारी कागदपत्रे नझी विकानेरच्या राजस्थानी पुरातन्त्र विभागात हजारांनी उपलक्ष्य आहेत, त्याचा अभ्यास करायला माणसे मिळत नाहीत, काय करावे? आलापर्यंत डॉ. जदुनाथ मर्कार, डॉ. महाराजकुमार रघुवीरमिंह आणि प्रा. गणेश हरी खरे आणि सेतुमाधवराव पगडी यांनी वरीचरी कागदपत्रे या दस्तखान्यातून मिळवून प्रसिद्ध केली आहेत, तीही वाचायला अभ्यासक कुठे आहेत? काय करावे?

असू च्या महाराज संचित होते, रामसिंहाने कावूलवरच्या स्वारीवर जाण्याचा दिलेलाहुकुम महाराजांच्या कानावरा घातला. त्याची स्वतःची मनस्त्रियी केवडी वेचेत होती. औरंगजेबी डाव ऐकून

महाराजही कमालीचे अस्वरुद्ध झाले. खैबरखिंडीन्या आमपास आपला सूत पाडण्याचा हा डाव आहे हे
उघड त्यांच्या लक्षात आले, पण काय करणार?

औरंगजेबाने रामभिंगला असे मांगिले की, जवळीरा आणि शिवंदी याची पूर्वतयारी करून, दरवारच्या
ज्योतिपाने मुहूर्त दिला की तू सीवामह (शुजावतचानामह) कृच कर. तोपर्यंत थाव.

म्हणजे सुमारे आठवडामध्ये. तेवढेच मरण पुढे सरकले म्हणायचे! इथे एका गोष्टीची आठवण दिली
पाहिजे. औरंगजेबाने आपल्या काढी सरदारांना अशी आज्ञा देऊन ठेवली होती की, 'तुम्ही ओळ्या
थोड्या जणांनी दिवसातून केळा तरी एकदा जाऊन सीवाला भेटत चला. तो काय काय चोलतो ते मला
नंतर मांगा. राजे, 'त्याप्रमाणे दीन वा तीन चार सरदार आळीपाकीने महाराजांना घेटावयास घेतच
होते. महाराज त्यांच्याशी अगदी चांगल्या छानदानी पद्धतीने ओळत वागत होते. रोज,

याच चारदोन दिवसांत एक वातमी. वहुदा ही वातमी मराठी वकीलाकडूनच महाराजांना ममजांनी
असावी. वातमी अशी की, औरंगजेबाने मिश्राराजा जयभिंहाच्या नावाने तीन परगण्यांची जादा
जहागीर घहाल केली. ही जहागीर मिश्राराजांच्या एकूण मेवेदूल होती.

ही वातमी ऐकून महाराज विदाले. शोळ्याच वेळात रामभिंह शामियास्वात त्यांनाघेटावयास आला.
तेळ्हा महाराज चिडून त्याला म्हणाले, 'आले तुमच्या वादशाहीसेवेच सार्थक? आम्हाला (फसवून)
इथे आसन्यात आणण्याची कामगिरी तुमच्यावटिलांनी केली. त्यावदूज हे तीन परगणे तुम्हाला जादा
जहागीर मिळाले.'

महाराज रागावले होते, रामसिंह हे पाहून अवदी व्याकुळ झाला, त्याचा त्यात काय दोय होता ? मिर्जाराजांनीही शिवाजीराजांना आग्न्यात आणुन बादशाहाच्या तडाक्यात अडकविले असाही काढी भाग नक्कला, होता तो मिर्जाराजांचा सळूवच, ही जहागीरमिर्जाराजांनी स्वतः मागितलेलीही नव्हती.

पण महाराज मंतापले हेही सहज स्वाभाविक होते, रामसिंह मात्र व्याकुळ झाला होता, त्याला काय बोलावे ते समजेना, कणाखराने महाराजच शांत झाले, त्यांनीही जाणले, रामसिंह आपल्यावर किंती प्रेम करतो आणि राजपुती पञ्चाकरिता किंती सावध राहतो हे त्यांनी ओळखले होते. महाराजांनीच रामसिंहला स्फटले, 'भाईजी, मी रागावलो, तुम्ही विसरून जा.

शाहांनी उघडून लाभलेले शाही कारस्थान

शिवाजीराजांना पेऊन कावूलच्या स्वारीवर जाण्याची तयारी रामसिंह करीत होता. बादशाहाचा लाडका क्रूर मरदारशुजाजतखान हा आपल्यावरोवर येणार आहे याचा धनका रामसिंहला होताच, कूच करण्यास अजून पाच-सात दिवसलागणार होते, महाराज स्वतः वाढीरंगजेवी डावामुळे अस्वस्य होते, त्यांनी एक वेळेच रान यावेळी उठविले, कोणते ?

महाराजांकडे रोज दिवसातून असेकाढा शाही मरदारमंडळी घेटावयास यायची, आजपर्यंत (दि. १३ मे १६६६) महाराज या सरदारांशी छान हसून, योडीनेबोलायचे, पण कावूलच्या वातेने चिदलेले महाराज, कावूलचा विग्रह न काढता यायेणाऱ्या मरदारांशी औरंगजेबाबूद्वाल मरक्कमरक्क टीकात्मक बोलावयास लागले, त्यात चीड होती, राजांचा आणय असा होता, 'बादशाहाच्या वरीने केवडी वचने दिली. पण इधे आल्यापासून तुमचे बादशाह आमचा सतत अपमानन्द करीत आहेत.

आम्हाला दिलेल्या वचनांचे काय ? हाच शाही रितरिवाज आहे काय ? शब्दांची किमत नाही ? आम्ही
उघडउघड पक्षलो आहोत, हे वादशाही प्रतिष्ठेला शोभतं का ?

मेटीस येणाऱ्या सरदारमेडळीधी हे असंच रोज अनु मतत महाराज वैतागून बोलत होते, ते सरदारही
चकीत होत होते कारण अतिशय खातदानी नसतेने शोड बोलणारे महाराज वादशाहावदूलच वैतागून
बोलताना पाहून त्यांना धड्काच बमत होता, वादशाहावदूल असं गुपचूप बोलण्याचं धारमही कुणी
करीत नसे. इथे तर महाराजांनी ती आधारीच उघडली. या सर्व गोटीचा वृत्तांत हेच सरदारलोक
वादशाहाला भेटून सांगत होते. आपल्याच विरुद्ध ऐन आण्यात आपल्याच सरदाराना हा सीचा
विघडवतोआहे अशी भीती वादशाहालाच वाटायला लागली. हे सरदार वादशाहाच्याचहुकुमावरून
महाराजांना भेटत होते. यातून वादशाहाच गोंधळला, कारण नाऱ्या दरवारी लोकांत हा
उघडउघड वादशाहाविरोधी प्रचार धुमम् लागला. वादशाहाला अशीही भीती घाढ
लागली की, खेडरचिंडीफर्यंत तरी या शिवाजीचा मुळदा पाण्याचा येणार नाही. तोपर्यंत प्रचाराचा
यणवा जनेतेपरेल. त्यातून पुन्हा शाहजादा शुजा यांचीही लटकती धाम्ती वादशाहाच्या डोक्यावर
होतीच. काय करावे ते त्याकाळेना, 'वचने देऊन वादशाहाने मला आण्यात आणले, ही
वचनेमिर्झाराजांच्यामार्फत मला दिली येली आणि आता माझी साफ साफ कसवणूक केली जात आहे, हे
वादशाहाना शोभतं का ?' हा महाराजांचा मुद्दा असंशय कानामनापर्यंत रोज केवळ वेरजेने नव्हे तर
गुणकराने पेटत चालला होता. वादशाह यामुळेच कमालीचा अस्वस्थ होता, सीवाला तावडतोव ठार
मारावे का ? अशक्य आहे.

कावुलची मोहिम रद्द करावी का ? अशक्य आहे. कारण शाही प्रतिष्ठेला धड्का लागतोय. काय करावे ?

अंधेर वेचैन बादशाहाने रामसिंहाला बोलावून जाव विचारला की, 'हा मीवा, आम्ही वचने
मोडली, आमचा विश्वासात झाला असे आमच्याविरुद्ध सतत बोलतो आहे. तुमच्या
वडिलांनी मीवाला   वचने   तरी   कोणती   दिली होती '

रामसिंहाला त्याचे उत्तरही देता येईना. महाराज स्वतःही वचनांचा तपशील सांगेनात, प्रचाराचा
प्रचंड कांगावखोर बळलोळ महाराजांनी शाही सरदाराच्या समोर चालूच ठेवला होता. बादशाहाच्या
भोवती   गांधीन   मास्यांचे मोहोळ   उठलं   होतं.

अंधेर बादशाहाने उसने अवसान आणून रामसिंहाला असा हुक्म दिला की, 'कावूनच्या मोहिमेवर
निषेण्याचा   बेत आम्ही   हुक्म   देंदपर्यंत   पुढे   उकला, '

हकलका, किंवद्दना रद्द झाला, म्हणजेच महाराजांना ब्रेमालूमरित्या शेवरशिंडीच्या आसमतात गाठून
ठार मारण्याचा   शाही   बेत   आपोआप बारगळला.

प्रचाराचं सार्वत्र काय अमर्त याचा हा तीनशे वर्षापूर्वीचा माथात नमुना, केवळ शब्दांच्या तीरंदाजीने
महाराजांनी हे औरंगजेबी कारम्यान शामियान्यात बसून हाणूनपाढव्ये. हरयाराविना महाराजांनी
शब्दांची लढाई   जिकली.

पण दोनच दिवसांत एक भवंतर प्रकार घटला. महाराज आपल्या शामियान्यात आपल्या काही
मराठ्यांशी सहज बोलत घमले असता शामियान्याच्या दागवरचे मावळे पहारेकरी एकदम दचकून

महाराजांकडे धावले. अन् म्हणाले, 'महाराज, हे पाहा काय!' महाराज अन् सर्वचंजण उठले, दाराकडे धावले. बाहेर पाहतांत तौ थेकडो मोगली मैनिक आणि त्यांचा म्होरकथा कोतवाल मिळी फौलादखान महाराजांच्या छावणीला मैन्यानिशी गराडा घालीत होता. सुमारे दोन हजार मोगल असावेत, मराठी चिमुकली छावणी गराडली जात होती, कैद! महाराज या गराडपात कोऱ्याले जात होते. औरंगजेबाने महाराजांना उघडउघड कैद केले होते. तुरंग नज्हता हा. बेडधा नज्हत्या हातात. पण ही कडक कैदच होती, महाराजांना धक्काच वसला, त्यांना भविष्य दिसून आले, पहिला आवेग अनावर जाला. त्यांनी अभूराजांना पोटाशी कवळीले, एकूणच आपण या आणा प्रकरणात मृत्युच्या जवळ्यात अडकलो आहोत याची खाशी झाली. दि. २५ मे १६६६.

हा बुद्धिवकाशाच ढाव

महाराजांची नजर कैद सुरु झाली. तीनशे मावळायांच्या मराठी छावणीवाही मैनिकांचा गराडा होता. महाराज, शेजारीच असलेल्या रामसिंगन्यानिवासम्भानी या कैदेतुनही जात येत होते. त्यावरही फुलादखानचा पहार होता, म्हणजेच पळून जाणे संभवतच नव्हते. महाराज चिंतेत चिचूळ निघत होते. रामसिंग तर दुःखी आणि अवनिक होता. शिवाब त्याच्या डोक्यावर राजपुताचा शब्द म्हणून महाराजांच्या मुरक्कितोंची तुळशीवेलाची पाने हेलावत होती. एकेक क्षण दिवसा दिवसामारखा जट जात होता, महाराजांच्या दोन वकीलांना माव छावणीवाहेर कोणाच्या भेटीगाठी किंवा (गुप राजकीय कामेधारे) यासाठी जाता येत असे. वकील यानाच्याने त्यांना भोक्तीक होती. रक्षुमाख वल्लाळ कोरडे आणि अंद्रक

सोनदेव उवीर हे ते वकील.

एकूण या कैद प्रकरणामुळे या वकीलांनी आणि महाराजांच्या गुप हेरांनी जवाबदारीपणाला लागत होती. छावणीतील वातावरण अतिशय गंभीर आणि चिताकांत होते. आता

शिवाजीमहाराजांना बेमालूमरित्या कसे ठार मारावचे याचा विचार बादशाहांच्या डोक्यात चालू होता, आता हा सीवा पळून तर जाऊन शकणार नाही अन् घावपाती राजकारणं करून शकणार नाही याची श्वासी बादशाहाला होती. कारण रामसिंगाने जास्तीनप्रद दिलेले होते आणि फुलादवानचा कडक पहारा होता. शाहीमरदारांचे पूर्वीप्रमाणे रोजचे 'शिवाजीदर्शन' या केंद्रेतही चालून होते. महाराजत्वांच्याकी पूर्वीप्रमाणे छान छान सात्त्विक भाषेत विनराजकारणी विषव बोलत होते.

महाराज केंद्रेत पडले आहेत हे दक्षिणेत राजगडावर जिवाऊसाहेबाना समजलेच. त्यांची व्याकुलता कठी सांगावी? अस्थर त्या आई होत्या. मिशारिजा जयसिंहानामुद्धाहा औरंगजेबी कावा आणि राजांची कैद समजलीच. ते ही तेवढेच दुःखी झाले. त्यांचे राजकारण आणि अंतकरण करून कून गेले. औरंगजेबाना आपन्या यदरच्या शहराप्पा माणसांचीही किंमत कधीच कळणी नाही. मिशारिजांनी रामसिंगाला गुम पक्काने काढविले की, 'दश राहा. आपला यद्य शिवाजीराजांना तुलनीवेळासह आपण दिना आहे.' मिशारिजांनी औरंगजेबाना एक मुचक पत्र पाठविलेले उपलक्ष्य आहे. त्यात त्याने म्हटले आहे की, 'शिवाजीराजांना केंद्रेत नेवाच्यामुळे दक्षिणेतील त्याच्या राज्य कारभारावर कोणताही परिणाम झालेला नाही. (त्याची आई) इतका चोख राजव्यकारभार करीत आहे की, त्यात मुई गिरकायावयासही जागा नाही.

आम्हात केंद्रेचे दिवस मुर्हीच्या गर्भीने उलटत होते. या काळात महाराजांनी औरंगजेबास काही पत्रे पाठविली. त्याचा मारांश असा की, मी आता बादशाहांच्या हुक्माप्रमाणे बादशाहांची सेवा करणार आहे. पण या नाऱ्या पत्रांना औरंगजेबाने खोदामुद्दा अनुकूल प्रतिसाद दिला नाही. त्याच्या डोक्यात एक वेगळीच कारस्थानी भट्टी पेटली होती. शिवाजीराजांना कसं जाणि केव्हा कोंडून ठार मारायचे याचा विचारतो करीत होता. अन् वा भयकर मगरमसिठीतून कसं आणि केव्हा मुटायचे

याचा

महाराज

विचार

करीत होते.

एके दिवशी तेजसिंह कल्हवा हा महाराजांची बोलत वसला होता. हा तेजसिंह म्हणजे राजगड ते आण्या प्रवासात महाराजांच्या बरोबर असलेला मिळाराजांचा एक राजकीय सहकारी, महाराज तेजसिंहाला म्हणाले.

'मिळाराजांना बादशाहांचा स्वभाव साहित नव्हता का? मग त्यांनी अशा भयंकर माणसाच्या विश्वासाची स्वाही मना वेऊन या किंवद्या संकटात कशाला आणून टाकले? आता माझ्यावर केवडा कठीण प्रसंग आला आहे.'

महाराजांच्या या उद्भागावर तेजसिंह म्हणाला, 'आमचे दगडार (मिळाराजे) फक्त उद्यगराज मुऱ्याचाच मालवा पेनात आणि ऐकतात. इतर कोणाचेच ऐकत नाहीत. महाराजांचा स्वभाव नेमका वेगळा होता. ते त्यानुसार स्वतःचा निर्णय ठरवीत असत.

अीरंगांजेच कोणाचाही मालवा घेत मनहता, कुणी मालवा दिलाच तरी स्वतःचाच निर्णय तो ठरवीत असे. अशीही त्याकेलची राजकारणातली यादी होती.

महाराजांच्या भोवती मावळे होते, महाराज शामियान्यात राहत होते, रामसिंगांने मन कसे होते पाहा! त्याला महाराजांची अतिशय काळजी बाटायची, त्याने एकेदिवशी आपले मुमारे एकोषतीम अल्पत विश्वासू आणि शुर लोक महाराजांच्या शामियान्याच्या भोवती रात्रिविष पहान्यास ठेवले, याला म्हणतात पनंगपहारा. न जागो चाही परिस्थितीत बादशाहाने एकदम महाराजांवर काही

शातपाती हल्लाघातला, तर कडवा प्रतिकार करण्यामाटी आपली माणसे असावीत ही रामसिंगाचीइच्छा.

बादशाहाकडे फुलादखानाने तळार कळविली की, 'माझा येथे कडक पहारा असतानाही या रामसिंहाने मला न विचारता आपली माणसे सीब्राज्या शामियान्याभोवतीपहाऱ्यावर नेमली आहेत. हुवूरनी याची दखल घ्यावी.'

याचर बादशाहाने रामसिंहाना बोलावून जाव विचारला. तेळ्हा रामसिंह म्हणाना, 'हुंदूर, शिवाजीराजांज्या वाचतीत आपण माझ्याकडून जमानपत्र निहून घेतले आहे. म्हणून शिवाजीने निगटण्याचा प्रयत्न करू नये आणि शातपाती कोणतेही कृत्य करू नये म्हणून यी उक्तेनाटी मावाही पहारा त्याच्यावर ठेवला आहे.' बादशाहाना हे एकदम पटले, अंदर की ओर त्याला कळलीच नाही.

औरंगजेबाज्या मनातील कुटील आराखडा निश्चित आला, त्याने कोणापाशीही अथराने वाच्यता न करता ठरविली की या अथा पद्धतीने नीवाचा विक्री वुनियाद काटा काढायचा

मध्यात पहारेस्या मासीसारखी महाराजाची अवस्था

राजकारणाचा खेळ हा आठ्यापाठ्याच्या खेळाइतकाच मावधपणाने खेळावा लागलो. शिवाजीराजे आता आग्न्याच्याकेदेतला हा खेळ आठ्यापाठ्यासारखाच अत्यंत मावधपणे आणिवुद्दिवल्लाइतक्याच प्रतिभेदे खेळत होते. त्यांचे चीकर मर्व खिंतिजापयेत वर्ष आणि कान टवकारलेले होते.

महाराजांना आता पहिला मोठा प्रेमाचा अडमर आडवा येत होता तो रामसिंहाचा कारण रामसिंहाने

जमानपत्र बादशाहाला लिहून दिले होते. त्यामुळे जोपर्यंतजमानपत्र असित्त्वात आहे तोपर्यंत रामभिंहाच्या निवाच्या सुरक्षिततेची काळजी आता महाराजांना बाटव होती, पण स्पष्ट शब्दांत ते चोलूही शक्त नव्हते. ते स्वतःही रामभिंहाला बचत देऊन वसले होते. या काळात मिळाराजाचीही मुलाला म्हणजेच रामभिंहाला दोन-तीन पवे आलीच की, 'तू काळजी चे.'

औरंगजेबाने एके दिवशी अगदी सहज सुभेदार फिराई हृसेन खान याना म्हटले की, 'फिराई, तुम्हा हवेलीचे जे वांधकाम चालू आहे ते लवकर पुरे कर.'

फिराई हृसेन खात हा एक अतिशय सरल सज्जन पण कर्तवगार माऱ्यास होता. तो आणा सुभ्याचा सुभेदार होता. त्याची स्वतःची एक भव्य हवेली यावेळी तो वांधत होता. औरंगजेबाच्या डोक्यात असा डाव पाटल होता की, ही त्याची हवेली वांधून पूर्ण झाली की, त्या हवेलीत अचानक शिवाजी-मंभाजीराजे यांना चांगल्या जास्ती राहण्यामार्फी नेऊन ठेवायचे. अबदी कडक ब्रदोवस्तात. अनं यग लिंयेच खोली नाटी काढ्ये मांगून राजांना मारून टाकायचे. हा पाताळयंत्री डाव इतर बोणालाही माहिती नव्हता. खुद फिराईलाही तो माहित नव्हता. औरंगजेबाने आता एकमेव नक्ष केदित केने होते या हवेलीच्या वांधकामावर, ते वांधकामही जपाहाने चालू होते.

दूसरे औरंगजेब चुकला. आपल्या या हवेलीतील हवेशीर राजकारणाच्या परिकाढे तो सीधा आजखीन काही भयंकर डावपेच आव्हीत असेल याची पुस्टशीही कल्पना औरंगजेबाला आली नाही. राजकारण कधी आव्हानेल्या कुटपट्टीच्या रेथेने होत नसले. चांगल्यामार्फी माणसे वळसे घेत घेवटी शत्रुचा गळा अनुक आवळतात. महाराजांनं राजकारण नागीणीसारखे वळसे घेत चालू होते.

महाराजांनी पहिले प्यावे अडीच घरं हवलविले. 'दक्षिणेतील माझे सर्व किल्ले (म्हणजे सर्व स्वराज्यच की!) मी बादशाहांच्या स्वाधीन करून बादशाह मांगतील ती कामगिरी करणार आहे, 'असा माळमूद आव ते आणीत होते. बौलूतही दाखवत दाखवत होते.

आणि अचानक एक दिवशी महाराजाची तब्बेत विघडली. कसासच होऊ लागले. खरंमुणजे काहीही होत मन्हतं, हे दोंग होत. आपण आजारी असल्याचे ते उत्तमअभिनयाने येणाऱ्या-जाणाऱ्या सरदारांना आणि मिठी फुलादखानलाही दाखवत होते. महाराजांचे दुखणे हवूहलू बाढतच होते. म्हणजेच पसार होण्याची बळकट तवारी चालू होती. वैश, हकीम आणि ओपधे यांचीही रहदारी सुरु झाली होती. एकेका दिवसाने ताटक पुढे सरकत होते.

एके दिवशी महाराजांनी बादशाहाकडे आणना अर्ज पाठवना की, 'ओपधोपचार चालू आहेत. पण वरे वाटत नाही. तरी योग्यादिवांस व फकिर, योग्यादिवांस दानधर्म करण्याकरिता मिठाई वाटप्राची मला परवानगी असावी. भी मिठाईच्या डाळ्या हस्तस्पर्श करून वेशून बाहेर पाठवीन. ती मिठाई बाहेर वाटली जाईल. फकीर, साधुसंतांचा मला दुवा मिळेल. त्याने तरी मला वरे वाटेल. तरी आपली परवानगी असावी.'

येथे एक आध्यात्मिक घटा देणारी सोष्ट मांगतो. मिठाईचे पेटारे येणार आणि ती मिठाई पुढे वाटली जाणार ही एक अगदी माधी मरक्क वल्यना होती. हा अर्ज बादशाहाकडे भेजा. आश्चर्य असे की योतावाल मिठी फुलादखानाने या कल्यानेवडल शंका व्यक्त केली आणि बादशाहास नमुतेची सूचना केली की,

'या भीवाला ही मिठाईची परवानगी देऊनवा. मला धोका वाटला.'

म्हणजे फुलादखानालाही यांन चुकवुकल्यामारवे काही वाटलेले दिसते. पण औरंगजेबाला त्यात

काहीच वाटले नाही. त्याला शंभर टके खात्री होती की सीवा माझ्या कडेकोट कैदेत आहे. अनु लवकरच
त्यांनी रवानगी फिराईच्या हवेलीत व्हायनीच आहे. बादशाहाने लक्ष अगदी पोपटाच्या डोळ्याप्रमाणे
हवेलीच्या पूर्णिकडे नागलेले होते.

एके दिवशी महाराजांनी रामसिंहाकडे ६५, हजार रुपये कर्जांड मार्गितले. औरंगजेबाते या कर्जे देण्या-
घेण्याला मुळीच आधेप घेतला नाही. कारण त्यात औरंगजेबाचे काहीच जाणार नव्हते, त्याचे लक्ष होते
फक्त हवेलीकडे. तो हवेलीतली हवा विल्ल्यात चणूनखात होता.

मिठाईच्या पेटान्यांची वै-जा मुळ झाली. महाराज हात लाबीत होते. पेटारे वाहेर जाऊन मिठाई
बाटनी जात होनी. रामसिंहाकडून घेतलेले कर्ज महाराज अचूक बापरीत होते.

एक दिवस महाराजांनी रामसिंहाना म्हटले की, 'भाईजी, माझ्याकरिता तुम्ही जमानतीत अडकलेले.
तुम्हाला किंतु त्रास होतोय. आता तुम्ही बादशाहांना सांगून ही सर्व जबाबदारी काढून घेण्यानाऱ्या
जमानतीचा अर्ज रद्द करून घ्या. 'रामसिंहाना पातील गुप्त डावाची शंकामुद्दा आली नाही.
उलट तो ' नाही, नाही महाराज. तुमची सर्वस्वी जबाबदारी माझ्यावर आहे. महाजून मी जाबीन अर्ज
रद्द करून घेणार नाही 'असे निघून म्हणाला, त्यामुळे महाराजच अडचणीत अडकले. आता या
भोळ्याविचान्याला मी कसे काय समजावून सांगू ? वर ओलायची सोय नव्हती. कारण हा रामसिंह
बादशाहाशी निष्ठावंत होता ना. त्या निषेपाई त्यांनी उलटाच काही प्रकार केला तर ? महाराज
मधाल पदवेल्या पाशीमारखे अडवाले होते. उटताही येत नव्हते अनु बुदलाही येत नव्हते

रावकारण उद्देश करावे परि कळोणि न दावे

अंतर महाराजांनी रामसिंहाल्याचिनवण्या करकरन जमानत अर्ज रद्द करवून घेण्याचे रामसिंहाकडून
माळव करून घेतले, रामसिंह औरंगजेबाम भेटला, 'आता शिवाजीराजांची मर्व जबाबदारी
फुलादशान पाहत आहेतच. फोजाई आहे. शिवायशावाची प्रकृती अगदी ठीक नाही, तरी मला या
जामीनकीतून आपण मुक्त करावे. 'ही रामसिंगची मामणी बादशाहाना फायद्याचीच वाढली.
त्याचेलक्ष होते फिदाईल्या हृवेलीकडे. बादशाहाने स्वतःच्या हाताते रमसिंहाची जमानत फाडून
टाकली,

रामसिंहला हायमे

वाटले,

शिवाजीराजाना त्याहूनही हायहायसे बाढले, यारे म्हणजे महाराज ऐमाल्या महाकठोर वंधनातून गुटले.
अत्यंत अवघड अशी ही त्यांची पहिली मुटका.

महाराजांनी आता बेळोवेळी बादशाहाकडे अर्जी करून आशह केला भी, 'भी आता इथेच कायमचा
राहणार आहे. पण माझ्या वरोबरल्या नोकीना परत यांची जायलाआपण परवानागाचे आवीत. मला
त्यांची आता येथे गरज नाही. गरजेपुरती भोजकी नोकर माणसे कल ठेवून घेतो. '

हेही बादशाहाला सहजच पटले, उलट आवडले, महाराजांची माणसे परवानागाचे घेऊन 'किंदेलुन' काहेर
पडली आणि बोजलेल्या ठिक्काची योजनेप्रमाणेच आवा परिसरात भूमिगत राहिली, ही परवाना घेऊन
मुटलेली माणसे अतिशय नावध दक्खलेने आपापली कामे करीत होती. त्यात एक कुभार मैनिक
होता, त्याला आम्ब्यापासून काही अंतरावर निर्जन माळावरती कुंभाराची भट्टी पेटवून अहोरात्र
राहावयाम सांगितलेहोते. हा कुभार तरुण कोणत्या नावचा होता? त्याचे नाव काय होते? वय
काय होते? इतिहासाला काहीही माहिती नाही, मांगितलेलं काम चोख करायचं एवढं त्याला माहिती
होत. ही माणसे प्रमिळील्या मागे नक्कीच. ती निळील्या मागे होती. आपण करतो आहोत ते देवाचं

काम आहे याच भावनेन ही माणसे काम करीत होती. भट्टी पेटवून वसणे, एकद्वारा वसणे, निर्बन अनोलळवी माळावर भुतासारखं वसणे सोपं होतं का ? तो काय खात होता ? कोण आणुन देत होतं ? काहीही माहिती मिळत नाही. महाराज सूटून येतील, ते आपल्या पेटल्या भट्टीच्या खुणेवर येतील म्हणून ही भट्टी सतत पेटती ठेवण्याचं काम हा करीत होता. त्याचं अहोरात्र लक्ष महाराजांच्या वेण्याकडे लागलेले असायचं किती साधी माणसं ही! कुणी कुभार, कुणी न्हावी, कुणीमहार, कुणी भटवी, कुणी रामोधी, यण याच सामान्य मराठांनी असामान्य मराठी स्वराज्य निर्माण केले. त्यांना कोणती पदवी आवडी ? पद्मभूषण, पद्मविभूषण ? यांना पदवी एकच मराठा! असा एकक मराठा तेतुका महाराजांनीमिळविला.

औरंगजेब लक्ष ठेवून होता फिल्डाईच्या हवेलीवर. अन् एकेदिवशी (बहूदा तो दिवस दि. १७ ऑगस्ट, शुक्रवार, १६६६ लाच असावा) औरंगजेबाने या पूर्ण झालेल्या हवेलीत शिवाजीराजांना अर्धात संभाजीराजांमहू, नेतृत्व ठेवायचे ते उद्याच म्हणजे दि. १/ऑगस्ट, शुक्रवार, मुकाळी १६६६ यादिवशी हा त्याचा बेत अगदी गुप होता. त्याचे आयुष्यातसे सर्वात मोठे राजकारण यांत भरलेले होते. दक्षिणेतील एक भव्यकर शत्रू कायमचा संपादार होता. आता त्याला रामर्सिंहाचे वा इतर कोणाही रजपुताचे भय बाटत नम्होते. त्या हवेलीत महाराजांना कडेकोट बंदोबस्तात ठेवून मावळाशीनेसंपविष्याची त्याची योजना होती.

केवढा भव्यकर आणि भीगण दिवस होता हा. महाराष्ट्राचे आनंदवनभुवन करण्याचे हवारो मराठी तरणाचे स्वर्गीर्थ स्वप्र चिरदले जाणार की गोवर्धन पर्वताप्रमाणे आकाशात उचलले जाणार हे या दिवशी ठरणार होते. मराठी संतांचे आणि कोवळ्या संतांनांचे आशीर्वाद सफल होणार की, औरंगजेबी वणव्यात जळून जाणार हे विधात्यालाही समजत नव्हते. जानेशांचे प्रसादान आणि शीनामदेवाची, 'आवल्य औश लाभो तवा...' ही कळवळून केलेली जार्वणी औरंगजेवासारख्या जनतादाऱ्याकर्वतीखाली चिरकाळून जाणार याचा अदाजही हिंदवी स्वराज्याल्या

कुंडलीतीलनवऱ्हांना वेत नव्हता. मराठ्यांचा हा कृष्ण तुंगाच्या काटेरी गजांतून मुखरूपयमुनापार होणार तरी कसा ? होणारा ? अशक्य, अशक्य, आजपर्यंत औरंगजेबाच्या मगरमुखातून कुणीमुद्दा मुटलेल नाही. महाराज कसे सुटणार ? महाराजांना या उद्याच्या मरणाची आणि औरंगजेबाच्या आवच्याच राष्ट्रीच्या काळोमुखात रंगणारी स्वप्र कशी ममजणार ? काय, वडणार तरी काय ?

पण आम्न्यात आपल्या अदृश्य दोळ्यांनी आणि अतिमृद्धम कानांनी वावरणाऱ्या महाराजांच्या गुपहेरांनी ही महाराजांच्यावर पहु पाहणारी मृत्युची फुकर अचूक पफडली. निश्चित पफडली. औरंगजेबाचा उद्याचा, महणजे शनिवार दि. १८ ऑगस्ट १६६६, सकाळचा वेत मराठी गुपहेरांनी अचूक हेरला. वकीलांनी नड्डीच अचूकअंदाजला. औरंगजेबाचा डाव गुप होता. तरीही तो इतक्याच गुपरिसीने हेरांनीहेरला. नेमका कसा ? नेमका कुणीकुणी ? हे मारंच इतिहासात गुप आहे. पण महाराजांना ही भयंकर शब्दर ममजणी. आता जे काही करायला हवं ते एकानिमियाचाही उशीर न करता, तातडीने, आजच्या आज, अंधारात करायला हवं, नाहीतर कायमचा अंधार, केवडा भीषण दिवस होता हा! दि. १९ ऑगस्ट १६६६, शुक्रवार, आवण वया द्वादशी. उद्याची सकाळ कशी उगवणार ? मृत्युच्या उगवण्यावर की उगवण्या केशरी सूर्याच्या शितिजावर ?

महाराज मावधाच होते, आता जे काही करायचं ते इतक्या तातडीने अन् इतक्या काळजीपूर्वक की, यमालाच काय पण औरंगजेबाल्हाही कळता कामा नये.

महाराज कोणचही दुखणे आलेले नसतानामुद्दा अतिशय आजारी होते. दाव्या दोळ्याची पापणीमुद्दा लवत नव्हती, तरीही भयंकर आजारी होते, अनेकांच राजकीयआजारपण आम्ही नेहमीच पाहूत आवेळो आहोत. पण महाराजांचे हे आम्न्याच्या विलेतील आजारपण अति राजकारणी होते. आता काय होणार ? रात्री काय होणार उद्या सकाळी ? नंतर ? काय, काय, काय ? विधाताच

जाणे. नव्हे, दिलचीत संचार करणारी गृह भुतंत्र जाणत होती. तीही नव्हित

आणि थरथरत्या, धडधडत्या काळजाने,

चारच दिवसांपूर्वी म्हणजेच दि. १३ ऑगस्ट रोजी गोकुलाष्टमी होजन गेली होती

धाडमी कल्पकतेची झेप

महाराज गेल्या महिना सब्बामहिन्यात अगदी पद्धतशीर आणिकाळजीपूर्वक आजारी होते.

हे आजारण्याचे नाटक त्यांनी आणित्यांच्यापेक्षाही त्यांच्या जवलच्या मावळी मौंगक्यांनी खान सावर

फरीत आणले होते. वेळ, हकीम, औषधे याची वरज होतीच ना! ती महाराजांपर्यंत पोहोचवण्याची

परवानगी कुलादव्यानामार्फत आणि मराठी विकलांमार्फत औरंगजेबाबांडे जेव्हा जेव्हा मासितली

गेली, तेव्हा तेव्हा ती गिळतही गेली. औरंगजेबाबां लघ होत फक्त फिराई हुनेनव्या

हवेलीच्यावाघवामाकडे. ते वांधकाम पूर्ण होतच होते.

याच काळात इकिणेत ब्रीड-धार्लर-फतहाबाद येथे अनेका मिर्झाराजा अतिथय चितेने च्याकुळ होता.

कारण महाराजांना आग्न्यास पाठवण्यामागे त्याचे जे विधावकराजकारण होते, ते औरंगजेबाबाने

उधळून नावले होते. अगा आफल्या मनात चिनार येतो की, औरंगजेबाब्या ऐचडी येथे अकवर

बादशाह असता, तर त्यानेमिर्झाराजांच्या या राजवारणाचा किंवा वेगळा उपयोग करून थेतला

असता? एण औरंगजेबाबाचे राजकारण आणि अंतकरण उत्तमरितीने स्वार्थ साधणारेही नव्हते. त्याचे

परिणाम त्याला आणि त्याच्या मोरल सल्लनतीला भोगावे लागले. अश्वेर मराठ्यांच्या

हातूनच औरंगजेबही मंपला आणि त्याची मोरल सल्लनतही मंपली. घर म्हणजेगाजकारण म्हणजे एक

योगसाधना असते. एण अकुनीमामा, दुयोर्धन, धनालंद, जयचंद आणि असे अनेक वेडे अदूरदशीर्

प्राणी निर्माण झालेले आणज पाहतो. आजही पाहतो आहोत की ते पाहात असताना त्यांची

फक्त 'न्युईमन्य क्हैल्यू' लक्षात येते. अन् पटतं की, काही लोकांचा तो धंदाच आहे

शुक्रवार दि. १७ ऑगस्टची दुपार म्हणजे औरंगजेबाच्या डोक्यात चाललेले बहुवीतुकान होते. तो वरुन अगदी शोत होता,

महाराजांच्या डोक्यात आणि त्यांच्या मौर्गळ्यांच्या अंतःकरणात यांवेळी काय चालले असेल ? न दिमूळे देता, कोणालाही संशयही न येऊ देता सारा ढाव फक्त करायचा होता. त्या त्या मराठी मौर्गळ्यांनी आपापली भूमिका किंती सफाईने या रंगमंचावर पार पाढली असेल ? वाचा विचार आज आमच्या आजच्या मामाचिक आणि राजकीयबेळांत आम्ही मृद्घमपणे करण्याची गरज आहे की ताही ? अहो, तालमी कलनहीआम्हाला त्यातला अभिनवतुदा साधत नाही.

असू च्या! मिठाईचे येणारे पेटारे या शेवटच्या दिवशीही याचे ते चिनचूक आले. ही वेळ संध्याकाळची, अधारात चाललेली होती. हा सारा प्रसंग, हे मारे धण चिननानेच समजू शकतीन. ज्या धार्णी महाराज पेटाऱ्याह शिरले, आणि तो पेटारा बंद झाला, तो धण केवडा चिंतादृम्ण होता. शामिनान्यावरच्या मोगली पहारेकळ्यापैकी एखाद्याची नजर जर त्यांवेळी त्या प्रसंगाकडे मेली असली, तर काय झाले असले ? महाराजांच्या जास्ती घटकन एवंगावर शाल अंवाचर घेऊन झोपणारा हिरोजी फर्जद किंती सफाईने चागला. पाहा! तो जरा चुकला असता तर ? पेटारे नेणारे वेगांतरीलमावळे घटवटले असते किंवा यावळटामारखे वागवें असते तर ? हे मारेच प्रश्न अभ्यासकाणुदे येतात, त्याची उत्तरेही त्यांनाच शोधावी लागतात,

ही वेळ संध्याकाळची मात वातावरच्या मुमाराची होती. असे जळाल येते. पेटारे नेणाऱ्या साथीदारांवर केवडी त्रवावदारी होती! आपण काही विशेष वेगळे आज करतो आहोत असा किंचितही संशय पहारेकळ्यांना अनु फुलादव्यासला येऊ नये, याची इक्षता या पेटारेवाळ्यांनी किंती खेतावी असेल ? असा आम्हाला नाटका-सिनेमांत अभिनव तरीकरून दाखवता येईल कव ? ज्या धार्णी पेटारे

शामियान्यातून आणि खावणीच्यापरिसरातून वाहेर पडले असतील तेव्हा मावळवांना झालेला आनंद
व्यक्तकरण्याइतकीही मवड नव्हती, पेटारे निसटले,

अंधार दाटत गेला, नेमके महाराजांचे संबंधित पेटारे भट्टी पेटवून चमलेल्या कुभाराच्या दिशेने घावत होते, याच दिशेने संबंधित मावळे घोडे चैक्कल येत होते, महाराज ज्याक्षणी त्या पेटलेल्या भट्टीपाणी जाळत पोळोचले असतील, त्याक्षणी त्या कुभाराला काय वाटले असेल ? त्या जाळाच्या अशून्या प्रकाणात या सगळ्या हालचाली, पसार होण्याची घाईगदीर आणि सर्वांच्या चेहऱ्यावरचे भाव करे दिसले असतील ? कक्ष कल्पनाच करायची, इतिहास येथे थवकतो, कारण याचा तपशील कुणीच निहून ठेवलेला अजून तरी सापडलेला नाही, हे आपल्या अभ्यासाने आणि प्रतिभेने कलाबंतींनी मांगायचे आहे, चित्रकरांनी चितारायचे आहे कवींनी आणि गायकांनी गायचे आहे, अभिनेत्यांनी रंगमंचावर सादर करायचे आहे, शिळ्यकारांनी शिळ्यितकरावयाचे आहे, केवडा विलक्षण इतिहास घडलाय हा आमच्या मनांत एकव शंकादोकावते, की यातील एकही मावळा किंतु तसा झाला नाही ? जहागीर मिळाली असती ना औरंगजेबाकडून चंगल करायला अमाप ढीलत मिळाली असती ना, शाही अजिन्यातून,

असे काहीच घडने नाही, कारण राष्ट्रीय चारित्र, या प्रकरणातील प्रत्येकजण हा 'नायक' होता, कुभारापर्यंत यात खालनायक एकही नव्हता,

नेताजी सुभाषचंद बोस हे ब्रिटिशांच्या हातावर तुरी देऊन निसटले, भारताच्या स्वातंत्र्यामाठी ते भारताकाहेर गेले, त्यानी हिंदुकुश एवेत ओलांदवा, त्याच्या दोळयापुढे ही आम्न्याहून सुटकाव असेल काय ? आणि आमच्या तडाक्यातून हैदरावादचा लायकअली पसार झाला तेव्हा आमच्या दोळयापुढे कुलादिक्षानवा वेधलेयणा असेल काय ?

ही विलक्षण करामत मराठी गुस्हेरांचीच

महाराजांचे हे कठोर कैदेतूनबेसालूमध्ये निश्चिटे हा जगाच्याइतिहासातील एक विलक्षण चमत्कार आहे. या संपूर्ण आशा प्रकरणाचा शूपच तपशील इतिहास मंशोद्युकांना मिळालाआहे. ही कथा म्हणजे एक विभाल मत्य कांदंबरी आहे. ही एक दिव्य तेवढेच खगारक महाकाव्य आहे. प्रतिभाबंतांचीनवनयोन्मेपशालिनी प्रतिभा स्थिरित झाली अशी ही मत्य कलाकृती आहे.

तमजा, महाराज जर त्याच दिवशी निश्चिटे नवते, तर काय झाले असते? त्याच दिवशी ते निश्चिटे हा केवळ योवायोग होता का? कदाचित कुणी महेश्वर की, महाराजांना आवेळा हा ईश्वरी माझारक्षार होता. पण नेमके त्याच दिवशी (दि. १७ओगस्ट) निश्चिट जाण्याचे महाराजांनी तडकाफडकी ठरविले आणि ते पसार झाले. याच्या पाठीमारे मराठी हेरानी करामतच असली पाहिजे. त्याशिवाय हे पडनेने चित्तधरारक नाऱ्य चुढिला उमणत नाही.

ते पेटान्यातून वेळे की वेपांतर करून शेळे! मोगली काशदप्तरात ते वेपांतर करून वेळे असे उल्लेख आहेत. पण सुमारे २ ३ झाँगस्ट म्हणजेच सुटकेनंतर एक आठवड्याने मोगलांच्या टेहलयांना अर्धवट जळून विजून शेळेले पेटान्यासे अवशेष त्या माझावर आढळले. त्यावरून त्यांचीही खाली झाली की, सीधा पेटान्यातून पमार आला आणि त्याने गेटारे जाळून टाकले. 'सेवो दखनी और सेवो के पुतो संभो दखणी पिटारा वैढकरभागोळे' अशी राजस्थानी पचात नोंद आहे. अशाच पढऱ्याने सुटून जाण्याचीमहाराजांची कल्याना माज त्यांच्या पूर्वतयारीवरून आग्न्यात तयार करून घेतल्याचे दिमूळ येते. महाराज आपल्या वरोवरच्या मराठी साथीदारांमह नरवरपासून पुढे मटकले तेव्हा नरवरच्या मोगली डाणेदाराला महाराजांनी आपल्याला मिळालेली, दधिणेत घरी जाण्याची परवानापत्रे

दाखवली. त्या ठाणेदाराने महाराजांना सोडून दिले. ही पत्रे म्हणजे महाराजांनी तयार करून घेतलेली बनावट परवानापत्रे होती.

महाराज आस्याहून एकदम दक्षिणाच्या मार्गाला न लागता ते उलटे उत्तरेकडे म्हणजेच मधुरेकडे दौडत गेले, ही त्यांची दौड एकूण ६० किलोमीटरची होती. मधुरेत मोरोपंत पिंगळे यांची सामुरवाढी होती. मोरोपंताच्या पक्कीचे वंशु तेथे राहत होते. महाराजांना ते माहिती होते. राजमहापर्यातची दौड चिरंजीव शंभूराजांना मेणणार नाही, म्हणून शंभूराजांना मोरोपंताच्या मेहुण्यांच्या घरी लृपवून ठेवायचे आणि आपण मराठीमुळूखाकडे नंतर दौडायचे हा महाराजांचा आराखडा होता. त्यामुळे महाराजांची दौड १३० किलोमीटरने आणि बेळ जवळजवळ दहा तासांनी बाढणार होती, तरीही शंभूराजांच्याकरिता त्यांनी हे महागाईचे वणित पत्करते. मधुरेपर्यातचा प्रवास ऐन काळोक्या राती दीडत करावा नागला. शंभूराजांचे वय यावेळी फक्त नऊ वर्षांचे होते. या नऊ वर्षांच्या मुलाका मोरोपंताच्या मेहुण्यांच्या स्वाधीन करून महाराज अशी त्वरित दक्षिणाच्या मार्गाला लागले. शंभूराजांच्या सांगाती महाराजांनी बाबी सजेराव जेंडे देखमुळ यांना ठेवले. दक्षिणाची दौड सुरु झाली. महाराज नस्वरात्रा पोहोचले, तेचे मोबालांचे लक्जरी मस्तीचे ठाणे होते. या ठाणेदाराची महाराजांनी मुढाम धावती भेट खेती. त्यांनी आपल्याजवळची दस्तके (परवानापत्रे) त्याचा दाखवली. ठाणेदाराला प्रत्यक्षिताबीराजांना पाहून काय वाटते असेहे ? तो भयंकर सीवा, आपल्यासमोरणाचंचवीम मराठी मैनिकांनिशी उभा आहे, याची प्रत्यक्ष प्रचिनी त्या ठाणेदाराला स्वप्रासारर्थी वाटली असेहा नाही। तो विस्मित झाला ? चौंधळला ? भारावला ? शणभर धावरला ? तो भयंकर सीवा आपल्याला दस्तके दाखवून आपल्या परवानगीनेच जातो आहे. या मुख्य जाणीवेने आनंदला ? काय झाले असेहा त्याचे ? त्याने महाराजांना पुढे बाष्याम म्हणजेच झपाठ्याने एसार होण्याम मोरुया आदवशीररितीने परवानगी दिली.

महाराज नरवरवरून निमटले, ते स्वतःहृत या ठाणेदाराला दम्तके दाखवून पसार झाले. यात त्वाचा मिन्हिकल, घटेखोर म्बभाव दिसून येतो. ही थट्टा प्रत्यक्षांौरंगजेवानीच होती.

तरोच झाले. महाराज दि. १३ ऑगस्टला संध्याकाळी पसार झाले. त्वाचेली त्योन्ह्या शामियान्यात हिरोजी कर्जद स्वतः 'महाराज' म्हणून शाल पांघरून झोपला, सुमारे पाच-महा मावळे चिंताग्रस्त चेहऱ्यानी भोवती होते. थोड्याचवेळाने चिंताग्रस्त चतुर उठले अन् शामियान्याच्या दारावर असलेल्या मोगली पहारेकन्यांना 'आम्ही महाराजांची औपध्ये आणावयाम जातो' असे सांशून बाहेर पडले. अशा प्रकारता जीपधालाठी जाण्यावेळ्याचा रिवाज रोजच चालू होवा. त्वामुळे हे लोक जात आहेत, ते नेहमीप्रमाणे ओपद्य चेऊन परतही येणार आहेत अणी स्वाभाविकच पहारेकन्यांनीकल्पना झाली.

आणखी बोऱ्या बेळाने हिरोजी कर्जद भोगले हा तकूच पलंगावरून उठला. त्याने याहीपाईमरीत गंभतत केली, त्याने त्वा पलंगावर कोणीतरी माणूस (म्हणजे शिवाजी महाराज) झोपणा आहे असे भागाबे म्हणून उथावी एक छोटेसे बाटोडे ठेवले. मध्ये लोड ठेवला आणि पावान्वा बाजूना दोन जोडेड उमे करून ठेवले आणि यावर शाल पांघरकी. अगदी साधात शिवाजीराजे गाढ झोपन्यासारखे बाटावे.

अन् स्वतः तंबूच्या बाहेर निघाला. त्याने दारावरच्या पहारेकन्यांना माळमूदपणे मांगिलाले वी, 'मध्या माणामं औपध्य आणावला गेली, ती अनुन का येत न्हाईत, ते पाहून येतो' हिरोजीही निमटला. आता त्या शामियान्यात

कोणीही

नस्हते,

सरक्केपमार!

दुमरा दिवस उनाडला आणि बोभाटा झाला. एकच कल्लोळ उसळला. फौलादखानाला तंबूत चिटपावळही दिसले नाही. पलंगावर एक बाटोडे, एक बोड आणि दोन जोडेशाळीखाली गाढ झोपलेले आढळले. ते पाहून फुलादखानाची काच अवस्था आलीअसेल? तो विरघळला वी

गोठला ? त्याला शिवाजीराजांचा आणि औरंगजेबाचाही चेहरा आलदून पाळटून दिमु लागला असेल का ? आपण जिवंत अमृनही ठार झालेलो आहोत याचा माझात्कार झाला असेल का ? केवळी फजिती ! एवढ्या प्रचंड पहाड्यातून अचेर तो सीवा आपली थट्टा ककन पसार झाला. आता त्याझीरंगजेबापुढे जायचे तरी कसे ? त्याला सांगायचे तरी काय ? काय अवस्था झालीअसेल फुलादवानची ? औरंगजेबाचे भयंकर कुर जालवादही हे मार समजाल्यावर खलबळतून , पोट धरून हसले असतील

रांगणा गड स्वराज्यात आला अन् महाराजही स्वराज्यात आले

महाराज निसटल्यापामूनजवळजवळ १२ तासांनी फुलादवानाला हा भयंकर प्रकार वधात आला. रामसिंगला धावत जाऊन फुलादवने ही भयंकर वार्ता सांगितली. त्यावेळी रामसिंगने त्वरित उझारलेले एक वाक्य एवा पवात मापडले आहे. रामसिंगमहानाला , 'शिवाजीराजे गायब जाले ? पण सारी जवाबदारी तुमच्यावरने होती. 'या क्षणी शिवाजीराजांनी आघ्रह घरून जमानपव आपणांम वा रद्द करावयास सांगितवे, याचा बोध रामसिंगला आला. नरवरच्या ठाणेदाराने आग्नेय बादभाहाकडे पव पाठ्यून कळवले की , 'हुंकर , जिन्नेहलाही बादशाहीन्या हुक्म पावला. परवानापव (दस्तक) असणाऱ्यांनाच दक्षिणेकडे जाऊ यावे. इतर कोणालाही जाऊ देऊ नवे, या आपल्या हुक्माची अमलबजावणी मी आधीपामूनच करीत आहे. कोणालाही दस्तकाशिवाय आम्ही जाऊ देत नाही. त्यांच्यापाजी बादशाही परवानगीचे दस्तक होते. महणूनच आम्ही त्यांना जाऊ दिले. नाहीतर त्यांनाही झटकाव करणार होतो.

ठाणेदाराचे हे पत्र औरंगजेबाला मिळाले. तो सुख्ख झाला. काय बोलणार ? एक प्रकारे ठाणेदार या पत्राने बादभाहाला ककवत होता की , हुंकर आपण काळजी करु नये. आपल्या दस्तकाप्रमाणेच

शिवाजीराजांना आम्ही सुखरुप मार्गीर लावले. सुधे झालेल्वा औरंगजेबाने ठाणेदाराच्या पत्रावर

फक्त तीन अशारात फासीर्मध्ये स्वतः शेरा मारला आहे, 'नरवरचा हा ठाणेदार वेषकृक आहे.'

औरंगजेबाने तावडतोब आणा शहरात लाकर घाटले आणि शहराची कमून झाडाळडती शुरू केली.

त्याला एकच आणा वाटत होती की, तो सीवा नक्कीच आगमातच लपूनदमलैला असेल, तो या

झडतीत सापडेल. ही झडती तीन दिवस (१८ ते २० ऑगस्ट १६६६) सतत चालू होती. सीवा

सापडला नाही. पण दुर्दैवने दि, २० रोजी महाराजांचे दोन वकील सापडले, रघुनाथ बल्लाळ कोरडे

आणि नवंबर कोनदेव डवीर हे योन्हीही वकील कसे काय सापडले कोण जाणे. पण या दोघांचे

औरंगजेबाने महाराजांच्या वद्दल एका अक्षरानेही माहिती सांगिवली नाही. हे निश्चावानचारित्र्य कसे घडले

याचा आवृत्त्या युवकांनी अभ्यास केना पाहिजे. त्यातूनच आपल्या आजम्या टिंबडी स्वराज्याचे कडये

नावशिक उंमे गहणार आहेत.

औरंगजेबाने महाराजांचा शोध घेण्याचा सतत प्रयत्न केला. पण तो अर्थ नेवा. महाराज आणि

त्यांचे सर्व सीमटी स्वराज्यात येऊन पोहोचले. अडकले फक्त दोन वकील, ते हाल सहृद करीत होते.

औरंगजेबाने दक्षिणेत दिलेश्वानाच्या ढावणीत असलेल्या नेताजी पालकराग तावडतोब कैद करून

आग्राम पाठवण्याचा गुप्त दुकूम दिलेश्वा पाठवला. काम्तविकनेताजी शाही चाकर वनला

होता. महाराजांच्या मुदकेजी त्याचा काहीही संबंध नव्हता. तरीही त्याला दिलेश्वने शाही दुकुमाप्रमाणे

धारहरव्या विल्यात अचानक कैद केले. त्याच्याबरोबर त्याची एक वायको, मुलगा जानोजी

आणि कपका कोंडाजी पालकर यांनाही कैद करण्यात आले आणि आग्राम रवाना करण्यात आले,

यद्याचे तेल बांध्यावर.

या सर्व पालकरांना वादिशाहाने वाटवले. नेताजीचे नवे नाव टेवण्यात आले मोहम्मद मशीद

कुलीचान. महाराज मुदल्यापासून पंचविमाळा विचशी (१२ सप्टेंबर १६६६) राजगडास येऊन

पोहोचले. हजार दिवाळी दसऱ्यांचा आनंद राजगडावर राजापूरज्या मंगेशारखा एकदम उसकून आला.

त्या आनंदाला सीमा नव्हती. याबेळी घडलेली एक गोष्ट अत्यंत महान्वाची आहे. महाराज आग्नेयाहून सुटले १३ ऑगस्ट रोजी. त्याच्याआधी दोनच दिवस, म्हणजे १५ ऑगस्ट रोजी जिजाऊ नाहेवाची मैन्य पाठाठकून कौल्हापूर परगण्यातला गंगाजा गड हा किल्ला आदिलशाहीकडून विकून खेतला होता. ही घटना केवडी विलक्षण आहे? शिवाजीराजे मृत्युज्या दाढेत आग्नेयात असतानाच इकडे महाराष्ट्रात त्यांची आई आणि मावळी सौगडी एक अवघड मोहीम करते करीन होते. महाराज महा महिने स्वराज्यात नव्हते. ते मृत्युशीर्च आग्नेयात जणू लपेडाव खेळतहोते. या कालखंडात स्वराज्यातील बीतभरही भूमी शबूच्या ताच्यात गेली नाही. एकही फितुर निर्माण आला नाही. कारभार वेशिस्त नाही. उलट स्वराज्य एका जवरदस्त किल्ल्याने बाढलेच. राष्ट्रधर्माचा हा मूलीमेंत साक्षात्कार.

या सात्या प्रकरणात मिर्जाराजे, कुंवर रामसिंग व त्यांचे कुटुंब संयोग औरंगजेबी कोपात भाजून निघाले. या सात्या प्रकरणाचा शळ्या बगून मिर्जाराजे बळाणपूर येथे मरण पावले. औरंगजेबाने उदयराज मुळी याच्यामार्फत मिर्जाराजांवर विषप्रयोगकरून त्यांना डार मारले, असा कीरतमिशने उदयराजवर आरोप केला. उदयराज स्वतः श्रमितर करून मुसलमान झाला. रामसिंगना बादशाहाने दरवार थेंद केला.

एवढे मगळे होऊनही रामसिंग बादशाहाचा निघावंत मेवकच राहिला! रामसिंग मंसूतभायेचा पंडित होता. यावर अधिक भाष्य काय करावे?

राजाची आई ती प्रजेचीही आईच

राजगड आनंदाच्या डोहात दुंबतहोता, माझ्या मावळांत आनंदाचे तरंग उमठत होते, याच काळात एक कहा घडली, गुंत्रण मावळात (ता. बेळहे जि. पुणे) तांभाड नावाचं पक्क गावआहे, महाराजांचा एक शिलेदार विठोजी नाईक शिळमकर हा या गावचा, महाराज आम्याला गेले त्यावेळी त्यांच्या मांवियालीत हा विठुजीही होता. तोही आम्यात अडकला, तसाच तोमहाराजांच्या मांवाती सुटलाही, पण मग्ळे सुखरूप आले, तोही आला, राजगडावर जमा आनंद उफाळला तमा विठुजी आपल्या घरी सुखरूप आल्यानंतर त्याच्या घरीही आनंद उफाळला. महाराज बहुदा याच आठवड्यात प्रतापगडावर भवानीदेवीच्यादर्शनास मेले, त्यांच्यावरोवर विठुजी चार दिवसांनी मग्ळे परतले, विठुजीही आपल्या घरी परतला आणि चकितच झाला, सगळे घर आनंदात इलतहुलतहोतं. म्हानाम्यांपासून रांगत्यांपर्यंत सगळेच आनंदात होते, विठुजीला जाणवले की, हा आनंद काहीतरी बेचला आहे. अनु मग परात बडिलधान्यांकदून त्याला नमजलं, की विठुजीच्याचक्षाकल्या लेकीच लगीन बडिलधान्यांनी गेल्या चार दिवसांत ठरवून टाकले, नवरामुलगा चांगला तालेबार कुळातला. देखणा, नाव म्हादाजी नाईक पाणसंबळ, वापाचं नाव गोमावी नाईक. महाराजांचा तो उनव्या हाताचा सरदार, अशा तालेबार घरांत विठुजी शिळमकराची लेक लक्ष्मी म्हणून, म्हादजी नाईकाचा हात धरून प्रवेशार्थ होती, दोन्हीशहऱ्या बडिलधान्यांची लगीन बोलणी जाणी होती. पण कुळ लागायचं होते, सुपारी कुटायची होती. विठुजी नाईक घरी येण्याची बाट होती. विठुजी नाईक आला, त्याला हे सारे समजावे, तोही जानेशला, सुखावला, घरच्यांनीत्याला सांगितले. 'विठुजी, मुलांकडची माजसं चारमहा दिवसांनी पोगीना कुळ लावायला येणार, सुपारी कुटणार तवाच नगमाची लिंगीयिती ठरवायची, मांटवाची मुहूर्तमेंद, हल्दी, माथरगुडा आणि वाकीचे सोपस्कर हेही उरवायचं.'

विठुजी सुखावला. तरीही त्याचा चेहरा चिंतावला.

आठ दिवसांनी नवरदेवाकडीची बुजूळाच्या माणमं अनु गुरुजी हे मारं उरवायला विठुजी नाईकाच्या घरी येणार होते. एण दोन दिवस आधीच विठुजीन पाहायाना सांगावा धाडला की, 'जरा कामाची अडचण आहे, आपण लगीन सुपारीसाठी मागाहून आठ-दहा दिवसांनी यावा.'

पाणसंबळ पाहण्यातीली मानले. अस्ती अडचण माणसांना सुपारी दहा दिवसांनी फोटू.

दोन्ही घरी आनंद, सदा सारवण, आया-वायोची आणि करवर्ण्याची गोड वर्दळ, पण विठुजी मात्र चिंतावलेला.

हे ही दहा दिवस सरत गेले. अनु विठुजीन आहायाच्या परी पुन्हा हात जोडून सांगावा पाठविला की, 'पाहुणे, जरा अडचणीन खोलांबलोय. घोडं आठ दिन आणवीन थांवावे.'

पाहुणे सांगावा ऐकून जरा खवकलेल. खरं महेजी मुलीच्या बाजून वापान जातीन येऊन बोलायना हवे. लग्नाची लिंये धरायचा आश्रव करायला हवा. एण मुलीचा वाप नुस्ते सांगावे पाठवतोय. अनु लगीन लिंये पुढे पुढे इकलतोय का? ही काय रीत झाली?

अनु आणवीन एकदा झाले. मग मात्र चारचीआत कुजबुज सुरु झाली की, असे जाकरतायत विठुजी नाईक? गोमाजी नाईक पाणसंबळमुद्दा कसंतुगे झाले. एण त्यांचे मन खानदानी. गण राहिले. पण एकदा भेसीवाच्या पाशवर अनु चायदीच्या मदरेवर माणमं कुजबुज झागावी की, ती काय यावती क्हय? पाण्यात पडलेला तेलाचा थेंव जसा सईकन पसरतो, तर्म झाले.

अनु विठुजी नाईकाची ही वाकटी चाल राजगदावर जिजाऊसाहेबाच्या कानावर वेळी कुणीतरी कुजबुजलंच, आऊसाहेवांच ढोकं पांढऱ्या केसाखाली जरा काळजावलं, न्यांनी गुपचुप विठुजीला चोलावू पाठवलं.

आऊसाहेबाचा निरोग आला. विठुजीन मन जरा धमकावलंच. कशापायी हुकुमावलं असल आऊसाहेवाने?

गडावर विठ्ठी दोन्ही हातानी मुजरे घालीत आऊसाहेबांच्या पुढे गेला. आऊसाहेबांनी महटले, याचं याचं नाईक आणि आऊसाहेबांनी जरा काळजीच्या खालच्या आवाजात विठ्ठीला पोरीच्या लग्राचं पुसलं, का लग्राची तीथी धरत न्हाईस? लग्रासारखी गोष्ट, चारचौधात त्याचा चारतोडी कालवा होऊ नवे, बाळा, लौकीकाला वरं नाई. विठ्ठीचिंतावलेल्या आदवीनं, 'जी' म्हणाला, नक्की तीथी धरतो म्हणाला.

पण देही चार दिवस गेले, त्यामुळे आता मात्र पाहुणे पाणमंबळ जरा मनातनं विषइलेच, विठ्ठी नाईक शिळमकर देशमुखांना आपली लेक आमच्या पाणमंबळ घरात आयची नाही का? लवीन मोडावचंय का?

अन् आऊसाहेबांनाही हे मुन्हा समजलं. त्यांनी तावडीचा हुक्म फेकला अन् विठ्ठीला राजगडावर बोलावू पाठवलं. विठ्ठी आला, आऊसाहेबांच्या पुढे अपराधासारखा आला, आऊसाहेबांनी त्याला रांगे रांगे कारण पुसलं. विठ्ठी कमावसा कमनुसा बोलत आऊसाहेबांना म्हणाला, 'आऊसाहेब, कमं सांगु? लग्रासारखी गोष्ट केवडी भाग्याची पाणमंबळांसारख्या तालेबाराच्या घरात सून म्हणून माझी लेक जाणार ही केवळीभाग्याची गोष्ट, पण कमं लवीन करू? थरी काय काय थी न्हाई. आग्न्याला जाण्याच्या आशी दिलेऱ्यान मोगलाची स्वारी गुंजण मावळापर्यंत आली. मारं मावळ तुटवून काढलं त्यानी, मार्यानाश केला, आला थरी कायची न्हाई. लग्रात पोरीच्या अंगावर खण्डोळी तरी घालायला हवी, चार पाहुणी येणार काय करू? सावकारवी गवसेना, त्यांचंही मोगलांनी तलपट केल, कमं करू आऊसाहेब? पोरीच्या वारीगाला दोरांपुरा पडतोय.'
अन् मग आऊसाहेब आणखीनच रागावल्या, अरे विठ्ठा, हे मला सांगता येऊ नये कातुला? मी इथं गडावर कशासाठी वसलीय? का नाही बोलावान? अरे तु या घरातला ना?
विठ्ठीनं घरची रिकामी भांडी आऊसाहेबांच्या पुढे कधी वाजवली नाहीत हे ही खरंच कारण आपल्या म्हातारीला किती त्रास आयचा?

आजमाहेवांनी कारभारी कारकुनाला हाळ मारली. कारकुनाचं नाव नारोजी अंवंक आणि म्हटलं नारूजी, आपल्या विठुनीच्या घरी लेकीचं लगीन निघाऱेय, लग्नाला जेवण जेवडं लागते, ते तावडतोब तांबाइच्या शिलमकर वाढवात गडावरुन पौहोचते करा.' अशी होती राजाची आई, असा होता राजा आणि अशी होती प्रजा, लगीन वाजत गाजत सारं झालं. या विठुजी नाईक शिलमकराला एका पत्रात स्वतः शिवाजीमहाराजांनी लिहिलेय, 'विठुजी नाईक, तुम्ही तर आमच्या बुद्धवातल्यामारखेच, '

मराठी माणसांची अशी राजाशी नातीगोती होती

आस्थानंतरचे राजकारण

महाराज आस्थाच्या केदेत आजारी पडले होते. ते आजारपण खोट होतं. पण आस्थाहून परत आस्थानंतर याच महाराज खरेच आजारी पडले. अतिथमामुळे हे आजारपण महाराजांच्यावारुपाला आलं. पुढे जवळजवळ तीन आठवडे (मर्नेंद्रवर १६६६ इतराष्ट) महाराज पडून होते. आजारी पडलेल्या महाराजांनापाहण म्हणजे दुमिर्लंब इर्दन.

महाराजांच्या अंगात उवर होता. पण त्याच्यावरीवर डोक्यात चिंता होती की, माझा लेक अनुन मधुरेहून परतलेला नाही, दुमरी चिंता त्याहून भयंकर होती, माझे दोन भाऊ औरंगजेबाच्या दावेखाली अटकाले आहेत. हात सोमताहेत ते कमे मुटील ? केवळा मुटील ? अंवंक सोनदेव दबीर आणि रघुनाथ बल्नाळ कोरडे हे महाराजांने दोन वकील २० ओंगम्स्ट, सोमवार १६६६ या दिवशी आसा शहरात फुलादवान कोलवालाने केलेल्याजादामदतीत सापडले, कैद आले. या दिवशी अमावस्या होती, हे दोनही वकील जणू यमदुतांच्या हाती जिंवत गवसले गेले, मग त्यांचे जे हात आले ते पाहून प्रायश्चित्त यमराजांनी काळवळले असतील.

हा तेच्हा त्यातील हालाचा एक औरंगजेबी प्रकार. वा दोघांना नाकडी खोड्यात करकून आबळण्यात आले, हे सर्व हाल शिवाजीमहाराज कमे गेले, कुठे गेले, कोणत्या मार्गानी गेले याचा शोध केण्यासाठी कुलादक्षानाने चालवले होते. वा दोन्ही बकिलाच्या नाकाच्या पाळव्या चिमट्यात धूरुन त्याची ढोकी वर करण्यात आली. मीठकालविलेल्या गरम पाण्याच्या पिचकाऱ्या नाकपुळावत घालण्यात आल्या आणि त्या पिचकाऱ्यातील पाणी जोराने त्याच्या नाकात मारण्यात येत होत आणि इतर प्रकारे तर अनेक हाल, छळवणूक,

या दोघांची सुटका कशी करता येईल, याची चिता महाराज करीत होते. महाराजाचे स्वतःचे आजारपण हळूहळू ओसरत गेले.

याच काळात महाराज राजगडावर येऊन पोहोचल्याच्या म्हणजेच त्यांच्या आम्बाहून सुटकेच्याही खबरा साऱ्या देशभर पसरल्या. गोप्याचा पोर्टुगीज गव्हर्नर होता नुआव नुनिम द कुंज कोंदि द सांगिनेंति, याने पूर्वी॒॑ महाराज आम्बात केंद्र अडकाऱ्याचेकळण्यानंतर लिम्बनावा आपल्या पोर्टुगीज वादशाहाला एक पत्र लिहून कळविले होते की, 'तो शिवाजी आम्बास गेला असता औरंगजेबाने त्याना केंद्र डांवले आहे. (दि. २५ मे १६६६) तो आता खंडीही सुटप्पाची शक्यता नाही. औरंगजेब शिवाजीनामरेगर्यंत केंद्र ठेवील किंवा ठारच मास्न टाकील. 'ही गोष्ट पोर्टुगीजांना आनंदाचीच बाटत होती. कासण त्यांचा मर्याद मोडा शवू होता शिवाजी राजा.

पत्र हे पत्र लिम्बनाला पोहोचायच्या आतच महाराज १३ ऑगस्ट १६६६ रो मुढले, ही गोष्ट या पोर्टुगीज गव्हर्नरलाही काळी. तेच्हा तो खळव झाला. (हुंदीही आला) त्याने लिम्बनाला आपल्या पोर्टुगीज वादशाहाला यावेळी एक पत्र पाठविले आहे. त्या पत्रात मांगिंते वव्हरेने लिहिले आहे की, 'तो शिवाजी औरंगजेबाच्या केंद्रानमरेपर्यंत नुटण्याची शक्यता नाही, असे मी पूर्वी॒॑ आपणास लिहिले. परंतु तो शिवाजी ब्राह्मण काही उमलवरीकरितीने केंद्रान मुटला (आणि स्वतःच्या गडावर येऊन पोहोचलादखील) आहे की, इकडचे सारे जग आवश्यक थळे झाले आहे. खरोवर हा

शिवाजी महाजे एक विलक्षण माणूस आहे. त्याची तुलना जर करायचीच असेल तर ती अलेक्झांडर वि
ग्रेट किंवा ज्युलियस सीजर पांच्याशीच करावी लागेल, हापोतुर्गीन शत्रुघ्ना
शिवाजी महाराजांच्यावहूलचा अभिप्राय आहे.

महाराज याचबेळी महाजे आंकटोबर १६६६ मध्ये हवापालट करण्याकरिता म्हणून म्हणजेच
विथांतीकरिता म्हणून सावंतवाडी आणि पणजी यांच्या पूर्वला ऐन सहायीच्या राखेत, एक
अतिअवघड किल्ला आहे, त्या किल्ल्यावर गेले, ते म्हणताना विथांतीकरिता जात आहेत, असे म्हटले,
पण प्रत्यक्षात पोतुर्गीजांची मत्ता गोऱ्यातून उखडून काढ्याची योजना आण्याचाठीच या
मनोहर गडावर आने होते, यात शका नाही.

हा वड पोतुर्गीजांच्या उत्तर मरहदीवरती घनप्रोर जंगलात आहे. महाराजांची तुलना सिंकंदर आणि
सीझर पांच्याशी करणारा सांगिसेति हाच याचेली पणजीस गम्हनेर होता. या वम्हनेरने महाराजांकडे
रामाजी कोठारी याच्यावरोबर आम्ह्याहून (किंदून सुदून) सुखकष परत आम्यावहूल मदिज्जेवे
पत्र आणि नजराणाही पाठविला. परंतु महाराज मनोहर गडावर येऊन राहिल्याचे रामाजीला नमजले.
त्याने मनोहर गडावर जाण्याचा प्रयत्नही केला. पण अवघड चाटा आणि घनदाट अरण्य पामुळे त्याला
या डोंगरी किल्ल्याचा मार्ग सापडला नाही. म्हणून तो पणजीस परत गेला.

महाराजांनी आम्यात केंद्र अटकलेल्या दृशीर आणि खोरडे या आपल्या दोन वकीलांच्या मुटकेमाडी
औरंगजेबाम एक पत्र लिहिले आहे, त्याचा मराठी भाषेतील तनुर्मा मापडला आहे. मंपूर्ण
पत्रक याचण्यासारखे आहे. ते मराठांच्या इतिहासाची माध्यं खंड आढवा यात छापवे आहे. आपण
वाचा.

त्यातील मुख्य विषय झसा की, 'मी आपली परवानगी न घेता आम्याहून निघून आलो, याचे मजा
वाईट वाटते, मी पूर्वीर्षमाजेच आपल्याशी नव्ह आहे.'

औरंगजेबानेही एकूण आपली परिस्थिती ओळखली होती. त्यानेही श्वेतक मोनदेव डबीर आणि रशुनाथ
बल्लाळ कोरडे या दोन वकीलांची दि, ८ एप्रिल १६६७ रोजीमुटका केली.
सुमारे नऊ महिने यमयातना नहन करत ते दोघे वकील सुटले आणि राजगडावर येऊनपोहोचले.
त्यांच्या भेटीने महाराजांना आणि महाराजांच्या भेटीने त्यांना काय वाटले असेल ? येथे शब्द
थवक्तात. प्रेम ना ये वोलता , ना सांगता , ना दाविता , अनुभव चित्ता चित्त जाणे!

पाखरे परतली

आस्याला महाराज नेते त्यावेळीश्यांच्यावरोधर जास्तीत जास्त तीनशे माणसे अमल्याची नोंद आहे. ही
तर्व गंडली सुटून सुखरूप परी आली. पातीलएकही माणून उगावला नाही. एकाही माणसाने उगा
दिला नाही. असेत विश्वास, धाइसी, कषाळ आणि निष्ठावंत असेच हे तीनशे सींगडी सांगाती
होते.फितवा छितुरीची खंकागुदा येत नज्हती. घडलेही तसेच. असे नहकारी असतात तेच्हा पर्वतप्राय
प्रवंद कायें. गोवर्धनामारुदी वरंगलीवरही उचलवी जातात.

आग्ने प्रकरणात घडलेल्या एका गोटीची नोंद गमतीशार आहे. नऊ त्यांच्या चुवराजांमाजीराजांना
महाराजांनी मधुरा येचे 'मधुरे' या आडनावाच्या चुंदुवात ठेवले.मंभाजीराजांच्या सांगाती वाजी
सज्जराव जेघ देशमुख यांनाही ठेवले, कुणाला मंशय येऊ नये म्हणून या मधुरे कुंदुविवांनी 'हा मुलगा
आमचा भाऊ आहे' असेच वेळप्रसंगी म्हणत राहिले. शंभूराजांना त्यांनी जानवे घातले आणि धोतरही
नेमविले. हे मधुरे कुंदुव मोरीपत पिंगल्याचे मासुरवाड होते. बघरीतुन काही कथा ही
नोंदलेल्यामापडतात. निदान महिना मत्वामहिना शंभूराजे मधुरे यांच्या घरी राहिले. या काळात
कोणा मोगत अधिकान्यांना मंशय आला म्हणे की, हा लहान मुलगा यांचा कोण तेच्हा कृष्णाजीपतं
मधुरे यांनी उत्तर दिले की, 'हा आमचा भाऊ आहे' तेच्हा या मोगल अधिकान्यांनी म्हटले, की एका

ताटात जेबाल ? तेज्हा मधुरे यांनी 'होय 'म्हणून एका ताटात दही पोहे शंभुराजांबरोबर खाल्ले म्हणो!

ही कथा चरी अमो वा खोटी अमो , पण शिवाजी महाराजांची माणमे कोणत्या विचारांनी आणि आचारांनी भारावलेली होती , याची शोतक तसीच आहे.

मेंमाजीराजे यांना येऊन मधुरे बंधु नंतर मुख्रूप राजगडला येऊन पोहोचले, दिवम होता २५ नोव्हेंबर १६६६. महाराजांनी या मधुरे बंधूना 'विकासराज' असा किताब दिला, यात्र नवं काही आले.

महाराजांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची अठरापगड संघटना एखाद्या चिरेवंदी किळ्यासारखी बळकट आणि अविक्षय बनली. त्यातुनच हे नार्वंभीम हिंदवी स्वराज्य छत्रचामरानिशी उमे राहिले.

महाराजांच्या बरोबर अनेक प्रकारची मंडळी होती, त्यात परमानंद गोविंद नेवासकर या नावाचा एक विद्वान संस्कृत पंडित होता. तो संस्कृत कवीही होता. महाराज त्वाल्लामाथूरंतांसारखा भान देत. आग्न्याहून सुटायच्या आधीच महाराजांनी या परमानंदाना महाराष्ट्राकडे पाठविले. त्याच्यापाशी परवानापत्र होते. पण नंतर आठवडाभगतच महाराज आग्न्याहून निमटले. नवंत्र एकच कल्पोल झाला. त्यावेळी हा परमानंद आग्न्याहून राजस्थानमागेर इक्षिणेकडे येत होता. तो दीरा या नारी अचानक जयपूराच्या राजपूत (पण मोरकी सेवेत असलेल्या) मैनिकांच्या हाती गवसला. त्यानीत्याला अटक कल्पन ठेवले. या अटकेचासी कारमा ओभाटा झालेला दिसत नाही किंवा होऊ दिला नाही. यावेळी दक्षिणेत धारक जवळ असलेल्या मिर्जाराजांना परमानंदाच्या अटकेची बातमी समजली. तेज्हा मिर्जाराजांनी हुक्म पाठविला की , शिवाजीराजांच्यापरिवारातील या परमानंद कवीस अगदी मुख्रूप जाऊ यावे. (म्हणेच पोहोचवावे) त्याप्रमाणे परमानंद कवी मुख्रूप सुटवा. तो बहुदा या प्रवासात वाराणसी येथे जाऊन आला असावा. त्याने लिहिलेल्या 'अनुपुराण' उर्फ 'शिवभारत' या शिवचरित्र यंथात असे महाटले आहे की , 'काशीतील पंडितांनी शिवाजीराजांचे चरित्र माझ्या तोडूनऐकण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्याप्रमाणे मी हे शिवचरित्र कथक केले. 'प्रणिपत्यप्रवधामि महाराजस्य धिमतः चरितं शिवराजस्य भरतस्येव भारतम्' हे प्रथम शिवचरित्रकथन यावेळीच

काशी वेदे घडले असावे, असा साधार तर्क आहे. परमानंद नंतर स्वराज्यात मुम्बळप पोहोचला. तो रायगड जिन्हातील पोलादपूर या गावी राहत असे. त्याचा जीवनक्रम अध्यात्ममार्गीर होता. त्याचा पुढे मृत्यु काढी झाला ते माहीत नाही. परंतु त्याची समाधी पोलादपूर या गावी आहे. पोलादपुरात परमानंदाचा एकमठ्ठी होता. परमानंद गृहस्थाशमी होता, त्याच्या मुलाचे नाव देवदत, तोही कवीहोता. त्यानेही लिहिलेले काळ्या रिसायतकार सरदेशाई यांनी प्रसिद्ध केले.

आग्न्याच्या केदेत अमताना महाराजांनी रामसिंहाकडून सुमारे ६५ हजार रुपये कर्ज घेतले होते. ते महाराजांच्या मुटकेच्या आधीच. राजघडच्या खजिन्यातून एका रकमेनेमिळाराजांच्या प्रतिनिधीमार्फत परत करण्यात आले. या सर्वांना अवश्यारावरून आपले शाजी, सामाजिक आणि राजनीतिक आचरण शुद्ध ठेवण्याचा महाराजांचा निश्चह दिसून येतो

मुसंस्कृत राजाचे दर्शन

महाराजांचं मन वेवळ राजकारणावरच केंद्रित नव्हत. इतरही अनेक विषयांत ते नेश चालीत होते. त्यांना स्वतःनासंस्कृत आणि कासीर् वा भाषा वेत होत्या, असे म्हणण्यास ठाम पुरावा नाही. पण त्यांना या भाषांचं महत्त्व नक्कीच चालत होत. कासीर्, इंग्रजी, किंरंगी इत्यादी परकीय भाषांची गजकारणाकरिता जाणती माणसे जवळ ठेवत. गरजेन्च होतं. त्याप्रमाणे मुल्ला हैदर उर्फ काझी हैदर, सोनो विश्वनाथ दत्तीर, रघुनाथपंत कोरडे, अंबेकरपंत दत्तीर इत्यादी कासी जाणकार महाराजांच्या पदरी होते, त्यातील बहुतेक मर्वानीच राजकीय कामगिर्या उत्तमरितीने पार पाढलेल्या आहेत. या मर्व वकीलांचा परवाऊयांशी मतल मंदंध येत होता. पण कोणी लाच खाली आहे वा स्वराज्यदोह केलाय असे उदाहरणनाही, कक्ष एकच मनुष्य जरा वेगळा निघाला, तो म्हणजे वरीज मुल्ला हैदर. हा फारमनवीम वकील अस्यात बुद्धिमान आणि महा कारस्थानी व चतुर होता, पण

तो पुढे और गजेवाम जाऊन मिळाला. संस्कृत भाषेवर जसे महाराजांचे प्रेम दिसून येण्ठे तसेच आपल्या बोली मराठीवरही दिसून येणे. भाहीर, पौराणिक कथानके आणि तात्त्विक शास्त्रीय वैश्वलेषण करणारेपेंडित कवी महाराजांच्या आदराम पात्र होते. कवीद परमांनंद, जवराम पिंडे, शुद्धीराज व्याम, रघुनाथपंत अमात्य, वाळकृष्ण ज्योतिषी संगमेश्वरकर, केशव पंडित पुरोहित, संकरेण सकलकठे, कवीराज भूपण, शाळाभट्ट आदीकलत अनेक भाषाप्रभु महाराजांच्या चलवात होते. त्यात प्रत्यक्ष युवराज संभाजीराजे यांचीही गणना होती, युवराज शंभूराजे उत्तम संस्कृततज्ज्ञ लेखक होते. वरील यादीतील प्रत्येकाने एक वा अनेक गंथ लिहीले आहेत. युवराजांनीही दोन संस्कृत पुस्तके लिहीली आहेत. संभाजीराजांना शिक्षण देण्यासाठी उभाजी पंडित सा नावाचा शिक्षक नियुक्त करण्यात आलेला होता. संभाजीराजे यांनी संस्कृतमध्ये लिहीलेले एक प्रदीर्घ दानपत्र सापडले आहे. हे दानपत्र म्हणजे शंभूराजांचे खोडक्यान आत्मचरित्रन आहे. जयपूरच्या राष्ट्रमिंह कळुवाहन्ना त्यांनी लिहीलेली संस्कृत एवजे उपायक्षम आहेत. स्वतः शिवाजी महाराजांनी लिहीलेली म्हणजेच चिटणीमांनी लिहून खेळलेली अनेक पत्रे उपायक्षम आहेत. त्यांनी महाराजांचे भाषाप्रभुनंद आणि तर्कशुद्ध विचारगमरणी दिसून येले. लोकमाहित्याकडे ही त्यांचे प्रेमाने लक्ष होते, अज्ञानदाम शाहीराजी अफजलशाहानवधावरचा लिहीलेला पोबाडा आज उपलब्ध आहे. या अज्ञानदामाना महाराजांनी गौरवपूर्वक एक शेर मोर्म्याचा तोडा आणि एक जारीवंत घोडा अक्षीम दिल्याची नोंद आहे.

महाराजांची मुदा संस्कृतमध्ये आहे, त्यांनी चिकलेल्या आणि नव्याने बांधलेल्या अनेक किल्ल्यांना संस्कृत नावे दिली. उदाहरणार्थ प्रतापगिरी उर्फ प्रतापगड, चाकण उर्फ संग्रामदुर्ग, विंधुदुर्ग, मुवण्डुर्ग, शिवापट्टण आणि अशी अनेक, पदनामकोश म्हणजेच राजव्यवहारवोळ. आपल्या भाषेचे आणि आपल्या राष्ट्रीय संस्कृतीचे बहुतमहाराजांनी पुरेपुर ओळखले होते. संज्ञा बदलल्या की संवेदनाही बदलतात हे त्यांनी अनुक ओळखले होते. सामरक्षण्य, राजमंडळ, अष्टप्रधान, शस्त्रागार इत्यादी राज्यव्यवहारात वेणाऱ्या नियन्त्रितक्षण

अधिकात्यांची , बस्तंडूची आणि वालूची नावेसंस्कृतप्रचुर टेवलेली राज्यव्यवहार कोशात आढळतात.

त्यांने शिलालेखही मंस्कृतमध्ये आहेत. गणगावर विवेकमभा नावाची एक वास्तु होती, जाणकार शास्त्रज्ञांचा परामर्श बैज्ञानिकी आणि चर्चा चिकित्सा करण्यासाठी ही विवेकमभा होती.

स्वराज्यात सर्वच धर्माचा आणि कलाकारांचा आदर देवला जात होता. महाराजांने सर्वात महत्त्वाचे धर्मकार्य म्हणजे स्वराज्याला वाढक ठरणाऱ्या भाववधा लढी त्यांनीचाजूला सारल्या.

उदाहरणार्थ ममुदपर्यटन, स्वराज्यकाळात आमची व्यापारी गलवते मस्कतपर्यंत जात होती, पश्चिम समुद्रावर मराठी आरमाराचा दरारा आणि वर्चत्व होते.

या सर्व उपलब्ध पुरात्तन एकच गोष्ट निरर्थनास येते की, स्वराज्यातील प्रजा मुखी आणि निर्धारित असली पाहिजे. येथे कोणावरही अन्याय होता कामा नये. मुखीजनांचा सन्मान राखला पाहिजे. स्वराज्य नुसंस्कृत असले पाहिजे. याज्यकर्ता मुसंस्कृत असला की, हे जापोआपच पडत जाते. या वाक्यातील परंपरेशी समकामीन इतिहासकारांनी आणि प्रवाशांनी लिहून टेवलेल्या हजीकांनी बाचनीय आहेत.

ही राजनीती सान्याच आलमगीरांची होती...

राजकारणात औलखायची असतात शत्रूपक्षाकडील माणसांची मन, शत्रूपक्षाकडे घजिना किती आहे आणिशुद्धमाहित्य किती आहे हे समजावून घेण्यापेक्षाही महत्त्वाचे असते शत्रूपक्षाकडे माणसे कशी आहेत. औरंगजेव हा समजायला सर्वांत अवघड माणूस, अगदी खरं मांगायचं तर महाराज शिवाजीगाजे यांना मुद्दा आण्या प्रकरणात औरंगजेव समजला नव्हता असे महणावं लागेल ते फसले आणि औरंगजेवाच्याच कैदेत पडले, तेही त्याच्या घरी जाऊन, महाराजांना फसवण ही केवळी अवघड गोष्ट होती. पण शिवाजीराजांच्या वचनामुळे महाराज फसले, खरं महणजे मरणावं त्यांनी ओढावून येतले

होते. पण प्रतिमेची एकचाणक्यभरारी मारुल महाराज सुखरूप सुटले. आग्नेया जाण्यापूर्वीर्

मोगालांना द्यावे लागलेले तेवीस किल्ले आता वणू महाराजांच्या इयानी, मनी, स्वप्री विनवीत होते की, महाराज औरंगजेवाच्या मरमिनीतून तुम्ही सुटलात, आता तुम्ही आम्हालाहीसोडवा.

औरंगजेवाच्या इयानीमनी हेच किल्ले सतत आक्रोश करीत होते, सुटून परत मराठीस्वराच्यात जाण्याकरता. औरंगजेव आग्नेय वगून दक्षता घेता होता. तूर्त तरी तह कायम राखण्याचे वचन महाराजांनी औरंगजेवाला दिल होते, म्हणून समुद धोत होता, पण त्या शिवमामराच्या उठाशी अललेला ज्वालामुखी गडगडत होता. त्यानामीलाटोमारखा. औरंगजेवांची गृहम हालचाल त्याच्या मनाच्या आनन्द्या कण्यात चालू होती. म्हणजे त्याचे असे झाले, सिंहगड किल्ल्यावरती यावेळी (१२ जून १६६५पासून पुढीची चारवर्ष) औरंगजेव दिल्ली-आग्राहून लक्ष ठेवीत होता. यावेळी औरंगजेवाचा किल्लेदार सिंहगडावर होता सर्फराजशान, त्याचीच सिंहगडावरती किल्लेदार म्हणून दिलेऱ्यानाने आणि मिञ्चाराजांनी नेमणूक केली होती.

दोन वर्षे (१६६६ गोंकटोबरपर्यंत) तोच औरंगजेवाचा शेंडोंडा सिंहगडावर सोभाळीत होता. पण अचानक १६६६ च्या नोव्हेंबरात औरंगजेवाने उदयभान राठोड यालातातडीने दिल्लीहून सिंहगडाकडे रवाना केले, किल्लेदार म्हणून का ? का - तेसमजायला औरंगजेव नमजावून घ्यायला जागेल, वास्तविक हा सर्फराजशान अलिंगय शूर होता. कटवा, निघावंत सरदार होता, अन सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे तो मुसलमान होता, तरीही औरंगजेवाने त्याला काढून उदयभान राठोडला सिंहगडचा किल्लेदार नेमला. का ? सर्फराजशानपेक्षाही काही जास्त गुण उदयभान मध्ये होते ? होव, होते, तेच समजावून घ्यायचेत.

हा उदयभान राजपूत आहे याच नाव उदयभानसिंह राठोड असे आहे. अजमेरयासून सुमारे २५ किमीवर भिनाय या नावाचे एक ठाणे आहे, तो वा भिनायचा राहणारा त्याला दोन मुलगे होते. तरुण, विशनसिंग आणि किंगनसिंग. तारं घराणच दिल्लीच्यातज्जापुढे इमानदारीन

कमरेडतके वाक्लेलं, उदयभान मिंहगडावर किल्लेदार म्हणून आला. या मिंहगडाच्या वरोवर दक्षिणेला अवध्या २० किमीवर एक मिंह ठोळे बटारून बसला होता, त्याचं नाव शिवाजीराजा, मिंहगड आणि राजांचा राजगड असे नमोरासमोर जण आशमिंहगडारच्ये शेपटका आपटीत होते. म्हणजे उदयभानला मिंहगड किल्याचा किल्लेदार म्हणून बादशाहीनी जबाबदारी आपल्यावरच का सोपविली याची पुरेपूर जाणीव झाली. आजही आपण मिंहगडावरच्या वाळेकिल्यातीलण्ठाठीकोडणेश्वर महादेवाच्या देवळापाशी उर्भे राहून राजगडाकडे नजर टाकली तरजमा भास होतो की, आपल्या शेजारी उदयभान किल्लेदाराच उभा आहे वन् तोसारखा टक नाहून राजगडाकडे वयतो आहे. कदाचित उदयभाननीही मिंहगडावरील नेमणूक पाहून असू आपल्या कल्पनेत चित्र तरळते की, औरंगजेबाची लाडकी लेक जेवुप्रिना हीच वापाला विचारतीय, 'अब्जाजान आपण सर्फराजबानासारख्या नेकजात, बहादूर सरवाराना काढून या उदयभान राजपूताची त्या जागेवर का नेमणूक करत आहोत ? हा सर्फराजाच्यासमूहीचा आणि वफादारीचा अपमान नाही जा ? तो शाय कमी आहे उदयभानापेशा ?'

अन् मग आपल्या अभ्यासाकृत दिसणारा औरंगजेबही तिला उत्तर देताना दिसू लागतो की, ' नहीं वेटा सर्फराजबानाची बहादुरी कमी नाही. पण हम्सामच्या तळयावर सर्फराजबानापेशा बास्त निष्ठा आहे. उदयभान राजपूताची, असं, हे भोगली राज्य आपल्याला बिकाळंय आणि टिकाळंय या राजपूताच्यामुळेच, आणि पुढेही टिकणार असेल तरीही राजपूताच्यामुळेच, तो भर्यकर सीधा दिल्लीच्या या आलमगीरापुढे नजराणे येऊन आला, तो कोणामुळे ? मिर्जाराजे जयसिंगामुळे आणि आमच्या हातावर मृठभर माती देऊन पसार झाला तो कोणामुळे ? तो आमच्याच पळाफुलादबानामुळे दक्खिणेच्या इतिहासातही योद्दे भागे पहां याच सीधाजा शाय शहाजी भोसला आदिलशहाच्या केदेत पडला तो कोणामुळे ? तो वाजी घोरपडे मुझोळकर यांच्यामुळे आणि मुटला तो विजापूरी सरदार फतेखान याच्या चुकीच्या युद्धपद्धतीमुळे. फतेखानाचा सीवाने नाफ पराभव

केळा आणि शहाजी भोसला कैदेतून मुटला तर लक्षात ठेव वेटी, आम्हा आलमगीरीची राज्ये चालवात ती इशल्याच लोकांच्याइमानदारीवर आणि पराक्रमावर म्हणून आम्ही सिंहगडावर किल्लेदारी दिली आहे उदयभान राठोडला, सफेराजला कवडून

कोंडाण्याचा किल्लेदार उदयभानसिंह राठोड

अशी आपली समजूत आहे की कोंडाण्याचे नांव सिंहगड अमे ठेवले गेले ते तानाजी मानुसरे यांनी गड पेतला पण स्वतः तानाजी मारले नेले म्हणून, परंतु बस्तुस्थिती अभी आहे की, शिवाजीराजांनी कोंडाणा गडाचे नांव सिंहगड अमे ठेवले ते त्याही पूर्वीच. इ.स १६६४ च्या आधीपासूनच, म्हणून आपण त्याचा उल्लेख 'सिंहगड' याच नावाने करीत आहोत.

उदयभान राठोड हा सिंहगडावर किल्लेदार म्हणून दाखल झाला. त्याचा करडा, कठोर अंमल सुरु झाला, तो मुळचाच कूर किंवा संवापी स्वभावाचा असेल की नसेल हे माहीत नाही. पण सिंहगडाच्या राष्ट्रगदारीची जोशीम शिरावर आल्यावर तो भयंकर कठोरपणे बागत राहिला यात शंका नाही. त्यातलीच ही एक हकिकत पहा.

सिंहगडाच्या उत्तर पायध्वाशी घनदाट झाडी होती, अलकरवाडी, दोषटवाडी, डोणजे, खानपूर इत्यादी लहान-लहान खेडी विवुरलेली आहेत, एके दिवशी हा उदयभान किल्लेदार गडाच्या उत्तर तटावरून कठोर नजरेने पाहणी करीत फिरत होता. त्याचेच मोरच याहीरेकरी ठिकडिकाणी तटावर गमत घालीत होते, उदयभानने लक्ष तटावरून गडाच्या पायध्वाकडे गेले, तो टवकारून याहीरी समाप्यामारखा पाहू आगला, अन् त्याचे लक्ष गेले एका कोणा मगाडी खेडुताकडे, तो खेडूत घरच्या चुनीमाडी जळणम्हणून काढ्याकुक्या गोळा करीत होता, तो कुणी मगाडा मैनिक नव्हता, हत्यारवंद शिपाईही नव्हता, एक गरीव संमारी मराठा खेडूत, उदयभानचे लक्ष त्याच्यावर

गेले. गडावरुन तो ठिपक्यापवदा दिमला अनेल. पण उदयभानाने एकदम आपल्या पहारेकीमोगल शिपाशांना फर्माविले, 'पकडो ! गिरफता करो !' मोगली पहारेकी गडावरुन पुणे दरवाजाने गडावाहेर धावले. त्वांनी पायथा गाठला.ज्ञाडी-सूडपात घुमून त्वांनी त्या मराठी खेडुताला पकडले. तो खेडुत व्याकुळतेने सांगत होता, की मी गनीम नाही. मी गरीब आहे. घरासाठी सरपण वेचतोय. पण त्याचे ऐकतो कोण ? मोगलांनी त्याला श्रुत गडावर चालविलेच. त्याला उदयभानापुढे आणले. काढ्याचा नायटा करतात तो असा, तु हेरगिरीच करीत आहेस असा गहवव उदयभानाने चालू डेवला, हा हा म्हणता ही हेरगिरीची खवर गडाऱ्या पायध्याशी आणि सभोवार मराठी खेड्यापाडव्यांत पसरली. खरं म्हणजे तेवढपाचसाठी हा खदाढोपउदयभानाने केला. काढ्याचा नायटा केला. त्या गरीबांची चौकशी मांडली आणि शेवटी निकाल दिला, 'याचा गडावरुन कडेलोट करा !' त्याच्या आरोळ्या किंकाळ्या कुटन्या. तात्या मावळ मुळुखाचे काळीज भीतीनंदणाऱ्यान. उदयभानचा दरार असा दाख्यावापामारुद्धा गडाऱ्या वेळ्यास पमरला. सिंहगडाला तद्यावर पहारे होतेच. पण शिवाय गडाऱ्या बहुअंगाम डिकठिकाणी 'मेटे होती. मेटे म्हणजे त्या भागान सतत जागता पहारा ठेवणारी मैत्रिकांची चौकी. अशी पक्षीण आठ मेटे होती. या र्हषे मेटावरती एक मुख्य नाईक असायचा. त्यासा म्हणायचेपेरेसरनाईक. याची जबाबदारी किलेदाराहतकीच मोठी समजनी जायची. हे थेरेसरनाईकाचे मुख्य मेटे गडाऱ्या पश्चिमेच्या अंगास होते. आणि आजही तेचे मराठी वस्ती आहे. अवघा गड कळकी, आवळी, बेहेडा, पिंपळ आणि कावीच्या घनदाटीत घेरला गेला होता. अशा या सिंहगडावर अंगास होता आलमगीराचा. वास्तविक गडावर असायचे स्वराज्याचे शिलेदार, योपटे, डिमळे, मुजमले, पवार, मते, कोंडे, पायगुडे, पासलकर आणि किती घराघ्यांची नावे नांगू ? ही भारी शिवाजीराजांची याजमं. गळाई मोड आठवण ओळात घटानी तर अतराच्या फायासारखी आपल कानामनांत जपतो. त्याहून गोड घटली तर काळजाऱ्या कोंदणात जपतो. या गडाऱ्याच काळजात एक आठवण ताजी होती. ती म्हणजे मिळाराजा जयसिंह आणि दिलगच्छात

पठाण यांनी स्वारी केली तेज्ज्वारी. या दोन मोगल मेनापतीच्या हुक्माने सर्फराजखानावाच्या मोगल सरदाराला मिंहगढास वेदा घालण्याचा हुक्म झाला. सर्फराजना वेदा मिंहगढाला पडला. यावेळी पुरंदरखानाही दिलेग्वानाने वेदा घातला होता. अंजी सुक झाल्या होत्या. कोहण्याचा वेदा आधारी वापाच्या भुकेने रेडपावर प्रवृप्त पडावी तसा चालू होता. यावेळी प्रत्यक्ष जिजाऊ साहेब गडावर होत्या आणि त्यांच्या सांगाती शिवाजी महाराजांच्या एक राणीसाहेबही होत्या. म्हणजे या सामू - सुना गडातअमल्यामुळे गडावरच्या मावळ्यांना गेंठ्यांच वळ आलं होतं, महाराजांच्या कोणत्या राणीसाहेब यावेळी इथे होत्या, त्यांचे नाव मात्र गमजू शकलेले नाही. जिजाऊसाहेब स्वतः गडावरान मोगलांशी प्रत्यक्ष नढाई करत होत्या अशीही नोंद नाही. एण त्यांने नवते असितत्यही गडावरच्या मावळ्यांना देवघरखातल्या कुलदैवतासारखे जाणवत होते. सर्फराजखानाचा हा वेदा सतत सज्जातीन महिने चालू होता. शेवटी ? १ जून ?६६५ रोजी झालेन्या पुरंदरच्या तहान मिश्रराजांना य दिलेग्वानाला हा मड आवा लागला. देण भागव होते. जिजाऊसाहेबांना गडावरच्या मवीनीशी झेंड्याडंक्यासह गडावरान उतरावे लागले. ही ती काढ्यानारखी काळजात कुरुप करून घरलेली आठवण आऊसाहेबांच्या, महाराजांच्या अन् तानाजी मालुमच्यासक्ट अवध्या मावळ्यांच्यामनात खुपत होती. मड होता उदयभान किलेदाराच्या कळजात.

आता लक्ष पोर्तुगीजांवर

आन्याहून सुटल्यानंतर महाराजनार्बाच्या जंबलात विथांतीसाठी म्हणून, दक्षिण कोकणातील हणमंत्या घाटामवळच्या मनोहर गडावर सुमारे महिनासर राहिले. हा मुक्काम इतक्या आडवाटेवर आणि अवघड असलेल्या यागडावर करण्याचं काऱण काय ट्योवा येथून थोड्या अंतरावरच होता. पोर्तुगीजांची गोव्याची मत्ता पूर्ण उखडून टाकून पूर्ण गोवंतक स्वराज्यान समाविष्ट करावा ही त्यांची इच्छा होती. पोर्तुगीज आणि मिश्री वा इंग्रज वा मोगल हे मारे परकीय होते. उघडउघड शत्रू होते. आक्रमण करून त्यांनी या देशाचे नवके तोडले होते. ता गवाची कायमनी हकालपट्टी करावी हीच महाराजांची महत्वाकांक्षा होती. आमच्या देशाची, आमच्या हळांची संपूर्ण भूमी आमच्याच ताज्वात असली पाहिजे ही महाराजांची भूमिका होती. अनु त्यात नावग काय होते? जगातही असाच न्याय आहे ना? महाराजांनीही हीचमहत्वाकांक्षा ठेवावी होती. खेळोवेळी संघी साधून फिरंग्यांच्या ताज्वात असलेलाबारदेश-गोला बिकून खेळाकरिता त्यांनी आजपर्यंत प्रथम केलेली होते. ते थोडेसेयशस्त्रीही झाले होते. पण फिरंग्यांना पूर्णपणे उखडून काढण्याची इच्छा अडूनअपुरीच राहिली होती.

महाराज मनोहरगडावर मुक्कामास आहेत चाची खवर गोव्याचा गव्हर्नर द विसेंदी याला ममजांनी होती. औरंगजेबासारक्ष्या कर्दनकालाच्या दाढेतून हा मराठा राजासुटलाच कमा याचा त्याला विलक्षण अर्खांचा चाटत होता. त्याने आपल्या बादशाहाला, लिस्वनव्या हा अर्खांचा पत्र लिहून असाही केला. बास्तविक विसेंदीची मनातून अपेक्षा अशीच होती की, हा शिवाजी आग्न्याहून मुटूच नये. तो कैदेतच मरावा किंवा आलमगिराने त्याला मारावे. पण काय करणार? राजा तर मुठला. आला. थोडा आजारीही पडला अनु त्यातून वरा होऊन हवापालट करण्यासाठी मनोहरगडावर येऊन राहिला आहे, आता त्याच शिवाजीला मुटकेवडूल शुभेच्छा आणि मद्दावनेचा आहेर (नजराण)

पाठविणे त्याला अगत्याचे बाटले. रामाजी कोठारी या नावाच्या आपल्या एका वकीलावरोवर त्याने हे पत्र आणि नंजराजा मनोहरगडाकडे रवानाही केला. परंतु या रामाजी वकीलाला मनोहरगडाचा अवघड रस्ता गवसलाच नाही. तो परत गेला.

महाराज लगेच मोबालांच्या विरुद्ध उडाव करणार नव्हते. स्वराज्याची सर्व व्यवस्था अधिक बळकट करून तंतर संशीली बाट पाहाव महाराज काही काळ धोवणार होते. किती काळ ? योग्य संधी मिळेपर्यंत! परंतु युग दमल्यानंतरही हातपाय घसरून जांभया देत वसणे हे महाराजांच्या प्रकृतीतच नव्हते ते मनोहर गडावरून राजगडाकडे (बहुदा राजापूर, असंकुरा, चिशाळगड, बासोटा, प्रतापगड वा मागनी) परतले. त्याच्या मनात शोलत होते मोमांतकाच्या पूर्ण भुक्ततेचे विचार.

या छिकाणी एक गोष्ट मांगितव्यीन पाहिजे. ती म्हणजे, स्वराज्यातून पुरंदरच्या नहानेओरंगजेबाने जे २-३ किलो आणि मुख्य कल्यात खेतले होते त्यातील कोजाच्याही किल्यावर वा ठार्यावर बादशाहाने मराठी माणूस अधिकारी पदावर नेमलेला दिसत नाही. उलट असे म्हणावेसे बाटले की, महाराजांच्या असा कैदेच्या कालचंदातमुदा कोणीही मराठी माणूस ओरंगजेबाकडे चाकरीची भीक मागायला नेलेला दिसत नाही. इथे जाता जाता हेही नक्षात आवं की पेशवाडू बुदाच्यावरोवर दूसरांच्याकडे मराठीकारकुनांच्या आणि चाकरम्हान्यांच्या रांगा नम्हलेने मान वाकवून उभ्या राहिल्या. लोहगडावर राजा गोपाळदाम गोड, माहुली गडावर राजा मनोहरदास गोड, सिंहगडावर उदयभान, पुरंदरावर शेव रझीउदीन असी काही मोकळी अधिकाऱ्यांची नावे सांगता येतात.

या बाबतीत असेही म्हणता येईल की, शिवाजीराजाकडून खेतलेल्या बदावर आणि मुख्यावर मराठी माणूसे न नेमण्याची खबरदारी ओरंगजेबाने घेतली. ते दूरदर्शीर्णाने थेव ओरंगजेबाम द्यावयाम हरकत नाही.

आनन्दात अडकलेली रस्त माणने अगदी परमानंद कवी , डवीर , कोरडे चक्रील आणि शेवट पलंगावर
झोपलेला हिरोजी फर्बेदमुद्दा स्वराज्यात मुख्य य परत पावले, हे आया प्रकरण म्हणने
स्वराज्य उभारणीच्या भागावर निर्माण झालेले केवळ भयानक मंकट होते. या काढात अडकलेली
माणसे सुटून आली, पण स्वराज्याच्या नित्यनैमित्तिक कामात अडकलेली माणसे
जिजाऊताहेवाच्या नेतृत्वाखाली अधिक कणक्वररितीने कामात अडकली.

महाराजांनी आपली नजर राजगदावरून पोर्टुगीजांच्या मरहदीवरती वळविली, त्याच्या मनात एक
अफलातून राजकारण आकार घेत होत. या फिरंग्यांना उघडून काढण्यासाठी एक विलक्षण उत्पटांग
डाव महाराजांच्या मनात आला. महाराज मोठी फोड घेऊन (कदाचित वहा हजार असावी)
कुडाळवर आले आणि त्यांनी थेट सप्तकोटीच्याके नावेर गाव गाठले. म्हणजे महाराज जून्या
गोव्यापासून ब्रव्ह्या ३० कि. मी.वर येऊन गोहोचले. गव्हर्नर विसेंतीची थातीच इडपनी, पण
भयाने नाही, तर जवाहदारीने, कारण हा भयंकर शत्रु अलेक्झांड्रसारखा, जुलियस भीजरसारखा
समोरच ठेपला होता.

महाराजांनी एकदम जून्या गोव्यावर किंवा सेंट एस्टेवा किल्यावर अडून न टाकला ते नाव्याच्या
जंगलात फक्त नक्त ठोकून बसले. पण नुसनं बसण हा हेतु नसहता. त्यांनी एका बाजूने सप्तकोटीच्याची
पूजाअर्चा चाकू केली आणि मंधी साधून आपाव्याहारीजेतील ओक वेगवेगळ्या मंडवेन आणि वेगांनी
गोव्याच्या मुलुळांत चुम्बवावयास मुरुवात केली, चुम्बोरी!

याच वेळी साचरी मागाने आणि देशावरच्या भीमवट किल्याच्या मागाने, तसेच सरठमरठ
कुडाळ ओरमच्या मागानीही मराठी कुमक गोळा करीत करीत गोव्याच्या गव्हर्नरना गळा आवळज्याचा
महाराजांचा हा अफलातून डाव होता. मग काय आले?

यावेळी गोव्याचा फिरंगी गव्हर्नर आजारी होता, तवियत सुधारत नव्हती, तरीही तो दश होता. इ. म.

एका सुंदर स्वप्राचा अकस्मात अस्त

गोमांतकात झानेघरांच्या काळापवंत कदंब घराण्याचे राज्य होते, अनक देवदेवतांची सुंदर सुंदर मंदिरे ठिकठिकाणी होती. गर्दं झाडी, त्यातून खलाळणाऱ्या नद्या, लगतच्या महार्दीवरून कोसलणारे ध्रवधरे आणि अथा या नंदनवनाहुनही सुंदर असलेल्या गोमांतकावर राज्य करणारे कदंबराजे हे सुमंस्कृत, कलाप्रिय आणि तेवढेच शूर होते. योडमे का होईला पण त्यांचे आरमारही होते.

या कदंब चराण्याची जी राजदैवते होती, त्यात दिवाडी येथे सपकोटीश्वर शंकराचेही मंदिर भव्य आणि अतिसुंदर होते. कदंब राजे स्वतःला 'गोपकपट्टणाधिपतिसपकोटीश्वर लक्ष्य वरप्रभाव' अशी पदची अत्यंत अभिमानाने पिरवीत असत. तुडकदंबाची राजवट यादवानी बुडविली. आणि नंतर यादवाची राजवट सुकतानांनी बुडविली. आधी विजापुरच्या आदिलशाहाच्या ताल्यात चोवा गेला. त्यांच्याकडून चारसो-द-नामा या पोर्तुगीज दर्याचिंदी, सरशाराने दि. १५ केवळारी १५१० या दिवशी चोवा जिंकून घेवले, तेव्हापासून पोर्तुगीज सत्ता ही गोव्यात मूळ धरून वसाऱ्यी, यापोर्तुगीजांना धर्मवेद नागलेलं होतं. स्वशर्माचा म्हणजेच खिर्भवितीचा प्रचारकरणाचा त्यांना कूर लंब जडला होता. सत्ता स्थिरावल्यावर त्यांनी ह. १५६५ यावर्षी, चोजनापूर्वक गोमांतकातील फोडमहारे मंदिरे फोडली. असंख्य लोक सत्तीने बाटविले, अनेकांनी आपापल्या देवमूर्तीर मीळ्या धाडसाने लफताछपत पळविल्या आणि सध्याच्या फोडमहावात ठिकठिकाणी त्या स्वापिल्या, ज्येस्तुईट खिश्चन मिशनांयांनी हिंदूचा भयकर धर्मद्वाल मांडला, यावर डॉ. ए. के. प्रिंजोलकर यांचा अभ्यासपूर्ण असा गंथ आहे. गोवा इन्हीलिशन, या खलवादाला गोमांतकीय लोक थरथरा कापीत असत. हा खलवाद जेथे चाले त्याला म्हणत न्होडलेले, म्हणजे वमाचे घर,

इ. स. १५६५ च्या या ज्येष्ठुईट कल्पोलात दिवाडीला असलेला हा सप्तकोटीश्वरही खाफडला.

फिरंग्यांनी सप्तकोटीश्वराचे मंदिर पाढून टाकले आणि या देवाची जास्तीत जास्त अवहेलना करण्याकरिता वा या देवात देव नाही हे दाळवून देण्याकरिता ते शिवलिंग शेताच्या वांधावर नेऊन ठेवले, त्यात हेतु असा की, जाणाऱ्या येणाऱ्यांचेही पाय त्या देवाला लागावेत, ही परिस्थिती इ. १६०५ पर्यंत वा देवाची होती. ती १६०५ मध्ये साकळीच्या मूर्यराव देसाई यांच्या प्रयत्नाते थोडी पालटली आणित्यावेळच्या गोव्याच्या गव्हर्नरने देसायांना नावेर येथे जांभ्याच्या छढकांत लहानशया कोनाळ्यात हा देव नेऊन ठेवावयास परवानगी दिली.

खडकांत कोनाडा कोरून सप्तकोटीश्वराची स्थापना देवाच्या भक्तमहात्रनांनी आणिदेसाई यांनी केली. ती जागा आणि तो कोनाडा आजही अस्तित्वात आहे. याकोनाड्यासमोरच नारळीच्या शावळ्यांचा मांडव घालून देवाची अर्चना करण्याची रीत मुरु झासी, प्राचीन भव्य मंदिर गेले, उग्ले ते झोपडीमारग्ये देऊळ चिंवा देवळामारही झोपडी.

शिवाजीराजे नाम्यांन आने आणि त्यांनी आपला तळ वा मंदिरानजिकच जंगलातठोकला. ते स्वतःही नियनेमित्तिक श्रीची अर्चना करीत होते. एकदिवशी महाराज श्रीमिंम पुजेमारी वसले, स्थानिक पुजारी पूजेने मंथ मांगत होता. एवळ्यात बाट्याची जग मोठी फुकर देवापुहऱ्या आवळ्यांच्या मांडवावर पडली.

त्यातील एक झावळी सटकन निखलली आणि पूजा करीत अमलेल्या शिवाजीराजांच्या वंगावर पडली. याची झाले काहीच नाही पण देवाच्या अंगावरचे फूल महज ओजव्यातपदावे तभी ही मांडवावरची झावळी राजांच्या अंगावर पडली, तेव्हा तो पुनारीराजांस म्हाला, 'महाराज यी सप्तकोटीश्वराने आपणांस प्रसाद दिला आणि आजाही दिली की, आपण येथे श्रीचे मोठ कायबम्बऱ्यांची मंदिर वांधावे.' महाराजांच्या मनात सप्तकोटीश्वराचे मंदिर वांधण्याचे विचार घोळतही असतील इतकंच काय, पण अवघे गोमातक भूमी स्वतंत्र करून सुदर करावी हाही विचार त्यांच्या मनात होताच की!

पण महाराजांनी पुजात्याचा अन्वयार्थ आनंदाने मनावर घेतला आणि खगोखरच नजिकच जमीन साफ करून मंदिर बांधावयास माजांनी प्रारंभही केला,

क्षण उलटत होते. दिवस पालटत होते. राजाचे सैनिक रात्री अपरात्री चोरक्का पावलांनी आणि ज्ञाकल्या रूपांनी गोव्याच्या फिरंगी अमलात प्रवेश करीत होते. राजांनी मोडलेलं हे रणांगण खरोखर अत्यंत कल्पक आणि विनतोड होते. ते खोडक्यात असे, नाव्याच्या उत्तरकडून म्हणजे० असि मिधुदुर्गी, तुडाळ या दिशेने मराठी मैन्य पुढे सरकावे. ऐन ममुदातून दयसारंग, मायनाक व्यंदाजी भाटकर आदि आरमारी मराठ्यांनी संकेताच्या दिवशी समुद्रमार्गाने आगवादच्या किळ्यावर आणि जुन्या गोव्यावर आरमारी हल्ला चढवावा. सप्तकोटीचराच्या पश्चिमेस असलेल्या महादीच्या माझ्यावरील भीमगड किळ्यावरकृत ही मराठी मैन्य असेच गोमांतकात उतरावे आणि प्रत्यक्षात स्वतःपाणी असलेल्या मैन्यानिशी महाराजांनी गोमांतकावर शेप घ्यावी. हे एकाच बेळी अचानक घावे, असा हा अद्भुत महाराजांच्या मनात तरळत होता. पावऱे पडत होती.

पण घात झाला. घात पुसलेल्या मराठी सैनिकांचा पोर्तुगीज गज्जर्नराने अचूक बेध घेतला आणि एकोदिवशी त्याने हे सारे सैनिक, निदान मापडले तेव्हे सैनिक वैद केले. आणला दाव फिरंग्यांने अचूक ओलखून उघडा पाडल्याच्या खबरा महाराजांस नावेत्र येते समजल्या. त्यांना अतिशय राग आला आणि आणल्या लोकांच्यानिशी आणि अद्भुत उत्तरविलेल्या भोवताकच्या मराठी मैन्यानिशी गोव्यावर हल्ला करण्याचा विचार त्यांच्या मनात आला. पण गज्जर्नरने आपल्या सर्व ठाण्यांची आणि किळ्यांची युद्धाच्या दृष्टीने जप्यत तवारी केली होती. किंवदूना ती करूनच नवर त्याने धुमधोर मराक्यांनापकडण्यामाठी बाळे टाकले होते.

महाराजांनाही हल्ला करता आलाच असता, परंतु एकदम खापा याळून गोवातिंकण्याची करामत त्यात साधता आनी नसती. विवट फिरंग्यांनी दीर्घकाळ युद्ध चालू ठेवावे लावले असते. महाराजांनी खेदाने पण विचारपूर्वक निर्णय घेतला की, फिरंग्यांनी विघाड करो नये, थांवावे.

तना प्रत्यक्ष कुदास आशी प्रारंभ झालेला तव्हताच. महाराज थांवले, फिरंगवानीही महाराजांवर आणज होऊन हल्ला न चढविता फक्त मंरक्षणात्मक भूमिका घेतली, त्यामुळे युद्धप्रसंग घडलाच नाही. महाराजांनी फिरंगवानी मैत्रीचा तह केला. गोमातकाच्या पूर्ण मुक्तीचा मुहूर्त दुर्दैवनि पुढे गेला. महाराज नाव्याहून गरतले, मंदिर मात्र बांधून पूर्ण झाले, मंदिरावरती महाराजांच्या नावाचा शिलालेख कोरला गेला. होय, गोमातकाच्या मुक्तीचा क्षण साधला गेला नाही. पण महाराजांच्या मताचे संपूर्णदेशाच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याचे भव स्वप्न इतिहासात नोंदविले गेले.

जंजिरे सिधुदुर्गाची वास्तुशांत

सुमारे चार वर्षे मातृसंकिळनाऱ्यानवळाच्या कुरटे वेटावर सिधुदुर्ग या पाणकोटाचे बांधकाम चालू होते. महाराजांच्या इमारत चालवारील अधिकाऱ्यांनी सिधुदुर्ग तांत्रेवारीने बांधून पूर्ण केला. किल्लाचात आचरणक त्वारक इमारती बांधून काढण्यात आल्या. सदर, धान्याची आणि बांदिनोळ्याची कोठारे, सैनिकांच्या करिता राहाऱ्याच्या अवंगा, श्रीभवानी आणि अन्य देवतांची मंदिरे, सरकारवाडा इत्यारी बांधकामे पूर्ण झाली. नमुदात जण, नवीन शिवलंकानगरी घाटली गेली. किल्ल्याची वास्तुशांत महाराजांनी साजरी केली. त्यावेळी त्यांनी किल्ल्यान नाव दिले 'सिधुदुर्ग'.

या वास्तुशांतीस म्हातारे, जानभट, अभ्यंकर उपस्थित नसावेत असे त्यांच्या अनुलेश्यावरून वाटते. पण त्यांचे भावे दावभट विन शिलभट उपाच्ये हे मात्र होते. पीरंहित्य त्यांनीच केले, समारंभ झान झाला. सर्व कृत्यासर्वतया कामगारांची महाराजांनी कौतुके केली. मुरतेहून आणलेली मंपती अशी सार्थकी लावली.

ते नमयी महाराज दावंभट उपाध्ये यांच मृणाले की, 'तुम्ही आता चेथून पुढेकायमचेच किल्ल्यात राहाल काय ? देवदेवस्थानांची आणि किल्ल्यातील नित्यनैमित्तिक धार्मिक सणसमारंभांची सर्व व्यवस्था तुम्हीच पाहाल काच' हे दावंभट उपाध्ये संसारी होते. तरुण होते. किल्ल्यात पूजेअचेसाठी आणि अन्य धार्मिक उपचारांमाठी कायमने राहायचे तर गौष्ठ आनंदाचीच होती. पण कायमची वाधिलकी बाळास येणार होती.

किल्ल्यातल्या लष्करी अधिकाऱ्यांसारखीच ही धार्मिक जवाबदारी महाराज दावंभटाम सुचवीत होते. किंती तासांनी किंवा दिवसांनी दावंभटाने महाराजांना आपली इच्छा होकाराचीच कलजिली याची नोंद नाही. पण असे वाटते, की त्वाच दिवशी त्यांनी महाराजांनी इच्छा आणि गडाची सेवा स्वीकारीत असल्याचे निवेदन केले असावे असा अंदाज आहे.

बहुदा दावंभटाने आपन्या पक्कीचा विचार घेतना असावा. घेतना की नाही कोण जाणो! पण दावंभटाने हे काम स्वीकारले, त्यांच्यावर मिंधुरुगर्भांची पुढ करण्याचीमंशणात्मक जवाबदारी कर्तीच पडणार नसल्ली. पण किल्ल्यातील सैनिकांचे मनोबन आणि धार्मिक बाबतीतील पाशिंच पूर्ण उत्साहाने टिकविण्याची जवाबदारी निश्चित अंगी पटजार होती. सिंधुरुगर्भावर किल्नेदार, महालदार, सर्व लष्करी कारखानदार, पहारेकरी, गस्तवाने आरमारी आणि पूजाअर्चा करणारे गुरुजी आपापल्या कामात रंगून नेते. १८ टोपीकर फिरंग्यांच्या, श्यामल मिंद्यांच्या आणि इदलशाही गणिमांच्या उरावरी मिंधुरुगांचे जवरदस्त बलवान आरमारी ठाणे महाराजांनी उमे केले.

महज जाताजाता उल्लेख करावासा वाटतो की, हा मिंधुरुर्ग विल्ला अगदी अस्यरपव्यंत कधीही शबूच्या कऱ्बात गेला नाही. अगदी इश्वरी राज्य आल्यावरही सिंधुरुगर्भावरती मालकी गाहिली ती कोल्हापुरच्या छवपती महाराजांकडे यांची मनाला अभिमान वाटावा आणि त्याची शाती श्रीदामारखी फुवाची असाच हा मिंधुरुर्ग आहे.

पुढे यड्लेल्या एका घटनेचा उल्लेख करावयाचा आहे. इ. १६८० नंतर रायगडावर राज्याभिप्रिक्त झाले, मंभाजी महाराज द्वयपती मतत नक्क वयेर मोगलांशी झुंज देत देत त्यांनी स्वराज्य ताढ मानेने गुढमाळ ठेवते. मिथुदुर्गाही तसाच तुलंद होता. पुढे दुर्विनं शंभूद्वयपती महाराज आलमगीर हाती गवसले बेळे आणि त्याने द्वयपतीना ठारही केले, धाकडे राजारामगांवे द्वयपती होऊन राज्य राखू लागले. अन् याच (इ. १६९१ ते ९८) काळात या मिथुदुर्गावर सागरी माशाने औरंगजेबाने स्वारी पाठविली. म्हणजे आता मिथुदुर्ग कावीज करण्यासाठी मोगली आरमार येणार होते. ते उतरेकडून येऊ लागले. मिथुदुर्गाला चवरा आल्या.

किल्लास नांबांचा परीभ पडणार हे निश्चित झाले. ते समसी किल्ल्यातील किल्लेदार मोहिते याने युद्धाची बईजवार तयारी केली. धान्व, दारुगोळा, आणि बरुर त्यायुद्दसाहित्याचा साठा मिथुदुर्गात भरला जाऊ नागला. मोगली हृन्णा केळ्हाही येबो, आम्ही आगरी, कोळी, भंडारी अन् अठरापगड कोळणी माणसं महाराजांची माणसं आहोत अशा अभिमानाने अवधा मिथुदुर्ग मोगली सुमरी मरणीची बाटन पाहू लागला. त्याबेळी किल्लेदार मोहिते याच्या भनी एक कोळळा विचार आला की, एकदा गडास मोगलाई येता पडला म्हणजे तो किती दिवस चालेल हे काय सांगता येतंय ?

कटाखित चर्चामागून वर्षभुद्दा, महणून किल्लेदाराने दांडभट गुरुशर्णीम पुमलं की, गुरुजी मोगल येतात. झंज लागणार, गनिमांचा आरमारी गराडा पडणार, आम्ही तर मिपाईच हो, आम्ही झुंजूच. एण तुमचे कैसे होईल ? एकदा गराडा पडला की यग बाहेर आणे कठीण. तरी तुम्हास आम्ही आताच सुश्रूप मालवणांस किंवा कडवाडांसमुद्दा बावकामुलांनिशी पोहोचते करतो, काळजी करू नका, तरी विचार मांगावा. 'शंवर दांडभटाने' विल्ल्यातील काम 'आम्हांवर सोषविले तेच कोणत्याही परिस्थितीत करीत राहण्याचा आपला विचार किल्लेदारास मांगितला.

मोगली आस्मार आने, बारुदगोला लोहागाळ्या ठिणस्यासारखा चौफेर उडू लागला, गडाचं अब्दान
मोठे, गड किंचितही वाकेना, पण दिवसांमागृन, महिन्यांमागृन, वर्षाहीउलटलं, तरीही सिंधुदुर्ग
झुंजतच राहिला, किल्ला वाकला नाही. किल्ल्यातील अप्रथात्यही रुमी होऊ लागले, तरीही किल्ला
वाकला नाही.

पुढे तर किल्ल्यात पटकीची साथ उदूवली, तरीही किल्ला वाकला नाही. किल्लेदारापानून ते रोज
पूजाअर्ची करणारे लंगळ्या दारंभटापर्वत अवधा सिंधुदुर्ग दर्याभिवानीच्या वळानं झुंजत राहिला, अखेर
मोगल हरले, सिंधुदुर्ग वुलंद राहिला, वाका राहिला.

केवळ विलक्षण कवानक या सिंधुदुर्गाच्या भिन्नीआड पडले आहे. सिंधुदुर्गाच्या भिन्नी आणि दरवाजा
वाट पाहतोय. एम्बाच्या भराटी प्रतिभावेत चित्रपट निर्मात्याची

नव्या राजधानीच्या रचनेस प्रारंभ

स्वराज्याला प्रारंभ केल्यापासूनमहाराजांचे वास्तव्य मुक्त्यतःराजगडावरच होते. राजगड
हाचस्वराज्याच्या राजधानीचा किल्ला करावा असे त्याच्या भनात होते, म्हणूनच राजवडाचा नापर
राजधानी सारखाच मुळ झाला. (इ. १६४६ पासून) त्यावेळेपासूनच राजगडाच्या तीनही मार्ची आणि
बालेकिल्ला बांधकामाने भजू लागल्या, मुवेला, मंजीवनी आणि पद्मावती अशी या तीन मार्चींची
नावे, एवढी उल्लेष बांधकामे महाराष्ट्रातील कोणत्याही एकाच किल्ल्यावर सापेटारनाहीत. राजगड
केवळ अजिक्य होता.

वास्तविक स्वराज्याचे राज्यकारभासातील वेगवेगळे भाग मपाट प्रदेशावरती असणे हे राजाच्या
प्रजेच्या आणि राज्याच्या दलणवळणाच्या दृष्टीने जेवढे मपाटीच्या भद्ररात सोईचे होतात, तेवढे
उंचउंच डोगरमाझ्यावर होऊ शकत नाहीत. पण असे भद्ररात मपाटीवर राजधानी करणे कांतीच्या

प्रारंभ कालात धोक्याचेही असते. शत्रु केळा झडप घालील आणि ऐन राजधानीलाच कठी धोका पोहोचेल याचा नेम नसतो, म्हणून उंच लिखावर तटबंदीने अंजिंक्य बनविलेल्या किल्ल्यावर राजधानी असणे सरजेचेच असते. राजगडचे वांशकाम सुमारे १० वर्षे, चालते होते. जगातील उल्लःष्टशा ढोगरी लाळरी किल्ल्यात राजगडाचा समावेश करावा लागेल.

इ. स. १६४६ पासून ते आग्न्याहून सुटकेपर्यंत स्वराज्याची राजधानी राजगड होती. अद्यापीही होतीच की, पण मिळारिबा जवसिंग आणि दिलेरघान यांची स्वारी आली तेळ्हा महाराजांच्या प्रत्ययान एक गोष्ट आली की, मोगलांचे लष्कर राजगडाच्यापायथ्यापर्यंत चुमश्याचा प्रयत्न करीत आहे.

रायकरण सिसोदिया, दाऊतखान कुरेशी, सफेदजखान इत्यादी मोगली सरदार राजगडाच्या उत्तरेस असलेल्या यावळात, म्हणजेच गुंजण मावळ आणि कानद मावळ या भागांत विघ्वंगन करण्यामाटी मुसंड्या भारताहेत. या मोगली मरदागांनी प्रायधराराजगडावर हल्ले चढविले नाहीत. मोरें नावले नाहीत किंवा येहा पालून बगण्याचेही प्रयत्न केले नाहीत. तशी एकही नोंद नापडत नाही. तरीही मोगली शत्रु राजधानीच्या पायथ्यापर्यंत येऊन जातो ही गोष्टही फार गंभीर होती. म्हणून महाराजांनी राजधानीचे ठिकाणच बदलावयाचा विचार सुरु केला.

नवी राजधानी कुळे करायची झटले, तरी ती ढोगरी किल्ल्यावरच वरावी यागणार हे उघड होते. तेळ्हा कठी पुढे म्बराज्याचा सपाट प्रदेशावरतीही विस्तार होईल, तेळ्हा एव्हाचा अहरांत राजधानी करणे थोडे सोर्विचे ठरेल. पण जोपर्यंत उत्तर, पूर्व आणि दक्षिण या बाजूना वादशाही अमल अगदी लागून आहे, तोपर्यंत ढोगरातुन वाहेर येणे आणि राजधानी स्थापणे हे धाडसाने आणि लष्करी जवाबदारी वाढविणारे ठरेल.

म्हणून महाराजांनी राजधानीचा विचार नवीन केला. त्यांचे लक्ष रायगडावरच खिळले, कोकणाच्या बाजूने गमुदापर्यंत भराटी स्वराज्याचा विस्तार झालेला होता. रायगड उंच पर्वतावर

असूनही विस्ताराने प्रचंड आणि संरक्षणाच्या दृष्टीने केवळ अजिक्ष्य होता.

आणि महाराजांनी 'राजधानी' करण्याच्या दृष्टीने रायगडावर बांधकामे सुरु केली, त्यांनी रायगड 'राजधानी' केली. यात त्याची युद्धेता या दृष्टीने अविकल ओलखा चोगल्याप्रकारे इतिहासाला होते. रायगड सर्व वाजूनी सहभिष्ठरांनी गराडलेला आहे, एका ईश्वराने या रायगडावर अमाअभिप्राय व्यक्त केला आहे की, 'रायगडमारुता अजिक्ष्य किल्ला जवाल्या पाठीवर दुसरा नाही.' दुसऱ्या एका ईश्वराने रायगडाला 'बढुकुद्याढ्यहलण्याद्य खाढ हलद्दह घडुहुरु' असे महटले आहे, हे व्री औंकिडेन, औंस्टीन, युस्टीक इत्यादी अनेक पाषाणात्य मंडळींनीही रायगडचा डोमरी दरारा आपापल्या शब्दांत निहून ठेवला आहे.

हिराजी इंदुलकर या नावाचाही एक उल्कट दुर्गास्तुतज्ज महाराजांच्या हाताशी होता. महाराजांनी याच हिराजीला राजधानीच्या स्पाने रायगडची बांधकामे सांगितली. यातीन मर्वात महस्त्वाचा मुद्दा होता रायगडाच्या म्हणजेच राजधानीच्या वेळाच मुश्किलेचा, त्या दृष्टीने रायगड मजु लागला. रायगड किंती बनाऊप आहे, हे प्रत्यक्ष पाहिल्यानंतर खेरे नक्षात येते. हल्लूहल्लू एकेक राज्यकारभागाचा विभाग राजगडावरून रायगडावर दाखल होऊ लागला. पुढे इ. १६७५ मध्ये महाराज प्रन्यक्ष 'मिंदासनादिश्वर छत्रपति' झाले ते याच रायगडावर, त्यावेळी हिराजी इंदुलकरानी जी काही बांधकामे गडावर केली, त्याची नोंद एका जिलालेखात थोरली. हा शिळालेख आजही रायगडावर धीजगदीधरमंदिराच्या बाहेर आहे, तेथेच देवळाच्या पायरीवर त्याने पुढील शब्द कोरले आहेत.

'सेवेचे ठाई तत्पर हिराजी इंदुलकर'

रायगडावर नवून जाण्याची वाट अरुंद आणि डोंगरकळ्याच्या कठेकठेने वर जाते, त्यामुळे चढणाऱ्याला धडकीच भरते, वर चढत असताना दाढीकाढे खोल खोल दन्या आणि उडवीकाढे मरज्जसरछ वाढा, असे हे बांधकाम गडाच्या माझ्यापवैत करताना केवडे कट पडले असतील, वाची कल्पनाही नेमकी येत नाही.

अशा उंच बडावर चिरेवदी दरवाजे, बुरुज, चोरवाटा आणि सोरक्षक मोरें पाहिले की, हिराजीने भीमाच्या खांचावर जणू चक्रव्युहच रचता असे वाटते, त्याने एक मुंदर वास्तु, एक बलाक्षय लक्षकी वास्तु आणि तेवहीच मोलाची कला, मंसूकृती, विविध ग्राहं यांची 'रायगड' ही मरस्वती नगरीही उभी केली. हिराजी इदुलकर हा निष्णातलज्जरी वास्तुतज्ज होता स्वतः महाराज.

जंजिन्याचा मिठी

याच कवळात (इ.स. १६६९) महाराजांनी जंजिन्याच्या मिठीकडे नजर ठाकली. खर म्हणजे त्यांची हुद्द नजर मिठीवर प्रारंभापासूनच घटारखेली होती. हे जंजिन्याचे मिठी म्हणजे मूळचे आफिकेतीच अंवितेनिधन. यानाच हवशी म्हणत. वास्तविक हे भारतात आले नाहीत. गुलाम म्हणून अपारी लोकांनी त्यांना आणले. गुलामांचा व्यापार हा त्याकाळी समाजीकाढेच तेजीत होता. या हवशी गुलामांची शरीरप्रकृती लोखंडासारखी भळ्कम होती. त्यांना रंग काळाभोर होता. महाराज आणि मराठी माणस या हवश्यांना अ्यामल म्हणत. हे मिठी केवळ गुलामशिरी कीत जगले नाहीत, तर पुढातही जबर पराक्रम गाजविण्याची आपली शक्ती आणि कुशलता त्यांनी दाखवून दिली. दक्षिणेतल्या बहामनी, आदिलशाहीकुतुबशाही, निजामशाही आणि दिल्लीच्या मोगलशाही मुख्यानांच्या पदरी याहवश्यांनी लक्षकात कामगिन्या करून दाखविल्या. अहमदनगरच्या निजामशाही राज्यात एक जवरदस्त मिठी व्यादाचा कजीर आलेलाआपल्याला ठाडक आहे. तो म्हणजे मरिक अंवर मिठी. हा प्रारंभी अमाच गुलाम पोरगा होता. पण आपल्या कर्तृत्वाने तो निजामशाहीचा केवळ वजीरच नव्हे, केवळ मेनापतीच नव्हे, केवळ राज्यकारामारी प्रशासकही नव्हे तर नगरचा यवेश्वरी ठरला. महाराष्ट्राचा गणिमी कावा पुन्हा एकदा उजळून काढला तो या मलिकने दिल्लीमल्लनतीला मृणजेच नहावीरच्या फौजांना जबर तडाऱ्ये देऊन निजामशाहीटिकविणारा हा मलिक अंवर गणिमी काव्याचा

प्राचार्य वाटनो. शहाजीराजे भोसले हे एक उत्कृष्ट सेनापती म्हणून (इ. १६१० पासून पुढे) गाजू लागले, ते याच मलिक अंबरच्या मनिमी काळ्याच्या युद्धतंत्रातून तरवेज होऊनच, भातवडीची लहाई (इ. १६२५ ऑक्टोबर) शहाजी राजांनी शर्य करून जिकली. जहांगिरी आणि अदिलशाही याच्या प्रचंड जोडफोजेचा एकाच युद्धात शहाजीराजांनी फडशा उडविला, यावेळी रणागणावर मलिक अंबरने स्वतः भाग घेतला नव्हता. नवी जोखीम त्यानेशहाजीराजांवर टाकली होती. प्रचंड जय मिळाला. कोणाला? स्वरं म्हणजेशहाजीराजांना, मराठ्यांना, पण थेय मिळाले मलिक अंबरला, मिळेना का! तो वजीरच होता ना. एण शहाजीराजे, म्हणजेच एक मराठा, एवढ्या अपाळ्यानेअसानात झालालू लागल्याचे सहन होईना याच मलिक अंबरला. भोसल्यांचा मत्तर करू लागला. निजामशाहीतील आपल्यान हाताखालील मराठी सरदारांत भेद पाढू लागला. पुढे या यात्रा सुलतानी आणि हवधी राजकारणातून अचूक बोध घेतला, उचवत्या शिवाजीराजांनी! अगदी इ.स. १६४७ पासून महाराजांनी आपली पावळे अगदी अचूक टाकली ती आश्रीच्या इतिहासातून बोध घेऊन. एक निष्कर्ष महाराजांचा नशीच होता की, हे सिद्धी बेभरवथाचे आहेत.

मुरुडच्या सावरी किनाऱ्याजवळ वेटावर असलेला जंजिरा जशाच गिही हवधाराच्या पूर्ण स्वतंत्र मर्तेखाली होता. हे हवधी कामापुरते स्वतःला निजामशाहीचे किंवा जरुर तेव्हा दिलाली यादशहाचेही सेवक म्हणवून घेत, एक जंजिऱ्याच्या सिद्धींची प्रवृत्ती पूर्णपणे मार्वभौम महत्वाकांधेची होती. एका वेटावरली असलेल तळहाताएवढे हे हवधी राज्य विलक्षण विकाटीने आणि फूर जरवेने त्यांनी सांभाळले होतं. सध्याच्या रायगड चिल्हाच्या किनारी भूमीवर आपल्या हवधी राज्याचा अंमल असविणवाचा, म्हणजेच उगवाच्या हिंदवी स्वराज्याला कोकणात काढवा विशेष मतत वरण्याचानिदीचा अघंड उद्योग चालू होता. महाराज या 'प्रवामला' च्या दंगेश्वारीमुळे कायमचे अस्वस्थ जालेले होते.

'हा जंजिन्याचा मिही म्हणजे आमच्या (मराठी) दौलतीस लागलेला पाण्यातील उंदीर आहे' असे ते म्हणत.

अगदी इ.स. १६५७ पासून सतत पुढे या हवश्यांच्या विरुद्ध महाराज लढाया करीत राहिले. पण आपल्या जंजिरा किळ्याच्या आणि आरमाराच्या बळावर मिही कावमचाच झुजत राहिला. बेटावरील हा किल्ला बळकट आहे, याचे बळ केवळतटावुरुंजांच्या वलाकुर वांधणीत नाही; तर ते भोवती पवरलेल्या अधोग गमुदामुळे आहे, हे महाराजांच्या केज्हाच लक्षात आलेले होते. पण हा पाण्यात दुनव असलेला पाणफोट जंजिरा जिकणे हे घरोखर जिकीरीचे काम होते. स्पैन, फ्रान्स किंवा अन्यही बुरोपियन गाड्यांना अबदी येट नेपोलियनपर्यंत जसे ब्रिटिश बेटांचे विरुद्ध विजय मिळविला आले नाहीत, अगदी नसेच या मुरुड जंजिन्याच्या बेटांविरुद्ध महाराजांना आणि पुढे शेभू शुश्रपतींनाही यश मिळू शकले नाही.

केवळ गमुद हीच या मुरुड जंजिन्याची ताकद होती काय? त्वाहीपेढा जवरदस्त ताकद या मुरुड जंजिन्यात असलेल्या हुद्दशी लोकांच्या अतृट ऐक्यात होती. हे त्याचे आपमातील ऐक्य आणि आपल्या नेत्यावरील त्यांची निष्ठा एवढी जवरदस्त होती की, या किळ्यात मराठ्यांचा काढीही चंचूप्रथेशही होऊ शकला नाही.

पुढच्याच काळातील एक गोष्ट मांगता येईल, इ.स. १३३७ मध्ये चिमाजीअण्या पैथवे यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांची जंजिन्याविरुद्ध मोहिम सुरु झाली. उरण येथे फार मोठी लडाई झाली, त्यात मराठ्यांनी जंजिन्याचा मुळव नेता (मुलतान म्हटले तरीचालेल) मिही मात याला युद्धात ठार मारले, नेता पदला. पण पाण्यातवा जंजिरा नसाच झुजत राहिला. हे गळीचे, शिस्तीचे आणि अनुशासनाचे बळ आहे.

महाराज जंजिन्यावरील मोहिम आताही माडीत होते. (इ. १६६९) जंजिन्याचे तीन मिही एकवटून प्रतिकाराम उमे होते, मिही कासम, मिही खैरत आणि मिही संबूळ हीत्यांची नावे.

मोगलांच्या महत्वाकांक्षेचा ज्वालामुखी जागा झाला

महाराजांनी यावर्षी (इ. १६६९) मुरुड-जंजिन्यावर अगदी नेट धरून मोहिम तुसू केली. ही मोहिम दुहरी होती. किंतु यावरून आणि ऐनममुदातूनही, स्वराज्याचे आरमारममुदाकवृत तोफा बदूकाचा भडीमार करीत होते. स्वतः महाराज काही आठवडे पेणपाशी तळ ठोकून बगले होते, पेणच्या जबरदस्तीचे किल्ले कराऱ्या आणि रोह्याच्या जवळचे किल्ले अवशितगड, त्याचप्रमाणे तळेगड आणि किल्ले भोलाळगड हे महाराजांच्या स्वराज्यात होते. त्यामुळे असे बाटत होते की, दिपीच्चा चाडीत समुदात असलेला हवशयांचा जंजिरा किल्लवा हामराठी किल्ल्यांनी पुरविदिशेने आणि मराठी आरमारामुळे तमुदात पशिमदिशेने अगदी कोंडलवासारखा झाला आहे. फक्त नेट धरून यतत जंजिन्यावर मारा केला तर जंजिन्याला अधधाऱ्य पुरवठा आणि युद्धमाहित्याचा पुरवठा कुटूनही होणार नाही. त्याची पूर्ण नाकेवंशी होईल. अन् तशी मराठ्यांनी केलीच. बेटाची भाटकर, मापनाकभेडारी, तुकोजी आंबे, लागडी कोळी, सरपाटील, दर्यासारंग आणि दीवतवान ही मराठी सरदार मंडळी आणि आरमारी मंडळी अगदी असाच सर्व बाजूंनी जंजिन्याला गळफास टाकून बसली. महाराज इन्य राजकीय घनसुल्यांसाठी रायगढास गेले, ही मोहिम प्रथम महाराज चालवीत संहतेच. ती चालवीत होते हे समडे मराठी सरदार आणि घरोवर या सैन्याने जंजिन्यास जेरीम आणले, जंजिन्याची अवस्था व्याकूल झाली.

रायगडावर या स्वरूप महाराजांना पोहोचत होत्या, असे बाटत होतं की, एक दिवस ही लंका आपल्याला मिलाली आणि जंजिन्यावर भगवा सेंडा लागला, अशी खवर गडावरयेणार. इतकंच

नज्दे तर जंजिन्याचा मुक्त्य सिद्धी खैरतांचा हा मराठी आरमारी सरदारांची तहाची बोलणी कळ लागला.

पण तेवढ्यात किल्ल्यातील इतर दोन निही मरदारांनी वा मराठ्यांना शरण जाऊ पाहणाऱ्या सिद्धीला अचानक कैद केले आणि युद्ध चालूच ठेवले. काही हरकत नाही, तरीही जंजिरा मराठ्यांच्या हाती पडणार हे अगदी अटल होते. जंजिरेकर सिद्धीचे हीकीतुक वाटते. त्याचे थाडस, शीर्य आणि स्वतंत्र राहण्याची जिद्द अतुलनीय आहे.

याचवेळी एक बेगळेच राजकारण महाराजांच्या काळावर आले. दिल्लीत वसलेल्या औरंगजेबाने सिंध आणि गुजरातच्या किनाऱ्यावर असलेले आपले आरमार जंजिन्याच्या सिद्धीला मदत करण्यासाठी जंजिन्याकडे पाठविण्याचा डाव मांडला. हुक्म गेले आणि मोगलांचे थोडेफार आरमारी दल शिंडे फुगळून दक्षिणेकडे जंजिन्याच्या दिशेने निघाले. वा वातम्या ऐकून महाराज चपापलेच. हे औरंगजेबी आक्रमण मारगी मार्गावर अनपेक्षित नव्हते. पण मोगल मराठे असा तह झाला असलाला आणि गेली तीन वर्षे (द. १६६७ ते १६६९) हा तह महाराजांनी विनाकिळेप पाळला असलाला, औरंगजेबासा अचानक वाकडा चालेल अशी अपेक्षा नव्हती. आता जंजिन्याचे युद्ध हे अवघड जाणार आणि हातांतोडानी आलेना जंजिरा निसटणार ते स्पष्ट आले. जंजिन्याशी आणि उत्तरेकाहून येणाऱ्या औरंगजेबी आगमारांनी युद्ध चालू ठेवायचे की नाही असा प्रश्नान् महाराजांपुढे आला.

तेवढ्यात महाराजांना औरंगजेबादेहून एक खवर मिळाली वी, औरंगजेबाचे मनमुवेषातपाताचे भरत आहेत. म्हणजेच वादशाह शांततेचा तह मोठून आपल्याविरुद्ध काहीतरी लालकरी वादके उढविण्याऱ्या येतात आहे. अन् तसे घडलेच.

त्याचं असं झालं, औरंगाबादमध्ये मेनापती प्रतापराव गुजर आणि निराकी रावजी नामिककर यांच्यावरोवर पाच हजार मराठी थोडेल्यावर गेली तीन वर्षे. मोगल गुभेदारांच्या दिमतीस

होते. हे कने काय? आरन्याम जाण्यापूर्वीर् जो पुरंदरचा तह आला, त्यात एक कलम असे होते की, शिवाजीगांचे पुत्र मंभाजीगांने भोसले (त्यावेळी वय बपेहुआठ) यांच्या नावाने बादशाहाने पाच हजाराची मनमब खाली. त्या कलमाप्रमाणे हे पाच हजार मराठी स्वार औरंगावादेस होते. पुत्रराज मंभाजीगांने हे 'नातनाव' म्हणजे वयाने लहान असल्यामुळे ते प्रत्यक्ष स्वतः या मैन्यानिशी औरंगावादेत राहु शकणार नज्हते. म्हणून सेतापती प्रतापराव गुजर आणि त्यांच्यावरोवर कारभारी म्हणून निराकी राववी या दोघांनी वेथे राहावे असे ठरले. यावेळी औरंगावादला गुमेदारीवर होता औरंगजेवाचा प्रत्यक्ष एक शाहजादा. त्याचे नाव अजीम. तो गेली तीन बपेहुकोणल्याही लडाया चिडायाच्या भानगडीत पडलाच नाही. खानापिना और मजा कराना हेच त्याचे यावेळी तस्विजान होते. तो महाराजांशी येहानेच राहत वाचत होता. चाकळ्यांत शिरत नज्हता. त्याचे खेरे कारण मांगायचे तर असे पुढे यांने आपल्याना आपल्या नीर्घरूप आलमगीर बादशाहांच्या विरुद्ध बंद करायची संधी मिळाली, तर शिवाजीगांशी मैत्री असेवेळी वरी!

याच शाहजादा अजीमला दिल्लीवरुन बापाने एक गुप्त हस्तवत हुक्म (म्हणजे अखंत तातडीचा हुक्म) पाठविला. पण हा हस्तवत हुक्म काय आहे हे अजीमला एकदोन विवग आधीच ममजले! तो हुक्म भयंकर होता. जणू ज्वालामुखी त्यातून भटकणार होता. पूर्वी हादरणार होती.

बुद्धी आणि बळ यांचा आगळा खेळ

औरंगजेव दिल्लीत गेली तीन वर्षेजरी मराठी मुलुखाच्या बावतीत शांत होता, तरी त्याच्या अचाउ बुद्धीत सतत वेगवेगळे फासे पडतच होते. महाराज न मरता आस्याहून निसटले आणि आपल्या चिरेकंदी सद्गुप्रदेशात पोहोचले. या गोषीचा त्याला राहून राहून उबग येत होता. निसटून गेलेला मीवा

केवल शोततेचा तह कुरवालीत आपल्या घरट्यात बसला आहे. गृहक्षयावर औरंगजेवाचे समाधान नव्हते, विश्वासही नव्हता, हा सीवा आज ना उद्या संधी माधून मोगलाईवर झटप येणार हे तोओळघून होता. औरंगजेवानेच तह मोडीची कुहाड स्वतः घालावयाचे ठरविले आणि त्याने बंजिन्याच्या सिद्धीच्या मदतीमाटी आणले मोगली आरमार सीवावर सौढले, लगेच त्याने अजीमला म्हणजे औरंगजावादमध्ये असलेल्या आपल्या चिरंजीवांना एक गुप्तहजबल हुक्म म्हणजे तातडीचा हुक्म पाठविला की, 'औरंगावादेत असलेल्यासीवाच्या सेनापतीला (प्रतापराव गुजर) त्याच्या कारभास्याला (निराजी रावडी) आणि इतर प्रमुख मराठ्यांना तावडतोव एकदम छापा घालून कैद करा आणि दिल्लीला त्यांना बंदोबस्त्यात आमच्याकडे पाठवा. सीवाच्या मराठ्यांची औरंगजावादेत असलेली छावणी मारून काढा आणि त्यातील नृट घजिन्यात जमा करा. सीवा असून आला त्यावेली त्याना याटखर्चासाठी ती एक लाख रुपयांची रक्कम आपण दिनी आहे, ती याद्वावणीच्या नुटीतून जमा होईल, हुक्मकी तामील जाल्द अजू जाल्द हो जाए! '

हा तो भयंकर औरंगजेवी ज्वालामुखीचा स्फोट या हुक्मात भरलेला होता. म्हणजे औरंगजेवाने अगदी उघडउघड महाराजांच्या विकद्द आधारी उघडली, तह मोडला.

चरं म्हणजे हा तह मोडण्यासाठी महाराजाही उन्मुक्त होते, ते संधीची बाट पाहात होते, ती संधी औरंगजेवानेच दिली. इथे एक मोगली शहाजाहांच्या स्वभावातील बंगत दिली. अजीमला आपल्या वापाचा तो हजबल हुक्म अजून मिळावचाच होता, तो वाट दोड करीत होता, पण त्या हुक्माचा तपशील अजीमला आधीच औरंगजावादेत वकळा तो आपल्या गुप्त हस्तकांकडून. आपाचा स्वभाव माहित असल्यामुळे अजीमलाआश्वर्य वाटले नसावे, पण त्याने अत्यंत तातडीने, गुणकृप मराठ्यांच्या छावणीतून प्रतापराव गुजर आणि निराजी रावडी यांना आपल्या सेफर एकास म्हणजे चास वास्तव्याचा वाढा वोलावून येतले, ते दोघे आले आणि अजीमने त्याना म्हटले, 'मला वादशाहा अव्याजात चाचेकडून असा हुक्म येतो आहे.' अजीमने येणारा भयंकरजालमगिरी हुक्म त्या

दोषांना मांगितला. आपल्याविरुद्ध खेत असलेला स्वादा भयंकर हुक्म प्रत्यक्ष औरंगजेबाचा पुत्रच प्रतापराव आणि निराजी यांना मांगत होता, केवडाचमल्कार, अन् अजीमने या मराठी सरदारांना लगेच म्हटले की, 'तुम्ही तुमच्या सैन्यासह आणि छावणीसह तावडतोब पसार क्हा. नाहीतर तेवळ्यात वडिलोचा हुक्म मला मिळाला, तर मला तुमच्याकरिता काहीच करता येणार नाही. हुक्माची अंमलवजावणी करावीच नाशले.'

यावर प्रतापराव काय दोलले ते इतिहासाला माहित नाही, पण निराजीसह ते अजीमचा निरोप घेऊन तावडतोब आपल्या छावणीत आले.

काही वेळातच प्रतापराव, निराजी आणि पाच हजार मराठी स्वारांची छावणी पाष्ठरासारखी पसार झाली. मराठी छावणी एकदम अशी भुरंकन का उडून गेली हे औरंगजेबादेत कोणालाच कळले नाही. कळले होते फक्त अजीमना.

याच सुमाराम जंजिन्याचा थातलेला मराठी आरमारापा खेत महाराजांनी हुक्म पाठवून उठविला. जंजिन्याभोवतीच्या समुदात असलेली मराठी गलबन्धे भराभरा निघून गेली. मुरुडच्या आसपास असलेली मराठी फीजाही विघून गेली.

या प्रकाराने मिर्टीना काय बाटले असेल कोण जाणे! पण जंजिन्याचा गळफानवातातरी सुटला. जीव वाचला.

या जंजिन्याच्या किल्ल्याचे नाव होते, 'जंजिरेमेहरुब' मेहरुब म्हणजे अष्टमीची चंदकोर, मिन्द्यांच्या या अर्धचंद्राचे बळ असे टिकाले.

तिकडे औरंगजेबादेहुन पसार झालेले पाच हजार स्वार खेट महाराजांकडे आले नाहीत, प्रतापराव आणि निराजीपंत यांनी लिमराच दाव दावला. पाच हजार फीज घेऊन ते जे मुदले, ते खेट औशाच्या किल्ल्यावर. हा किल्ला मोगलांच्या म्हणजेच औरंगजेबाच्याताच्यात होता. हा किल्ला तुळजापुराच्या जबळे आहे. किल्ला जबरदस्त. येथे किल्लेदार होता शेर बहादूर जंग. त्याला स्वप्रातही

फलपना नवहती की, मराठ्यांची फौज आपल्या किल्ल्यावर झडप घालणार आहे. तो वेसावधीच होता.

शिवाजी राजांपामुन इतक्या दुर अंतरावर अमलेल्या आपल्या औसा किल्ल्यावर मराठी कमे येणे शक्य आहे? शिवाय आता तर वादगाहांचा सीवाशी मंत्रीचा तह चालू आहे. पण वादगाहानेच या तहावर कुन्हाड घातल्याचे शेर बहादूर जगला कुठे माहित होते? मराठ्यांची धडक इतक्या वेगाने आणि आवेगाने किल्ल्यावर आली की, किल्ल्यात एकच पलापल आणि योश्यल उडाला. वास्तविक असे व्हायचे काहीही कारण नव्हते. एवढा बळकटतटबंदीचा किल्ला महव सुंगू अकला असता. पण त्यांची हिम्मतच वारगळली. मराठी फौज किल्ल्यात पुसली. वीस नाचू रुपयाचा रोख खजिना प्रतापरावांच्या हावात पडला. कदाचित इतरही काही नूट आणि हा खजाना खेऊ वराठी फौजप्रतापरावांच्या मागोमाग किल्ल्यातून बाहेर पडली आणि दौडत मुटली थेटभाराराजांकडे. 'आगा प्रवासाचा चर्च सप्ये एक नाचू मराठ्यांच्या छावणीच्या नुटीतून खजिन्यात जमा करा', असा हुक्म सोहळांच्या औरंगजेबाबा मराठ्यांनी आपले एव्हूण एकीम लाचू सप्ये पळविल्याचे आता काळगार होते.

चिरंजीवांचे तीर्थरूपांस पत्र

मराठी फौज औशाच्या किल्ल्यातूनही २० लाईचा खजिना खेऊन पसार आली, औरंगजेबाबा मुटलेला हजबल हुक्म मराठे औरंगाबादेतून पसार आल्यावर थोड्याच काळात आला आणि चिरंजीव अजीम यांस खिळाला. आता या खटिलांच्याहुक्माला उत्तर काय यायचे? चिरंजीवांनी तीर्थरूपांम लिहिले की, 'आपला हुक्ममिळण्यापूर्वीचे प्रतापराव आणि त्यांची फौज शहरातून पसार आली. अशी अन्नानक कशी पसार झाली ते लक्षात येत नाही. पण जर आपले आजापत्र थोडे आधी येऊन पोहोचले असते, तर मराठ्यांचा फटशा पाडता आला असता.'

चिरंजीवाचे हे उत्तर आनुन औरंगजेबास काय वाटले असेल ? एक मात्र नळी की त्याच्या ढोक्यात असलेला प्रतापराव , निराजी आणि प्रमुख मराठपांना अचानक कैद करून , दिल्लीत आणुन , होसेप्रमाणे ठार मारण्याचा गोड वेत उथलला गेला . पाचहजार मराठे शहर औरंगजाबादेनुन जिवानिझी मुटले , औरंगजेबाचे केवढे प्रचंड नुकमान झाले ?

महाराज यांचेली राजगडावर होते , घडलेल्या घटनांच्या बातम्या त्यात येऊन पोहोचत होत्या . तह मोठण्याचे औरंगजेबाने केलेले उद्योग तेही त्यांना समजले , एवढेच नव्हे तर आपला पराक्रम महाराजांना सादर करण्याकरिता औशाचा खजिना घेऊन प्रतापरावहीराजगडास पोहोचले .

आधीची तीन साईंतीन वर्षे महाराजांनी आपली जास्ती भासी आणि भासी पुढाची तवारी जस्यत करण्यात खर्च केलेली होती . महाराज आणि मुत्तम्ही मंडळ नव्याडावपेचांसाठी कल्पनांचा आखाडा उकरीत होते . औशाना मराठपांनी घातलेला धापानपर्यानवार दिलीस औरंगजेबाना कळला , त्याने औशाच्या परामुळ किल्लेदाराचा किंवाड गळा शब्दाने छाटून कमी केला . म्हणजे काय ? या किल्लेदाराने नाव होते थेर बहादूर जंग त्यातील जंग ही दोन अश्वारे काढून ठाकण्याचा हुक्म औरंगजेबाने दिला . पण मग पुढे काय ? पुढे काय आणे कोण जाणे ?

औरंगजेबाच्या ढोक्यात सततच धूमसत असलेले धर्मवेद किंवा धर्मप्रिम महणा यांचेली उसकून आले , औरंगजेव तसा स्वधर्मावर कांडोविकटीचे प्रेम करणारा होता . यात काहीही शंका नाही . पण त्याकरिता अन्य धर्मियांचा लळ आणि अपमान करण्याचे कारण काय ? ते अनूनही कोणास उभजालेले नाही . त्याने एक स्वतंत्र धोडेस्वारांचेमैन्याच तयार ठेवले . त्याचे काम मूर्तीभर्जन आणि धार्मिक छळवाद , याच काळात अनेक पवित्र हिंदू धर्मक्षेत्र त्याने उद्धवस्त केली .

इतिहासाचा अभ्यास करताना असा एक विचार ढोक्यापुढे येतो वी , हे हाल आणिअपमान यासात सर्वांन्याच वाड्याला येत होते ना ? होय , मग या सर्वांनी म्हणजे पंजाबात शिरवानी , आसामात आसामीनी , महाराष्ट्रात सर्व मराठ्यांनी , राजस्थानात सर्व

राजपुतांनी, काशिमरात डोघांनी जर एकवटून उठाव केला असला तर येथील वेडी शास्त्रिके दांडगाई थांबली नसती का ? पण हे कधीच होऊ शकले नाही, उलट गोमांतकात पोर्टुचीजांच्या इन्क्रिप्शनला उद्घाण आले होते.

आता महाराजाचे लळ आसून्याला जाणवापूर्वीन् मोगलांना दिसेल्या २३ किल्ल्यावर आणि शिवाय नव्याने येण्याकरता उभ्या असलेल्या शिवनेही, साळहेर, मूळहेर इत्यादी गडांकडेही लागले होते.

राजगडावरच्या खलवतान्यात याच भावी मोहिमाचे आराखडे आघाले जात होते,

याच कालात असाच आणखीन एक शिवाजीराजा आगामात मोगलांच्या विरुद्ध गेड्याच्या बळाने घडका देत होता, त्याचे नाव लक्षित वडफुकन, हा आसामच्या राजांचा सरसेनापती होता, आसाम पूर्व जिंकावा म्हणून मोगल मुलतान अन् आत्ताविशेषतः औरंगजेब सतत आसामवर फौजा पाठवित होते, तुदे चालू होती, त्यातच शाहिस्तेखान मामाला औरंगजेबाने मुद्राम या वडफुकनच्या विगद्ध झंगुजायवा पाठविले, (इ. १६६३ जून) या शाहीमामाला तो इक्यापर्यंत आस्याचे कळान्यानंतर लक्षित वडफुकनने त्याला एक पत्र पाठविल्याची नोंद 'शाहिस्तेखान' की मुरंजी 'याकागदात आहे.

पण अस्ये निवतीने हवेही आसामवर घाव घातला, लक्षित वडफुकन हा भरंकर आजारी पडून (अहूदा विषमाळवरानें) मरण पावला, वडफुकन म्हणजे मुख्य मेनापती, वहूजा, वडपुजारी, वडफुकन याचा अर्थ त्या त्या देवातला मुळय.

आता दृष्टी सिंहगडावर

सिंहगड म्हणजेच कोळाणा. हा किल्ला पुण्याच्या नेत्रक्षेत्राला तीन कि.मी.वर आहे. या किल्ल्याचे चरित्र अध्यावारागीने सांगावे असे मोठे आहे. पण काही सोजव्या घटनासुद्धा या गडाचेवेगलेपण सांगणाऱ्या आहेत. मर्वाई शेवटची लवाई प्रथम पाहूया. इ. १३ नोव्हेंबर १८१७वा दिवशी पुणे शहरशिवारबाड्यासकट कैप्टन रॉबर्टसन या इस्ट इंडिया कंपनीच्या इंग्रजाच्या कळजात मेले. म्हणजेच पेशवेही मेले.पेशवाईही गेली. सातांवास महाराज खबरपती प्रतापसिंहराजे यांनाही इंग्रजांचे माडलिकल्ल रुक्किकारावे लागले. म्हणजेच मराठी तत्ता तंपली. पाठबळ देणारा थनी किंवा कोणी थाली उरला नाही.

तरीही या पुण्याशेजारचा हा डोगरी सिंहगड इंग्रजाच्या सुरक्षा बंदुकधारी फोजेशी आणि चहुंबाने गडावर मारा करण्याचा कुलपी गोळव्याच्या इंग्रजी तोफखास्याभी झुंजत होता. इंग्रजांनाही याचे आश्वर्य नाटत होते.की हे मुठभर मराठे नियाचार आलेले अगूनशी आपल्या चिन्ह अहोगातर का झुंजताहेत? इंग्रजांनी एकूण गडावर तोफांचे मोठे गोळे बडविले,त्वा गोळव्याची संख्या तीन हजाराहूनही अधिक होती.तरीही मराठे झुंजतच होते. या सिंहगडच्या शेवटच्या सुद्धाना आम्ही कधी सूख्य विचार केला का? तसेही दिसत नाही. या लडणाऱ्या बगळ्याच्या मनांत कोणी नेमकीभावना असेल? विचार असेल? इंग्रजी निशाण पुण्यावर लागल्यानंतर शेजारचासिंहगड अजूनही रोज अहोगात्र इंग्रजांनी अडलोय याचा परिणाम पुण्यातील आणिएकूण मराठी राजवातील जनतेच्या मनावर काही आला का? तसेही दिसत नाही. लवणारे आणि मरणारे मराठे झुंजतच होते. सारा देश गुलामगिरीत पडल्यानंतर सिंहगड, योलापूरचा किल्ला राजधानी रायगढ आणि असेच आणखी काही किल्ले इंग्रजांनी झुंजत होते. या त्वांच्या सुंजी म्हणजे व्यर्थ मृत्युच्या खारेत उल्या शाळणेच होते. रायगड कैप्टन प्रोथरशी दहा दिवम झुंजला. (दि. १ मे ते १० मे

१८१८) सोलापूरचा किल्लाही असाच आठापेशरा दिवाळा इशाजांनी घेतला. मिंहगड मात्र दुंबतच होता, अखेर त्याने तेच होणार होते, तेच झाले, किल्ला इंगजांच्या हाती पडला, एखादे राष्ट्र दुर्दिवाने ग्रनूच्या गुलामसिरीत पडत असताना ज्या अगदी शेवटच्यालदाया विळ्या जातात, त्या त्या राष्ट्राच्या भावी स्वातंत्र्य संश्यामातील खरोखर पहिल्या लदाया असतात, मिंहगडची ही लढाई म्हणजे भारताच्या भावी स्वातंत्र्य संश्यामातील पहिले स्वातंत्र्ययुद्ध नाही का? ही लढाई इशाजांशी तीन महिन्यातून किंचित अधिक काळ चालली होती, अखेर गड पडला, मिंहगडी पडले,

या आधीच्या काळातला मिंहगडाचा इतिहास असाच घगडगीत ज्यालांनी लपेटलेलाआहे.

१३३९ पासून ते इ. १६४७ पर्यंत हा गड सुलवानांच्या कळजात होता, शेवटी आदिमजाही ठाणेदार म्हणून सिद्धी अंवर वाहव हा किल्लेदारी सांभाळत होता. नेमकी तारीख माहीत नाही. पण इ. १६४७ च्या अखेरीन शिवाजी महाराजांच्या योजनेने आणि कारस्थानाने वापूजी मुदून नव्हेकर देशपांढे याने 'कारस्थाने' कळन कोळाणा स्वराज्यात काढीज कळन आणला. महाराज आणि जिजाऊसाहेब यांची यने मुखावनी आणि बळावनी, कारण मिंहगडमारखी अधफानी बनाउय जागा स्वराज्यात आली, यागडावर श्री कळलमेश्वर आणि योगेश्वरी यांचे मंदिर आहे. या देवाळात धी अमृतेश्वर जसेही नाव आहे. स्थानिक नोंक याला अंबरीचुवा असे म्हणतात. या देवाळ्या वेळळांत यसून जिजाऊमाहेवांनी रथलेले काही स्थायनिवादे केल्याच्याही मोर्दी आहेत. कोणालाही आवडावा असाच हा मद्दादीनील दागिना आहे, एक गोष्ट आत्ताच मांगून दाकू का? पुढे (इ. १७०३ एप्रिल) मध्ये औरंगजेबाने अगदी महातारपणी हा गड छवपती ताराकार्डमाहेवांच्या कारविलीर्ं काढीज केला. त्याचा तपशील आना नको, पण वादाशाहाच्या ताव्यात हा किल्ला आल्यावर तो स्वत; मठावर गेला, त्याने गड पाहिला, एक नाजलेला असामान्य बराही किल्ला आपल्या ताव्यात आलेला याहून औरंगजेब निहायत खूब झाला आणि त्याने या किल्ल्याला नाव दिले, 'बक्कींदा वक्क तो म्हणतो, 'यह तो खुदाकी करामत है। वह बक्कींदा वक्क है। आलमगीर के लिए है! बक्कींदा वक्क।'

चक्रधीरा बक्ष महणजे परमेश्वरानी देणारी.

हा गड पुण्याच्या नवीक असल्यामुळे महणा , पण पुढच्या कालात बहुतेक सर्व थोरमहळी या गडावर येऊन , राहून गेली आहेत, अगदी लो, टिळक , म, गांधी , स्वा, मावरकर , जयप्रकाश नारायण इतकेच नव्हे तर नेताजी मुभायचंद बोसगुळा.

गडावर लो, टिळकांनी स्वतःमाडी छान घर वांधले, एक गंमत सांगू का ? म, गांधी यांचेही स्वतःच्या मालकीचे एक घर खिंहगडावर आहे. मोहनदास करमचंद गांधी हे नाव मातवाच्याच्या उताऱ्यावर आहे.

मिळाराजे जयसिंग आणि दिलेरखान पठाण हे औरंगजेबाचे सरदार स्वराज्यावर चालून आले. (इ. १६६५ मार्च) त्यावेळी मोगनी फीजेने पुरंदरगडास आणि खिंहगडासही भोजेर लावले, खिंहगडचा मोर्चा होता, मर्फतराज्यान याच्याकडे, तो शर्ष करीत होता, गड येण्याची, पण गडाचा ठबकाही उडाला नाही. गड जिंदीने अखेरपर्यंत (महणजे नदाई भावेपर्यंत) झुजतच राहिला, यावेळी गडावर महाराजांच्या मातोप्री विजाऊसाहेब या वास्तव्याता होत्या. त्यांचे ते वास्तव्य हेच प्रचंड प्रेरक सार्वत्र्य होते. पण दि. ११ जून १६६५ या दिवशी मोगनांची महाराजांचा तह पुरंदर गडासानी झाला , अन् त्यात तेवीस किल्ले मोगलांना द्यावयाचे महाराजांनी भास्य केले, त्यात खिंहगड होता.

तहाप्रमाणे खिंहगड देणे भाग होते, मर्फतराज्यान आणि दिलेरखान याच्या निमवतीचा एक सरदार अन् प्राच्य या अवाळांचा एक मुतालिक यावेळी गडावर आले, गढमोगलांच्या ताल्यात देण्याचा नोहळा मुरु झाला, विजाऊसाहेबांना आपल्या सर्वमराठांनिशी आणि उकेझेंड्यांनिशी गडावरून कल्याण दरवाढ्याने उतरावे लावले, उतरव्या, पण गड उतरत असलाना त्यांच्या यनाची काय अवस्था झाली असेल , याची आपण कधी कल्पना केली का ? ज्यांच्या आकांडांपुढे यगनही ठेगणे उरत होते, त्यांना आपल्या हातातलाच पराभूत न झालेला किल्ला शत्रुव्या ताल्यात देऊन उतरावे लागतहोते. त्याकरिता

ते गवत आणि ते मन आणि त्या मनाचा मनस्वी महाराजातिलातिळाने समजावृत्त घेण्याची आवश्यकता आहे.

माघ वद्य नवमीची रात्र

यांचेली प्रतापगडच्या मावळतीला असलेल्या होगर-घेण्यातील 'उमरठ' या गावात लग्नाचा मोंडव पडला होता म्हणो! हे लग्न प्रत्यक्ष उमरठकर सुभेदार तानाजीदाव मालुमरे यांच्यामुलानं होतं म्हणे. रायत्रा हा त्यांचा लहानसा मुलचा.

या मचलाचा कथा भराटी प्रत्येक वानामनाला खेळी ३०० वर्ष ठाऊक आहेत. त्यावर तुळशीदार शाहीर या नावाच्या शाहिरानेचौकवड योठा पोचाडाही रस्तेला सापडला आहे. बखरीनून थोडीफार माहिती निहिलेली आहे. एण यात अभ्यासकाच्यामधे मतभेदाचे मुद्देही अनेक आहेत. एवढे निश्चित की, सिंहगड काढीज करण्याची कामगिरी महाराजांनी तानाजी मालुमरे या जबऱ्या मर्दावर सोपविली. तानाजी हा स्वराज्याच्या लाकरात एक हजार पाईकांचा सुभेदार आहे. त्याला एक माझ्या भाऊ आहे. त्याचे नाव सूर्याजी.

मोंगलांच्या विसळद्द तडजोडीनेतर आपले किल्ले परत होण्यामाटी महाराजांनी जी मोहीम उघडली. त्या मोहिमेचा पद्धिला नारळ तानाजीच्याच झातात त्यांनी दिला याविषयी मतभेद नाही. मुहूर्त होता माघ वद्य नवमी, शुक्रवार दि. खार केवळाची १६७० मध्यांगीचा.

ही मोहीम करण्यासाठी तानाजी मुमारे ५०० मावळे घेऊन राजगदावरुन निघाला, हे ही पूर्ण मत्य. आता थोडा अभ्यास करू या. मोहीम प्रत्यक्ष हाती घेण्यापूर्वी गडाचीअवघड सवधड वाजू तानाजीने लघात घेतली असले की नाही? गुप्त हेरगिरीनेगडाच्या घेन्यात आपल्याला गुपचूप योहोचता येईल, बोभाटा होणार नाही यामाटी त्याने काही प्रयत्न केले असतील का? प्रत्यक्ष असल

समकाळीन काबदपत्रात हे काहीच सापडत नाही. कागदच नाहीत. पण तुळशीदार शाहिराच्या पोबाल्यातील ऐन मतभेदाने मुद्रे वाजूला ठेवले, तरी गडाच्या भोवती अमलेल्या उत्तरणीवरील जगलातील मेटकन्यांशी तानाजीने संधान वाढले व घेठे सरताईकाळा त्याने आपलेने केले, हे पूर्ण मंभाल्य वाटते. गडावर एकूण मौगली मैन्य दीड हजार अमून तदावराडिकठिकाणी जवर तोफा खडपा आहेत अनु गडाच्या विशेषत: पञ्चिमेच्या कडवावर उत्तराशीत तटवंदी वाशीव नाही, अनु त्या वाजूस पहारेही जरा कमी आहेत, असे तानाजीच्या लक्षात आहे, व त्या दुष्टीनेच तो या कल्याचाली नेमका आला. नाहीतर तो तगा आला नसता. ही सर्व माहिती घेरवरताईक मेटकन्याकडून तानाजीला मिळाली हात्रो पोबाल्यात व उत्तरकाळीन आख्यायिकांत मूर दिसतो तो तत्या असण्याची शक्यता आहे.

एक तर तानाजीचे (महणजे महाराजांनेही पण) निश्चित ठरलेले दिसते की, नेहमीच्या ढोबळपद्धतीने गडावर चाल करावयाची नाही. गडाला वेळा पालून माहिनोनु महिने झुंजत असावयावे नाही. तर अचानक झाडप घालून (सरप्राइज ऑफिक) गड कड्यात असावयाचा. गडावर जर्फी झाडप घातली व प्रवेश मिळविला तर त्याच्या तोफाक्षान्याचा काहीही उपयोग त्यांना होणार नाही. त्या निरूपयोगी ठरील, जी काही झंज थावी नायेल ती समोराममोर थायची. त्यात अवघड भाग फारफार योडा होता. एकतर गडाल प्रवेश मिळवणे असेही अवघड अनु मिळाला तर गडावरचे मैन्य आण्याचा तिप्पट आहे याची जाणीव मराक्यांना निश्चित आहे.

महणूनच तानाजीने मेटावराच्या वोळी मेटकन्यांशी आधीपामून संधान वाढून अचानक छाप्याची तयारी चोच केलेली होती, असे दिसते,

तानाजी चार केवुवारी १६७० च्या यध्यरात्री महणजे वहूदा दोन अदीच वाजता निविट अरण्यात अनु गडाच्या उत्तरणीवर आपल्या लोकांनिशी वेऊन पोहोचला.

गडवरचं वातावरण शांत मुन्ह होते, गस्तीची पाठी असलेले मोगल मैत्रिक आपापल्या जागी गस्त घालीत होते, किल्याची दोन प्रवेशदारे गुण्वाळ्या दिशेला म्हणजे उत्तरेला एका गाढोपाठ एक अमे तीन मोठे दरवाजे आणि दक्षिणेच्या बाजूल अमे दोन दरवाजे, या वाजून किल्याच्या खाली कल्याण नावाचे खेडेमाव आहे, म्हणून या दरवाळ्यासकल्पाण दरवाजा हे नाव होते, आणि उत्तरेच्या बाजूच्या दरवाजांना पुणे दरवाजा अमे नाव होते, वास्तविक उदयभान राठोड हा मोंगली किल्लेदार अतिशय निष्ठावंत आणि दब होता, त्याचं काम किल्लेदार या नात्यांन तो ठीक करीत होता, पण तानांजीनेकिल्याच्या आणि किल्लेदाराच्या दुवळ्या दुवळांचा अचूक शोश आणि वेश आधीच गुप रितीने किल्याच्या सरभेरेनाईकांकडून मिळविला होता, घर म्हणजे स्वराज्य आणि मोंगलाई यातील तळ उघडउघड मौडल्यानंतरचे हे दिवस आहेत, उदयभानने अधिक जागरूक दक्षता घ्यायला हवी होती, पण एकूण किल्याच्या अवधपड खांदाचांथा, आपलीमदावरीन माणसेही उचम, तोफा आणि बारुदगोळा अगदी मुमज्ज, दरवाजे अगदी भक्तुम भशा या जमेच्या भांडवळवर उदयभान निविंत होता, नेमका ब्राह्मण माप बद्ध नवर्मीच्या मध्यरात्रीच्या काळोखातला मुहूर्त तानांजीने पकडला आणि चित्यांच्याचोरपावळांनी पाचशे मावळयांनिश्ची तो गडाच्या पञ्चिमांगास भिंतीसारख्या ताळ उभ्या असलेल्या कडपाच्या कपारीशी येऊन पोहोचला ही नेमकी जागा गडाच्या माघ्यावर दुवळी होती, पहारे नमावेतच किंवा अगदी विश्व द्वारे होते, या वाजूजा लटवंदीही अगदी अपुरी आहे, या जागेचं नाव किंवा या कड्याचं नाव डोणगिरीची कडा,

स्वतः तानांजी आणि अमेच आणव्यां तीन-चार गदी कल्याशी आले, प्रत्येकाच्या खांचाला एकेक लोखंदी मेच आणि वाळाची वळकट दोरखंडाची वेटोली होती, तानांजीसह हे दोरखंडवाले मावळे कडा चढू लागले, हे चाम फार फार अवघड आणि धोक्यांच्यांही असत कडयाला चाढकांत असलेल्या खालीकपारीत पावळे आणि हाताची बोट घालून चाचपत चाचपत वर चढायचं, त्यात अंधार दाट, कुठे कपारीत जरनापानांजीणीन वेटोले घातलेले असले अन् त्वाला धड्हाला लागला तर ? तर मृत्यूच, कुठे मशमाश्यांचे

किंवा गांधील माझ्यांवै पोळे लागलेले असले तरीही नंकटच. कुठे शिथाडांनी कपारीत अंडी घालून त्यावर उबविण्यामाटी पंचांचा वरादा दाकून बैठक मांडली असली तरी कठीणेच, आजच्या काळात कडे चढणाऱ्या शिरोहकोंग यांनी अचूक कल्पना येऊ शकेल. अशा अवघड शोकणीता सामोरे जात जात एक भीतीमावळ्यांच्या मनवटात आणि पावलीत मतत जासी होतीच, की एखाद्या कपारीनून आपला हात किंवा पाऊल सद्गुण निश्चले, तर भयाण मृत्युशिवाय दुर्द कोण आपल्याला झेलील ? अशा वा दोणागिरी कल्पाची उंची किंवा होती ? होती आणि आजही आहे सुमारे वावीस, चोवीस पुरुष ?

अशा या कळणाऱ्या माझ्यावर पक्का तटबंजीचीही जरूर नाही अन् या बाजूनेकोणताही शशु कथीच येण शक्य नाही अशा पूर्ण विश्वासाने किल्लेदाराने येथीलवंदोबस्त अगदी ठिकूल ठेवलोल असावा. नेमकी हीन जागा वानरांसारखी चहून जाण्याकरीता तानाजीने ठरविली होती. तो चहत होता, आणखी एक गोष्ट लधात येते असे, मिंहगड पापूवीर मराठी स्वरगाऱ्यातचहोता. तानाजी सुर्याजी आणि असंख्य मावळ्यांनी मिंहगडावर राहून, हिंडून अनिकूल गडाची माहिती प्राप्यथ अनुभविली होती.

मावळे अन् तानाजी चर पोहोचले. त्यांनी खांद्यावर अहकविनेने दोरखंड चर मेष्वा अटकवून कळणाऱ्याली मोठाले. अन् यग भराभरा नवंच मावळे चर आले, मोळया प्रमाणात यस्ती यस्ती आणि रावता गडाऱ्या दमिण पूर्व व उत्तर बाजूला होता. तानाजी हत्यारे सरसावून त्या दिलेला पुढे सरकू लागला, मावळेही, अन् एका क्षणी मोंगली मैनिकांचा आणि शालेचा गळदमच भटका उडाला, युद्ध पेटले

जणू आथारु घनांशी झुंजे वादक वात

आरडाओरडा , किकाळ्या ,गर्बना यांचा एकच कल्लोळ गडावर उल्लळला. मुस्तावलेल्या अन् गाढ ओपलेल्या अन् जागती गमत घालण्याच्या त्या मोगलीसैन्यावर एकदम धमधगते निखारेबेळन पढावेत असा हा तानाडीचा हल्ला होता. इथे मावळयांच्यामध्ये जवर इर्पाहोती. आत्मविश्वास होता. आपणजिंकरणारच. पण जर समजा कच खाली तर आपल्याला पलून जायलाही बाट नाही. आपण लवलंच पाहिजे , विकलंच पाहिजे , नाहीतर मेलंच पाहिजे , पुढ्हा असा डाव खेलताच येणार नाही अन् जगून किंवा मरूनही हे पराभवाचे तोड महाराजांना अन् जिवाऊनाहेबांना शब्दवाचने ? कसे ? पण असला कमळा विचारही कोणाच्या घनात येत नव्हता. उदयभानला त्याच्या वाढवात हा भयंकर हल्ला अकस्मात तमवला. इतकी वक्षता ऐक्कनही हे मरोड गडावर आलेल कसे , पोहोचले कसे ज्ञा सवाल आता व्यर्थहोता. उदयभान दाली तलवारीनिशी घावला. यावेळी मोगली सैनिकांनी मशाली पेटवल्या असतील का ? शक्यता आहे.

अन् प्रत्यक्ष वर्दीर्थ उदयभान आणि तानाडी युस्ले. या अचानक हल्ल्याचा मोगली सैन्यावर नहीच परिणाम झाला. बरानसा गोळ्याल अन् थोडीफार पवराट. सुदूर कठकडत शेते. त्यातच उदयभान आणि तानाडी अचानक स्फोरासमोरच आले आजिधावावरती घाव एकमेकावर वोमळू लागले. ही बटापट किंती बेळ चालली असेल त्काही मांगता येत नाही. पण प्रत्येक क्षण जगण्या मरण्याच्या तराजूची पारदी खालीवर झुलवीत होता. कुणी कोणाला रेडू शकत नव्हता. कुणी हटतही नव्हता. तेवढ्यात उदयभानचा तलवारीचा कडाडून कोमळलेला घाव तानाडी सुमेदाराच्या दालीवर पडला. अन् दालच तुटली. केवदा कल्लोळ! त्याही स्थितीत डोईच मुडासं तुटक्या दालीच्या हातावर घेऊन अन् कमरेच पटकुरे त्या हातावर गुंडाळीत तानाडी एकांवी लढत होता. उदयभानला जवर हृष्य जाला असेल की, खासा गनीम आता क्षणाधराणात मारतोच. तो वारवर वार तडाखून घालू लागला. तेवढ्यात

दाल तुटलेल्या हातावर घाव पडला. अन् तानाजीचा हातच तुटला. तरीही रक्त गाळीत उजव्या हातातल्या तलवारीने तो मुंजतच राहिला. दोघंही एकमेकांवर घाव घालीत होते, या झणी तानाजी काय ओरडत असेल ? उदयभान काय ओरडत असेल ? इतिहासाला माहीत नाही. पण नक्की गर्जत असतील. अन् एका धणी तगाजूची पारदी हेलकावली. उदयभानचा तानाजीला अन् तानाजीचा उदयभानला कडाडून थारेचा तडाखा वसला आणि दोघंही भवंकर जस्ती, किंवडूना मृत्युच झेलीत एकाचवेळी भुईवर क्षेमळ्ये, दोघेही ठार जाले, अन् ही गोष्ट अवतीभवतीच्या चार मावळ्यांना दिगाली. अन् ते गोधल्येच. खचलेच. अन् ओरहू लागले. 'मुभेदार पडिले, मुभेदार पडिले !' पला. अन् हाहा म्हणता मुभेदार पडल्याचा रणबोभाद झाला. बरेचसे मावळे धीर खचून त्या कळवावरून दोराने ते चढून आले होते, त्या दिशेला धावत सुटले, कळवावरून उत्तरण्यामाटी वास्तविक उदयभानही पडला होता ना! पण ती बेळ अशी होती, ती सांगता येव नाही. ती बेळ यमाची, ती बेळ जिवाच्या मायेची, मावळे ओरडत धावत होते. गडीर्या मुंजत असेल्या मूर्याजी माणुसन्यांन हे पाहिले, एकलं. त्याने ओळखाले सोडलेले दोर, जे लोकत होते, ते तलवारीच्या धावाने ताडताढ तोडायला सुरुवात केली. तोडले. अन् तमाच तो चढून पढू पाहणाऱ्या मावळांवर ओरडला, 'पळतायभेकटांनो ? तुमचा वाप दर्यं मुंजता मुंजता पडला अन् तुम्ही कुळ पळताय ? यू तुमच्या जिनवानीवर, हे योवाड कुणाला दाढविणार आहात ? अरे, तुमी कोणाची माणसं ? महाराजांची ? पळता ? किरा माथारी !' अन् मूर्याजीने एकच गर्जना केली. 'हर हर हर हर महादेव' पळते होते ते किरले, मूर्याजीने अन् मवानीच मोगलांच्यावर कडाडून फेरहल्ला नहविला, तो त्या भवोच्या दोन हातात जणू आठाठ हातांच्या भवानीच वळ अवतरण्यासारखाच. या भर्येवर हल्ल्यात मोगलांची दाणादाण उडाली, बटमराऊपांनी जिंकला.

असा हा इतिहास, जो सिंहगड पूर्वीर आणि नंतरही प्रतिर्ष्णेश्याशी महिनोत महिनेमुऱ्याली. पण हार गेला नाही, तो अविंक्य गड एका अचानक गनिमी च्छाप्यात तानाजी, सूर्यांजी आणि सर्व मावळे यांनी जीव पणाला टाकून, फारतर दीडदोन तासात जिकला, गडावरच्या तोफा मुकाट होस्या. मराठ्यांवर एकादीही तोफ उडविण्याचीमध्यी अन् अवसर मोगलांना मिळाला नव्हता, अशूच्या तिप्पट फौंटेजेचा कमीतकमी वेळेत अन् कमीतकमी शख्तांनिशी पूर्ण पराभव मराठ्यांनी केला. हे या असामान्य लढाईचं असामान्य महत्त्व, काल्पनिक काढवऱ्या, कथा, पोवाडे अन् अक्षयायिका यांच्या गुतागुंतीतून गत्य शोधीत शोधीत आपण इथरर्यंत निघित येऊन पोहोचतो की, सूर्यांजी मालुसऱ्याने आणि त्याच्या मावळ्यांनी एक फार मोठा राष्ट्रीय मोलाचा थडा रक्कानी लिहून ठेवला की, नेता पडला तरी झुंजावरचं असतं, जिंकावरचं असतं. सेनापती पडला तरीही! अन् खासा राजा पडला तरीही! हा शिवाजीराजांनी घासुन दिलेला आखाडा आणि आगावडा सूर्यांजीने प्रत्यास आणुन दिला, नाहीतर आमधी रीत अशी की, नेता, सेनापती किंवा राजा पडला की, सर्वांनी पक्कत मुटावरचं. महाराजांना केवळ कुऱ्य झाले असेव याची तुलना सांचाथला तराजूच नाही. त्यांच्या तोडून उद्धार निघाले, ते आज शिलालेखासारखे इतिहासात कोरले मात्र नेले आहेत. 'माझा एक गड आला पण माझा दुसरा गड येणा.

सिंहगडावरचं, एक वेगळे पान

सिंहगडावर पाण्याची 33 टाकीआहेत. कालभैरव

अमृतेश्वर, कोळाणेश्वर महादेव, नृसिंह, मारुती, गणपती, गडाच्या रामदन्यात भवानी अशीदेवदेवतेही आहेत. पूर्वेकडच्याकेंद्रकृपावर सुवक्त तटबुरुज आहेत. खोल गुहेत गारगार अन् काचेमारळ स्वच्छ

पाणी आहे. यात्रा म्हणतात सुरुवाचे पाणी. यादवकालातील पश्चात्या सुंदर मंदिराचे पडकेमोडके अवशेषही अस्ताव्यस्त पडलेले आहेत. याच गडावर पुढे ३ मार्च १७०० या दिवशी शिवद्वयपतींचे धाकट चिरंजीव छत्रपती राजाराम महाराज यांचा मृत्यु घडला. त्याचे दृग्दग्ध जेवे झाले, त्या जागेवर पुढे महाराजी छत्रपती राजमाता तारावाईसाहेब यांनी समाधीमंदिर बांधले. तानांनीमालुम यांचीही नंतर बोधलेली समाधी आणि त्याही नंतर बसविलेला अर्थपुतलाबडावर आहे.

या गडावरचे तरुणांचे अपरंपार प्रेम यतत आमच्या प्रलययास येत गेलं आहे. गडाच्या दोन्ही वाटांनी तरुण या गडावर येतात, हसतात, खेळतात, बागडतात. दही दूधपितात घरी जातात. इचित कोणी धाडी मुलगा आडरान बाटेन पाची नव चहून येण्याचा हीशी डाव यशस्वी करतो. कधी कोणी दोर सोडून गडावर चढण्या उत्तरण्याचा डाव करतो. आपण अधिन विद्याधर पूळिक हे नाव ऐकलं असेल. अनेकांच्या तर तो ओळखीचा खेळमळीच होता. अधिन धाडी होता. विवरण्या बापामारख्या त्याचे काहीमे घारे असलेले डोके पाहिले की, असं गमतीने बाटायचं, की हे पोरणे सिंहगडावरच्या गुहेतच नवत नांदन असाव.

शतकाचे पातके काळाच्या निंदव्यात भरायला आले असाव. त्या दिवशी अधिनसिंहगडावर भेला, अपशम नव्हला. त्या दिवशी गडावर नेन्यानंतर कल्याण दरबाऱ्याने तो बाहेर पडला. अन् गडाला उजव्या यशमा याळून पश्चिमेच्या ढोणागिरीच्या काळाक्षाली आला. तंच, गिरीभारख्या ताठ कडा दिमतोय. हाच तो कडा, या कडपावरुन तानांनी सुभेदार जसे चहले, तमाच अधिन हालापायाची बोट कडवावरच्या घारीत याळून गिरीभारखा चहू लागला. नेहमीच असले खेळ रानावनात अन् घाटांविंदीत खेळणारा अधिन पूर्ण आत्मविद्यासाने सिंहगडाचा कडा आपल्या बोटांनी, आपल्या खीझ बोटांनी घटत होता. वितीवितीने तो वर माझ्याकडे मरवत होता. हे कडा चढण्याचे ते तंच आहे ना, त्यात एक गोष्ट निश्चित असते. तीमध्ये अधे कुठे थांबायला मिळत नाही. अन् मधूनच पुतळा माचारी किरता येत नाही. एकदा चढायला सुरुवात केली की, वर माझ्यावर पोहोचलंच

पाहिजे. अचिन चहत होता. पुरुषभर गेला. दोन पुरुष, तीन पुरुष, चार पुरुष, पाच पुरुष, महा पुरुष, सात, आठ, नक्क, दहा, बकरा, पुरुषांपर्यंत वर गेला. अन् पूर्णपणे अगदी मफाईनं माथ्यावर पोहोचलाही. गिर्यारोहणाचा तो आनंद सोफा मेटवर कळाऱ्यार नाही. अचिन आनंदात होता. दमला अमेल, थोडाफार घामही झल्ला अमेल. माहीत नाही. पण त्याचा आनंद तक्राच्या पलिकडे जाऊनही लक्षात येतो. तो माथ्यावर पोहोचला, अन् त्याच्या मनाते चैत्रसारखी उसली घेतली, तो या कळपाणासून पुन्हा गडाच्या कल्याणदरवाजाकडे निघाला. कल्याण दरवाज्यातून पुन्हा बाहेर पडला. गडाला उजवा बळता घालून पुन्हा त्याच डोणामिरीच्या कळवाच्या तळाशी आला. अन् पुन्हा तोच कडा आपल्या बीस बोटांनी चढू लागला. आत्मविश्वासाची एक जवर फुकर त्याच्या मनावर इतिहासाने घातली होती. हा इतिहास अश्या पाऊण तासांपूर्वीचे घडला होता. तो त्यानेच घडविला होता. पुन्हा आणखीन एक तसेच पान निहिप्यानाठी अचिन कडा चढू लागला.

अचिन चहत होता. एक पुरुष, एक पुरुष म्हणजे महा पूट, थोरपडीच्या तम्हीसारखी त्याची बोट वर सरकत होती. दोन पुरुष. तीन पुरुष. चार, पाच, नहा, सात, अन् आणखीन किंती कोण जाणे. अचिन वर सरकत होता आणि काढ आले, कसे आले, कळले नाही कोणाला. अन् अचिनचा पाय किंवा हात सटकन निसटला. खडकांवर आदलत, आपटन अचिन डोणामिरीच्या तळाला रक्तात न्हाऊन कोमळला. हे दुःख शळदांच्या पलिकडे आहे. मिहगदही गुदध्यांत दोके पालून दसदमा रटलाअमेल.

अचिन गेला. त्याचं घर, त्याच्या मिकांची घर, अन् मारेच पुंडलिक परिवारातले सगेमोयर नाकातोडात

दुःख	अमहा	होऊन	तळमळू आवये.
------	------	------	-------------

होय. हे फार मोठं दुःख आहे. असे अपपात कळवावर, नद्याच्या महापुरात, कधी जीवयेण्या शर्यतीत तर कधी खेळतानाही घडलेले आणण याहतो.

यावर उपाय काय ? धाडन , नाहन हे शिपाईपणाचे खेळ खेलायचेच नाहीत का ? नाही. खेळले पाहिजेत, जास्तीत जास्त दशता घेऊन खेलले पाहिजेत. त्यानुनचंशिपाईपणा अंगी येतो ना!

आज महाराष्ट्रभर तरुण मूलंभूली असे काढी कर्मजाळन धाडमाचे खेळ खेलतानादिसतात. एका वाजून ते पाहताना आनंद होतो. दुसऱ्या वाजूने मन धास्तावर्त, या मुलांना म्हणावर्स वाटत, छान पण पोरानो, याही तुमच्या खेळातले नियम शिस्त, गुरुची शिकवण अन् थोक्याचे इशारे डावलू नका.

चूप खेळा, चूप धाडमी ब्हा, मोठे ब्ला

जयासी मरणाचे भये, त्याणे क्षात्रधर्म करो नये

अन्य काही उपाये पोट भरावे. असे सुवकाना सांगणारे समर्प आयुष्यभर थोर्प, धैर्याना आणि भक्ती, निषेचा उपदेश आणि आग्रह जनाना करीत होते. धीर धरा, धीर धरा, हडवडू गडवडू नका. विचेकी जे गवसेना, ऐसे काहीच असेना. म्हणून चिचारी बना, विचेकी बना. कृतीशील बना. प्रवर्द्धांची शिक्षन करा. मद तो देव जाणावा. प्रपंच नेटका करा. उगीच वणवण हिंदोनी वाय होते ? म्हणौन चोजनावदू, शिस्तवदू, नेटाने हाती काम घ्या अन् ते पूर्ण करा. निरोगी असा. मदा मारती हृदयी धरा. शतीची उपासना करा.

शती युक्ती जबे ठायी, तेथे श्रीमंत धावती. म्हणजेच ईश्वर युक्ती त्यांच्याच मदतीला धावतो, संमार आणि अवहार उत्तम करा. जयासी प्रपंच माझेना तो परमार्थी खोदा. मशक्त अहा, कोण युसे अशक्ताला, रोगीसा वराढी दिसे. मुंदर दिसा, मुंदर असा, मुंदर जगा असा माराच आणि अजूनही कितीतरी मानवी जीवनाला उपयुक्त अन् मार्यदर्शक असा जीवनवेद ममथानी आयुष्यभर सागितला. स्वतः व्यतिगत तीन दगडांचा संसार न मांडता अवघ्या जनलोकांचा संसार सुखी आणि कर्तव्यतन्त्र

ज्ञावा यामाठी त्यांनी स्वतःच जीवन महाराष्ट्राच्या सहाणेवर चंदनासारखे लिंजवलं त्यासमधीनी सज्जनगडावर देह ठेवला , त्या दिवशीही माघ वद्य नवमी होती. फक्त वर्षी वेगवेगळे, एकाने मराठी मुलुक्खाला जीवन दिले, दुसऱ्याने मराठी मुलुक्खासाठी जीव दिला, दोघानीही वाढ्याला आलेली तिथी साजरी केली. या भूमीसाठी या जनलोकांसाठी आपलेही जीवन वा जीव खुचीर घालणारे किंतीतरी समर्थ आणि किंतीतरी मानुषरे इतिहासात आपल्याला दिसतात ना! युवकांनी आकाशालाही ठेगणे ठरविणारी आकर्षका हृदयी धरावी अन् हसतहसत जगावं अन् हसतहसतच वेळारी अभी तिथी साजरी करावी असंच हे इतिहासातीन वीर आणि विवेकी श्री- पुरुष आपल्याला सांगत असतात नाही का ? वेईन जगा अन् चैतीत मरा, भान ठेबून योजना करा अन् वेभान होउन काम करा हाच याचा अर्थ.

तानाजीच्या मृत्युने महाराजांच्या आणि मराठ्यांच्या मनावर दुःखाचे माझट आले, पंधरा दिवस उलटले. अन् विसाऱ्या दिवशी म्हणजेच दि. २४ फेब्रुवारी १६७० रोजी राजगडावर वाळतीणीच्या दाळनावरचा गळदा हलला. सोयरावाईसाहेब, राणीसाहेब प्रमृत झाल्या. त्यांचे पोटी पुत्र जन्माला आला. मनं उमलली. आचरीची चिंगरी फिरली. राजकुमार जन्मास आने. महावर रीतीप्रमाणे नगरे चीषटे अन् आराद्योळाडदीत बंदुका वाजल्या. महाराज यावेळी राजगडावरच होते. त्यांना निजाळसाहेबांनी ही आनंदाची बातमी मांगितली. मिळवा, राजकुमार जन्मास आले. आनंदच, मुलगा जन्माला आला अन् समजा मुलगी जन्माला आली असली तर ?तरीही आनंदच. महाराजांच्या पोटी एकूण सहा कल्या जन्माला झाल्याच की, फरकनाही.

पण इथे जरा नियतीन मानवी मनाला वोपरश्वरी दिलीच. नवीन जन्माला आवेजा हा राजकुमार (राजाराम महाराज) यालधा म्हणजे पालध्या मिथीत जन्माला आला. मानवी मनाला हे असले काही झाले की, खटकतंच. मन जरा चुकचुकतंच. मग मन शांत करण्यासाठी करा

अभिषेक, फोडा नारळ, मृग्गा मंत्र, करा शौत, अनुवालाच्या व्याकरता करा नवम, हे चालतंच.
 आजच्याही जगात आणण पाहतोच की, पण पुत्र राजाराम जन्माला आल्यावर महाराजांना हेही
 नमजले, 'राजकुमार जन्मास आले, पण पालथे जन्मास आले'
 हे एकताच महाराज चटकन उडूारले, 'पालथे जन्मास आले ? बहुत उत्तम ! आतादिल्ली पालथी
 चालतील !' जीवनातल्या अशा घटनाचा पुरोगामी अर्थ लावणारा हा राजा होता. हा तीर्थरुपहोता.
 एकूण वातावरण बदलले, नवी पालवी आली. इथं महज जाताजाता सांगावचंद की, शिवाजी
 महाराजांच्या जीवनात त्यांनी देवाला किंवा देवीला नवम केल्याची गळही नोंद नापडत नाही.
 अनिंगत स्वरऱ्या सुखदुःखासाठी किंवा स्वराज्याच्या अवघड सवधड कामभिज्या
 कर्ते झाल्यात, आसूच्या कैदेनुन सुटावं, सिद्धी औहरच्या वेळ्यातून पार झावं अशा गोईसाठीही
 महाराजांनी कधी नवम केल्याची नोंद मिळत नाही. त्यांचं मन असेंव खदावंत होते, पण
 अंधप्रदावंत नाहते, ते भावनाशील होते, पण भावनाप्रधान नाहते, ते स्वकाणां, तपश्चयेन यशे
 मिळवीत होते. नवमासायासांनी नव्हे

महातारा इतुका न अवधे पाऊणशे वयमान

महाराजांच्या जीवनात लहायाअनेक, शत्रुकांदील भुईकोट जन् शिरीकोट काढीज करण्यासाठी त्यांनी
 अनेक लहाया केल्या. पण एक मोठ व्यापार येते की, किल्ले येताना ते एकदम आकस्मिक हळ्ळा करनंच
 घेण्याचे त्यांचे वेतामत, त्याच्या मंपूर्ण जीवनातकिल्ल्याना वेडा घालून तो जिकण्याचा प्रवद
 महाराजांनी अवदी बोटावर मोजण्याइतक्याच वेळी केला. मिरजेचा किल्ला घेण्यासाठी त्यांनी या
 भुईकोटाला दोन महिने वेडा घातला होता, जातीने ते वेळ्यात होते, (दि. २९ डिसेंबर १८५९ ते मार्च
 २, १८६०) मतत झुंजूनही हा भुईकोट त्यांना मिळाला नाही. असेरत्यांनी मिरजेहून पन्हाल्याकडे

माधार चेतली, मेनापती नेतोजीने विजापुरच्याच्या भूईकोटावर मतत आठ दिवस हल्ले केले. शेवटी त्याना माधार च्याकी लागली, येथे 'मरग्राइन बैट्टेंक' नेतोजीस जमला नाही.

इ. १६७७ तंजावर मोहिमेचे बेळी तामिळनाडूमधील वेल्लोरच्या भूईकोटाम मराठी सैन्याने बेळ घातला. हा बेळा प्रदीर्घकाळ म्हणजे सुमारे एक वर्षेर चालू होता. अखेर वेल्लोर कोट मराठ्यांनी काढीज केला. बस्सा! वेढे घालण्याचे हे ग्रंथाचे प्रमाण. वाकी सर्व वेगवेगळ्या हिकमतीने कमीतकमी बेळात त्योनी याणी जिंकलेली दिमतात, वेढे घालण्यात फार मोढे मैन्य प्रदीर्घ काळ गंतव्य पडते. शिवाय विजयाची शाखती नसते. अन् एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महाराजापाशी अशा बेळपांकरिता लागणारातोफ्याना कधीच नव्हता.

आता महाराजांच्या डोल्यासमोर उभा होता गड पुरंदर. दि. ८ मार्च १६७० यादिवशी हल्ल्याचा बेत होता. निचो सोनदेव वाबडेकर यांना महाराजांनी पुरंदरची पोहिम सांगितली. दि. ८ मार्चीनाच सोनोपंतांनी पुरंदरावर छापा घातला. एकाच छाप्यात पुरंदर स्वराज्यात आला, लदाई झाली. पण जय मिळाला. मोगली किल्लेदार गेळ्या रजीउद्दीन पराभूत आला. मराठी सैन्यातील केवळ नारायण देशपांडे हा तरुण लक्ष्माना मारला गेला. गड मिळाला. दि. ८ मार्च सुरारद्वाजी देशपांक्यांच्या पुरंदराला पुण्या स्वराज्यात स्थान मिळाले. इथे एक गोष्ट नक्षात येते की, महाराजांनी मिंहगडापासून औरंगजेबाविशद्ध चढाईचे धोरण स्वीकारले, मिंहगड मिळाला, या घटनेने पुरंदरचा किल्लेदार शहाजा ज्ञावयाम हवा होता ना? पण पुरंदरही असाच झटक्कन मराठ्यांनी चेतला, किल्लेदार गेळ्या पराभूत आला, तो सावध नव्हता? त्याचे कीशल्य विवा हत्यार कुठे लोकांदे पडले? की मराठ्यांनीच अगदी वेगळाच काही डाव टाकून पुरंदर बेतला? वा लदाईची तपशीलवार माहिती मिळलच नाही.

महाराजांनी लगेच (मार्च १६७०) इतर किल्ल्यावरच्या मोहिमाही निश्चित केल्या. इतकेच नव्हे तर स्वतःही जातीने मोहिमशीर जाल. आखाडा मोठाच होता. तुंग, निकोना अन् लोहगडापासून खेट

स्वानदेश वज्राघपर्यंत महाराज धृतक देणार होते. निरनिराळ्या सरदारांच्यावर एकेका बडाची मोहिम महाराजांनी मोपविनी होती. या प्रचंड आघाडीच्या अगदीच योद्धा तपशील हाती लागला आहे. सर्वक मराठ्यांना विजयमिळत गेला, मिळत होते, हा त्याचा इत्यर्थ. मोरोपंत पिंगलवांनी अंवेकचा किल्ला काबीज केला, हंवीररावर मोहित्यांनी नामिकच्या उत्तरेस मुसंदी मारली, उरविलेले घडत होते. मोगली ठाण्यातून धनदौलत आणि युद्धाहित्य मिळत होते. विजयाच्या वातम्या राजगढावर आणि स्वराज्यात सतत येत होत्या, यावेळी एक गंमत घटली. अत्यंत मार्मिक, पुरंदर घेतल्यानंतर महाराजांनी गडाच्या उत्तर वाजूचा मुलुख म्हणजे लामाल्यपणे पुण्यापासून बागमतीपर्यंतच्या मुळुखावरती निळो सोनदेव बावडेकर (ज्यांनी पुरंदर काबीज केला) यांची मुलकी अधिकारी म्हणून नेमणूक केली होती. आजेप्रभाणे ते कामही पाहू लागले होते. याच काळात मराठ्यांची ही उत्तर आपाची मुळ झाली होती. विजयाच्या वातम्या हररोज येत होत्या. त्या या निळोपंत बावडेकरांनाही समजत होत्या. त्या गेळत असलाना निळोपंत अस्वस्थ होत होते का ? त्यांना असे बाटत होते की, या नवीन तलवारीच्या मोहिमेत महाराजांनी आपल्याना खेतावे नाही. सगळे राव आणि पंत टिकडिकाणी विजय मिळवील आहेत तसा भीही तलवारीने मिळविला नसला का ? का खेतना नाही मना ? मुलखाची मुलकी कारकुनी मना का सांगितली ? अन् या म्हातान्या बावडेकरांची लेखणी मानेमारखीच यरथरली. त्यांनी महाराजांना या काळात लिहिलेले एक पत्र सापडले आहे. त्यांनी लिहिले आहे की, महाराज आपण स्वतः आणि राजमंडळातील बनेक समशेरवत पराक्रमाची शर्व करीत आहेत. ठाणी येत आहेत. मोगलांकडील धनदीवत स्वराज्यासाठी मिळवीत आहेत आणि मला मात्र आपण लेखणीना मनमुवा सांगितला आहे. मलाही समशेरीचामनसुदा सांगावा, भीही चार ठाणी अन् चार सुवर्णाची फुले पिंडवून आणीन, म्हातान्या बावडेकरांना बाळसं आलं होतं. त्यांचा उत्साह आणि आकर्षण यांच्यापुढे गगन डेंगेलेसे लुकले होते. निळोपंतांचे बय यावेळी नेमके किंती होते. ते समजत नाही. वहुदा ते पंचाहतीच्या

आगपाल असावे अमा तर्क आहे. बवाने थोराड असलेले असे त्याचे दोन पुत्र यांची स्वराज्यात काम करीत होते. एकाचे नाव नारायण अन दुसऱ्याचे रामचंद, अमा हा निळोपंत न वाकलेला म्हातारा वाप्या माणून होता. त्याचे पत्र महाराजांम मोहिनेत मिळाले. ते वरील आशयाचे पत्र महाराजांम मिळाल्यानंतरत्याना काय बाढले असेल ? आपली म्हातारी माणसेही केवढी उमेदीची आहेत ? यांचे पोवाडे गायला शाहीरच हवेत. यांच्या आकांक्षापृष्ठे आभाळ वृत्तके आहे. अन् हेच स्वराज्याचे बळ आहे. महाराजांनी मायेच्या ओलाव्याने आणि कीतुकाने भिजलेले उत्तर निळो मोनदेव बाबदेकराना पाठविले. ते सापडले आहे. महाराज म्हणतात, 'लेखणीचा मतगृहा आणि तलबारीचा मनगृहा सारख्या भोजनाचा आहे. कुठे कमी नाही. एकाने साध्य करावे, दुसऱ्याने साधन करावे. म्हणजेच ते सांभाळावे.'

वरे म्हणजे आना नव्या नव्या तरुणांनी नव्या मोहिमावर मोहीमशीर झाले. फलेकरावी. त्याचे ज्वन मागच्या अधारीवर असलेल्या अनुभवी पांड्या केसांनी करावे, आता जर तुम्हांसारख्या इतक्या वयोवृद्धांना आम्ही तलबारीची कामे सांगू नागलो तर? जग काय म्हणेल ? महाराजांच्या पत्राचा हात आशय होता. निळो मोनदेवही समजुतीचे शुश्र होते. कालका नव्हता, तेही समजावे. उमजाने, त्यांची लेखणी मुलकी कारभारात घोड्यासारखीच दौडत राहिली.

यानंतर एकाव वर्षाने (इ. १६७१) निळो मोनदेव बाबदेकर बांधकामाने स्वर्गवासीझाले.

नव्या विजयांची मालिका

हंवीरराव मोहिने, मोरोपत, प्रतापराव, आनंदराव भोसले आणि असे अनेक समश्रेष्टीचे सरदार नामिकपासून तारीफयेत हृतृतृ घालीत होते. महाराजस्वत; किल्ले शिवनेरीच्या रोखानेनिघाले हा महाराजांच्या जन्माचा किल्ला. त्याची ओढ वेगळी काय सांगावी ? महाराजांनी शिवनेरीवर

हल्लनाचक्कवला. महाराज या गडाशी किंती तास किंवा दिवस छुंजत राहिले. हे माझीत नाही. पण त्यांता या अनिंक्ष्य शिवनेरीत अजिबात रीष मिळेना, अंबेर माधार घेऊन महाराज नाणेघाटाने कोकणाकडे वलले. (इ. १६७० एप्रिल बहुदा) शिवनेरीवर महाराजांना यश आने नाही. महाराज कोकणात उत्तरले आणि त्यांनी माहूलीच्या किल्ल्यावर ढापा ठाकला, माहूली गड अजक्कु आहे. भेडारवुर्ग, पलखवुर्ग आणि माहूली अशा तीन उत्तुंग शिवरानी हा गड उभा आहे. याचेली वेथे औरंगजेबाचा किल्लेदार होता राजा मनोहरदाम गौड, हा वलाक्ष्य किल्लेदार दक्षतेने गड मांभाळीत होता.

महाराजांचा गडावर ढापा पडला. जबर इटापट आली आणि महाराजांना माधार च्याची नागली. गड मिळाला नाही. पराभवच. लागोपाठ हा दुमरा पराभव. महाराज आपल्या सैन्यानिशी टिटवाक्याम आले. महामण्यपतीचे हे टिटवाळे, तळ पडला. पुढे काय पाऊन ठाकावे हा विचार त्यांच्या मनी होता. शहूर ब्रंदर कल्याण आणि तेथील किंवा दुर्गांडी मोगलांच्या ताख्यात होती. महाराजांनी तेच नक्ष केले. त्यांनी सुभेकल्याणवर झडप घातली. मोगलांची अक्षरथः दाणादाण उडावी. कल्याण फते आले. (इ. १६७०, एप्रिल अंबेर)

माहूलीच्या किल्ल्यावर खामा सीधा चानून आला. पण आपल्या बहादूर किल्लेदाराने त्याचा पूर्ण पराभव केला याच्या बातम्या औरंगजेबाला दिल्लीत ममजल्या. तोमुख्यावला त्याने राजा मनोहरदाम गौड याचे भरभरून कौतुक आणि सर्फराजी केली. मनोहर रामलाही धन्यता वाटली. कुणालाही जमत नाही ते आपल्याला जमले. सीधाचा पराभवा तो आनंदला, मुख्यावला आणि लगेवच धास्तावलाही. कारण हा यशाचा शिरपेच आणखीन किंती तास आपल्या माध्यावर झालेकेल याची त्याचा खाची नव्हाली. म्हणून त्याने औरंगजेबाकडे नोवरीतुन कायमर्खी रवा मागिलवी. इसीफा म्हणजेच राजीनामा दिला, असा अंदाज आहे की, राजा मनोहरदाम हा वयाने वृद्ध असावा. कारण औरंगजेबाने त्याचा अजे भजूर केला आणि माहूली गडावरअलीविदीज्ञान याची नेमणूक केली.

महाराज किल्ल्याणाम होते. त्यांनी माहूलीच्या किल्ल्यावर एकदम झाडप घातली. अन् किल्ला जिंकला.

चान परामृत झाला. (इ. १६७० जून ३६)

पुरंदर, शिवनंदी, माहूली आणि अनेक किल्ल्यांची या काळात अडलेल्या लडायांचा तपशील मिळतच नाही. हा उन्हाळा होता. (जून १६७०) पेण पनवेलच्या जबळ शिरदोणाचा किल्ले कर्नाळा बोट उंचावून उभा होता. गडावर मोगली निशाण होते. महाराज या गडावर हूळ्या करण्यासाठी पायऱ्याशी आले, मे अखेर, महाराजांनी त्रचानक द्यापा घातला नाही आणि वेढाही घातला नाही. त्यांनी एक वेगळाच फ्रयव सुक केला. कर्नाळ्याच्या पायऱ्याशी त्यांनी माती उकळत खूप चिखल तयार केला. त्या चिखलाची घेमली आपाईवर बांधासारखी ओवावसास सुरुवात केली. त्यात लाकडी फळ्या उभ्या केल्या. म्हणजेच एक बंरळक भिंत उभी केली. अशा किल्ल्याच्या दिशेने चिखलात फळ्या उभ्या करीत त्याच्या आडोशाने मराठी भैन्य गडावर पुढे पुढे सरकतहोत. अन् असे करीतकरीत त्यांनी दि. २२ जून १६७० या दिवशी कर्नाळ्यावरशेवटचा हूळ्या चढविला. अन् मठ काढीज झाला. या आधीच महाराजांना आपल्या मरात्यांनी माळा लावून लोहगड (अन् विमापूर गडमुळा) जिंकल्याची खवर आली. दि. १ ऑगस्ट १६७०

या संपूर्ण मोहिमेत शिवनंदीसारस्वा अपवाद सोडला तर सर्वथ मराठी झेडे फते पावले. एकदा हृष्णेला माहूलीगड फते आला होता. आस्त्याम जाण्यापूर्वी पुरंदरच्या तहात मोरवांना दावे लागलेले एकूण एक किल्ले स्वराज्यात आले. शिवाय इतरही काहीकिल्ले मरात्यांनी खेतले, या एकूण चदाईत मराठी भैन्यात दिसणारा उत्थाह, आयविश्वाम आणि घहलवाकाशा यासज्यासारखी नाचत होती. अस्वस्य होता औरंगजेब

शिवसृष्टीचा एक शब्दशिल्पकार

याच काळात (ड. १६७१) महाराज रायगडावर काही काळ होते. नेमका महिना आणि तारीख माहीत नाही, एके दिवशी गडावर एक पाहुणा आला, अचानकच आला, तरुण होता, तो हिंदीभाषिक होता, कवी होता, याचे नाव भूपण तिवारी. तो राहाणारावमुनाकाठीच्या टिकमापुरचा, या गावाचे खरं नाव शिविकमपूर, कवनपूरपासून काही कोसावर हे गाव आहे, अकवर वादशाहाच्या जो राजा विरबल म्हणून चतुर सरदार होता त्याचेही गाव हेच टिकमापूर, या गावात विहारीधर महादेवाचे मंदिर आहे.

कवी भूपणाच्या वावतीत अधिकृत माहिती कारव थोडी मिळते, वाकी गाज्या कथा आणि दंतकथा. हा महत्त्वाकांक्षी आणि अत्यंत तेजस्वी भाषाप्रभू टिकमापूरहूनरायगडाकडे आला. हे अंतर कमीतकमी तेराशे कि.मी. अंदाजे आहे. इतक्या दूरवरुन तो दगडांडोऱ्यांच्या आणि काठाकुठांच्या सह्यादीवरच्या रायगडावर आला, कथाकरीना ? शिवाजीराजांच्या दर्शनाकरता, कथा, दंतकथा आजुला ठेवल्या तरी एक शोष्य लक्षात येते की, या भूषणाला यमुनाकाठी शिवाजीराजांच्या शीर्षांच्या आणि मुलमहिनीच्या कथावार्ता नझीच ममजलेल्या होत्या. विशेषत: महाराजांचे आघ्या प्रकरण अन् त्याकून त्यांची झालेली विलक्षण सुटका, त्याच्या मनावर या शिवचरित्राचाविलक्षण प्रभाव पडला होता.

हा काळ मोगलाईचा अन् विशेषण, औरंगजेबाचा होता, मंगाचमुमा अंधारात्मक चाचपटत वहात होत्या, अन्वाय आणि अपमान जनतेच्या आता अंगवलणी पडले होते, नगलाथ पंडितामारच्या संस्कृत कवीनाही दिल्लीचा वादशाह जगदीश्वर वाटत होता, अशा काळात एक हिंदी तरुण कवी महादीत येत होता, आजपर्यंत त्यांना कधी पाहिलेलेही नाही अशा महाराजांच्या दर्शनाच्या ओरीने येत होता, आला, महाराजांची आणि त्याची घेट रायगडावर आली, तो कवी आहे हे त्यांना नमजले आणि त्यांनी त्याला म्हटलं, आपण कवी आहात ? मला आपले एम्बां काव्य ऐकता येईल का ?

भूपणाने चटकत म्हटले

'हे राजन ,

इद जिमि जुभपरा बाह्य सञ्चयपर

रावण संदभपरा रघुकुलराज है

पत्रत वारिचाहपरा संभू नविनाहपर

जो नहमचाहपरा रामदिनराज है

दावा दुमदेउपरा चीता मृग अंडपर

भूपण वितुंहपरा ईसे मुवराज है

तेज तम अंशपरा कमजिमि अंगपर

जो झेल वंथाहरा येर शिवगाज है , येर शिवराज है :

ही अप्रतिम कविता ऐकून महाराजांना आवंदव आला. यज त्यात महाराजांची भूपणाने तुकळा केली होती रामाशी , कृष्णाशी , मिंहाशी . महाराजांनी येथे एवढेच नक्षात पेतले की , हा लिंगी भाषिक कवी प्रतिभावत भाषाप्रभू दिसतोय . या पाहुच्याचा आदर करावा आणि गटावर त्याचा ठेवून घ्यावे , असे त्यांच्या मनात आले , भूपणाचा मुक्काम गडावर पडला. या काळात (म्हणजे सुमारे अटीच वर्षे) भूपणाने महाराजांच्या जीवनातील अनेक घटनाचा अनु विशेषता सुद्धप्रसंगाचा वेध घेतला , हे निश्चित आणि त्याने महाराजांच्या जीवनावर काव्यरचना करावयास प्रारंभच केला.

यश ही काव्यरचना करताना त्याने या शिवकाव्य रचनेतच वाच्यातील अलंकारशास्त्राचा परिचय करून दिला आहे. म्हणजे पंडित मम्मट या संस्कृत पंडिताने अलंकारशास्त्रावर काव्यप्रकाश हा गंध मिहिला आणि वाच्यातील अनेकविष्ट अलंकारांची ओळख करून दिली तसाच उपक्रम भूपणाने

आपल्या शिवकाळ्यात केलाआहे. एक एक अलंकार त्याने फार मुंदर आणि प्रभावी शब्दांत शिवचरित्रात गुंफला आहे. अन् शिवचरित्र काळ्यात गुंफले आहे. अलंकारशास्त्रावरचा हा त्याचा शेथ चिरंजीव आहे. संस्कृत भाषेत जवऱदम्न प्रभावी गद्य नाटक लिहिणाऱ्या शिवामुदत या दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या नाटककार कवीची जैवदी योग्यता संस्कृत वाङ्मयात आहे, तेवढीच शक्तीशाली प्रतिभा आणि तेज भूषणाऱ्या या शिवकाळ्यात आहे.

त्याने आपल्या या गंधाम नाव दिले, शिवराजभूषण, यात बीररसाचा परमोत्कर्ष दिमेल, प्रत्येक अलंकाराची ज्याज्या मांगून त्याचं साक्षात उदाहरण म्हणून शिवचरित्रातला एखादा प्रसंग आणि तस्य कवीने रसपूर्ण काळ्यात लिहिले आहेत. या कवी भूषणने एक चित्र सापडले आहे. चित्रात भूषण घोड्यावर बसलेला दाखविला आहे. चित्रकाराने नाव कुठेही दिलेले नाही. चित्रावर तकाशी 'भूषणकव' अशी अक्षरे आहेत. हे चित्र औंधे पेढील (जि. सावारा) इतिहासिक वस्तुमंडाहृत्यात आहे. नवात विशेष म्हणजे शिवचरित्रातील घटना, त्यातील संबंधित स्थळे आणि अस्ती याचेउल्लेख अन्व पुराळ्यांनी शिवचरित्रातील घटना, त्यातील संबंधित येते. त्याचा शेष काळ्याचा आहे पण विषय इतिहासाचा आहे. शशधारी ओंगांचा जेवढा आदर रायगडावर होत होता, तेवढाच प्रतिभावत कलावंतांचाही आवर होत होता.

भूषणाचं घराण हे विद्वान कर्वींचं होतं, त्यावे वंशु आणि थडील हेही उत्तम कवी होते. भूषणावर अनेक संशोधकांनी लेखन केलेले आहे, पण दंतकदांच्याशिवाव त्याच्या प्रत्यक्ष जीवनातील घटनांचा शोध लावत नाही. इतिहास मंशोधनाची आणि लेखनाची आपल्याकडे कुणी पदां केली नाही. इतिहास तो ही संशोधनपूर्वक माध्यार इतिहास म्हणजे देशाचे अत्यंत मोलाचे धन आहे, याचा सुगावा आनंदी गेल्या अभ्यर वर्णात आम्हाला जरा लागू जागला आहे. महाराष्ट्रावाहेर तर इतिहासाकडे फार थोडे लक्ष दिले जात आहे. आमाम, राजस्थान, कर्नाटक आणि आंध्र या प्रांतांना महाराष्ट्राइतकाच विलक्षण तेजस्वी आणि प्रेरक इतिहास आहे. तेथील कला आणि विविध विषयांवरील शंख म्हणजे

कुवेराचे धन आहे. पण फार थोड्या प्रजावंताचे तिकडे लक्ष मेलेले आहे. या कविराज भूषणाबद्दल उत्तरप्रदेशात जाम्नीवळास्त संशोधन होण्याची आवश्यकता आहे. हा भूषण म्हणजे प्रतिभेदा बस्तुरींगंध आहे.

हिराजी इंदुलकर आणि किल्ले रायगड

रायगड किल्ला हा नत्कालीनलष्टकरी दृष्टीने अभ्यास करण्यासाठेचा किल्ला आहे. गळाचा ताटात भाताची मृद ठेवाची तसा हा सर्व चावूनी अलिस वसा डोगर आहे. रायगड गळ्याचीचा पराक्रमी पुरच आहे. रायगडाची प्रत्येक दिशा केवळ अंजिकव आहे. खितीसारखे ताठ सरच काढ पाहिले की, अस चाटत, हा गड आपन्या बंगावर येतोय. पाचसाळ्या दिवसांत अनु त्यातल्या त्यात आणाडी पाचसांत रायगड चढून आणे हा एक अचोरी आनंद आहे. आणाडी डगांची फोड गडाला गराडा चालून तांडव करीत असते. कधीकधी त्यातच चाढल चुसते अनु मग होणारडगांचा गडवडाट आणि विजांचाही काढकडाट आपण कधी अनुभवला आहे का? येण दिवस मावळण्याची असाची, हे सारं ऐमान सुरु झालेलं असावे अनु आपण गडावरच्या नगारखान्याच्या उत्तुंग माभ्यावर उभे असावे.

रणवाचांचा बेताल कल्पोळ, शिंगतुताच्यांचा आणि शंखांचा अचानक आकोश, शदवीणांच्या तारा तुटाव्यात असा विजांचा सणाणत सणाणत उठणारा चित्कार पावमाळ्या भयंकर वर्षीवात ढोळे उघडता येत नाहीत पण उघडले तर अवतीअवतीचालो महाघालय कल्पोळ चयभयाट करीत आपल्याला गदागदा हलवत असतो. तोप्रलयकाळ, महारुद, धुम्य महस्तशीर्प, दुर्गेश शिवशकर आणि सर्व महारक्चंडमुहभंडामुरमदिनी, उद्भवद महियामुरमदिनी महाकालिका दुर्गाभवानी भयंकर रौद तांडव एकाचवेळी करीत आहेत असा भास व्हायला लागतो. कविन्न लंधार वाढतच जातो. रायगड हे सारं तांडव आपल्या चांद्यावर आणि मस्तकावर झेलीत उभा असतो. अनु त्याही भयानक धाणी

आपल्याला याटायला लागते, अर्जुनाला दिसलेलं कुलदेवतावरचं ते भवप्रद दर्शन योपेक्षाही किंती
भवकर अमेल!

असा हा पावसाळवातला रायगड, कोण जिकायला वैईल ? अन् विनपावसाळवातला
रायगड तरी ? तेही अशक्यच, जिवाच्या भोवती तोडव करणाऱ्या त्याच्या भूतप्रेत, पिशाच, संघादि
भवकर शती मावळबोच्या रुपाने रायगडावरती असायच्याच ना ?

असा रायगडात प्रवेश करण्याची कोणा दुष्मनाची हिंमत होती ? रायगडात प्रवेशकरणे शत्रूला अशक्य
होते. नीतेच्या अंदकरणात रावणाला प्रवेश मिळाणे जेवढे अशक्य तेवढेच शत्रूला रायगडावर प्रवेश
मिळाणे अशक्य होते.

या रावणाडावर शिवाजीमहाराजांनी राजधानी आणली. हिरोजी इंदुलकरानामारखा कुशल बोशकामगार
महाराजांनी गडावरच्या तटाकोटवरुनांसाठी आणि अन्यवांधकामांसाठी नामजाद केला.
हिरोजी कामाला नागला, रायगडाच्या अंगावांदावर शावणातच्या गोचुळामारखं वांधकाम मुक्त झाले.
गडाचे कडे आणव्यु अवघड करण्यासाठी मुरुंगाच्या बच्या शिसगाबस्या जाऊ नागल्या.
सुरंगाचे पठसाद दाही दिशाम खुम लागले. महादरवाजा, विचा दरवाजा, नाणेदरवाजा, वाप
दरवाजा अन अवघड सांदीसापटीत बांशलेला चोरदरवाजाही अंग धरू नागला. तीन मनोरे रूप खेऊ
लागले. नगारचाना, मातमाठी महाल, पावळी दरवाजा, येणा दरवाजा, शिरकाईभवानीचं
देकळ, कुशावर्त तलाव, गंगासागर कोळंब तलाव पाण्याने भरू लागले. कमीजामन चाळीम
वेचाळीम दुकानांची दोरी लावून मरक रांग उभी राहिली. मध्ये रस्ता, ममोर दुसरी रांग, जगदिश्वराचं
भव्य मंदिर उभे राहिले. असा रायगड पण्ठीवरच्या कलगीतुऱ्यांनी अन् नक रवांच्या फुलदार
जेगो चीकड्यांनी भजवाया तमा हिरोजीने भजवाया.

केवळ राजधानीचा किल्ला म्हणून तो मुंदर सजवावा एवढीच कल्पना रायगडच्यावांधणीवावतीत
नलहती. तर एक अजिंक्य लडाऊ किल्ला म्हणून गडाचे लाकरी महत्व महाराजांनी आणि हिरोजीने

दक्षतापूर्वक लक्षात घेतले आहे. गडावरच राववराऱ्याचे बास्तव्य राहणार असल्यामुळे राजशिवाजी राहण्याची राहण्याची व्यवस्था हिराजीने खानदानी पडदा सांभाळून केली. या विभागाला वादधारी भाषेत म्हणत असत, 'ज्ञानस्थाना किंवा 'दर्शीमहाल' किंवा 'हरमस्थाना'. एण रायगडावर या कौटुंबिक राजवाड्याला म्हणत असत 'राणीवमा' या राजकुटुंबाच्या विभागात प्रवेश करण्याकरिता खिंवांगाठी दक्षिणेच्या बाजूस एक खास दरवाजा बोधला. त्याचे नाव मेणादरवाजा. चारद्वारी आणि बागकोनी उंच अरोक्याचे दोन मनोरे गडावर वांधले या मनोन्यात प्रत्येक मजल्यावर मध्यभागी कारंजी केली. भिंतीशी लोडतळे ठेवून नहव धंशरा-सोळा आलामींती महाराजाशी गोष्टी बोलण्याकरता वा राजकीय नर्चा करण्याकरता बसाव, अशी जागा मनोन्याच्या दोन्ही मजल्यांवर ठेवली आहे.

दिवे नावण्याकरता सुंदर कोनाहे आहेत. शरोक्यांवर पडदे सोहऱ्याकरता गोल कळाही ठेवल्या आहेत. आवडारस्थाना, फरासस्थाना, शिवेश्वाना, जिन्नसस्थाना, इमरस्थाना, जामदारस्थाना, मुढपाक स्थाना इत्यादी सारे महाल, दरख्य आणि कोठपा गडावर बचाजवार होत्या. रात्री सगळीकडे दिवेलागण घायची, नमारस्थाना बाढकडायचा, मनईचे सुर कोकणदिव्याला साद घालायचे, गडाचे सारे दरवाजे कळ्याकुनुप घालून बंदक्षायचे. तोक उडायची, गस्तीच्या पाझरेकन्यांच्या आरोळ्या नांवून लांबूनहीउठायच्या, मआवी पेटायच्या. अन् भारे अवहार लेवड्या प्रवाशात गडावर चालायचे. देवघरात अन् राजवाड्यात उदाधुपाचे अन् चंदनाचे सुगंध दरबळायचे, अन् देवघरात जगदवेळी आरती निनादायची. असा रायगड दोळयापुढे आवा की मन फार मुखावत. आजचा उद्घवस्त भवाम आणि आम्ही लोकांनीही मिगरेटनी थोटके, दारुच्यारिकान्या बाटल्या, अन् खरकटे प्लॅस्टिकचे कागद आणि पिशव्या असलायन्न केलून अन् ठिकठिकाणी भिंतीवर आपली नाव लिहून विदुप केलेला गड पाहिला की, स्वतःच्याच मनाला सुरुंग लागतो. त्याच्या चिंधक्या उडतात. अन् वाटव, 'तुम्हा विदित्र रूपाना, पाहूनि फाटतो ऊ.

हिरकणी

इतिहासात गोवलेल्या बुन्या वाढ्याराजवाड्यांच्या, किल्लेकोटांच्या आणि शूर वा कूर, सज्जन वा दुर्जन, आदरशीय वा तिरस्करणीय अशा व्यतीच्या भोवती इतिहासाचे विष्वमनीय असं वलय असतंच. पण देतकथांचं आणि आक्षयाचिकांचं असंही एक वर्तुळ असतंच. या सान्या आक्षयाचिका सन्याच असतात असे नाही किंवाखोळ्याच असतात असंही नाही. पुरावा मिळेपर्यंत त्यांना सन्य इतिहासाच्या शेजारी वसविता येणार नाही. या कथांनानवलकधा असे नाव यावेमे बाटते. केवळ आपल्याकडे नाही तर झारून सात्या पाश्चात्य वेशांतह जगात अशा नवलकधा लोकमानसावर कायमच्याथलवानुभवके चितारल्या मेल्या आहेत.

किल्ले रायगडावरही अशा नवलकधा चमकत आहेत. अशीच ही एक प्रलयात नवलकधा. आभासाला भिडलेल्या अन् भुईवरही अस्ताव्यस्त पसरलेल्या रायगडाच्याभोवती झाईझुटपोच्या दाटीत शेतकऱ्यांची वरीन गाव नोंदवत होती. मूर्लीनी सागर गोळ्याचा डाव टाकाचा अन् ते चिखुरलेले स्वीर सागरगोटे जमे दिसावेत, तथी या गावातली वहानवहान खोपटी गडावळन आपल्याला दिसतात. त्यातलंच हे एक गाव, रायगडचाडी. उरीच वीर-वाचीन यवती छपरीनं हे गाव. एचावळुन घर कीलाळ, आजही शाचे रूप पालटलेल नाही.

नवरात्र मंफली रायगडावरचा दमराही नगान्यासारखा दणाणला. शिलंगण झाल, महाराज चत्रपती शिवाजी महाराज मिरवणुकीने शिलंगणाहून परतले, दरवार झाला, मानणान झाले, खांद्याला खादा भिडवून सरदार शिलेदार उराउरी भेटले. पुरणावरणाचा सण साजरा झाला. चार दिवस उलटले. अन् गडाभोवतीच्या वाळ्या-हुळ्यात वहाच्या गडकऱ्याचा एकेक स्वार शिपाई वाढीत वेऊन गावकऱ्याना गडावरचा निरोप सांबून गेला. जायानो, वायानो, उच्या हाय पुनव. कोजाविरी. तवा गडावर महाराजांच्या गाववाळ्यात संध्याकाळला दृध लागतंय हंडाहेडा, तरी

समस्या आयावायांनी जमल तेवढे दृश्यहळ्याभाड्यातून, दिस मावळायच्या आंत, गडावर चाड्यांत आणुन घालावं, उशीरकरु न्हाई.

तुमरे दिवशी कोजाचिरी पुनव उगवली, रायगडवाडीतच्या आयावाया अन् लेकीमुना सुखावल्या, दृश्य घालायला गडावर जायचं, राजाराणीच्या हळ्यात दृश्य घालावं, चार पावळे गडावरची श्रीभा वधायची अन् परतायचं, ठरले.

जमला तेवहा टाकमटिकला करून गवळणी तयार झाल्या, कुणाच्या कानीबाळ्यावुगक्या तर कुणाच्या दंडात चांदीच्या येळा, दंडाचं का असना तरी नीटनेटके लुगडे अन् चोली, असल तर नाकवत वाटोली नव तर कुणी काटीच नसल्यामुळे अंगभर माहेरी चाजल्यासारखा आनंदच, लेवूनलपेटून तयार झाल्या,

या गोकुळच्या गवळणीहमत बोलत चकचक घासलेले हंडे घेऊन निधाल्वा, त्वांनी हिरा गवळणीनासाद पातनी, हिरा खरी एकटी, नवरा स्थानीवर गेलेना, चाकी कुणीच नाही, फक्त पाळण्यात सहा-मात महिन्यावं पोर, त्यावा पदगावाली पापून हिरा निधानी, 'आनो, आनो, आनो' म्हणून हिरा पडसाद देत उठली, पेंगुळलेलं बाळ पाळण्यात जोषिवालं अन् बाढ्या मडवयांनी भरलेल्या आपल्या मंसागळा कडी चालून टचटच जोडवी बाजवीत, हंडा डोक्यावर घेऊन निधाली, म्हणत असेन, आनो बैनं, हसत बोलतगायनडवाडीतच्या या मगळ्या तरण्या राशा चालू लागल्या, यट्टा चेष्टांना दुधामारखा ऊत येत होता,

हिराच्या घरात कुणी माणूस नव्हत, राजाराणीचा मंसार, मांडीवर तान्हुलं, तिन मनाशी हिशेव केळा, वी माझा वाळा आलाच पिंडून जोपलाय, आता दिस मावळांचो वाही जागा व्हायच्या आत, अशा हिशेवाने हिरा निधाली, कुञ्जवूज गोष्टीत अन् घट्टाचेष्टेत आयावाया अपासपा गड चाहून गेल्या, महादरवाज्याशी आल्या, केवडा बया तो दरवाजा! वर झेंडा, भैरोवा, घंडोवासारखे धिप्पाड वाप्येगडी हाती भाले विजून गमत घानत्याती, अशा दरवाजातून या गौळगी गडात गेल्या, गड कला

रामराजाच्या बाबाबाणी गजबजला होता. पालल्या मेणे अधूनमधून लगावगा थावत होते. तलाचावर दोन तीन हनी सोडेन पाणी उढवीत होते, गंगातळ्याला वळसा घासुन्या मगल्या राधा गौळणी लगावगा चालल्या होत्या. वाढवात आल्या, केवळ वया त्यो सौपाकाचा रोधवडा! याळा मुदपाकखाना म्हणात्यात.

सान्या जणीनी राजबाड्यात दूध घातले, हडकलशा रिकाम्या केळ्या अन् कारकुनाने एकेकिला हातावर दुधाचे पेसे दिले, रिकाम्या चुंबळीवर अन् कमरेवर रिकमे हंडे अन् घागरी खेळन गौळणी सगळीकडे टकामका पाहात राजबाड्यातून वाहेर पडल्या. सूर्यदेव दुवायला घडीभर वेळ होता. दोन पेसे जागृतच मिळाले या आनंदात सान्याजणी सुशाचन्या मनाने घरतत होत्या. हसवाचोलताना नथांचे शुबके हलत होते. एकटी हिरा एका खडकावर उभी राहून दोन्ही हाताने रिकामा हंडा मुदध्यावर शरून समोरदिगणारे अल्याइपन्हाड्यांचे गडाचे स्पष्ट उपत होती, ती पहिल्योदाच गडावर आली होती, लगीन झाण्यासामुळे, नवन्याच्या तोडी गडाचे कृष उपत होते, पण पाहिले नवहूंत, ती पाहण्यात रमणी होती. सूर्य दुवत होता. तिना ऐतरणीनी मागिनले होत भी, 'हिरे, गडाचे दरवाजे दिस मावळताच तोफ वाजली की कल्याकुलं थालून घेदहोत्यात नी ध्यान ठिवा.'

सान्याजणी निघून नेल्या, हिरा रिकामा हंडा खेळन उभी होती, ती मंत्ररन्यामारणी बाजारपेठेकडे अपाजपाजपा चालत निघाली. केवळी आजारपेठा लघ्यालघ्य माल अगमगत होता, माळा काय, चिरगुंट काय, हंडे भांडी काय, चांदीचे गोड तोड काय, येळा काय, वाळे काय! आता सांग तरी किली असे वाटत होते, मगका वाजार हृद्यातपालाचा अन् घरी दादल्यामोनुल्यासाठी घरला न्यावा, पुनरेचा दिस, गोंधळी पोत घेटवून संबळ झांजा वाजवीत पेठेतुन चालले होते, कटकलझीम्या आसूड कटाईत दान मागत होत्या. कुणी खडुरणी सोंग खेळन किरत होता, तर मधूनच कोणाचा पालश्वीमेणा 'ऐमगैम' करीत गदीरून झपाझपा जात होता, हिरा भान विसरली होती.

अन् तेवड्यात झाणकन तोफेचा आवाज कडावला. हिरा एकदम भानावर आली. तिला एकदम आठवलं, की तोफेसरधी मढानं दरवाजं बंद व्हत्यात, आता ? आता ? आता ? तिच्या तोडून घावरलेला अन् कळवळलेला शब्द उमटला. 'आई! आयो! तिला स्वतःतलीच आई आठवली होती. अन् परचा पोराचा पाळणा दिमू लागला होता.

गडाचा कडा? नव्हे, यमराजाची पाठ्य!

हिरा दचकली. अन् रिकामा हेडा पेऊन गडाच्या महादरवाजाकडे पळत नुटली. गडाच्या माख्यापासून व्हादरवाजा जवळ होता का क्या? माईसालभे पायऱ्यांदूकके अंतर, साठसाठ हात उन्हीच्या दोन प्रचंड बुरुजांच्यामध्ये तो महादरवाजा उभा होता. दरवाजा करकळून बंद झालेला होता. मोठेमोठेतुळवडासारखे अदसर आणिमनगडासारख्या कळ्या कोंबळ्यांनेहातलेली ती मधमाशीच्या पोळ्यासारखी दोन कुतुंप आणि दोन्ही वाजूच्या देवड्यांवर चावलणारे खिणाड पळारेकरी. हिरा घावरली, ती कोवळी पोर, तिला उमरेचना. काय करावे ते ती कळवळून त्यांना महणाले, 'क्याढ उपडा हो. मनापरी जायचेय, उपडा ना!'

'न्हाय पोरी, आता दरवाजे बंद झाले, उंचा सकाळाला दिस उघवला की तोफ व्हर्हिव अन् दरवाजे उघडांल, मंग जावा.' हिरा रुद्रूच लागली, तो देवडीवरचा गडी म्हणाला, 'आं! अग पोरी, रडतीयास कळापाची? काय जंगशात पडलीस अहूय? अग, राजाच्या रायगडावर हायम तु, आजची रात मढावर त्हावा.'

हिरा कळवळून म्हणत होती. पदराचा शेव पमरून विनवीत होती, 'मला जाऊ या. म्हा पुढ्हा न्हाई येनार.'

'आता ? काय गवणराजीसाच्या लेकेत अडकलीयाम का काय तू ? अग , वीतामाय , का रहतीयाम ? हतं कायदा लई कडक हाय , गाजाना परधान जरी आना आला , तरी कवाढ मुलणार न्हायी. असी महाराजानी जातीन हृकूम दिला , तर चाचे गडकरी जातीन चित्रन ह्या कड्याकुलप काढतील , न्हाईतर न्हाई , रहु नवंस , न्हावा . '

ज्याकुललेली हिरा मुसमुसत होती , तिला तिचं पाळण्यातले लेकर डोळयापुढे दिसतहोते , ते रहत असेल , भुकेन कळवळल , ओजारापाजाराला कोन हाय ? कुनाच्या घ्यानी येनार ? कशी म्या अवदासा माळयाच लेकराची वैरीन झाले ? आता काय कल !

'ह्य , न्हय पोरी. अवधाद आने , आना घरी जातीन सकाळाला तवा सामुसासर काय करतील तुलं ? तुझा दादला ?'

'नाय चो ! घरी कुनीची नाय , माझे तान्ह लेकर शोपबून म्या आनो , आना जाने होउनरहठन असेल एवढी मोठी रात , त्या लेकराचं काय हुईल ?'

'आरा , आरा , आरा. अगं मांगायचे न्हाई न्हय ? थोंब गडी पाठीवतो किल्लेदाराकड . किल्लेदार जातीन यील , अन् तुला त्यो महाराजाची खासखाम परवानगी चित्रन कवाढ खोलील , राजा न्हाई म्हणार न्हाई. राजाचे काळीज लई मोठे हाय , वहा हंडे दृध मावल त्यात , थांब . '

आणि दरवाजावरचा एक गडी किल्लेदाराच्या सदरेकांद धावला , पेटलेल्या देवदीवरच्यामशानीच्या उनेडात दाली तलवारी भिंतीला टांगलेल्या दिसत होत्या , पहारेकरी जरा तिकडं कुठ वळला , तो समजुतीच हिराला काहीकाही मांगत होता , खिनभराने असेच बोलत त्याने वळून पाहिले , तर-तर हिरा त्याला दिसलीच नाही , तो चार पावले हिकडंतिकड निरवु पाहु जागला , 'आता ? ही पोरगी आता येती , गेली कुणे ? ओ ?' त्याने तिथऱ्या पहारेक्यांना म्हटलं सगळीच जण दरवाजाच्या आमगाम मशाल घेऊ लागले , 'पोरी , पोरी ' करून हाकारु लागले , पोरगी नाहीशी जाली , गेली तरी कुणे ? गवसेचना .

एवंवद्यात किल्लेदार झपाडपा आले पहारेकन्यांनी त्यांना समदा परकार मांगितला. नेकुरवाळी पोर, गडात अडकली, रुदत बहती, आता बहती, कुठं गेली ? पाहिलं पाहिलं, पण गवसचना! काय चेटूक ज्ञाल ? किल्लेदार निव्वर काळजाचा गडी, पण नेकुरवाळया पोरीची ही गत ऐकून लोण्याचासी इरबळला,

हिरा तलमळत तलमळत मैरावैरा अंधारात, हंडा हाती घेऊन धावत होती. आपण काही केल्या आता दरवाजातुन मुटणार नाही असे तिला वाटले. म्हणून ती गडाच्या त्या भयेकर कळ्यावरून खाली उतरून बाता येईल का, म्हणून कटीसापटी शोश्रूत मैर धावत होती.

आणि तिने गडाच्या पश्चिमेच्या टोकावर धाव घेतली. मधूनअधून माणसांनी चाहून येत होती. पहारेकरी कुठं कुठं उभे राहिलेले भुताच्या मावलीसारखे तिला दिसत होते. ती लपत्रधृपत त्या टोकाच्या कळ्यावर आनी, तिने हंडा खाली ठेवला. विहिरीत टोकावून बपांच, तसें तिने खाली पाहिले. खोल खोल, भदाज, भीषण, कमिळ अंधार, तिने माडी मावरली, पदर खोचला आणि गडावरून म्हणजे त्या भीषण कळ्यावरून खाली उतरण्याकीता चाचपडत चाचपडत आधार शोधला. ती उतरू लागली, काळाच्या काळोच्या अशात ती अशू उतरू पाहात होती, तिला काहीही दिसत नव्हत, काहीही ऐकू येत नव्हत, तिला दिसत होत, फक्त पालण्यातने आपलं बाल अणि ऐकू येत होता भुकेळ्या अन् रट्टेच्या बाळाच्या ओढांचा नाजुक आवाज, यान्याच्या मुळकीने रानपाच्यांचे चिलवाटत होती. रातकिळांनी सूर धरला होता, त्या भयाण कळ्यावरूनकणाकणाने अन् धणाधणाने ती उतरतच होती.

किंतीतरी वेळ, वेळेचं भान व्हतंकुलाला ?

हिरा उतरत नव्हती, आईचं बात्याल्य उतरत होत, आईचं काळीज उतरत होत, ती उतरतच होती, कुळतरी अटवून माडी फाटकीय ची अचानक टोकदार काळगांवर हात पडून काढा शिरतोय, कणाचंच तिला भान नव्हत. अनवाणी हिरा आता दीनवाणीनव्हती, तिच्या हातापायांच्या बोटात वाधिणीच वेळ आले होत. किंती वेळ गेला ? ठावे कुलाला! अडम्बलत, कुठं ठेवालत ती उतरतच

होती. सांदीसापटीच्या काढ्याकुट्याने अंधारात तिळा ओरवाहून काढले होते. तिच्या साडीच्या पार

चिरफाळ्या झाल्या होत्या. आणि हिरा तळाशी पोहोचली, अन् झादासुटपांतून सुमाट हरिणीसारखी रायगडवाडीतल्या आपल्या वराकड थावत तुटली.

गडावर गडकऱ्याच्या काळजात कालवा झाला. एक तरणीताठी पौर आपल्या गडावर अशी सीतेच्या संकटात मापडावी? त्यातून ती हरवलीय, किल्लेदाराने दहा गडी मशाली खेऊन सगळीकड शोधावला पाठविले. कुण्ठ शोधायचं?

हा नमदा करिना महाराजांना नमजला. महाराज बेवैन झाले. चौकेर शोध नुस्ख झाला. क्लेना की ही गवळयाची पौर कुण्ठ कळवळून कोसळनी का काय? पुनबेचा चंद्र माष्यावर आला. पोरीना शोध लागेना. अन् तेवळ्यात वळवळले. हा हंडा तिचाच. ती कुण्ठच? नाही. नझीच इथून कोसळली. किल्लेदार महाराज अन् महादरवाज्यावरने अवधे गडी कळवळले. नझीच पोरगी कोसळून मेली. तिचा शिकामा हंडा खेऊन गडावरचे दोन स्वार रायगडवाडीत रामपाणी झाले. वधतात तो ती पोरगी. हिरा आपल्या बाळाला मांडीवर खेऊन पाजत होती. रायगडासकट स्वराज्यातले अवधे गडकोट, अवधे कोकण अन् अवधी मावळ लिच्या साडीवर जोगवली होती. खरंच, आईच्या त्या बासमल्यापुढे अन् मराठी नक्षुभीच्या त्या गहंज माजमापुढे गगन ठेंगणे झाले होते. बचनाहूनी उंच उंच भ्रेप वेजात्या मराठी महरवाकांशाच जणू लिच्या मांडीवर दृष्ट पीत होत्या

रायगडाची व्यथा

काल आणण हिरा गौलणीची 'कथा' 'ऐकलीत' उपलब्ध अमलेल्या आणि पुष्याच्या ऐतिहासिक सरकारीदसरखाल्यात जपलेल्या रुमालांत 'हिरकणीचा कडा', 'हिरकणी बुरुज', 'हिरकणीचा पहारा', 'इत्यादी' शब्द अमलेली अध्यरथ: शेकडो अम्मल कागदपत्रे आज आपल्याला

अभ्यासासाठीमिळतात. या हिरकणीच्या उल्लेखांवरून ही हिरा गवळणीची हक्कीगत वास्तव असावी, असे दिमुन येते.

महाराजांनी, हिरा गवळण ज्या भयंकर अवघड कडव्यावरून उत्कृष्ट बोली, त्याकड्याच्या मात्यावर नव्याने भरभळम बुरुन बोधण्याची इमारत खात्याला आज्ञा दिली. हिराजी इंदुलकर सुमेदार, खाते इमारत यांनी हा बुरुज बांधला. गियरीहण कराऱ्याच्या बुवायुवतीना ही हिरा गवळण कायमची पेरणादावी ठरली आहे. ऐतिहासिक आळ्यायिकाही किंती प्रेरक आणि मार्गदर्शक ठरतात, त्याचा हा अनुभव आहे.

रायगडाच्या एकूण बांधकामावरूनी विजापूरच्या आदिनशाही बांधकामाचा (वास्तु-स्थापत्य कामाचा) यूपच परिणाम दिमुन येतो. मेडोज टेलर यांनी इ.स. १८८५ मध्ये लिहिलेला 'विजापूर आर्ट अॅण्ड आकिंटेक्निक' हा ग्रंथ जरूर पाहावा आणि रायगडाचाही अभ्यास अभ्यासकांनी करावा. रायगडाचे ऐतिहासिक, नीतोलिक, मानवृत्तिक आणि गविभी काढ्याच्या दृष्टीने अपारी महात्व किंती मोठे आहे. हे आमच्या लोकांना कधीच समजले नाही. छत्रपती शक्करेत्या शिवाजीमहाराजांच्या राजधानीचा म्हणजे 'तखाचा जाग' रायगड पेशवाईत इ.स. १७३४ पासून १८१८ वर्षीत केवळ अडगलीत पडला होता. त्यांने महात्व पेशवांना काहीच बाटले नाही. या कालखंडात मातारा, बोल्हापूर, तंजावुरमधीन प्रत्यक्ष राजधराण्यातील गळांती असली रायगडावर आली नाही. तरेच एकही पेशवामुद्दा आला नाही. रायगड म्हणजे राजकीय केंद्री ठेवण्याचा केवळ तुरंग ठरला, अद्यरज्या काळात दुसऱ्या वाजीराव पेशव्यांनी शीर्षत सवाई माधवराव पेशव्याच्या विघ्यांपालीला या रायगडावर केंद्रेत ठेवले होते, तिचे नाव शीर्षत यशोदावाईसाहेब, त्या रायगडावर अकरा डिसेवर १८११ या दिवशी मृत्यु पावल्या. भदाप्पी देऊन त्यांचे गढावर दहन करण्यात आले, तस्मा एवढाच पेशवे घराण्याचा अन् रायगडाचामुतकसंबंध, साडेतीन शहज्यातला प्रक्षयात मुलाई शहाणा

सहाराम बापू घोकील हाही वारभाईच्या काळीदीर्त गवगडावर तुरंगात होता. त्याचाही मृत्यु येथे च
झाला. एकूण रायगड तो स्वर्गासि बहुत जबळ ठरला ?

रायगड इ.न. १३३४ पासून इ.न. १८१८, ९ मध्यवर्त मराठी सतोषाली होता. आधर्य म्हणजे
रायगडावर याच काळात राजसभेच्या भव्य महालात सिंहासनाच्याडाव्या उजव्या बाजूम विटांचे
हीद वांशेण्यात आले. (ते आजही शिल्लक आहेत.) त्या हीदात धान्य भक्त ठेवीत. म्हणजेच प्रत्यक्ष
राज्याभियेक झाला, त्या राजमध्या मंदिराचे धान्याचे कोठार बनवले गेले, वास्तविक या
राजसभेचे एक स्वातंत्र्यदेवतेचे मंदिर म्हणून ईमवतंपन्ह असे प्रेरणादारी स्मारक म्हणून मराठी
सताधीशांनी जपणूककरावयास हवी होती. पण त्यांनी गडान्ना बनवला तुरुग आणि राजसिंहासन
सभेचेवनवले गोदाम. संपूर्ण शिवचरित्राकडे ऐश्वर्याईत दुर्लक्ष्य आले, तिथे एका रायगडाची काय
क्या ? राज्यकारभार, सुदृढदृढी, अष्टप्रधान पद्धती, आरम्भार, परराष्ट्रनीती, स्वराज्यानिधा
आणि अविधित राज्यधटना या शिवगट्टधर्माचा आम्ही कधी विचारही केला नाही. मग अभ्यास
कुठला ? त्याचे आवरण कुठले ?

छवयाती शिवाजी महाराजांचे चरित्र हे जेवळ कोणा एका असामान्य मानवाचे चरित्र नाही. ती
एक राष्ट्रधर्माची, राष्ट्रीय चरित्राची आणि राष्ट्रनिषेची गाथा आहे. ती आम्ही गुंडाळून ठेवली. आजही
आम्ही वाही वेगळे वागतो आहोत का ? मिरवणुकी, गुणाल, वर्गण्या, जयजयवार, अन् पुण्येच
पुरळे, यांशिवाय काही करतो आहोत का ?

रायगडाच्या वावातील फक्त एकच गोड आनंददारी असा अपवाद इ.न. १७९८ च्या काळात नाना
फडणवीसांनी केला. त्यांनी महाराजांच्या राजसभेतील सिंहासनाच्याचौथ्याची नित्य उत्तम
चवस्था आस्थापूर्वक सुरु केली. नंदादीप, पूजा, वीरेन, विकाळ मनर्दृ चीषदा इस्यादी मंगल आवार
उपनार सुरु केले.

पेशवाईच्या अगदी शेवटल्या पर्वात ते ही बंद पडले. नवाच्यावर अखेरची टिपरी पडली. आमचे राष्ट्रीय चलनवलनच संपले, आम्ही 'कोमा' न गेलो, जिंवत असूनही मेलो.

रायगडावर इंशाजीनी १ मे १८१८ या दिवशी हल्ला चढवला. कैप्टन प्रांधर हा नेतृत्व करीत होता. या वेळी गडाचा किल्लेदार होता अबुल फतेखान, आपले मारं वळ एकवटून तौ गडावरचा भगवा बेडा सोभालत होता. मराठे इंशाजीना इरेसरीने टळक देत होते. पण अखेर दहाव्याच दिवशी म्हणजे १० मे १८१८ या दिवशी रायगडावर दारुगोळ्याचा प्रचंड स्फोट होऊन सारा गड घडाडून पेटला, वरुन सूर्याची उन्हाळी आग, खालून इंशाजाची तोफावंडुकांची आग अन् गडावरही आगच आग. रायगड होरपळून गेला, शबू कै. प्रांधर गडात शिरला. भयंकर अवस्था शाळी होती रायगडाची. प्रांधर गडात आला, तेज्हा एका खुरळ्या लहानस्या झुडपाच्या लहानस्या सावलीत एक खी चसली होती. ती होती शेवटच्या बाजीराव पेशवांची पत्री, तिचे नाव धीमंत वाराणसी वाईसाहेब पेशवे, कै. प्रांधर वाराणसीवाईसाहेबांशी अद्यतीमेशाणि आदराने वाचला. त्याने त्यांना मेण्याकूल मान्यानपूर्वक पुण्याकडे रवाना केले. ब्रह्मावर्त येथे स्थानघेड अनलेल्या धीमंत दुसऱ्या बाजीराव पेशवांकडे नंतर वाराणसीबाईची इंशाजीनी रवानवी केली.

रायगडावर उरली फक्त राख. मारे बाढे, राजसभा आणि होते नम्हत ते जलणथानारखे मारं जळून गेलं. मर्यात धडाडून जळाले असेहा रायगडावर रक्षण करण्याकरता दहादिवम झुंजलेल्या अबुल फतेखानचे आणि मराठी सैनिकांच काळीज.

पुढच्या काळात रायगडाची मारी आवाळव होती.

शिवाजीराना दूरपती या शब्दांची जादू एकोणिमाच्या शतकाच्या उत्तराधीत मराठी मनांत पुढ्हा शिलशावाची गेली. नझी वर्षे आणि दिवस माहीत नाही. तुठे सापडत नाही. पण थोर महात्मा आपल्या चार महाकारी मौंगळांनिशी रायगडावर आला. हातमहात्मा महाराष्ट्राला कळवळून सांगत होता, 'जान मिळवा. अभ्यास करा. जानाविण माति गेली, गती गेली, सर्वस्व गेलं. दारिद्र्यात

आणि अपमानात कुजत जगू नका. मराठी पोरीवाळीनो, लेकीसुनांनो तुम्हीही शिका, फुकट रावणाने गुलाम होऊ नका. शेतकऱ्यांनो, कष्टासाडी अन पोटामाडी कर्तवगारीचा आमृड हाती घ्या. 'या महाराज्याने शिवाजीराजाचे विच्छकप ओळखले होते. हा महात्मा रायगडावर आला. त्याने शिवाजी महाराजांच्या समाधीवर दोक टेकले, महाराजांची कीतीरु आणि त्यांचे पोवाढे गाण्याचा जण संकल्पन सोडून हा महात्मा रायगडावरुन उतरला. महात्मा जोतीराव योविदराव फुले. ते नेमके केळ्हा रायगडावर येऊन गेले, ती तारीख सापडत नाही. पुढच्या काळात लोकमान्य ठिळक हे दोन वेळा रायगडावर येऊन गेले. त्यांनी महाराजांच्या समाधीच्या जीलोदुरीराचा संबलवच गोडला. शिवाजी रायगड स्मारक मंडळ या नावाचा दूसर स्थापन केला. विच्छयेतीने सार्वजनिक उत्सव देशभर मुळ आलेच होते. अशा सर्व लोकजागरणातून पुन्हा एकदा रायगडाकडे महाराष्ट्राचे लक्ष गेले.

राजमाता - एक समर्थ नेतृत्व

रायगडावर राजधानीच्या दृष्टीनेजनेक बांधकामे मुळ झाली. हळूहळू पूर्ण होत वेळी. त्याचवेळी रायगडच्या लोगरचाटेवर निम्पयावरती पाचाड पेशे विशाल नपाटी पाढून महाराजांनी खानराजवाडा बांधला. वाढ्याच्या भोवती चिरेवंद बुरुज आणि दोन भव्य दरवाजेही बांधले. पाचाड हे एक छोटेमे कोकणी खेडेगाव, या राजवाळ्याच्या अवाई जवळच आहे. पाचाडातील लोकवस्ती शेतकऱ्यांची त्यात अनेक जातीजमानीची थर, हा पाचाडचा वाडा महाराजांनी आणल्या आर्टिकिला बांधला. यावाढ्याला आज जिजाळसाहेबांचा वाडा असेच म्हणतात. आता हा पढून मोडून पडला आहे. तरीही त्याच्यावर सारेजण आदरपूर्वक प्रेम करतात. पाऊम काळात आणि थडीत रायगडाच्या ऐव माझवावर हवा फार गारल्याची असते, म्हणून या काळात आळसाहेबांना मुळामाला हा वाडा सोईचा असे. महाराजही राहात.

इथं वारुपात सर्व प्रकारच्या सोई महाराजांनी केल्या, त्यात एक विहीर चिरेबंदी वांधली, द्वौटीशीच. पण देखली. पाचाडमध्यल्या गावकळ्यांनाही पाणी त्यायला वापरावला ही विहीर मुक्त होती. या विहिरीच्या काठावर खेटूनच एक लहानमा चिरेबंदी ओढा वांधलेला आहे, त्यावर टेकून वसावला एक मुबक तक्कयाही वांधलेला आहे. तक्कया अर्थात वर्षांड एका दगडाचाच. महाराज जेव्हा जेव्हा पाचाडला मुक्तामला असत, तेव्हा तेव्हा कधी मकाळी तर कधी मावळतेवेळी ते इथं या विहिरीवरतक्कयाशी चलत. चाचातल्या आचाचाया पाणी भरायला विहिरीवर येत. कोणा कोणा चाचाच्या संवर्तीला त्यांची लहानगी घुन बोट धरून येत. महाराजांना ते फार आवडे, ते त्या लेकिंमुसांची अतिशय आन्धेने चौकशी, विचारपूर्ण करीत. त्यांच्या लहानम्यापोरांना महाराज जवळ घेत आणि त्यांना काही खाऊ देत. हे महाराजांने मावेचं बागणं श्रीरंगजेवाच्या दरवारातील मोहम्मद हाशीम खाफीशान या तवारीखनवीमाला समजले. त्याला नवव वाटले, प्रजेतल्या वापकामुसांना हा राजा आपल्याच कुटुंबातल्या माणसांमारखं बागवितो याची त्याला योठी कीतुकांने असत वाटणी.

ठधं एक गोष्ट नहज मनात येते की, या तक्कयाच्या विहिरीवर पाणी भरायला येणारी मारी माणसं विविध जारीची असत. त्यांनाही हे राजमातेच्या राजवाढ्यातील पाणी, वाढ्यात येऊन, विहिरीवर भरता येत होतं. अधिक काय लिहिणे ?

कधी गदाच्या माझ्यावरील राजवाढ्यात तर कधी पाचाडमध्यल्या राजवाढ्यात जिजाऊ आऊसाहेवाचा मुक्ताम असायचा, असेहे जिजाऊमाहेवांनी आपला शेवटचा श्वास याच पाचाडच्या वारुपात सोडला, आऊसाहेव सवोऽग्निच आर्द्धच्या मायेने वागत असत असे उपलक्ष्य असलेल्या असमव कागदपत्रांवरून दिसून येतं. ही आई एक्काया योगिनीमारखीच जगली आणि वागली, जवराम गंभीररव चिंत्ये या नावाचा एक विद्रान कवी महाराज होता. तो मूळचा राहणारा वजीच्या समशृंगीच्या परिसरातील

होता. त्यांनी निहून ठेवलेले दोन गंध सापडले आहेत. त्यातील त्यांनीजिजाऊळमाहेवांच्या वदूल काढलेले उहार मननीच आहेत. जयराम महातो, हीजिजाऊळमाहेव कशी आहे ? ' कांदविनिव जगनिवनदानहेतुः ! योगिनीप्रभाणे जगालाजीवन देणारी ही राजाची आई आहे. नक्के जगाचीच आई आहे. एका मराठी बखरात जिजाऊळमाहेवांच्या वदूल महटलंय, की, 'जिजाऊळमारचे कल्यारत ईश्वराने पैदा केले. ' सर्वसामान्यपणे खी स्वभावात दिनून येणारी वेगळी वेशिळ्यांचिजाऊळमाहेवांत नव्हती असे दिले. मोठेपणाचा अहंकार नाही. डागडागिन्यांचा सोम नाही. नात्या गोत्यातल्या कोणाचा मत्सर नाही किंवा कुणाचे फाजील लाडकोतुकडी नाही. सवती मत्सर नाही. तीर्थवात्रे करिता का होइला पण भटकणवान्ही शीमा नाही. पुण्याजवळल्या आलंदी, देह, सासवड, बेतुरी, चिंचवड, मोरगांव, शिवर शिंगणापूर, पापाण अला जवळजवळच्यातीर्थवेषांत त्या इचित बेल्याही असतील. त्यांच्या काही नोंदीही सापडल्या आहेत. त्यांनी देवाळा दिलेली दानपत्रेही आहेत. पण या मगळाचा देवधर्मात आणि यात्रेजत्रेत कुठेही चंगलबाद दिले नाही. शिवर शिंगणापूरच्या देवळाच्या बाहेर त्यांनी एक माथे पण भव्य प्रवेशद्वार (कमान) वांधले आहे. त्या कामानीच्या पावरीवर राजे भोसले, एवढाच दोन ओळीत त्यात मज़कूर आहे. यातील संभाजीराजे भोसले म्हणजे जिजाऊळमाहेवांचे चोरले पूर्व आपल्या दोन मुलांच्या नावाने आउळमाहेवांनी ही कमान वांधावी असा याचा अर्थ आहे. पापाण येथील श्री मोरेश्वर महादेवाच्या मंदिराचा त्यांनी जीणोद्दर्दीही केला. या मंदिराच्या सभामंडपात मितीवर सुंदर रंगीत पीराणिक चित्रे चितारण्यात आलेली होती. या चित्रांची खोटीफार प्रसिद्धीही महाराष्ट्र शासनाने केली. आता मात्र आम्ही मंडळीनी या मंदिराची सुधारणा करण्याच्या नादात ही चित्रे (म्युरलझ) चांगली ठेवलेली नाहीत. पापाणाच्या या सुंदर शिवमंदिराच्या पथिंगेस तट, ओवन्या आणि पायऱ्या वांधलेल्या आहेत. या पायऱ्यांचेजारूनच 'राम' नावाची एक छोटी नदी वाहते. या नदीच्या पात्रात सुंदर वंधारा आणि लकुडे वांधलेली आहेत. हे सारेच ग्रेक्षणीय काम जिजाऊळमाहेवांच्या

पुण्यातील वास्तव्य काळात (इ. १६३७ ते इ. १६४५) आलेले आहे. ही वाई फार दूरदृष्टीची, विवेकी होती. वाच काळातले तिने न्यायामनावर बमून दिलेले न्यायनिवाडे अगदी समतोल आहेत. शेतकऱ्यांना आणिदारिशाने होरपललेल्या अन् शाही सुलामगिरीत पिचून निवालेल्या अनेक लोकांना तिने दिलेला मदतीचा हात म्हणजे भावी शिवशाहीच्या मुखी म्वराज्याची शुभचाहूलच होती.

जिजाऊमाहेव शिवाजीराजांना घेऊन पुण्यात आल्या, (इ. १६३७ केत्रुवारी) त्वावेळी आदिलशाही फोजांनी कलाचा पुणे आणि इतर चूलील गावे फार चुरगाळून मुरगाळून टाकली होती. (इ. १६३२) त्यातच इ. १६३० आणि १६३१ चा भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्यात कल्यात मावळाचे म्हणजेच पुणे प्रदेशाचेही भयंकर नुकसान आले. या अस्मानी आणि मुलतानी संकटात सेसार होरपळून निघाले. आउसाहेव आणि राजे इ. १६३७ मध्ये पुण्याला आने आणि त्यांनी पुणे आणि परगणा पुण्या स्थिरस्थावर करण्यासाठी उया उया गोटीची आवश्यकता, असले, या गोटीच त्यांना दिल्या. म्हणजे वैन, मोठ, शेतीची अवजारे इत्यादी. यामुळे बारा बसुतेदार व इतरही गावकरी आपापन्या उद्योगाना इथेर, हीमेने जागले. रानटी जमायरांचा आणि खोराचिलटांचा बंदोबस्तु केला. तेही काम त्यांनी गावागावच्या तराळ, जागले, येसकर, पाटील पटवारी बांच्यावर मोणविले, रानटी जनावर म्हणजे वाय, विवरे, रानटुकरे, इत्यादीचा गावकऱ्यांनीच उपदेव कमी करून टाकला. त्यावाढवाही या मंडळीना थोडेफार कौतुकाचे 'शेपटामागे इनाम वधीस' देण्यात येतहोते. हा तपशील आणखीही मोठा आहे. जिजाऊमाहेवाच्या नेतृत्वाचाली ही लोकांच्या मोर्झसुखाची कामे त्यांनी केली. लोकांचेच महकार्य त्यांत मिळविल्यामुळे पुणे परगणा ताजातवाचा झाला. सहज मनांत येते की, आजच्या काळात आमच्या निवडून येणाऱ्यानोकप्रतिनिधींना, मग ते ग्रामपंचायतीचे असोत की विश्वानगमा अन्

संसदेचे असोत, त्यांना या शिवाजीच्या उपकाळात जिजाऊसाहेबांनी केलेल्या जलहितांच्या कार्यानुन निधित मार्यादानि मिळू शकेल आणि प्रेरणाही मिळेल, शिवकाळातील आऊमाहेबांचे आणि संस्थानी काळातील राजांनी इत्यतपती शाहू महाराजांचे विद्यायक कार्य म्हणवेलगोऱ्यार महाराष्ट्राला अल्यत उपरुक्त अशी लोकराज्यकारभागाची माथाच आहे, पण लधात कोण घेतो ?

राजमाता स्वराज्याची प्रेरक, संघटक शक्ती

महाराष्ट्राच्या इतिहासात दोन हजार वर्षापूर्वी शालिवाहन कुळात गौतमी या नावाची एक प्रभावशाली 'आई' होऊन गेली. मातकणीर शालिवाहन हा तिचापूत्र, पैठणवा समाट, तो स्वतःलाजिमिमानाने जन कुलजेतेने म्हणवून घेत असे 'गौतमीपुत्र मातकणी मातवाहन', नाशिक आणि पुणे परगण्यात बसलेल्यालेण्यांमधील शिळालेखात या मायलेकांचे उल्लेख नापडतात. त्या महान राजमातेनंतर महाराष्ट्राला महान राजमाता आणि लोकमाता लाभती ती जिजाऊसाहेबांच्या रूपाने. जिजाऊसाहेबांच्या बदूलची कागदपत्रे त्या मानाने थोटीफारच गवसली आहेत. पण साधार तकनी व परिस्थितीजन्य पुराव्यांनी हे चरित्र आपल्या मनःपटलाचर उत्तम 'फोकल' होते.

इ. १६३० ने ३३ पर्यंतचे शिवाजीराजांचे शिशुपत्र त्यानुन डोळयापुढे येते. नंतर राजांचे बालपणाही अधिक सपष्ट होत जाते. त्यांच्या बालपणाच्या खेळांने आणि खेळण्यांचे तापडलेले उल्लेख मामिक आहेत. त्यातील एक उल्लेख अमा आहे की, आपल्या सौंगक्यांच्यावरोबर शिवाजीराजे लडाईचे खेळ खेळताहेत. या नुदुपुटीच्या लडाईत मातीच्या डिगांचांने किल्ले करून ते जिकण्याची राजे आणि त्यांचे चिंगणे मैनिक शर्वं करताहेत. अन राजे म्हणताहेत, 'हे किल्ले आपले, आपले येये राज्य कर.' हेरे राजांने पाय पाळण्यात विसरात. अन राजमातेने महत्वाकांक्षी मन त्या पाळण्याच्या झोक्यांप्रमाणेच पोडदीड करताना दिसते.

आपल्याकडे एक लोकांचा लाडका विषय बऱ्हूनही सतत चर्चेत चवीने चषलताना दिसतो. तो म्हणजे शिवाजीमहाराज अणिशितच काय पण पूर्ण निरळार होते! त्यांना साधी महीमुद्धा करता येत नव्हती. स्वतःच्या वर्तमानकालीन अडालीपणाचे समर्थनशिवाजीमहाराजांचा आधार घेऊन तर आम्ही करत नाही ना? वास्तविक महाराज निरळार होते. त्यांना महीमुद्धा करता येत नव्हती हा आरोपच पूर्ण खोटा आहे. हा आरोप चैंट डक याच्यापासून डॉ. विनायक शरकारापवैत अनेक इतिहासकाठीनी केला आहे. महाराजांवर निरळारतेचा आरोप करणे म्हणजे राजमातेवरच, मुलाच्या वावतीत निष्काळजी राहिल्याचा आरोप करणे आहे. तो खोटा आहे. आता तरमहाराजांच्या हस्ताक्षारानी लेशनसीया केलेली किंती तरी पंच मिळाली आहेत. त्यांच्या विशेषे इतरही बनेक पुरावे सापडले आहेत. त्यावर एक स्वतंत्र प्रकरणच लिहिता येईल. अविद्येने मति जाते, मति विना गती जाते, चतिंचिना सर्वस्व जाते हे राजमातेच्या आणि पुढे महाराजांच्या मनात किंती खोलवर राजले होते, हे अभ्यासकांच्या विद्यात येते. शिवाजी महाराजांची सर्वोगीण अलिसुंदर आणि कर्तव्यगार अशी पठण जिजाऊनाहेबांनीच केली. शिवाजीमहाराज ने काही शिकते ते अंतर्मुख होऊन विचारानी शिकते. त्यांच्या विचारात विवेक होता. अंतःचऱ्हूनी ते गगनालाही ठेण्ये करून दावतील अशा भावना, अशी स्वप्रे, अशा आकांक्षा ते पाश्चात होते. नंतर कृतीत आणत होते. पूर्ण व्यवहारी दृष्टीने वागत होते. मागच्या पिक्कांत घटलेल्या घटनांचा खोलवर विचार करीत होते. त्यातून शिकत होते. प्रत्येक गोष्ट स्वतः अनुभव घेऊनच शिकायची अमे उरविलं तर माजमाला मार्केडेयाचं आयुष्याही पुरणार नाही. ते शिकण्याकरताच इतिहासाचा अभ्यास आवश्यक असतो. इतिहास म्हणजे साक्षात अनुभव,

म्हणूनच आज (इ. स. २००५, अनु पुढेही) आम्ही इतिहासाचा अभ्यास केला पाहिजे. असे केल्याने काय होईल? असे केल्याने आमच्या गाढीय आकांक्षा, सामाजिक आकांक्षा अनु व्यक्तिगत आकांक्षाही गगनाला ठेण्ये करून सूर्यमंडळही भेदून जातील. म्हणूनशिवचरित्र! अनु म्हणूनच

महारुद हनुमानाचाही अभ्यास, नारळ फोडण्याकरता नव्हे, शेभरापैकी पस्तीस मार्क मिळवून पास होण्यामाठीही नव्हे, तर कलेच्या आणि शास्त्रांच्या अंगोपांचात, सूर्यविंव गाढण्याइतकी झेप वेण्याच्या महात्म्याकाळेसाठी. टागोर, विवेकानंद, रामन, डॉ. भाभा, राजा नविवर्मा, योद्धा अब्दुल हमीद, अन् आजही आपल्या पुढे माधात तळपत असलेले राष्ट्रपती अब्दुल कलाम अर्मेत्य सेत, रविशंकर, भारतरत्न लता मंगेशकर, डॉ. विजय भटकर, शिल्पकार सदाशिव साठे अशी कर्तृत्वाचे थतमूर्य शोधिताना शतआतीर धन्य होत आहेतच ना! जिजाऊसाहेब आणि शिवाजीराजे वाची चरित्रे मिळून एकच महान महाभारत आपल्यापुढे उमे आहे. जिजाऊसाहेबाच्या चरित्रात एक गोष्ट प्रकागने लक्षात येते. पाहा पटवे का. शिवाजीराजांना त्यांनी पालण्यापासून मिंहासनापर्यंत घडविले. हाती छिप्री-हातोडा घेतला तो प्रखर बुदिचा अन् मुसेस्काराचा, राजमंस्काराचा, स्वतः राजांना बोटाशी धरून राजांच्या सोळाऱ्या मनसाच्या घेयापर्यंत त्यांनी राज्यकारभाराचे अन् राजराणीतीचे मार्ग हारविले, स्वतः स्याय आणि राज्यकारभार केला. नंतर आपण स्वतः राज्यवहारातून अलगव पावले टाकीत त्या बाजूला होत खेल्या. राजांच्यापाठीशी उस्वा राहिल्या. अन् राजांच्या अनुगम्यतात, विशेषतः आमचाच्या भयंकर मंकट काळात, स्वराज्याचा संपूर्ण राज्यकारभार स्वतः पाहिला. अगदी बोख.

कुठेही काहीही कमी न पडूदेला. अन् नंतर संपूर्ण प्रमध मनाने आणि मधाधानाने त्यांनीराज्यकारभारातून निवृत्ती घेतली. पाहा आपण ; इ. स. १६३० पायन युदे याच क्रमाने जिजाऊसाहेबांचे जीवनचरित घटन खेले की नाही? गोष्टी सागेन युक्तिच्या चार हीच भूमिका त्यांची दिसून येते. मोह, लोभ, उपभोग, सतेची हाव इत्यादी विषारी पदार्थांचा त्यांनी स्वतःला कधी स्पर्शही होऊ दिला नाही. त्यांच्या तेजाचे वलय हे हिंदूकी स्वराज्याच्या यांगे ऐवटपर्यंत फिरत मात्र राहिले. कवी बयराम पिंडे यांनीलिहून डेवल्याप्रमाणे घरोवर जिजाऊसाहेबांचे जीवन

कांदविनिवत् जगजीवनदात हेतुसेव भक्त राहिले होते. त्याच्या जीवनाला रंगच द्यायचा असेल, तर तो भगवा रंगच द्यावा लागेल.

सत्ता, संपत्ती, तारण्य, सौदिय आणि आयुष्य याचा कुणी मोह धरू नवे. हे सारं वा यातील काही प्राप्त आले तर त्याचा योग्य तो उपयोग करावा. ते आज असते, उद्या संपते, शिळ्लक राहतो तो त्याचा 'कला उपयोग केला' तो इतिहास

महत्वाकांक्षेचे क्षेपणार्थ

महाराजांच्या जीवनातील अनेकाघटना आणि मोहिमा यांचा खेळ इतका विलक्षण दिसतो की, अशा प्रकरणांना नाच काढ यावे? त्याता पुढी तेच नाच यावेसे याटते 'आकांक्षापुडति जिथे गवनठेणये' मुर महणजे महत्वाकांक्षेचेक्षेपणार्थ हे पर्याप्ती नाव आले.

मोगलाविरुद्ध महाराजांनी तिंहगड मिळबून मोहिम सुरु केली. दि. ४ केलवारी १६७० बन् तरीन मराठी मैत्याचे क्षेपणार्थ सुटले. पुरेदरव्या पराभवी तहाच्या या क्षेपणार्थाने डिकऱ्या उडविल्या. औरंगजेबाना विनेने गर्व किल्ले महाराजांनी परत जिकले. त्यांनी स्वतः जिकलेला किल्ला कराळा. दि. २२ जून १६७० महणजे चार केलवारी ते २२ जून अवध्या पाच महिन्यात हा प्रचंड अपादा शिवमीन्द्वाने दाखवला, पावसाळा सुरु आला. लढणारे मैत्यशेतात रात्रु लागले. ऑक्टोबर १६७० प्रारंभी महणजेच दसऱ्याचा मोहिमा पुढीशिलंगणाला निघाल्या. पंधरा हजार स्वारंघी फौज कल्याणहन सुरतेच्या गोवाने रोरावत निघाली आणि एन दिवाळीत मराठी फौज सुरतेत शिरली. सुरत स्वारीची ही दुसरी आवृत्ती दिवाळीच्या प्रकाशात प्रसिद्ध होत होती. मात्र पहिल्या सुरत स्वारीपेक्षा (इ. स. १६६४ जानेवारी) ही दुसरी स्वारी लढायांनी गाजली,

सर्व प्रतिकारांना तोड देतदेत सुरतेची सफाई मराठ करीत होते. नेहमीप्रमाणे इंशजांनी आपल्या बगवारीचे रक्षण केले, मराठ्यांची इंशजांनी गोळावारी चालूच होती, तरीहीइंशज वाकेनात. पण आपण फार हट्टाला पेटली तर मराठ आपला सर्वनाथ करतील हे इंशजांच्या लक्षात आले. त्याचा प्रमुख स्ट्रीनर्थीम मास्टर यांने नमते घेऊन आपला बकील नजराणवासह महाराजांकडे पाठविला. या नजराणवात उल्कुष्ट तलबारी आणिमौल्यवान कापडही होते. महाराज एवढ्याने सुखावणार नज्हते. पण अधिक वेळ व आपली अधिक माणसे घर्चीर घालून आतातरी इंशजांकडून अधिक फारसे मिळणार ताही, फक्त जय मिळेल हे नक्षात घेऊन महाराजांनी इंशजांकी चाललेले राणागण घांवविले. मुळ्य कारण म्हणजे महाराजांना अपार्याने सुरतेहून निपून जाणे जरुरीचे होते. नाहीतर मोगलांच्या कौऱा जर आल्या, तर संपत्तीच्यासेवजी जवर संघर्षच समोर उभा राहील. भूळ हेतु सफल होणार नाही हे नक्षात घेऊन महाराज घांवले. सुरतेननी संपत्ती (नक्की आकडा सांगता येत नाही) घेऊन महाराजांनी नासिकाच्यादिशेने कुच केले, ही दिवाळी आनंदाची आणि मुख समृद्धीची झाली.

पूर्वी महाराज सुरतेवर घेऊन गेले होते हे नक्षात असूनही औरंगजेबाने सुरतेच्यासंरक्षणाची विशेष ज्यवस्था केलेली नव्हती. मावध होते आणि कडवेपण्याने वामले ते इंशजच. या त्याच्या कडवेपण्याचा परिणाम म्हणजे, याच सुरतेचे ते पंचारेंथी वर्षांनी म्हणजे ह. न. १७५६ मध्ये सनाधारी पूर्ण मालक वामले. सुरतेचा इंशज अधिकारीस्ट्रीनर्थीम मास्टर हा जेव्हा इंस्ट्रंटवा परत गेला, तेव्हा विंडनमध्ये त्याचा 'राष्ट्राची प्रतिष्ठा बाढविणारा शूर नेता' म्हणून मुवर्णपदक घेऊन मत्कार करण्यात आला.

त्या सीवाने दुसऱ्यांदा आपली बदमुरत केली याचा राग औरंगजेबाला आलाच. तहातमिळविलेले सर्व किल्ले आणि मुलुच सीवाने वेतलेच होते, आता सुरतेत आपली त्याने वेब्रुही केली याचा हिंशेव औरंगजेबाच्या दोळयापुढे उभा राहिला होता. आसन्यात आपण त्याच्याची उया पदरीने वागलो, त्याचे अपमान केले, त्याला केंद्रेत टाकले, त्याला यार नारण्याचे वेत केले त्याचा हा सीवाने खेतलेला सूड होता हे औरंगजेबाच्यालक्षात आले.

शाही वार्षिकोत्तमाचार्यादिवार्षी मीठाने अर्पण केलेला नोंत्याच्या मोहरांचा नजराणा आणि केलेले मुजरे औरंगजेबाला फार फार महारात पडले.

महाराज मुरतेच्या संपत्तीसह व फौजेसह वागलाणात (नाशिक जिल्हा, उत्तर भारत)पोहोचले. सुरतेवरच्या या दुसऱ्या छाप्याची बातमी औरंगाबाद, बुऱ्हाणपूर, अहमदाबाद इत्यादी ठिकाणी पोहोचली होती. बुऱ्हाणपूराहून दाऊदखान कुंभीलपात्राने महाराजांना अडविण्याचाठी निशाळा आणि त्याने वणी दिंदोरीच्या जवळ महाराजांना गाढीच्या अंधारात गाठले. ही कातिरीं पोणिमेची रात्र होती. दि. १६ ऑक्टोबर १६७०. भयंकर युद्ध पेटले.

दाऊदखान, इकलासायान, गवमकरंद, संग्रामचान पोरी, इत्यार्थी नामवत मोगनी सरदार महाराजांवर तुटून पडले होते. आणलेली संपत्ती सुखरुप सांभाळून आलेला हा प्रचंड हल्ता फौहून काढण्याचा महाराजांचा अवघड डाव, सात्या मराठ्यांनी एकबदून पशास्वी केला. गाढीपासून संगृण दिवस (दि. १७ ऑक्टोबर) हे भयंकर रणकंदळ चालू होते. अनंत हातांची ती वणीची सपृष्ठी भवानी जणू मराठ्यांच्या अनंत हातात प्रवेशानी होती. मोगनी सैन्याचा प्रचंड पराभव झाला. महाराज स्वतः रणांगणात झुजत होते. कातिकेच्यापांचिमेसारखंच महाराजांना धबल वश मिळाले. मोगलांचा हा प्रचंड पराभव होता. आपल्या हे सधात आलं ना, की ही लहाई मोकळ्या मैदानावर झाली. गणिमी काढ्याचा छुप्या घास्यांच्याही पलिकांडे ज्ञाऊन मोकळ्या मैदानात अन् राढीच्या अंधारातही महाराज अन् मावळे झुंजले अन् फले पावले,

शिवरायांचे समृद्ध हिंदवीराज्य

हिंदवी स्वराज्य अजिवातकर्जवाजारी नव्हते. ड. १६७० हे वर्ष महाराजांना प्रचंड यशदार्थी धनदारी ठरले. पण याचे वर्म आणि वर्म काय? या यशाच्या नीवर्तीचा आणि शिंगतुतांयांचा आवाज

प्रेरणादारी आहे हे ख्रे. पण या मागे महाराजांनी आणित्यांच्या प्रत्येक सैनिकानेही योजनाबद्द केलेली पूर्व आणि पूर्ण तयारी, कडक अनुशासन, निष्ठांट शिस्त आणि आपल्या नेत्यावरती व द्येशावरती अदल निष्ठा व विचार हे या यशाचे मर्म आहे. महाराज शिवाजीराजे हे पाच वर्षांत शिवनेही गड घेण्यात अपवर्णी ठरले. नंतर लगेच माहूलीबद्द घेण्यातही प्रथम त्यांनापरामध्ये पल्करावा लागला. वार्की सर्वेत सर्व मावळांना व सरदारांना अचूक यशमिळत गेले.

महाराजांनाच दोन ठिकाणी अपयश आले, कोणाही सरदाराच्या वा मैनिकाच्या मनांत अविश्वासाचा ठराव लिहिला गेला नाही. कारण नितात, विचार आपल्या नेत्यांच्या ईश्वरी महत्वाकांक्षेची प्रत्येकाना पुरेपूर खाली होती. माहूलीना किंवा ही महाराजांनी लगेच विकलान की, शिवनेही विकाशाकरिता महाराजांनी पंतप्रधानमोरोपत पिंगले यांना आज्ञा केली. प्रधानपंतांनीही शिवनेहीवर कडवा हल्ला भडवला. पराक्रमाची सांवा मैन्याने शिकस्त केली पण शिवनेही पुढे मोरोपतांनी हार घाली. मोरोपतांना माथार घ्यावी लागली. पण माथारी पिरलेले पराभूत मोरोपत अंबकच्याकिल्ल्यावर चालून गेले. (दि. २५ ऑक्टोबर १६५०) या दिवशी मोरोपतांनी किल्ले अंबकगाड काढील केला. म्हणजेच ह. १६५० च्या प्रचंड विजयमालिकेत कल शिवनेहीचा अपवाद मोडला तर ही मालिका अपरंपार बनदारीच ठरली.

एका बागीमाग एक मोहिमा भतत चालू आहेत वथा! स्वराज्याचा अंतर्गतराज्यकारभार चोर्य ठेवला जात आहे, वधा, कोणा पट्टा आणि समुद फिरंग्यांना, वंचिरेकर द्यामलांना आणि मोर्मईकर इंग्रजांना विनतोड जवाब देत असंद सावधान, सारेचजण आवारी, कोळी, भेडारी, कोकणी कुण्ठी सारेचजण दर्यावर्दीर बनले आहेत वधा. त्यामुळे महाराजांना कोकणची चिंताच वाटत नव्हती. अनुशासन ठिकेकीक होते. एक विचार मनात येतो. दोलू काय? भारताच्या पंतप्रधान इंदिराजी शांती (द. १९७६) मध्ये एक भयंकर अवघड प्रवत्र करून पाहिला. त्यांनी वीस कलमी कार्यक्रम शासनाच्या हाती घेवला. जनतेच्या पुढे ठेवला. ती वीस कलमे खरोखरच राष्ट्राच्या हिताची नव्हती काय? इचित

थोडाफार कोणाचा यात मतभेद होऊ शकेल. पण उत्कृष्ट अनुशासन असावे आणि कठाम पर्याय नाही, या दोन कलमांशी कणाकरिता कोणानाविग्रेध असेल? इंदिराजींच्या राजकीय मतांशी व धोरणांशी मतभेद असावधानहरकतच नाही. पण जे निविराद राष्ट्राच्या कल्याणाचे आहे त्यांचीही आमचा मतभेद असावा का? अनुशासन, कष्ट, ब्राह्माचाररहित राज्यव्यवस्था आणि कडवे स्वराज्यप्रेम या गोटी शिवाजीहीनी निर्धाराने पाळल्या जात होत्या. म्हणूनच हिंदवी स्वराज्य छनचामरांकित मार्वीम मुवर्ण मिहासनावर अधिष्ठित होऊ शकले ना? आम्ही त्याचा विचार कधी करतो का?

सुरत, नगर, हुबऱ्यी, कारंजा, नंदुरबार, औसा, इत्यादी अनेक मोगली ठाण्यांची महाराजांनी नूट केली असे आपण पाहतो. ते खरेही आहे. पण त्यातही महाराजांचे विचार, खंडणी गोळा करण्याचे नियम, त्यातील कडक अनुशासन, त्यातील नीती आणि खिस्त महाराजांनी किंती इथेतेने पाळली होती. याचाही अन्यास जाळा पाहिजे. कोणाही गरीब कुटुंबाला अल लागू नवे याची इथाता ते घेत होते. ज्यांना 'श्रीमंत 'म्हणता रेईन अशा लक्षाधिशांना आणि ज्यांना 'नवकोट नारायण' म्हणता येईलजशा अतिश्रीमतांना महाराज येसे मागत होते. त्याच्या पावत्याही दिल्या जात. पुढी त्या पावतीधारकांना कोणीही वास देव नसे. तत्कालीन उद्योगशंखाने कारखाने उमे करावेत आणि परदेशांतीही आयात-नियातीचा व्यापार करावा असे विचार महाराजांच्या घनात येत नव्हते असे नाही. थोडाफार प्रयत्न त्यांनी केलेला दिमूळही येतो, पण पारतंत्र्यातलाच स्वदेश स्वतंत्र करण्याकरिता युद्धाचाच प्रवर्द्ध खंचिके उद्योग महाराजांना करावा लागल्यामुळे शांततेतच करण्यासारखे याकीचे उद्योगधंदे करण्यास त्यांना वेळ, स्वास्थ्य आणि पैसाही पुरेसा नव्हता. या सात्या लुटींच्या मागे एक कडोर पण निश्चित उदात हेतु हीता, स्वराज्य श्रीमंत येसेवाले नव्हते. खाडनपिडन सुखीहोते. स्वराज्याला एक गैशाचेही कर्ज नव्हते. पुढे ऐशवार्इत प्रत्येकाला कर्जन होते.

स्वराज्य स्वावलंबी असावे असा प्रयत्न महाराजांचा होता. गलवते चांधाराचे कारखाने (गोद्या) त्यांनी

कोकणात काढले होते, पुरंदर किल्ल्यावर तोफा ओतण्याचाही कारखानात्यांनी काढला होता.

गावीगावच्या बाबकामारांना   चांगल्या   प्रमाणात उद्घोगाखंदे   मिळत   होते.

मुतार, लौहार, चौभार, मातंग इत्यादी च्छोऱ्या पण पारंपरिक व्यावसायिकांना हाताला काम अन्

पोटाला दाम मिळत होता. मिठागरांना कोकणात पूर्ण संरक्षण होते. बतलवारांपासून इतकेच नव्हे तर

धार्मिक देवदेवस्थानांपासूनही शेवक-न्यांवर अन्याव होऊ नये, त्यांना भुदंड वसू नये यावावतीत ते दश

होते. यावद्दुलची अनेक पत्रे उपलब्ध आहेत.

या कानवर्षाडात मराठी बंदरांतून आखाती देशांभी विशेषत: मस्कतमारख्या शहरीबंदराशी खापार

चालत होता. यावावतीत डॉ. वी. के. आपटे यांचा मराठी व्यापारीआरभाराच्या संबंधीचा इतिहास

ग्रंथ याचनीय आहे.

अरबी व्यापारीही घोड्यांचा व हाथागांचा व्यापार स्वराज्याच्या बंदरांभी निर्धारितपणे करू शकत होते.

त्यांच्यावर आधिक, धार्मिक किंवा शारीरिक जुनुम जवऱदम्ती कर्त्तीही होत नसे. पण एक गोष्ट

सांगण्यासारखी आहे. अरबस्थानातून काही सौदागर्याचेचमे (नझी आकडा माहित नाही) अरबी

जातिचंत पोढे विकावयास भारतात आणीत होते. असा व्यापार नेहमीच चालायचा.

घोड्यांना निरनिराळ्या भारतातील मत्ताधान्यांची, मरदागांची, धीमेतांची आणि व्यापाच्यांचीही

मागणी असायची, हे घोडे मराठी राज्यातल्या बंदरातही उतरायचे, एकदा असेच वहुदा मोरुण

संखेने अरबी सौदागरांनी गिन्हाईकांची मागणी पुरविण्यासाठी घोडे राजापूर बंदरात आणले.

ही घोड्यांची गलवते येत अमल्याची बातमी महाराजांना रायगडावर समजली. महाराजांनी

राजापूरच्या आणल्या अधिकाच्यांना आज्ञा पाठविली वी, 'हे अरबी घोडे तात्यात च्या आणि त्याची

जी काही किंमत असेल ती तावडतोव च्या. 'त्वाप्रमाणे राजापूरच्या मुभेदाराने हे घोडे जागीच तात्यात

प्रेतले आणि त्यांनी अरबी सौदागरांनासांगितले वी, 'तुमच्या अन्य कोणा गिन्हाईकांना हे घोडे चावेली

विकत न देता आम्हालाच विकत या. महाराजसाहेब याची पूर्ण किंमत आपणाम देतील. 'अरबांना हे मान्व करणे भागच होते, त्यात त्यांचे नुकसानही नव्हते, ओढीशी मनी होती पण जुनुम अनिवार नव्हता. अशा व्यवहाराला म्हणत असत ' शृंगारेची.

एका वुदेला राजपुताची गरुडझेप

वणी दिठोरीची लदाई लहानमानलानी नाही. ते युद्ध आले. मोकळ्या मैदानावर आले. इ. स. १६४६ पासून ते आता १६७० पर्यंत. या पंचविशीत अनेकचकमकी झाल्या. अनेक जरा मोळ्या झटापटीही झाल्या. अनेक लदाया झाल्या, त्यात मोकळ्या मैदानावर काही लदाया झाल्या.

सत्तुमे-जमा च फाशलखान पांच्यापांची कोळ्हापूरजबल २८ डिसेंबर १६५९ रोजी झालेली कोळ्हापूरची लदाई, ही मोकळ्या मैदानावरची होती. ती लिंकली. त्यानंतर अनेक छोळ्या झटापटीही माबल्यांनी फते केल्या. पण वणी दिठोरीच्या मोळ्या सुद्धाने मोठाच बदल दिसून आला. आता आम्ही मोकळ्या मैदानावरही शवूच्या निष्पट चीपट फोजांचाही पराभव करू शकतो, हे सिद्ध आले.

याच आत्मविश्वागाने आपनी सुद्धापद्धती आणि सुद्धनीती आपण चालविली, तर हुरलेली राखसतागडी, कलेपूर मिक्रो आणि हृषीधादही आम्ही पुढे कले करू असाआत्मविश्वाम महाराजांच्या मनात आणि मैन्याच्याही मनात निर्माण आला असेल तर नवल काय? आमच्या थोळांच्या टापा गोदावरी ओळांडून उत्तरेच्या दिशेने पडू लागल्या. आम्ही सुरतेत तापीच्या तीरावर्णात पोहोचलो.

आता नर्मदा, नंतर चवला, नंतर बमूना, नंतर गगा, गवी, झेलम, सतलज अन् नंतर मिथू ही आम्ही पार करू शकू, अन् अटक याढू. हिंदुकुण ओलांडू, गोधारीच्या अन् शकुनीच्या गंधारपवेतही पोहोचू असा विश्वास मराठी वाळांच्या वाळमुठीत अन्मराठी जवानांच्या मनगटात प्रकटला असेल

काय ? कारण याच काळात महाराजांनी सुरवेच्या मोगल नुभेदाराला लिहिलेले एक पत्र साडपले आहे.

त्यात ते म्हणतात , 'तुमचे मोगली घोडे माझ्या मुलुवात पराभूत होत आहेत. माझ्या मुलुवाचे रक्षण मी करणारच. तुम्ही तुमच्या बाईशाही औरंगजेब आलमगीर यांना तुमचे अनुभव अन्पराभव का कळवीत नाही ?'

महाराजांनी रावजी सोमनाथ पतकी नुभेदार यांस बोलून दाखविलेले मतोगत आज अस्सल काशदोषत्री उपलब्ध आले आहे. महाराज म्हणतात , 'सिंधु नदीचे उत्तमापासून कावेरी नदीचे पैलतीरापयीत जवधा मुलुव (म्हणजे आसेतु हिमाचलभारतवर्षीच) मुक्त करावा महाक्षेत्रे सोडवावीत ;ऐसा मानस आहे. 'केवडी आकंधा! केवडी महस्त्वाकांक्षा! केवडे विशाल स्वप्रा! आकंधापुढिते जिथे वगन ठेणगण !'

याच काळात इ.स. १६३१, पावसाळा, पण नदी तारीख उपलब्ध नाही. एक उमदा बुदेला राजपूत युवक ऐन पावसाळ्यात महाराजांना भेटण्याकरता आपल्या भूठभरसहकाऱ्यांनिशी मोगलाईतुन महाराष्ट्रात आणा. याचे नाव छत्रमाल चंपतराव बँडुदेला. धास्तविक छत्रमालाच्या बडिलांनी आणि परिवाराने मोगल बाईशाहीची तनमनश्वनगूर्वक लष्करी चाकरी केली. पण औरंगजेबाने चंपतरायचा अखेर विश्वासघाताने जेत केला. त्याचे घरदार, सर्वस्व जप केले. बुदेल्यांचे हे राजपरगांचे अळवरशः रस्त्यावर आले. 'पानी पिंपेके निण मिट्टीका बर्तनभी नही राहा !' अजी त्याची अवस्था झाकी. छत्रमालाच्या आईने आत्मार्पण केले. छत्रमाल निराधार होऊन उघडपावर पडला, अखेर हा तरुण (वय अंदाजे १८ वर्षे, अमावे) मोगलांच्या सैन्यातलिपाईगिरीची नोंदवारी धरकून कसा वसा जागू लागला. त्याच्या खालकोंचे नावकिशीरीदेवी.

बुद्धाजपूर येथे मुघल सरदार खान जही बहादूर, बहादूरखान कोकलताश याची ढावणी होती. त्यातच छत्रमाल होता. मुमारे दीद वर्षे आधी (इ. स. १६६८ मुमार) मोगलांनी दिलेरघानाच्या सेनापतीत्वाच्याली, नागपुर, शिवणी, शिंदवाडा, देवगढ वरेंगे भागाचे गोडवरी राज्य जिकून त्रेयाकरिता मोठी मोहिम काढली. यावेळी गोडांचा राजा होता बाजवुलदशहा.

त्याची राजधानी शिवाड्याजवळ देवगडच्या किल्ल्यात होती. हा गोड राजा पूर्ण मार्वभौम स्वतंत्र होता, त्याची कुलदेवता होतीदतेश्वरी भवानी, ते मंपूर्ण गोडराज्य जिंकून घेण्याकरिता दिलेरखानची मोहिम सुरु झाली.

अखेर दिलेरखानाने जंगलमय अनु दौंगरमय भागात असलेला देवगड कावीज करण्यासाठी बेढा आतला. हा भाग अतिशय दुर्गम म्हळूनच अजिक्ष्य होता. दिलेरखानसुमारे महान महिने शुरूत होता. पण त्याला देवगड मिळेना, तेव्हा देवगड कावीज करण्याचे काम त्याने छत्रसालावर सोपविले, छत्रसालाला आनंद झाला. वास्तविक आपल्याच एका स्वतंत्र गोडराजाचे स्वराज्य बुडवृत ते औरंगजेबाच्या चशात खालण्याचे पाप आपण करीत आहोत, याची जाफीच छत्रसालाना झालीच नाही. पराफ्रमाचीशर्थ करून देवगड छत्रसालाने जिकला. राजा बक्तव्युलंदशहा फैद झाला. औरंगजेबाचे निशाण छत्रसालाने फडकविले.

या भाषापराक्रमावळून छत्रसालाला शाय मिळाले ? त्याला हवी होती दिलेरखानारातील मानाची सरदारकी, पण त्याला काहीच मिळाले नाही. औरंगजेबाकडून साधे शाश्वासकीचे पत्रही मिळाले नाही. मानपत्रही नाही, पुण्यगुच्छही नाही, शाळ आणि नारळही नाही!

या प्रकाराने छत्रसाल भयंकर नाराज झाला. दिलेरखानानंतर नेमणूक झाली बहादुरखान कोकलताश्री, औरंगजेबाने भरगळ्याविशद या कोकलताश्रीची चोजना केली. तो बुन्हाणपुराम तल देऊन बसला, त्यात छत्रसाल होता, पावसाळा सुरु झालाहोता, तो मंपेपर्यंत खाल छावणीतच होता. अस्वस्य असलेला छत्रसाल विचार करीत होता. त्याच्या मनात विचार आला की, आपण इथून गुपन्हूप शिवाजीमहाराजांकडे जावे आणि त्यांच्या पदरी मैत्यात राहून चाकरी करावी, नम्हेच्या उत्तरेवा असा भयंकर आत्मातकी विचार महाराणा प्रतापांच्चानंतर याच एका तुकण राजधुताच्या मनात आला. एकमेव वेडा आणि शिकारीला जातो असे कारण सांगून छत्रसाल आपल्या मूळभरसहकाऱ्यांच्यानिशी भर पावसात बुन्हाणपूर छावणीतून बाहेर पडला आणि त्याने शिवाजी

महाराजांचा मार्ग धरला. त्याला जंगलातून, चिखलातून आणि नद्यातून जाबे नागत होते. खाण्यापिण्याचे आणि मुळामाचे फार हाल होत होते, काही वेळेला तर मापडलेल्या शिकारीचे मांग कडू याण्याची वेळ त्याच्यावर असहकाऱ्यावर येत होती. त्या महकाऱ्यात लाढकी पुरोहित उक्के गोरेलाल तिवारी यानावाचा ब्राह्मण मिव होता, मिळेल ते खाऊन अन मिळेल ती शिकार करून हे सारे बाट तुडवीत होते. फार हाल, खाण्यापिण्याचे, गोरेलाल तिवारीचे हाल तर फारच होत होते. त्याला मांसाहार कसा चालेल ? (कारण तो त्या काळचा ब्राह्मण होता) छत्रमालाने गोदावरी ओलांडली, प्रवरा, भीमा, नीरा ओलांडून तो शीकण्या नदीच्या परिसरात प्रवेशला. त्याला बातमी गिळानी की, महाराज शिवाजीराजांचा मुळाम कृष्णानदीन्हा तीरावर छावणीत आहे. महाराजांची छावणी लांबवरून दिसू नागली

एका नव्या हिंदवी स्वराज्याची ज्योत उजळली

छत्रमाल बुदेला शिवाजीराजांना भेटावयास आला त्यावेळी महाराजांची छावणी कृष्णा नदीच्या काढावर नविकहोती, अगा गोरेलाल तिवारीने उन्हेच केला आहे. एकूण अभ्यास करता असे बाटो की, ही छावणी कुरुदवाड, मिरज, सांगली अशा परिसरात असावी. गोरेलाल तिवारीने नेमक्या ठिकाणाचा उल्लेश केलेला नाही.

छत्रमाल बुदेला आपल्याला भेटावयास येत आहे हे महाराजांना समजताच त्यांना आनंदाच आला. छत्रमालाचे त्यानी अतिशय जिब्हाळ्याने स्वागत केले. आपल्या तंबूत त्याला महाराजांनी आणल्या शेजारी बसविले. त्यावेळी गोरेलाल तिवारी हा छत्रमालाचा महकारी प्रत्यक्ष हजर होता. यानेच नंतर 'छत्रप्रकाश' नावाचा गंध लिहिला. (हा गंध दिली विद्यापीठाने प्रकाशित केला आहे.)

त्यात गोरेलालने छत्रमालाच्या या भेटीचा तपशील दिला आहे.

महाराजांनी आगत स्वागतानंतर लक्ष्मसालाला 'आपण कोणती अपेक्षा धरूनआमच्याकडे येणे केले आहे ?' असे विचारले. तेळ्हा लक्ष्मसालाने दिलेले उत्तर फारच उन्कुळ आहे ते मुलांच वाचले पाहिजे. पण सारांश अमा की, 'महाराज, मला औरंगजेबाची चाकरी करण्याची इच्छाच नाही, या गुलामगिरीची मला शिळारी येते. महाराज, मला आपण आपल्या राज्यात सैनिक म्हणून नोकरी करण्याची इच्छा आहे.'

त्यावर महाराज म्हणाले, 'लक्ष्मसालजी, तुमच्यासारखा निहाचा खाचा आम्हालानेवक म्हणून लाभला, तर ती आनंदाची आणि सन्मानाचीच गोष्ट ठरेल. पण आपण नोकरी कराकरता करता ? आपण स्वतंत्र राज्य स्थापन करावे, जे भी इथं केलं, तेच आपण बुदेलखंडत करा सारा भोगली मुलुख काढीज करा.'

लक्ष्मसालाच्या मनात पा स्वातंत्र्याच्या विचाराने गोष्ट काळील उसळला, आजपर्यंत अमा विचार सोंगावला त्याना कुणी भेटलाच नव्हता. सर्वांत विशेष गोष्ट इथं नधात येते की, त्यांनी लक्ष्मसालाला पूर्ण स्वावलंबनाने व पूर्ण स्वतंत्र्या हिमतीचर हे नवे शुद्धिकी स्वराज्य निर्माण करण्याची प्रेरणा दिली. महाराज त्याच्याशी जे विचार घोलने, त्याचा नारांश अमा, 'लक्ष्मसालजी, आपण मनात आणा. आपण स्वराज्य निर्माणकर शकाल, मैन्य आणि युद्धाहित्य नडीच उभे कसा शकाल, आण्यविश्वासाने काम करा, आपली कुलदेवता विंध्यवासिनी भवानी आणि आपले आराध्य दैवत तो ब्रजनाथथीकुण आपल्या पाणीशी आर्थीर्धास उभे आहेत '

केवढा विलक्षण मंत्र हा ? याचे सार्वत्र्य संजीवनी मंत्राहृतही मोठे नाही काय!

महाराजांनी लक्ष्मसालान म्हाऱ्या सर्व सहकाऱ्यांमह एक महिनाभर ठेवून घेतावे. यावणीतून महाराज राजगटी परतले, गडावर महाराजांच्या महावासात लक्ष्मसालास खूपच वाचायला, ऐकायला अन् शिकावला मिळाले. लक्ष्मसाल यावेळी अगदी तरुण होता. एका कर्तव्यार तरुणाशी नेता कसा बाबतो

किंवा कने वाचावे त्रे महाराजांच्या या छत्रमाल भेटीच्या महिनाभरात दिसून येते. एक तेजस्वी अनुभव उनुंच महत्त्वाकांक्षाअंतःकरणात घेऊन छत्रमाल निधाला, महाराजांनी त्याला अनिश्चय प्रेमादरातेवाचिले. ते तेवढ्याच प्रेमादराते त्याला प्रेरणा देऊन निरोप दिला.

ओरंगजेबाबिनुद्द बुदेलखंडात एका नव्या स्वातंत्र्याचे बंड महाराजांनी शिलाचावले, एक नवी युवा शक्ती हिंसिलीने स्वार झाली.

आता आमची विचार कराऱ्याची पद्धत वधा, या छत्रमाल भेटीतून शिवाजीराजांनीछत्रमालाला 'डिस्करेज' केले आणि त्याला परत पाठवून दिले, असा अर्थ एका थोर इतिहासकाराने आपल्या इंद्रजी गंधार नावला आहे.

महाराजांनी छत्रमालाला राजगडावरून निरोप देलाना त्याच्या आदरसत्कार केला. महाराजांनी त्याला एक उत्कृष्ट दर्जाची तलवार अर्पण केली. ही तलवार, छत्रमालचे आजचे बंधान पश्चा येथे असलात त्यांनी त्यांच्या स्वुजिथममध्ये ठेवलेली आहे.

छत्रमालाने परत आल्यावर बँडेलखंड आणि विठ्याचन या प्रदेशात मोगलांच्या विरुद्ध अवदी शिवाजीमहाराजांच्या सारखेच स्वातंत्र्ययुद्ध पुकारले. लक्त लक्त वाही घर्यात त्याले बुदेलखंड स्वतंत्र केला. एक नवे हिंदवी स्वराज्य मध्यप्रदेशात जन्माग आले. छत्रमालाची असंख्य एवे व अन्य ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध आहे. त्याने आपल्या हिरदेसा नावाच्या मुलाला विहिलेले एक पत्र फार सुंदर आहे. आणज तरुणपणी शिवाजीराजांना कमे भेटलो, त्यांच्या नववासात कमे शिकलो आणि कमे हे खुदेलीरात्र निर्माण केले हे त्याने हिरदेसाला विहिले आहे.

छत्रमालाम तीन पुत्र होते. हिरदेसा, जगतराय आणि हिंदुपत ही त्यांची नावे. छत्रमाल सुमारे तेंशी वरें जगला. त्याने एक आदर्श स्वराज्य निर्माण केले. त्याच्या अध्येतरक्षा काळात (इ. स. १६३०चा सुमार) मोहम्मदखान वंगल याने बुदेलखंडावर स्वारी केली. त्यावेळी छत्रमाल वयाने थकलेला होता. मुले शूर होती. पण तरीही त्यांनी मोठ्या विचाराने व आपेने धोरल्या वाजीराय

पेशव्यास मदतीस बोलाविले. बाबीराव पेशव्यांनीही मदतीसाठी धाव घेतली आणि बंबशाचा पराभव केला. बुदेलखांडी स्वराज्य संकटातून वाचले,
छत्रसाळ बुदेलखांडर गोरेलाल तिकारी उक्के लालकी पुरोहित या त्याच्या सहकाऱ्याने 'छत्रप्रकाश' हा गंथ लिहिला. शिवकालीन व छत्रसाळकालीनही प्रक्षयात कवी भूषण यानेही छत्रसाळावर काही काळ्य लिहिले आहे. अलिकडे डॉ. प्रनश्यामदास गुप्ता यांनी छत्रसाळाचे चरित्र प्रसिद्ध केले आहे. डॉ. गुप्ता हे झांसी येथे असतात,

गजान्तराळभीचे कारंजे

मुरतेबरल्ला दुसऱ्या स्वारीनंतरमहाराजांना बोटच यणी शिंदोरीला मोगली सरदारानी अडविले. (दि. १६ ऑक्टोबर १६७०) या युद्धात महाराजाचा प्रवंद विजय झाला.

आता महाराजाचे लक्ष गेले, एका कारंज्याचर. हे कारंजे बज्हाडात होते. कारंजे हे अपारनेपतीचे थहर होते. 'वाई' आइनावांची अनेक घराणी, कारंज्यात होती. म्हणून याचा लाडाचे कारंजे असे म्हणत. अन् या लाडांना कारंज्याचे लाड म्हणत. कारंज्यात व्यापार कार मोळ्या प्रमाणावर नाले. इंग्रज, डन आणि अन्य युरोपीय व्यापारी मुरतेहून खानदेशात आणि बन्हाडात मुख्यत: कापसाच्या खरेदीमात्री सतत येत. खानदेशातील नंदुरवार हे शहरही असेच प्रस्त्यात होते. शिवाय धरणगाव आणि बुन्हाजपूरही खूप श्रीमंत होते.

अर्थात मत्ता होती उध औरंजेबाची, यावेळी बुन्हाणपुरास मुभेदार म्हणून होता जसबत सिंह राठोड, हा जोधपूरचा सरदार, तो महाराजाचा कडवा अवृ होता आणि औरंजेबाचा कडवा सेवक होता. अचलपूर उक्के डरिचपूर येथेही खान-ए-जाम या नावाचा मोगल सरदार पौजवंद होता. हा

सारा नकाशा महाराजांना उत्तम माहीत होता. महाराजांनी पहिला खापा लाडाऱ्या कारंज्यावर घालायचे ठरविले,

तारीख सापडत ताही पण महाराज फौजेसिंही (वहुधा पुणे-संगमनेर-विनूर-आदिलाबाद या मार्गाने) एकदम लाडाऱ्या कारंज्यावर आले, या शणी कारंज्यात उढालेल्या गोंधळ अन् पळापळ चक्रीबादलासारखी झाली. गवळ्या मोठ्या खापारी शहराऱ्या संरक्षणाची व्यवस्था काहीच नव्हती, खान जमानवरोवर लष्कराची छावणीहोती. पण ती अचलपूरला, जवळजवळ ३० कि. मी. दूर, महाराज कारंज्यात शिरले. त्यावेळी काही इंशज खापारी आणि दलाल खरेदीमाठी कारंज्यात आले होते. सुरतेतीन अनुभवाने खहाणे जालेले हे इंशज तावडांवर मराठी हळूपाने साचध आले. त्यांनी आपल्या चत्राचासाठी काय केले ? त्यांनी खियांने कपडे (म्हणजे वहुदा साड्या, ओवण्या, बुरुषे इत्यादी असावे) पेटेऱले. कारण त्यांना अनुभवाने हे माहीत होते की, हे मराठे खियांच्या बाटेना कधीही जात नाहीत, त्यांचा अपमानही ते कधी करीतनाहीत, या वेपांतगामुळे इंशज व्यापारे, त्यांची खापास्पेठ मराठ्यांच्या तडाऱ्यातून सुटकी नाही. मोठी संपत्ती (नझी आकडा माहीत नाही) मराठ्यांनी मिळवाली.

या हळूपानी बातमी खान जमानना अचलपुरात समजली. तो अजिंदात डगमगला नाही. आपली फौज खेऊन वारंज्याकडे अवढी शांत आणि संघयांने तो निधाला. कारण मराठ्यांचा पाढलाग करण्याचेही पुण्य मिळवायचे आणि मराठ्यांची मारामारी करण्याची बवधड भानगडही टाळायची असा त्याचा दूरदर्शीर यन्मुद्दा होता. मराठ्यांची गाठच पडणार नाही अशा वेगाने तो येत होता. आला, पण त्यावेळी मराठेभ्यावचे तेवढे खेऊन केज्हाच पमार झाले होते. महाराजांची इच्छा बुऱ्हाणपुरावरही खापा यालण्याची होती. पण जसवंतसिंह तेवे होता. तो कडवा प्रतिकार करील अन् बुऱ्हाणपुरातून त्यामुळे आपल्याला फार काही मिळणार नाही असा खापारी हिशेब करून महाराजांनी बुऱ्हाणपुरावर न जातानजीविल्या वहावृपुऱ्यावरन फक्त

खापा टाकला आणि मिळाले तेवढे बेळत महाराज परताले कारण चुन्हाळापूर जिकणे हा काही महाराजांचा हेतु नव्हता.

महाराजांना संपत्ती हवी होती. म्हणून ते मोगली श्रीमंत ठार्थावर हल्ले चढवीत होते. याचेली त्वांनी उत्तर खानदेशातील किंवा पश्चिम बऱ्हाडातील एकही किल्ला किंवा मोगली ठाणी जिंकून घेण्याचा प्रबल केला नाही.

हा ऐसा त्वांना कणाकरता हवा होता ? तो हवा होता स्वराज्याच्या मर्वागीण वळकटीसाठी. भावी आळमणांना तोड देण्यासाठी. युद्धसाहित्यानाठी आणि लष्करासाठी. महाराजांना कोण परत पाठवणार होतं ? मोठेमोठे खापार उभारून स्वराज्यासाठी ऐसा मिळवावा तर एवढा बेळ आणि स्वरूपता नव्हती. याच श्रीमंत शहरातील हे श्रीमंत व्यापारी दिल्लीहून बादशाहाने मृण केली तरी मक्कीचे नजराऱ्ये पाठवीत होते. यग महाराजांनीही पण असेच मक्कीचे नजराऱ्ये स्वराज्यासाठी बसूलवेले तर काय हरकत होती. महाराजांनी मुरुलेवर स्वार्थी केली आणि खंडण्या घेतल्या. म्हणून का गगावावने ? हीच सुरत महाराजांच्या आधी पोर्टुगीजांनी नुटली. तेज्ज्वा किंवा नंतरही कोणी काहीही घोलले नाही.

या नुटीचीही शिस्त आणि कडक नियम महाराजांनी पालून दिलेले होते. गडबंजश्रीमंतांकडूनच ते त्यांच्या संपत्तीच्या प्रमाणात म्हणजे तीन टँके किंवा पाच टँके असा पद्धतीने घंटणी मागत. ती मिळाली की पावत्या देत आणि स्वाही देत की आप्ही पुन्हा तुमच्याकडे खंडणी मागणार नाही. 'नुट' या शब्दाचा अनेकांनी जाणूनसुजून बदनामीकरण्याकरिता हवा तो अर्थ जावला. मोगली आणि त्यापुढील निरनिराळ्या सुलतानांनी, पोर्टुगीजांनी, हवश्यांनी, आणि पालीव वेदांयांनी महाराष्ट्राची वेळोवेळी अझरजः वेचिराळ खुळधाण उढवाई, त्यावडील कोणीही जोवल नाही. खेर म्हणजे या नवे गोटीचे मोल स्वराज्याच्या अर्धकारणात आहे. त्याचा अभ्यास माला पाहिजे

दांडा-राजपुरीची होळी पीरिंगा

इ. न. १६७० हे वर्ष स्वराज्यात्मा रणधुमाळीचे गेले. पुढे ही वर्ष तसेच जाणार होते. एकाच वेळी दोन आधारका न उघडण्याचे महाराजांचे धोरण होते. पण दोन शत्रुंनी जर स्वराज्यावरती वेगवेगळ्या आशाळ्यांवर चाल केली, तरलक्ष्यावेच लागणार ना! जंजिन्याचा मिट्ठी आकाराने लांडव्याएवढा होता. पण समुद्रामुळे त्याचे बळ हत्तीपळावे होते. जंजिन्याचे मिट्ठी एकूण तीन. निही मंबूळ, खेरत आणि कामिम, या तिंचांचाही एकमेकांवर अभेद्य विश्वास होता. त्यांची एकी पोलाई होती. त्यांच्या असाध्य दुखणे जाले होते. औरंगजेब तर कायमनाच खललेला होता. पोर्टुगीज संशी वोधत होते. यावेळी जंजिरेकराने भावी घटाईचे डाव ओळखून महाराजांनी जंजिन्याविरुद्ध आपणच मोहिम निश्चित केली. महाराज मोळ्या उर्मेने आपल्या कोकणी सरदारांना म्हणाले, 'खुद जंजिन्यावरच आपले निशाण लागले पाहिजे, जो कोणी निशाज आवील त्यालाएक मण सोने बक्षीम!'

हे बक्षीम ईपेर्किरता होते. एक मण सोने म्हणजे आजचे ३४५६ ग्रॅम, म्हणजे महाराजांनी उरविलेले हे शावासकीचे सोने भरगऱ्या होते पण अवास्तव नव्हते. महाराज रायगढावरून खालकर येऊन उतरले, रायगढापासून सुमारे १२ - १३ किलोमीटरवर महाराज थांबले, मोहिमेआधीच्या काही योजना पूर्ण करण्याचा त्यांचा विचार असावा. रात्रीचा मुक्काम पढला, ही रात्र होळी पीरिंगची होती. याचवेळी राजपुरीच्या किल्ल्यात शिमम्याची होळी पेटली होती, कोकणचे जवान होळी भोवती खेलत होते, नाचत होते. गाणी गात होते. राजपुरीच्या तटावृक्षावर गम्ननेहमीप्रमाणेच कडक होती. या पीरिंगेच्याच दिवशी जंजिन्याच्या मिट्ठी खेळत आणि मिट्ठी कासिम या दोघांनी एक विलक्षण डाव योजला. मराठ्यांच्या ताब्यात असलेली राजपुरी चिकून घ्यायचीच अमा तो डाव होता.

त्याकरता त्यांनी राजपुरीच्या उत्तर दरवाज्यावर खैरत गिर्हीने मैत्यानिशी हल्ला चढवायचा आणि राजपुरीच्या नैक्षण्य दिशेने, म्हणजे पश्चिम आणि दक्षिण या दिशांच्या साधारणतः माझ्याबाबूने मिर्ही कामिमने मैत्यानिशी लिड्यावरून तटावर चढायचे अनु किल्ल्यात चुसायचे असे ठरविले. राजपुरीचा कोट हा काहीमाऊंचद टेकडीवर होता. बंजिन्याच्या किल्ल्याच्या पूर्वेस समुद्र आणि किनाऱ्यावर हा राजपुरीचा कोट होता. थोडक्यात म्हणजे मुरुडच्या किनाऱ्यावर राजपुरीचा किल्ला, किल्ल्याला पश्चिमेस समुद्र अनु समुद्र अवध्या महा किमीवर बंजिरा, अंधार पडल्यावर खैरतने सुमारे पाचशे गिर्ही नैनिक होडग्यांतून आणि गिर्ही कामिमने सुमारे तेवढेच नैनिक होडग्यांतून राजपुरीच्या रोखाने जाण्याकरता काढले. एकूण गिर्हीसीन्य किंती होते हे माझीत नाही. पण अंदाजे एवढे असावे.

समुद्रातून खैरतची दोकी बहुदा नांवचा बळसा खेऊन दबत दबत होडीनून उत्तरंगराजपुरीच्या उत्तर दरवाज्याच्या रोखाने मरकू लागली. त्याचप्रमाणे मिर्ही कामिमने ही राजपुरीच्या पिछाईच्या मृष्णजे नैक्षेत्रेच्या नटावर दबत दबत चाल सुरु केली. राजपुरीवर उत्तर आणि दक्षिण ब्राजूने गिर्हीचे सैन्य सरकू लागले. किल्ल्यातील मराठे होडीचा खेळ खेळण्यात दंग झाले होते.

राजपुरीच्या तटांवरच्या पहारेकन्यांनाही या नेण्याचा दोन्ही बाजूच्या हळ्यांची कल्पना आली नाही. मिर्ही खैरतने उत्तरेकडून चाल केली. कामिमनेही ठरल्याप्रमाणे पिछाईकडून चाल केली. होडीभोवती गाणपानालण्यात दंग अमलेल्या मराठी येनिकांना आधी उत्तरेच्या दरवाज्याच्याबाबूने येत अमलेल्या हळ्याची चाहूल लागली आणि त्या हळ्याचा प्रतिकार वरण्याकरता अगदी स्वाभाविकपणे उत्तरेकडे किल्ल्यातले मराठे धावत मुटले. पिछाईकडूनही असा आणल्ही एक हल्ला येत आहे याचे त्यांना आन राहिले नाही. त्याचे मर्व वक्त आणि वक्त उत्तरेकडे धावले. गोळावारी सुरु झाली.

पिंडाडीकृत निर्दी कासिमने शिष्यांवरुन चाचवास मुरुवात केली. त्या वाजूला गिरचांता प्रतिकार करण्यासाठी मराठे मैनिक अल्पमंजूर्येने होते, त्यामुळे कासिमने मैन्यानिशी झगाऱ्याने तटावर चढून किल्ल्यात प्रवेश मिळविला. तटापट सुरुच झाली. उत्तरेकृतीही निर्दीचा मारा चालू झाला होता.

किल्ल्यातील मराऱ्याचे दारुगोळ्याचे कोठार दक्षिणेचे वाजूस होते, त्या कोठारातून दारुगोळा काढून बापरण्यासाठी मराठे त्वरा करु लागले, मिर्दी खेरतचे लोकही मोरुया जिरीने शिव्या लावून उत्तरेकृत तटावर चढू लागले. होकीप्रमाणेच नवाई धडाहूनपेटली.

एवढ्यांन कसे घडले कोण जाणे! पण दक्षिण वाजूस असलेल्या दारुगोळ्याच्या कोठारावर ठिणगी पडली आणि एका क्षणात प्रचंड स्फोट होऊन मराऱ्यांचा सारा दारुगोळा कोठारासकट उडाला. धुर उमळला, काहीच दिसेना, अनेक मराठे आणिकोठाराजबक पोहोचनेने कासिमने काही मैनिक चिंधड्या उडून खलास झाले, कासिम जिवंत होता, त्याने मोठमोरुयाने ओरहून आण्या मैनिकांना प्रोत्थाहन देण्यासाठी बुद्धिपणा सुरु केल्या. उत्तरेकडीलही निर्दी खेरतचा हल्ला यशस्वी झाला. खेरत किल्ल्यात घुसला, भयकर रणकेदान सुरु झाले होते, दारुगोळ्याचा भडका उडून मराऱ्यांचे सारे ब्रल संपर्के होते. निर्दीचा एन्यार कसे झाला होता. राजपुरी खेरत जाणि कासिम यांनी काढीज केली. भगवा ब्रेंटा उडाला, निर्दीचे निशाण आगले, त्यांचेनगारे उडू लागले, दौंदा-राजपुरी निर्दीच्या वड्यात गेली. आता समुद्र किनारावरचा राजपुरीचा किल्लाच हातातून गेल्यावर चुह वंविन्याच्याकिल्ल्यावर मोर्हीम कराणार? हल्ला वारायला तक्तच उरला नाही, हा प्रवार दि. १० फेब्रुवारी १८७१ या दिवशी घडला, महाराज या दिवशी रायगडपासून एकामजलेवर तळ ठोकून राहिले होते

गुणीजनांचा राजा

राजपुरीच्या किल्ल्यावर महाराजी दारूगोळयाचा प्रचंड स्फोट झाला. मराठी मैत्य मारले गेले. जे कोणी मराठे मिर्हीना जिवंत मापडले त्यांची मरणजटळच होते, किंवा न्यावर वा मामरात एव्हाचा गलवतावर मिर्हीना कुणी मराठे मैनिक जिवंत मापडले, तर त्यांना हे मिर्ही कधीही सोडत नसत.

त्यांना नेमवंकररीतीने डार मारत असत. शिवाजी महाराजांचे मैनिक होणे हे एक खडतर ब्रतच होते. हे

ब्रत शिवमैनिकानी तान्हाजीप्रमाणे, वाढी प्रभुप्रमाणे, वाजीपासलकरांप्रमाणे, येमबा दाभाड्यांप्रमाणे आणि गडकोटांच्या तटावुरुजांप्रमाणेसांभाळले.

एक विवक्षण गोष्ट या राजपुरीच्या भवंतवर राजी घडली. शिवाजी महाराज हे रायगढापासून एक मजल अंतरावर वा रात्री छावणीत होते. महाराजीना हा सुमार. महाराजाना गाड झोप लागली होती. एवढ्यात अचानक महाराज दच्कून जासे झाले. पहान्यावर असलेली खोवतीची मराठी माणसे झटकन जवळ आली. महाराज एकदमका जागे जाने अन का वेळेन झाले हे त्यांना समजेना. महाराज त्यांना म्हणाले, 'काहीतरी भयंकर थोटाळा आवा आहे. तावढतोव दांडा राजपुरीकडे स्वार पाठवा. त्वार आणा.'

एक दोन स्वार राजपुरीच्या रोखाने दीटत गेले. राजपुरीच्या जवळ पोहोचण्याच्या आधीच त्यांना समजले की, राजी राजपुरीवर मिद्यांचा दूल्ला झाला. दारूगोळयाचंकोठार उडाले. राजपुरी गेली. मिद्यांचे निशाण लावले. स्वार परतले. महाराजांना ही खवर त्यांनी सांगितली. हा एक फार बोडा धडाच होता. दुःखही होते. पण उपाय काय? जंजिन्याची मोहिम महाराजांनी तहकूट केली. ते रायगडाम खिळ मवाने परतले. राजपुरीचे अपयश कुणामुळे? या खवरा इंग्रजास समजल्या. त्यांनी त्यांच्याकल्पनेप्रमाणे अर्थ लावला की, मराठी मैनिक राजपुरीस दारू पिठून चैनीत नाचमाणी करीत होते. त्यामुळे हा पराभव मराठ्यांचा झाला. पण ही शक्यता वाटत नाही. कारण लाकरी छावणीत

महाराजांचे आरभार उत्तम होते. यात शंका नाही. माठ किंवा काही साठाहुनही अधिक टन वजनाची
गलवते स्वराज्यात होती.

आरभारावरील माजसे उत्तम दर्जाची लदाऊ होती. खरोखर त्यांच्या शौचाला तोड नव्हती.
स्वराज्यात अमलेले किनाऱ्यावरचे एकही ठाणे शशुला कधीच जिंकता आले नाही. यातच या मागरी
समाजांचे म्हणजे आगरी, कोळी, खंडारी आणि कोकणी मराठे याचे सामर्थ्य अनु निष्ठा व्यक्त झाली
होती. पुढच्या काळात तर औरंगजेबालामहाराष्ट्राची पंचवीम वर्ष अव्याहत झुंजूनही कोकणात
अजिवात यश मिळाले नव्हते. शाहजादा अजीम, शहावृद्धीन खान आणि सरदारखान योन्यासारख्या
उत्तम मोगलीसेनापतीनाही कोकण किनाऱ्यावर यश घिळाले नव्हते. उलट त्यांनी मारत्य खाला होता.
कुचित कल्याण भिंवंडीसारखे चाईवरचे मराठी ठाणे मोगलांनी जिंकले. पण ते पुन्हा मराठ्यांनी
थोळ्याच अवधीत काढीज केले, असे दिसून येते.

कोकणात स्वराज्य आल्यासेतर एक मोष्ट निश्चित प्रभावीपणे दिसून येत येती की, कोकणी गावांना व
जनतेला नाचे नोकांचा आणि किंरगी पुसखोरांचा उपदेव झाला नाही. तो वंदन झाला. कोकणातील
जनतेला फार हात सहन करावे लागत होते. ते पूर्ण वंद झाले. महाराजांनी आता तर
राजधानीच कोकणात आणली. रायगड हा कोकण आणि मावळ यांच्या घाटाभाष्यावरच उभा आहे.
महाराजांनी सर्वांत जास्तउपयोग करून येतला, कोकणातील मनगटांचा आणि सुद्धीमतेचा. राष्ट्र
उमे करायचे असेल तर सोन्याच्या कणाकणाप्रमाणे गुणी, कष्टाळू, प्रामणिक आणि हुशार माणसे
वेचावी लागलाल. त्यात जातीपानीचा भेदभाव करून चालत नाही. तो केळ्यास राष्ट्र कधीही समर्थ होत
नाही. संगम्भी होत नाही. गुणी माणसे हाताशी धरून ती घडवावीलागतात. महाराजांनी अशी
माणसे घडविली.

आणि किल्लेकोटांत ताडी, माडी, दारू वा अमलीपदार्थ यांना सक्क बंदी होती. राजपुरीसारख्या जंजिन्याच्या ऐन तोंडावर असलेल्या वा मराठीशास्यांत अशी दारूबांनी घडणे संभवनीय वाटतच नाही. शिवकालीन स्वराज्याच्याइतिहासात अशा गाफीलपणाने वा व्यवसनवाजीने आत्मघात झाल्याचे एकही उदाहरण अजून तरी सापडलेले नाही. हा व्यवसनवाजीचा आरोप महाराजांनीही केल्याची नोंद नाही.

हा केवळ त्रयस्थांनी केलेला तर्क आहे. मात्र शाश्वतेही कौतुक केले पाहिजे की त्यांनीमराकूपांइतकेच कुशलतेने गनिमी काढ्याचे युद्धतंत्र वापरून हा अवघड डाव फते केला. यातूनही खूप शिक्षणासारखे असते. शशूने डावपेच कसे असू शकतात याचाही धडा मिळतो. राजपुरीमुळे जंजिन्याची मोहीम स्थगित करावी लागली आणि महाराजांनी मोर्चा चळविला मोगलांकडे. यापूर्वीर कोकण किनाऱ्याचा महाराज किंती गंभीरपणेविचार करीत होते हेही लश्चात घेण्यासारखे आहे. महाराजांच्या मंगूर्ण आयुष्यात त्यांचे वास्तव्य मवांत जास्त दिवस कोकण भागात झाले. कोफणात किल्ले दोन प्रकारचे. मागरी आणि किनारी. मागरी किल्ला वेटावर बांधलेला असायचा, त्याला म्हणायचे जंजिरा आणि किनाऱ्यावरचा किल्ला हा एका किंवा दोन वाजूनी जरीन असलेलाआणि एका बाजूनी समुद्र असलेला असा असायचा. महाराष्ट्राच्या एकूण मागरीकिनाऱ्यावर मागरी आणि किनारी अशा किल्ल्यांची मंडळ्या सुमारे ६५ होती. त्यांची क्वांटेमी उंदेली, दुर्गाडी, अलिवागणपासून ते तेरेखोलपर्यंत वहूसंक्षेप किल्ले महाराजांनी कावीज केलेले होते. काही बोडेसेच किल्ले जंजिरेकर मिळी, पोर्टुगीज आणि मुद्रदृक्कर ईश्वर यांच्या तात्कात होते. मुद्रदृक्कर किल्ला, ज्याला आपण आज कोटी म्हणतो, तो ईश्वरांनीच बांधला. माहिमपासून येटवर मुरतेपर्यंत कोकण किनाऱ्यावर महाराजांची मत्ता स्थापन होऊ शकाली नाही. हा भाग मुख्यत: पोर्टुगीज, ईश्वर आणि मोगल बांध्या कळवात होता.

दौलतच्छान , लायजी सरपाटील , मायनाक

भंडारी , सिद्धी मिळीच्छान , इवाहिम

चान ,बल्वभदाम , सुंदरजी परभुज , बाळाजी आवजी चित्रे , रामाजी अनंत सुमेदार ,दांडंभट
उपाध्ये , विश्वनाथ भट्ठ हडप , बालकृष्ण ईवज संगमेभरकर , सुभानजी नाईक , कृष्णाजी
नाईक , अंडिवरेकर तावडे , दमणटीकर शिंदे मोकाशी , खानविलकर ,सावंत , धुळप , शिंकेर , केशव
पंडित पुरोहित ,आगे , दर्यासारग आणखी किंती नावंसांगावीत ? शाई पुरलार नाही . काशद पुरणार
नाही . महाराजांचे मन मात्र अशीमाणमे जमविताना पुरुन उरत होते , म्हणूनच कोकणण्डा अविनय
घनता . ही सांगितलेली यादी मुळ्यतः कोकणातील कर्तवयार घराण्यांचीच आहे .

शिवचरित्राचे एक मनन, एक चिंतन

शिवकालातील हिंदुस्थानच्याराजकीय रिखतीचा विचार मनात येतोच . महाराष्ट्रात
शिवाजीमहाराजांनीस्वातंत्र्यासाठी शत्रुविरुद्ध उद्यव वेला . त्याना एकच शत्रु नव्हता .
विजापूरचा आवितशाह ,विन्नीचा औरंगजेब ,जजिन्याचा सिद्धी ,गोच्याचा पोर्टुगीज ,मुबर्द्दला
ईयज ,मोरकोऱ्याचा कुलुबशाह आणि जंतरंगत अनेक स्वकीय संघी माधून स्वराज्याला विरोध करत
होते ,त्यांचीही गंडवा घोडी नव्हती . यातील मोरकोऱ्याच्या कुलुबशाहाशी प्रत्यक्ष संपर्क काऱ्या
थडला नाही . पण द्वाकी सर्वांशी महाराजांना शुंज आवी लागत होती .
डच ,फेंच ,अरव इत्यादी परकीय त्वामानाने लहानलहान असलेले महात्माकांडी व्यापारीही घोडा
घोडा वास देतात होते . या सर्व शत्रूंत याही जागरी शत्रु होते . याकीचे भुईशत्रु होते . एवढ्या या अफाट
शत्रुबलाशी सुन्नत शुंजत महाराजांना स्वराज्याचा विस्तार आणि संरक्षण करण्याचा उद्योग किंती
कृष्णमद घडला असेल याचा विचार आपल्या मनात येतच नाही . आपण फक्त शिवचरित्रातील नाळामय
घटनांवर लुध्यहोती अन् पुस्तक मिटवून आपल्या संसारात लगेच मग्रही होऊन जातो .

या सान्धा राजकीय संकटांच्या वणव्यात उभ्या असलेल्या पण तरीही स्वातंत्र्यांच्या ईश्वरी कार्यात तम्य आलेल्या शिवाजीराजांच्या जीवनकार्याचा आपण मर्व वाजूनी विचार, मनात आणि अनुकरणाही करण्याचा प्रयत्न केला नाही, तर करमणुकीशिवाय आपल्या पदरात काहीही पडणार नाही.

वर्तमानकालीन म्हणजेच आजची आपल्या देशाची आणि संपूर्ण भारतीय जनतेची मनस्थिती आणि कृती पाहिली की, मन चितेने काळवंडन जाते. स्वार्थ, अनन्याधीनता, जातीदेण, भाषादेण, प्रातदेण, धर्मदेण, वेशिन्त आणि वेकावदेशीर बागणूक, एक का दोन ? अनेत आत्मभातकी अस्तित्व आणि सामृहिक कृत्याचे पुरावे म्हणजे आमचीरोजऱ्याची वृत्तपत्रे. आम्ही आमच्या अविवेकी वर्तनाचा कधी विचाराच करणार नाही का ? उन्हाळयात पिण्याच्या पाण्यासाठी शेकडो यांबांना अगवण करावी नागले अन् अनेक राष्ट्रीय आणाशयातले पाणी आणि बीज आम्ही चोरन आणली. अनेक जलायश कुटुंबात अन् पाणी स्वैर वाहून जाते.

एक की दोन ? किंतु यातना संगाव्यात! वास्तविक जीर्णशीर्ण अवस्थेत शेकडो वयेर, मुलामणिरी भोगून मुद्देवाने स्वतंत्र आलेल्या या देशांच्या पहिल्या दोन पिण्यांना चंगलचाढी जीवन जगण्याचा अधिकाराच नाही. कष, शिळ, योजनावद्दला, प्रामाणिक व्यवहार आणि उदात यहस्याकांक्षा हीच आमची आचारसंहिता अमायला हवी ना! मग आम्ही शिवचरित्रातून काय किंवा अन्य आदर्शातून काय, शिकलोच काय? आम्ही भारावलेल्या मनाने तात्पुरते चांगले अमली, स्मशानवैराग्य आणि हेचांगलेपण मारचेच, तात्पुरतेच.

एकदा एक अमाच तात्पुरता भारावलेला एक भक्त स्वावी रामकृष्ण परमहंस यांच्या घेटीम (दर्शनाम!) गेला. अन् म्हणाला, 'स्वामीजी, मला देवासाठी, समाजासाठी तन् देशासाठी खूप काहीतरी चांगले करावेम वाटते. मी काय करू? तुम्ही सांगाल ते मी करीन.'

यावर स्वामीजी अगदी शांतपणे म्हणाले, 'तू, फक्त एकच माणूस' चांगला 'बनविष्यामाई' नवत प्रवत कर. बसा! हीच ईश्वरसेवा आहे.'

त्यावर त्या माणसाने विचारले, 'कोणाच्चा माणसाला मी चांगला करू? असा माणूस मला नेमका कुठे भेटेल?'

त्यावर स्वामीजी म्हणाले, 'तो माणूल तुम्हा अगदीच जवळ आहे. तो तूच आहेच. तू स्वतःला 'चांगलं' बनविष्याचा प्रयत्न कर.'

असा प्रयत्न मी स्वतः खरंच करतो का?

आळम, अजान, योह अनु स्वार्थ याचीच नकळन या कळूनही मी आराधना करीत तर नाही ना! अखेर ही आराधना दुर्गुणाचीच ठरेल, ही आराधना कारबंटीची ठरेल. शिवचरित्राचा प्रत्येक 'मी' ने मनापासून विचार केला तर स्वामी रामकृष्णांच्या भवद्वंप्रमाणेच चांगला होण्यामाई तो 'एक माणूस' त्याला स्वतःतच सापडेल, तो त्यातला 'माणूस' त्यालाच दाढवून देण्याचे काम करावै लागेल आईला, अडिलांना आणि शाळा कॉनेजातील सरांना.

मोगल आणि मराठे यांच्या यशाप्रवशाचा अभ्यास

शिवाजी महाराजांनी इ. स. १६७० च्या प्रारंभापासून औरंगजेबाविरुद्ध सुरु केलेली मोहीम विलक्षण बादली होती. एक शिवनेरी मोडला, तर पूर्वी तहात मोगलांना दिलेले तेवीसही किल्ले महाराजांनी परत घेतले. इतकेच नव्हे तर नाशिक जिल्ह्याचा उत्तर आगमहाराजांनी बहुतांशी स्वराज्यात आणला, महाराजांची ही मोहीम अतिशय अभ्यासनीय आहे, यातच दुसऱ्यांदासुरतेवरचा खंडणी ल्यापा होता. एक गोष्ट येथेही लक्षात येते की, महाराज महादीच्या आथयाने स्वराज्याचा विस्तार करीत

होते. कारण महादीनील किल्ले हे संरक्षणाचे उल्कृष्ट साधन होते. बेवले, मालेशाव आणि खानदेशाचा पूर्व भाग हा मपाटीचा होता.

हा भाग आणि त्यालाच जोडून बगलेला मराठवाडा व बळाड हे मपाटीचे भाग जर विकून अ्यावयाचे ठरविले, तर आता घेता येतील. पण त्याच्या संरक्षणाकरिता भुईकोट किल्ले, जास्तीतजास्त फौज, तोफखाना आणि युद्धसाहित्य आता आपल्यापाशी मोगलांच्या मानाने चूपच कमी आहे, हे ओळखून महाराज महादीवरील बळकट किल्ल्यांचा आथय घेत होते. किल्ले हेच आपले मर्याद मोठे बळ आहे, हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणजेच आपल्या भीमोलिक बळाचा आणि गनिमीकाढ्याच्या कांतीकारक तंशाचा उपयोग महाराजांनी अगदी हृदयाशी घटूधरला होता.

घोडे अधिक मांगतो. पाहा पटनं का. पेशवाईच्या अख्यूरच्या काळात याच किल्ल्यांचा आणि याच भीमोलिक प्रदेशाचा उपयोग जर पेशवे, शिंदे, पवार, होळकर इत्यादी सरदारांनी आणि वापू गोळगें, यशवंतराव होळकर, कुलीर, विचुरकर, दाभाई, अंबळकरी लेंगले, जिवदा दादा बळी आणि अशा कितीतरी कमालीच्या थुर सरदारांनी इत्यांच्या विसळ केला असता, ही शिवयुद्धपद्धती आणि शिवयुद्धांनी एकवटून वापरली असती तर इत्यांना मंुक्रुई मांभाळणेही अशक्य झाले असले. त्यांना अगदी खूप्या अर्थने पलता भुई बोडी झाली असती. किंतु नामभाई आसा आता अमेरिकेसारख्या अतिश्वासाद्य अन् जर्यत सुमजा अशा पैसेवाळ्या देशाखीही दाणादाण एका हो ची चिन्ह या मेनापतीने उडवली तशी आप्ही मराठांनी इत्यांची उडविली असती. पण आम्ही त्याकाळी शिवचरित्राचा अभ्यास केलाच नाही.

भूगोलाचे महत्त्व ओळखलेच नाही, राष्ट्रीय ऐक्याचा आम्हाला कधी गंधारी लागला नाही. आमचा शमिवारवाडा गंुंतून पटला 'कामिनी काळ्या' त आणि मारे सरदारआपसांत भांडत वसले खुल्लवळ दाव्यात. फावले महाधूर्त खुनी इंग्रजांने. हा हाम्हणता आम्ही गुलाम वनलो. ऐक्याचे बळ, राष्ट्रीय अस्मिन्हांचा अभिमान, अनुशासन, योजनावद्द आणि शिस्तवद्द संस्था, महकारी

कारखाने, शिक्षणसंस्था आणि निवान स्वतःचे सासागी संमार तरी आम्ही धड चालविले अमले ना! पण

आम्ही आजही मगळे आजारीच पटलो आहोत, कारखाने आजारी, विद्यालये, महाविद्यालये आजारी, समाज आजारी, नेते आजारी, सरकार आजारी, मगळेच आजारी. त्यामुळे आमचा टीव्ही, रेडिओ आणि बून्हपत्रे रोज कण्हतच असतात.

यावर एकच औषध आहे. शिवचरित्र, तेवढे शिवचरित्र शिका आणि शिकवा. सारे रोग वर होतील, सारं नैराश्य मंपेल,

हं! तर काय सांगत होतो! इ. स. १६३० पानुनवी महाराजाची मोबल आणिआदिलशाहीविरुद्ध सुरु शाळेनी चढाई विलक्षण अभ्यासनीव आहे. हुचित शाळेने पराभव महाराजांनी उलटवून लावून विजय मिळवले आहेत.

आता औरंगजेबाची प्रतिक्रियाही नक्षात खेळली पाहिजे. त्यानेही महाराजांच्याविरुद्ध केलेल्या योजना आणि चक्राया निःसंभव असूक होत्या. त्याचे सरदार तरवेज अनुभवी होते. दाऊदखान कुरेशी, जमवंतसिंह ठोड, महाबतखान, बहादुरखान, मोहकमसिंग, दिलेरखान इत्यादी. युद्धमाहित्याला तोटा नव्हताच. औरंगजेबाले ही इ. स. १६३० पासून पुढे तीन वर्षे, राष्ट्रविलेली आपली चढाईची योजना बर्थी होती की, खानदेशापासून ते पुरंदर तानुक्यापर्यंत असलेला, शिवाजी महाराजांच्या कठात खेळेला, संपूर्ण मुलुख लिंवून घ्यावयाचा, परंतु, एकच गोष्ट प्रथमच सांगून ठाकावयास हरकत नाही की, त्याच्या सरदारांत एकोपा नव्हता.

त्यामुळे समन्वय कधीच साधला नेला नाही. मर्याद पराक्रमाची शर्य वरुनही मोगलांचे हे सेनापती पराभूत झाले, औरंगजेबाला दिल्लीत वसून या दक्षिणेतील मोहिमांची बुऱेनीट चालविता आली नाहीत. तो चालत्या मोहिमेतून कधी जमवंतसिंहाला दिल्लीत बोलावून खेळो आहे तर कधी दिलेरखानसारख्या मोरुया सेनापतीची दुसरीकडे वदली करतो आहे, त्यातच त्याचेही दक्षिणेतील सेनापती आपलातील भतभेदामुळे वेगवेगळेच डावपैच खेलताहेत.

यातीलच एक प्रकार पाहा. अहिंसंतगड (नाशिक जिल्हा) घेण्याकरिता महाबतम्भान आणि दाऊदम्भान कुरेशी हे एकवटून मराठ्यांविरुद्ध नेटाने तीन महिने झुंजले, अब्देर मोठ्या शर्थीने दाऊदम्भान अहिंसंतगडात शुभ शकला, त्याने मराठ्यांचा पराभव करून गड जिकला. हा गड जिकव्याचे थेय महाबतम्भानाला मिळवायचे होते, पण दाऊदम्भान प्रथम किल्ल्यात खिरल्यामुळे विजयाचे थेय त्वालाच मिळाले आणि महाबतम्भानानाराज आला. तो चिह्नला आणि सुरतेच्या दक्खिणेस असलेल्या पारनेरा नावाच्या किल्ल्यावर जाऊन बसला, (जून १६३१) संपूर्ण पावसाळा तो तिथेच राहिला, या पावसाळ्यात त्याच्या सैन्याचे गोगराईमुळे व योग्य खालेपिणे न मिळाल्यामुळे अतिशय हाल आले, जनावरे फार मेनी, पण स्वतः महाबतम्भान किल्ल्यात चैन करीत होता. त्याच्यावरोबर निरनिराळ्या देशांतून आणलेल्या चारले सुंदर बायकांचा बनानम्भाना होता. अहिंसंतगडाच्या विजयाचे थेय न मिळाल्यामुळे निराग आलेला महाबतम्भान पारनेरा गडावर अशी चैन करीत होता. आता सांगता असे वेजावाबदार नरदार लाभले तर तो औरंगजेब तरी काय करणार ? औरंगजेबाचे पराभव आणि महागाजांचे विजय अभ्यासने तर आजही आपल्यासा यातुन खूपखूपच शिकायना आणि आमची प्रातिक राज्ये अन् सहकारी संस्था नीट चालवायला खूपअद्भुत मिळणार आहे.

पन्हाळ्याचा दुरावा महाराजांना जीवी सोसवेना

नाशिक प्रांताच्या उत्तर भागात हेसालहेर आणि मुळहेर विल्ले आहेत. आपल्याचा एक नवलाची गोष्ट सांगतो. सालहेर, मुळहेर आणि वागाबाण हा दोगरी प्रदेश मोहिते खराण्याच्या सतेवाची इ.स. १६३० पर्यंत पूर्णपणे सार्वभीम स्वातंत्र्यात होता. बाकी मारा प्रदेश वहमनी, फलकशाही आणि मोगल मुलतानाच्या ताब्यात येला होता. महाराईच्या रायेतील, विशेषत: कोकण बाजूचा काही काही भाग शत्रूला अटकल कधीच मिळाला नाही. तेथील जसहृ शीर्वं अमलेले मराठे शत्रूशी झुजतच राहिले. जवळजवळ, अल्लाडीन खलबीच्या नंतर दीडभे वयेर हा भागझुंजत 'झुंजत' स्वराज्य 'करीत

होता. नंतर बेळोवेली ही राज्ये मुलतानांच्या कल्पात मेली. पण वागलाणचे मोहिते शहाजहानपर्यंत स्वातंत्र्य टिकवून होते. अन्येह शहाजहानने वागलाण घेतला,
 इथे लक्षात येते सह्यादीची ताकद. इथल्या माणसांची कणाखर मने आणि मनमटे. सह्यादीच्या आध्रयाने राज्यासी शत्रूच्या विरुद्धही शतकशतक झुंजता येते आणि राज्य टिकविता येते हे यातून लक्षात येते. हेच सह्यादीचे वर्म शिवाजीराजांनी ओळखले. हे वर्म पुढच्या काळात इंग्रजांच्या विरुद्ध लडताता पेशवांच्या आणि त्यांच्या मरेजामदार मरदारांच्या लक्षात आले नाही. आपल्याच भूयोलाचे महत्त्व किंती मोठे आहे हे जर नमजले नाही, तर काय होते याचे नमुने हिमालयाच्या, हिंदुकुश पर्वताच्या, विष्णुचनाच्या, अरबलीच्या आणि सह्यादीच्याही प्रदेशात दिसून आलेच ची! मग आमच्यातलेही थोर राष्ट्रपुरुष सहज बोलून जातात की, असक्या प्रदेशाला कसले महत्त्व आहे, तेथे गवताची काढीही उगवत नाही. अन् मग घडतो तो पराभवाचा इतिहास.

शिवाजी महाराजांनी आपल्या भूयोलाचे महत्त्व नेमके ओळखले. आपल्या इतिहासाचे मार्गच आणि आमच्याच पातपातांनी घडलेले दुईव्वी पराभव महाराजांनी असेच नेमके ओळखले आणि स्वराज्याची संपूर्ण उभारणी सह्यादीच्या आध्रयाने त्यांनी केली. शिवकाळीन स्वराज्याचा नकाशा आपण पाहिला, तर महाराजांनी सह्यादीच्या आध्रयाने राज्यविस्तार इक्किंचीतर मुख्यतः केलेला दिसेल, ते तेच यांवणार नव्हते. संपूर्ण महाराष्ट्र, किंवडूना मंपूर्ण भारतवर्षाचे जिंवून येण्याचे स्वप्न ते पाहात होते, पण प्रारंभी त्यांनी तोके टेक्के सह्यादीच्या पावलावर. अन् निशाण लावले सह्यादीच्या शिवरावर, मृत्युनेच महाराजांना यांविले. नाहीतर स्वराज्याच्या मीमा त्याच्या हयातीत चवळ ओलांडून यमुनेपर्यंत तरी खास योहोचल्या असत्या.

तर मांवत होतो वागलाणची महती. मालहेर, मुळहेर स्वराज्यात दाखल आले. याविजयाच्या यातम्या रायगडावर आल्या. मालहेर म्हणजे विजयी पानपत्र उरले. लाघासव्वालाखांच्या मोगली कौजा उघड्या मैदानावर समोरासमोर झुंजून मराठ्यांनी उथलून लावल्या. या विजयाला तोड नाही.

आस्मानी फक्ते जहानी, दिलेरखानामारखा अफगाणी मिपहसालार परास्त जाहला, ही गोप्त असामान्य झाली, सिंहगढावर मुरुझालेली खोझीम साळ्हेर गढापर्वत विजयाचा झेंडा देऊन फक्ते पावळी, महाराज बहुत इतरं जाहले.

महाराज रायगढावर आपल्या काही महत्वाच्या मौवळ्यांचरोवर दौलत बसले होते, मुदेवाने या त्याच्या दैठ्याची तारीखही सापडली आहे. हा दिवस होता ६ जानेवारी १६७२, नाशिक प्रांतातील विजयाच्या आनंददायी वातम्या आलेल्या होत्या, महाराज मुख्यावले होते, स्वराज्याचे सुख, प्रजेचे कल्याण आणि स्वराज्याकरिता दिलेल्या लक्षायांत विजय मिळणे यातच महाराजांचे स्वतःचे सुख साठवलेले असायचे, नाशिककड्याचा वातम्या विजयाच्या होत्या, आता युद्ध महाराजानंतर त्याच्या जोडीला दुःखाचे आघातही सोसावेच नागवात, सूर्योदी काकडे याच्यामारखा योद्धा मारला गेलाहे अपार दुःखच होते, पण उपाय काय? हा युद्धधर्मच आहे, एका दोक्याने हसायचे आणि हजार डोक्यांनी रक्तायचे, दुःख आकून टेवायचे आणि महाकृत्यांमुळे नव्या महायाकांशा मांडायच्या, पाही वेळी महाराज आपल्यासमोर बसलेल्या मौवळ्यानाम्हणाले, 'तुगधेपासून उत्तरेम अहिंसापर्यंत अनेक गडकोट कडवा प्लास, दौलत वाकली, परंतु एक मल मनात राहिलाय, माझा पन्हाळगड अद्यापावेतो मिळाला नाही, पन्हाळा म्हणजे दखलनचा दरवाजाच, आपल्याला पन्हाळगड पाहिजे, पन्हाळयाचा दुरावा जीवी मोमवत नाही.'

बरोबर पन्हाळयाकरिता महाराज रोज दोन घास उपाखीच राहात असावेत, असा हा दुरावा होता, तेरा वर्षापूर्वी (दि. २२ जार्वे, १६६०) पन्हाळा विजापूरच्याआदिलशाहान तहात देऊन टाकावा लावला, तो परत मिळावा याकरिता महाराज तळमळत होते, पण मंधी मिळत नव्हती, योग जुळत नव्हता, आग्न्यास जाण्याच्या पूर्वी (दि. १६ जार्वे, १६६६ या दिवशी महाराजांनी सुमारे तीन हजार मैन्यानिशी मध्यरात्री पन्हाळयावर छापा चढविला, पण बेत फसला, महाराजांचा छापा पन्हाळयाच्या शाही किल्लेदाराने उथळून लावला, सुमारे एक हजार मराठी माना पन्हाळयाच्या चार

दरवाज्यावर तुळून पडल्या. पराभव झाला. महाराजांना माघार घ्यावी लागली. उरल्या सैन्यानिशी निरुपायाने ते विशाळगडाकडे दोषत मुटने, त्यांनाया पराभवाचे सल वसीर सलत राहिले. दुःखाने अधु त्योच्या काळजातून गळत होते. तेरा वरेर बनवासात बगवणणाऱ्या दीपदीशमाणे महाराज वेचैन होते.

आज तेरा वर्षांतर महाराजाची मनातली ऊसीर अचानक उल्लून झाली. समोरच्या खेळगड्याशी बोलता बोलता ते पटकन बोलून गेले, 'कोण घेतो पन्हाळा ? कोण ? कोण ?

हा अचानक पडलेला सवाल समोरच्या सांच्याच शिलेदारानी छातीवर झेलला. पुढे बगलेल्यातील मोत्वावी यामा घर्केहर म्हणाले, महाराज, मना सांगा. मी घेतो पन्हाळा. अन् असे शब्द प्रत्येकांच्याच तोडून बाहेर पडले. त्यात होते गणोजी, अणांजी दत्तो, आणधीन कुणी कुणी. अन् एक मदर्दीनी मनगदाचा मराठा वडी. यानातून तलबार सपकन् बाहेर पडावी, तसा जबाब त्याच्या तोडून बाहेर पडला. अन् तो म्हणाला, 'महाराज, म्या घेतो पन्हाळा. माझ्यावर सोपवा. आताच निष्ठो. पन्हाळा घेतलाच समजा.'

या आशयाचे बोलणे सहज ब्रह्मेल्या ब्रिंशीत निधाले अन् जागच्याजावी आणोआपच अग्रिहीत शिनगांव, पेटावे जन् फुलावं तसा बराडी अग्री घेटला. या समेरीच्या पात्यावं नाव होते कोदाळी काढैद,

घरासंभाराचे, तहानभूकेचे, हजार अडचणीचे अन् दहा हजार गुंतवळ्याचे मात्या सांचा आकाशविकाराचे मनातले विचार पाचोळ्यासारखे मान्याच्याच मनातून उडून गेले आणि एकच विचार मनांत वारुदासारखा ठिणगी पडून भडकला. पन्हाळा, पन्हाळा, पन्हाळा!

कोंडाजी फर्जैद म्हणजे दुसरा तानाजीच

कोंडाजी फर्जैद म्हणजे दुसरा तानाजीच महाराजांच्या मनी सलगारे पन्हाळयाचे सल अलगद काढ्यासारखे उचकून काढले. अन् तो म्हणाला, 'पन्हाळा मी घेतो, हुक्म करा.' महाराजांनी कोंडाजीचीशास्त्रासकी केली. सगळेच तवार झाले होते. सगळेच मोठ्या लायकीचे होते, नायकीचे होते. महाराजांनी लगेच कोंडाजीवरच पन्हाळयाची मोहिम नामजाव केली अन् काय सांगाव, मराठी मनामनगटाची न्हावफी, कोंडाजी उठलाच आणि त्याच धाणाला त्याला महाराजांनी पुसले, 'किंती मैन्य हवं तुझा?' बहुदा महाराजांना चाटले असाव, कोंडाजी काही हजार गडी संगतीला मागेल. पण त्याने अबवे तीनशे हशम मागितले. तीनशे? महाराजांनी दि. १६ जाने. १६६६चा हल्ला केला तेज्हा महाराजांचे हजार गडी तर तदाईत पडले. तर हा कोंडाजीमुळात फक्त तीनशेच गडी मागतो? म्हणजे चाचा हा विचार की अविनार! विचारच, याचा अर्थ गनिमी काव्याच्या पद्धतीने शर्ती आणि युक्ती यदवून कोंडाजी पन्हाळयासारखा चलाऱ्य अंगापिंडाचा गड पारीसारची झडप चालून उचलू पाहात होता. हेच ते विकशाहीचे अचानक धार्याचे युद्धांच पण तेही फार सावध युद्धीने केले तरच यश पावते. कोंडाजी रायगडावरून तीनशे हशम (सैनिक) पेऊन त्याचदिक्षी गडावरून निघाला. तेज्हा एक किलक्षण हृदयवेदी घटना घटली. कोंडाजी महाराजांना निरोपाचा मुजरा करून निघत असतानाच महाराजांनी त्याला थांविले आणि त्याच्या उम्बऱ्या हातात मोळ्याचे कडे घातले, तोही खपापला. पाहणारेही खपापलेच असलील. वारण अजून तर मोहिमेला मुरव्यातही नाही अन् महाराज निघायच्या आधीच कोंडाजीला मोळ्याचंकड घालताहेत।

याचा काय अर्थ असावा? महाराजांना नाही अस वाटल असावं का? मोहिमेच्या आधीच याचं कौतुक कराव. मला तान्हाजीचं कौतुक करता आले नाही. बाजीषासलकरांच, बाजी प्रभूंच, मुरार वाजींच, कावजी मन्हारचं, सूर्यांकी काकडेचं अन्अणाच मुजरे करून कामगिंवार गेलेल्या माझ्या

विवलगांचे कौतुक करावला मला मिळालं नाही. त्यांची साह्या कौतुकानं पाठ थोपटावलाही मिळाली नाही. महणून मोहिमेच्या आधीच या कोंडाजींचे कौतुक करून घ्यावं, इथेच महाराजांची मानसिकताइतिहासाला दिसून येते. युद्धशर्म अवघड आहे. भरोसा देता येत नाही. पण हा माझा कोऱ्या पन्हाळा नक्की नाही फक्त करील, हरगीज फक्त करील अमा आम विश्वास महाराजांना बाटव होता. तीनशे गळवाची पागा संगतीपेऊन कोंडाजी निघाला. अण्णाजी दत्तो, मोत्याजी मामा, गणोजी हे ही कोंडाजीच्या मांगाती निघाले, कोंडाजी कोकणातूनच महाड, पोलापूर, चिपळून, खेड अन् थेट राजापूर या मागानि निघाला. राजापुरास पोहोचला. तिथेच त्याने तल टाकला. अगदी गुपचूप चिनबोभाट.

कोंडाजीने राजापुरानुन चोरकडा पावलांनी जाऊन पन्हाळ्याचा वेध घेतला. राजापूर ते पन्हाळा हे अंतर त्यामानाने आणि नंगनी दोन्ही बाटापाटांनी जरा जबळच. सुमारे ७० कि.मी. कोंडाजीने गुप हेरविरीने पन्हाळ्याची अचूक माहिती मिळविण्यास मुरुदात केली. त्याने जाय काय सोंग ढोन केली ते इतिहासाला माहीत नाही. त्याने बाघ्यामुरलीचा जागर घातला की, शाहीर गोष्ठीली घनून गडावर प्रवेश मिळविला. की यालवस्माचा जग जोगलिणीमारखा होईवर येतला की पक्षीर अवनिवा घनून मोरपिण्याचा कुंचा गडावरच्या विरह आकुळ हत्तमांच्या डोक्यावरून फिरवला ते माहीत नाही.

'भेद करोन' पन्हाळगडाची लाकरी तवियत त्याने अनूक तपामली, यात माय शका नाही. पन्हाळ्याची नाई त्याला मापटली. गडाच्या दक्षिणेच्या द्वाजूनी त्याने कडाचहून गडात प्रवेश मिळविण्याचा वेत नक्की केला. ही जागा नेमकी कोणकी हे आज सांगता येत नाही. पण पुसाटीचा चुरज आणि तीन दरवाजा अन् अंधारखावटी याच्या दक्षिणांगाने अमलेला कडा रातोरात चहून गडात शिरायचा वेत त्याने केला. वेत अर्थात काळोच्या मध्यरात्रीचा, यावेळी गडावर सुमारे दोन हजार शाही मैनिक होते. वाचूखात या नावाचा एक जवर तलवारीचा बहावदूर किलवदार होता.

अन् अभा वंदोवस्त अमलेल्या किल्ल्याचा नागे पंडित नावाचा सदनीम होता, कोंडाजीनेचढाईचा मुहूर्त धरला काळ्युन वद्य प्रयोदक्षी, मध्यरात्रीचा. (दि. ६ मार्च १६७३) राजापूर्खी तीनशे मावळ्यांची टोळी वैकल, अंधारातून कोंडाजी रान तुटवीत पन्हाळ्यानवीक येऊन पोहोचला. काळ्युन वद्य १३ ची ती काळोल्यी रात्र, सारी जमीत अन् अस्मान काळया काजलात वृद्धत गेले होते. कोंडाजीने आपल्या वरोवरच्या तीनशे सैनिकांपैकी फक्त साठ सैनिकन वाजूला काढले. अणाजी इतो यांतासुद्धा त्याने या शाठात न घेता, दोनशेचालीन मराठे हथम त्याने जागीच ठेवले. म्हणजे फक्त साठन लोकाच्यानिशी कोंडाजीपन्हाळ्यावर अडप भालणार होता की काय ?

पुरुषार्थी महत्त्वाकांक्षा

होव, फक्त साठन सैनिकाच्यानिशी कोंडाजी पन्हाळ्याकडे निघाला. आतामाथ कमाल शानी. फक्त साठहत्यारबंद ? पन्हाळ्यावर होतेआदिलशाहीचे जवलजवल दोन हजार हथम. पूर्वी (दि. १६ जाने. १६८६) प्रत्यक्ष महाराजांनी आपल्या सुमारे तीन हजार मावळ्यानिशी पूर्वच्या वाजूनेपन्हाळ्यावर मुसंडी मारली होती. ती साधली नाही.

फार मोठी हानी पत्करून त्यांना मापार घ्यावी लागली. फार पूर्वी इ. १६६० (मार्च ते सप्टेंबर) मिंदी जीहराने पन्हाळ्याचा केवडा प्रवंड गराडा चालता होता, आठवांगे नांग त्याही बेळी जीहरला गड फोडता आला नाही. अशी या पन्हाळ्याची ताकद. त्या पन्हाळ्यावर आला कोंडाजी अबधी साठ मनवटे खेळन चाल करणार होतां. आश्वर्य, कोंडाजीने मात्रे ठेवलेली मराठी टोळी गडापासून सुमारे आठ कि.मी. वर बांदिवडे गावअनु नवगानवरीचा डोगर यांच्या जवळपास ठेवली अमावी.

कोडाजी निघाला, त्याच्या साठांच्या मुठीत हल्यारं होतीच शिवाय अनेकांच्यापाशी कणेर होते, कर्णा महणाऱ्ये धोऱ्याच्या फुलासारखे किंवा सनईच्या आकाशसारखे मुमारे पाच-महा फूट लांबीने पितळी वाच, गिंवासारखेच ते कुकायचे, त्याचा आवाज भोम् भोम् भोम् भोम् असा होतो, हे रञ्जवाच्याच आहे, याला ऐरी असेही म्हणतात, आवाज मोठा होतो, अंगावर शहारे आणणारा, अगदी योजून कोडाजीने हे कणे वरोवर घेतले त्याने मागच्या आपल्या टोळीला राखीच फौजेसारखे (रिमझऱ्या फोर्स) ठेवले, जणु अंधार पोखरीत कोडाजी पन्हाळगाडाच्या दक्षिण बाजूकडे निघाला, पडीभरात पोहोचला, समोर अंधारात पन्हाळा काढाकमिन्दिसत होता, सरल कडा, आपल्या सीनिकाना सर्व सूचना आणि इथारे त्याने देऊन ठेवले होते, कोडाजीने तो कडा नडावयास सुरुवात केली, भागोमाग साठांची मालही हातापायोच्या बोटांचा खाचीकपारीत उपयोग करून वर चढू लागली, हा हा म्हणता साठांची ही 'प्रबंद फैज' गडाच्या माप्यावर पोहोचली, या बाजूना गडावर शाही हृषमांचे पहारेच नव्हते, गड मुसरीसारखा सुस्तावला होता, सर्वज्ञ वर पोहोचल्यावर उरविल्वाप्रमाणे कोडाजीने गडाच्या मुख्य म्हणजे पूर्व बाजूस हल्ला चहविण्यासाठी आपल्या लोकाना, विशेषत: काजेवाल्या अनेक हशमांना इशारा केला, कुका, कुका, म्हणून कणे कुकण्याचा, कुका? अहो गडावर दोन हजार माणसांचा थऱू, अन कोडाजी आपल्या माठाना म्हणतोय कुका, कुका? अन् मग त्या दोन हजारांमी कुकांन तर? पण कोडाजीचा शब्द अनोनात धाडमी आणि कणेर वाचायला सुरुवात झाली, वाकीचे मेनिकही गर्वू लागले, हर हर महादेव! हर हर महादेव! ज्योतिवाचा चांगलेली तुळजाभवानी की जचा! येळकोट येळकोट जयमल्हार! आणि हे सारे मराठे गडावरच्या दिसेल त्या अन् असेल तिथल्या थऱू सेनिकांवर वादळामारखे तुटून पडले, आवाज अणाणत होता, गर्जना टिपेला जात होत्या, गट खटवडून उल्ला, या अचानक आवेद्या हल्ल्याने ते गोंधललेच, भर रात्री वाच वाचवीत गनीम गडात घुसला तरी कना? आवाज तर फार मोठा होतोय, म्हणजे मराठे आहेत तरी किती? या तात्याच शंकानी थऱूचं नैत्य गडवडलं.

कापाकापी जब्रेमारखी मुरु आली. एकच वेशिस्त गोंधल अन् पलायल मुरु आली. गडाचा किल्लेदार वाबूद्धान एका इमारतीच्या दुमऱ्या मजल्यावर निर्धारित आरामात होता. त्याला हा अचानक उडाळेला गोंधल आणि कैण्याच्या आवाज ऐकूआला. तो उठला. महालाच्या झरोक्यातून वाहेर दौकावला. आणि त्याने मोठमोठ्याने ओरहून विचारायला मुरुवात केली,

'कौन मिंग फुकता है ? कौन ? कौन ?'

आता कोण सांगणार, थकू आलाय हे उघड होते, स्वत; वाबूद्धान हत्यारानिशी त्या हवेलीतून घावत मुटला. अन् युद्धाच्या गदीवर तो आला. मुंजू नागला.

याचबेळी गडाचा मुळ्य सबनीस नागो पंडित वडावर प्रारंभी क्षुनत होता. एण तो मराठ्यांचा आवेश पाहून त्या अंधारात तो गडवडनाच. त्याला आणि व्हरं म्हणजे सर्वच वादशाही मैनिकांना चाढू नागलं की, मराठे मंकयेन खूप अगावेत. नागो पंडित तर पक्तवच मुटला. एकटाच नव्हे तर आपल्यावरोवरचा नाग शाही मैनिकांचा जमाव वेऊन पक्त मुटला. मुमारे चारमे मैनिक त्याच्यावरोवर होते. हा नागोवा आपल्या मैनिकांना उद्देशून ओरडत होता. 'पला, पला, गनीम अफाट आहे, जीव वाचवा, पला.' याचा परिचाम वाढीच्याही असंख्य मैनिकांवर आला. तेही पक्त मुटले, बडाच्या पुर्वदरवाजाकडे. ऐन रणांगणात गडावरच्या तोफांना उपयोग अशावेली कमा करणार अन् कोण करणार.

आता गाठ पडली कोडाडीची वाबूद्धानशाही. वाबूद्धानशाही इमानाने लडत होता. यासाठ्या अचानक प्रकाशाने त्याची मनस्तिथी आता केवळ लडता लहला मरायचेच अस उरविल्यामारखी आली होणी. आपली आही फौज सावरून मराठ्यांवर हल्ला करावा हे जमणे आता केवळ अभक्य होते. या अचानक हल्ल्याचा म्हणजेच गनिशी काव्यातील 'मरशाईज अंटेव' चा हा अचूक परिणाम, कोडाडीला साधला होता. वाबूद्धानाच्यादुदर्दी अन् कमनशिवी किल्लेदारीवर कैमळला होता. त्यातच त्याच्या इमानी पण दुदर्दी नशिवाने घात केला. वाबूद्धान कोडाडी फजदाच्या हातून ठार मारला गेला.

ठरले होते त्याचप्रमाणे कोडाजीने दाव सर होत गेले. आता तो आणि त्याचे माथीदार मराठ मोठ्यांकाने ओरहून शत्रु सेनिकांना दरडावून म्हणू लागले, 'हत्यारं दाका नाहीतर आमची मागून फार मोठी मराठी फौज येतेच आहे. तुम्हा मर्वाची कत्तल उडेल, मुकाढ हत्यारं दाका.' या साज्या प्रकारचा परिणाम शत्रुवर झालाच. त्यांचा किल्लेदारही पडला होता. आणि ते सेनिक खरोखरच हत्यारं दाकून शरण येऊ लागले, निश्चय झालेल्या मेनिकांचीही संख्या या माडांच्या मानाने घूपच होती का! तरीही हत्यारं दाकून अंधारात ते वाचूला झाले. त्यांच्या नशिवी अंधारच होता. पन्हाळगड काबीव झाला होता.

मागे ठेवलेली दोनशेचाळीस मराठ्यांची 'प्रचंड' कौज निरोप जाताच पन्हाळगडावर आली.

उनाडत गेले आणि मग निश्चय झालेल्या एण मोळ्या बंस्येने असलेल्या या हत्याकाही हथमांना दिसून आले की, मुठभर लोकांनी आपला फजिलबाई केला. आपल्याला दावलट बनविले. किल्ना पूर्णपणे कजात आसा होता. झेंडे लागले होते. कणेर बाजतच होते. कोडाजीने रायगडाकडे ही विजयाची बातमी कळविण्यासाठी महाराजांकडे घोडेम्बार पिटाळला. केवडी युत्तीवाज शक्ती कोडाजीने दाखविली. अवघ्या, 'माडी लोकांननी कोडाजीफर्जदाने भेदेकरोन पन्हाळा काळा केला.' हे गणिती काळ्याचे वळ, हे स्वराज्यनिषेचे वळ, हे महाराष्यांक्षेचे वळ, खरोखरच या महत्त्वाकंशेपुढे ते उंच उंच गगन ठेंगणे पडत होते. आजच्या काळातल्या अंगिवाणामारव्ये ते सुसाट मुदून गहनक्षत्रांचा वेद्ध येऊपाहात होते

नव्या विजयाचा गुडीपाडवा

कोंडाजी फर्जीद यांने पन्हाळयासारखा अती अवघड गड अवध्या एकाचहल्ल्यात फक्त साठ मैनिकांच्यानिशी काढीज केला. पन्हाळगडावरच्या या कोंडाजी फर्जीदाच्या झडपेला नाव खावेमेवाटने 'आपरेशन पन्हाळगड' (चिमुटभर मराठी फौजेनिशी, परातभर शशृचा, कमीतकमी वेळेत पराभव करून कोंडाजीने पन्हाळयासारखा महाजवरदस्त डोंगरी किल्ला काढीज केला, हा केवळ चमत्कार आहे. पूढच्या अतकातील एका इंशजी मेनापतीने फार मोठा पराक्रम गाजवून विचनापल्लीचा किल्ला टिपू सुलतानाच्या हातून निंकून घेतला.

लोट कौनिवोलीमने अवध्या शेभर दृश्यांच्यानिशी हा महाबल्कट विचनापल्लीचा गड जिकला. (८.१०९२) खरोखर ही नोंड कौनिवोलीसच्चा कीतुकातीच गोट होती. त्याचे कीतुकही इस्ट इंडिया कंपनीच्या हिंदुस्थानातील दावाम्हा-दावफरात तर जागेच, पण इमर्हेदमध्येही चृतपत्रात, पालमेटातही त्याचे अपार कीतुक झाले. ते चोग्यवहोते. अवध्या शेभरानी हा अभाट चमत्कार करून दाववला होता. पण अवध्या साठांच्यानिशी पन्हाळयासारखा बुलंद आणि महाबल्कट गड जामच्या कोंडाजी फर्जीद मावळयांने तासा-दीडतासाठी जिकला, हे आमच्या आम्हा मराठी माणसांनाही माहीत नमावे हा आमचा विस्मरणाचा केवडा महापराक्रम! किती करावे आमचेच आम्ही कीतुक!

पन्हाळगडावर आम्ही आज जातो, तेज्हा हा इतिहास सांगायला कुणी अभ्यासूगाईदही सापडत नाही. जो गाईड सापडतो, त्याच्याकडून कोणच्या पिकवरचे शृष्टिग कुणे भाले अन् जिकडेतिकडे कोणत्या तरी नामवंत मिशारेटच्या जाहिराती! महाराजांच्या, कोंडाजी फर्जीदाच्या रुत्रपती ताराराजीमाहेवांच्या आणि राजधिर शाहू द्वारपतींच्या हरविलेन्या 'पन्हाळगड' चा आम्हाला पन्हाळगडावर हिंडूनही

पत्ता लागत नाही. एक आमचे मुरलीधर गुलबणी मास्तर होते. ते खातीतला खोलला अन् दम्बाची धाप सावरीत मावरीत पौरावाळांना पन्हाळा समजावून सांगत होते,

कठीकवी तर पन्हाळयापासून विशाळगडापवेत महाराज आणि वाजीप्रभु आपल्यामावलयांच्यातिशी धोधो पावसातून, रात्री, कमे निमटले हे आमचे गुलबणीमास्तरस्वतः पौरांच्यावरोवर त्या विकटवाटेने तालत जाऊन समजावून सांगत असत. आता गुलबणीमास्तर नाहीत. धार लागेपवेत मास्तरांनी पन्हाळयावर नोकांना इतिहास मांगितला. जमविलेली ऐतिहासिक कागदपत्रे आणि गंजलेल्या तलवारी अन् गवसलेल्या बंदुकीच्या शिशाच्या गोळया आमच्या पौरावाळांना जडलवाहिन्याच्या घाटात वर्णन करून दाखवल्या.

आज आमचे मास्तर नाहीत. पन्हाळयाचा जणू हा शेवटचा किल्लेदार स्वर्गीरु निघून येनाय. खरोखर असं बाटवे की, महाराष्ट्रातच्या प्रत्येक थाळेत असे एकेक तरी गुलबणीमास्तर असावेत. आमची पौरावाळ शहाजी होतील होता. पन्हाळगडाचा विकानिक स्पॉट होता कामा नवे. कोंडाजी फर्जदाने महाराष्ट्राच्या नायकी इतिहासात एक सोन्वाचं पान दाखल केले, यात तंका नाही. खरोखर जगाच्या इतिहासात बाकोंडाजीच्या लळाईची आस नोंद करावी लागेल.

पन्हाळगड कोंडाजीने काढीज केन्याची खबर शिवाजीमहाराजांना ऐन पाहून्याच्यादिवशी रायगडावर मपल्याची. (दि. ९ मार्च १६७३) त्या घोडेस्वाराने दीदत येऊन रायगडावर महाराजांना ही खबर दिली, त्या घोडे स्वाराच्या तोंडात महाराजांनी स्वतःच्या हाताने माझरेकी चिमूट कौतुकाने घालली. ही कौतुकाची चिमूट कोंडाजीच्या आणि त्याच्या साठ मदोंच्या मुखातव महाराज यालीत होते. महाराज तावडतोव रायगडावरून पन्हाळगडाकडे निघालेच, सरसेनापती प्रतापराव गुवर यांना येऊन निघाले. खरोखर फोज येतली सुमारे पंधरा हजार नझी आकाढा याहीत नाही. पण अंदाज चुनिचा न ठरावा. म्हणजे वघा, पन्हाळगड विंकला माठ मावळ्यांनी अन्महाराज कोंडाजीचं

कौतुक करायला निधाले होते, सरसेनापतीमह काही हजारमावळ्यांच्यानिशी. महाराज जण कोंडाजीला ही लाकरी मलामीच आपला चालले होते,

महाराजांनी रायगडावरून निघताता मातोवी विजाझमाहेवांत दंडवत करायला पिढ्येवा नावाचा एक विद्वान कवी आलेला होता. त्याने ही नोंद करून ठेवली आहे. इतकेच नव्हे तर पन्हाळगड रुता काबीज केला आहे हे त्वाने सविस्तर लिहून ठेविले आहे. या प्रकरणाचे नाव 'पणील पर्वतश्रीहार्षवान', म्हणजे पन्हाळगड कमा जिकला याची हकीकत,

महाराज यि. १२ मार्च १६७३ रोजी पन्हाळगडावर पोहोचले. दक्षिणेच्या 'तीन दरवाजा' नावाच्या भूम्य दरवाजाने गडात प्रवेशाले. कोंडाजीने आणि त्यांच्या मदीचे हे साझात सोनेरी कौतुक तीन दरवाज्यांत झालाळत होते. तेरा बघानंतर पुन्हा पन्हाळा स्वराज्यात दाखल आला होता. केवडा आनंद! रणबाबांच्या आणि रणधोषणांच्या वणदणाटात महाराजांनी पन्हाळा पाहिला. त्वांनी सोमेश्वर महादेवाची स्वतः पूजा केली. यावेळी सेलिकांनी गडावरील सोनचाषपाची फुले पूजेनाडी महाराजांपुढे आणून ठेवली. महाराजांनी सोमेश्वराला सोनचाषपाचा नक्ष बांधिला.

हा आला इतिहास, गणिती काव्याचे सुदूरंत्र महाराजांप्रमाणेच त्याच्या सरदारांनीही किली अचुक आत्मसात केले होते, ते येथे प्रत्ययास आले. आणखी एक गोष्ट, ऐन फालगुनी अमावस्येच्या अगदी तोंडावर म्हणजे यद्य प्रयोदशीच्या मध्यरात्री कोंडाजीने काळोशवा मुहूर्तावर ही जवर अदाई दिली. अवसेच्या अंद्वाराची वा अशुभ दिवसाची त्याला भीती बाटली नाही. आठवणही झाली नाही. स्वराज्याच्या पवित्र कामाला काळोर्वी रात्रच काय आमावस्या अमली तरीही ती पौरिंगेहूनही मंगलच, या वर्षीच्या फाल्गुनी अवसेच्या गवर्तीत चैत्राचा गुडीपाडवा दडलेला होता, अंधशद्वा उधळून लावला येते खूना थेंदेनेच.

महाराजांनी पन्हाळ्यावर सरसेनापती प्रतापराव मुजर यांना एक जत्यंत महत्वाची लाकरी कामगिरी सांगितानी. 'सरनीवत, एक करा. पन्हाळगड आपण वेतल्याची खवर विजापुरास

आदिलशाही दरवारात नक्कीच नमजली असार. हा पन्हाळगड आणि भोवतीचा आपल्या ताच्यात आलेला प्रदेश पुन्हा जिंकून घेण्याकरिता विजापुराहुन नक्कीच कुणीतरी महस्त्वाचा मरदार किंवा शाही सेनापती लौकरच चाल करून घेणार, जो कुणी घेरूल, त्वाता तुम्ही आपल्या फौजेतीली सरहदीवरच अडवा, बुडवा, तुडवा, पुन्हा करवीरच्या मुलुखात बादशाही फौजेची टाप पडता कामा नये.

सरनीवत प्रतापराव गुजर मुभारे (नक्की आकडा माहीत नाही) १५ हजार फौज घेऊन पूर्वेच्या दिशेने सरहदीकडे निघाले.

पठाणी फौज पन्हाळयाकडे

पन्हाळगड महणजे दक्षिणचादरवाजा, या दरवाज्यावर तेरा वर्षांनंतर पुन्हा स्वराज्याचा झेंडा लागला. पन्हाळगड आणि गडाच्या पूर्वेकडचा कागलपट्टा स्वराज्यात मराठ्यांनी खेतला याच्या खवरा विजापुरासवाच्याच्या वेगाने पोहोचल्याच, यावेळी विजापुरात बादशाह होता सिंकेदर विन अनिजादिलशाह. या सिंकेदरने जव दोने जार वर्षांने. अंगडा चोत्यापाने हे जव. मारा राज्यकारभार पठाणी सरदारांच्या वर्चस्याकाळी नेवा होता. वजीरी मात्र खावासवानाकडे होती. विजापुरची जवस्था संगलेल्या शायरोग्यामारब्बी आली होती. जशी जवस्था आली असूनही दरवारात पठाणी पक्ष आणि दक्षिणीपक्ष असे दोन पक्ष निर्माण झाले होते, या पक्षांनीलम्पद्धा महाराजांनी अचूक टिपली होती, स्वराज्याच्या विस्ताराला ही भाडणे पव्यावर पडत होती. वजीर खावासवानाने कोलहापूर प्रांत आणि पन्हाळगड पुन्हा जिंकून घेण्याकरतादरबारातील सरदारांम एकत्र बोलावून आवाहन केले, या सरदारांना वजीराने मोरुदा कलाकारीने म्हटले, 'यह-

नातवान बादशाह खुदाने आपके सुपूर्द किया है। पहले जिस तरह आपने मलतानत जिदा रखी थी, उसी तरह आगे भी रखो।'

या आवाहनाने सारे सरदार गंभीर झाले, या सरदारांतील एक सरदार तर खण्डवरच वेचेन झाला, तेवढाच तो मराठ्यावर मंत्रमही झाला, हा सरदार उत्तम योद्धा होता, उत्कृष्ट सेनापती होता, तो थोडाफार मूलदूरी होता, पण या परिस्थितीने तोभावनाविवश झाला, कारण तो जरी मूळचा अफगाणी पठाण होता तरीही त्याची निकंदर आदिलशाहामारज्या दब्बनी बादशाहावर अपार निष्ठा होती, या पठाण सरदाराचे नाव होते, अचुल करीम बहनोलखान, पन्हाळगड आणि कोल्हापूर प्रांताचा वराचसा भाग बहनोलखानच्या ज़जागिरीतच समाविष्ट होता, त्यामुळे त्याचे प्रत्यक्ष फार मोठे तुकडान झाले होते, त्याने ही पन्हाळगडची मोहीम आपल्या शिरावरथेतली, वाकीच्या सरदारांनीही बहनोलखानी यनापासून तारीफ केली.

बहनोलखेही स्वारीधर निष्ठापकरता अमदी तातडीने त्याची मुख केली, निष्ठापूर्वीर त्या शोऱ्या बादशाह निकंदर आदिलशाहच्या हस्ते बहनोलखान मानाने विडे आणि दोन हनी अन चार घोडे गोरखार्घ ब्रह्मल करण्यात आले, फार मोठी फौज येऊ बहलोल निधाना, त्याची फौज नक्की किंती होती, ते समजत नाही, पण अंदाजे ती बीसहजारांपर्यंत अनाची, त्यात सहा हनी आणि घोडांदण, पायदण होते, तोकाढामा त्याच्या मांगाची नमाया असे दिसते, असल्याची नोंदवी माही,

बहलोल विजापुराहून तिकोटा ते जत या मार्गाने निधाना, तो बहुदा दि, १३ मार्च १६७३ या दिवशी निधानेला असाया, त्याची ही मोहीम मोठ्या इयेची होती, जण काही दुसरा अफजलखानच मराठी मुलुखावर निधाना होता, तो जतच्या जवळील डफळापूर, उमराणीच्या रोखाने जलदीने कूच करीत होता, तो दि, १६ मार्च १६७३च्या मध्यरात्री उमराणीजवळच्या परिसरात येऊन पोहोचला, शुद्ध मममीचा चंद आभाळात कललेला होता, बहलोलने आपल्या दमलेल्या मैन्याला थोडी विश्रांतीमिळाची या हेतूने उमराणीच्या त्या उचमखल मैदानावर मुळाम करण्याना हुक्म दिला, हे

मैदान खुरट्टा झुडपांचे आणि नहानसहान टेकडांचे होते. याच मैदानावर त्याचे सैन्य उतरले.

अनु आराम करण्याकरता पहुऱले, फार तर तीन-चार तास मुक्काम करून गुढे कोल्हापूरच्या दिशेने निघण्याचा त्याचा इरादा होता.

बहलोलचान पठाण उमराणीच्या रोखाने येत असल्याची खबर प्रतापराव मरतीवतयांना त्याच्या वातमीदारांनी कळविली. कायमचेच ताबेतवाने असलेले मराठी सैन्य आणि प्रतापराव बहलोलच्या रोखाने उमराणीकडे धावले, प्रतापरावांनी अचूक डाव माधला, बहलोलचे मैन्य आराम करीत होते. त्या सैन्याच्या तळाभोवती आपल्या मराठी सैन्याचा वराडा टाकून त्यांनी बहलोलला कोळीर माठले. बहलोलला याची कल्पनाही नव्हती की आपण मरात्थांच्या जाळ्यात अचूक अडकलो आहोत. प्रतापरावांनी वा शाही सैन्यावर याबेली (दि. १६ भार्चंती पहाट) अजिवात हल्ला चढविला नाही. शिकार बेळावी, तमाच डाव रावांनी टाकला. कारण एक अत्यंत महत्त्वाची अशी गोष्ट इथे घडली होती की, बहलोलचान विनापाण्याच्या रक्षरक्षीतप्रदेशात ऐन मार्वाच्या उग्छाळ्यात अडकला गेला होता. जवळच एक नहानणी नदी होती, आजही आहे, निचे नाव ठोण. या नदीला करंबरम जुळमुळ पाणी होते, पण ही नदी प्रतापरावांनी ओलांडून ऐलतीरावर आपला गराडा टाकला होता. त्यामुळे या नदीचाही बहलोलभी संपर्क रावांनी तोडला होता.

जरा पहाट झाली, द्यावणी अडून बहलोलभोवती विशांती येतच होती. जाही सैन्यातवे महा हसी या पहाटे डोण नदीच्या पाण्यावर नेण्याकरिता माहूतांनी चालविले, खरं म्हणजे हे माहूतही गेंगलेले होते. हसी येऊन माहूत डोणाच्या रोखाने येत होते. खोळ्याच बेळात त्यांतील योगा माहूताला अधुकशा उजेढात समोर पसरलेल्या मराठी म्वारांची चाहूल दिसली, त्याचे धावेच दणाणले, मराठो! शत्रू समोरदिसताच तो माहूत अनु जगेच वाकीवेही माहूत मावध होऊन गोठमोळणाने ओरडूलागले. 'गनीम, गनीम! हत्ती पुन्हा तळाकडे वळवीत ते माहूत ओरडतच होते, 'गनीम, गनीम! हत्तीही चील्यारत होते. पळत होते. हा कलवाळ खानाच्या बेसावळ तळावर काही

क्षणातच पोहोचला. सारं शाही मैन्य खडवडून उठले. बहलोल उठला. अन् बघतात तो त्या उजाडत्या

प्रकाशात त्यांना दिमलं की, आपण मराठ्यांच्या गराळ्यातमर्वदाजूंनी वेदले गेलेलो आहोत.

बहलोलचे डोके खाडकन उघडले गेले. त्याला त्याची चूक आणि मराठ्यांनी साधलेला डाव क्षणात लग्नात आला. आता ? ही मराठी कोंडी फोडून बाहेर पडण्याशिवाय दुमरा मार्गेच नाही. कारण हा सारा रुखरुखीत वितपाण्याचा उन्हाळा आणि ती इवलीशी नदीनुद्धा मराठ्यांच्या कञ्जात. आता ?

आता निकराचे युद्धच, नाहीतर पाण्यावाचून मृत्यु. त्या परिसरात घोल गेलेल्या चिमूटभर विहिरींना पाणी किंतीने असणार ?

एक नहानथी चूक, बहलोलना किंती महागाव पडत होती पाश्य. रांची तळ दाकताना त्याने फक्त दमलेल्यांच्या विथांतीचा विचार केला. वण त्याचवेळी तलाभोवती आपल्या गस्तवाल्या मैनिकांची गस्त ठेवली नाही. गाढ कोणने आणि हे संगठे मासे आता पाण्यावाचून तडफडायला नागले. जेवढी माणसे तेवहीच जनावरे अन् पाणी नाही जमी अवम्भा.

खानाने तावडतोत्र बेशुद अवस्थेत आपल्या साऱ्या मैन्याला ही कोंडी फोडून बाहेर पडण्याचा इशारा दिला. एल्यार, एल्यार, एल्यार!

पाणी होते फक्त मराठ्यांच्या तलबारीतच

बहलोलधान पठाणाने आपली फीज प्रतापरावांच्या गराळ्यावर सोइली. मराठ्यांची कोंडी फोडण्याकरता बहलोलची फीज मराठ्यावर निकराने तुटून पडली. मराठ्यांनी शाही फीज जचुक कोडली होती. बाहेर पडायलाशनुला वाट मिळेला, फट मिळेलाबहलोलचे मारे हल्ले मराठ्यांनी परतवृत लावले. फीज पुन्हा कोडली गेली. मूर्य माझ्यावर तळपत तळपत चढत होता. पाणी ? जर

आपण लौकरात लौकर या गळफानातून बाहेर पडलो नाही तर पाण्याच्याचून मरायची खेळ येणार आहे, हे बहलोलला समजत होते.

त्या मानाने प्रतापरावांचे गेतिक मुख्यकृप शुभ्रत होते. त्यांना पाणी मिळण्याच्या वाटा आणि ती चिमुकली दोण नदी मोकळी होती. खरोखर प्रतापरावांनी या बहलोली मैत्याला गराडा टाकण्याच्या खेळीच जर झोपेतच त्याच्यावर याव प्रालून तोडातोडी केली असती, तर तासा दीड तासातच हे युद्ध रावांनी विंकलं असते, पण शाही फौजेला मराठी तडाखा दाखविण्यामार्थी राव शिकारीमारखा खेळ माझून बगले होते.

एक दिवस उलटला, दोन दिवस उलटले, नीन-चार- पाच तरीही कोळी फुटन नस्हती. मराठे हटत नस्हते. बहलोलची अवस्था व्याकूल झाली होती. विजापुराहून मदतमागवाची, तरीही अलक्ष्य होतं. रस्तेच मराठ्यांनी चंद कसल टाकले होते. गावेळी पोगलांचा सरदार यानजहान बहादुर बहादुरग्यान कोवळलाश हा मिर्जेपाणी होता. त्याने बहलोलच्या मदतीम नस्हे, पण मराठ्यांच्या विरुद्ध हल्ला करण्याकरता एकदा चाल केली. पण मराठ्यांनी त्याचा हल्ला पाचोलयामारखा उथेकून लावला, तोपुन्हा आलाच नाही.

वै-न्यावरही येऊ नये अशी येळ बहलोलवर येऊन पडली होती. पाणी नाही, पाणी नाही.

आता पाण्याचिना बहलोलची योदी तटकू यागली. मस यागली, पाणी नाही, आदातच नाही तर पोहो-चात कुटून येणारा. अपुरे पाणी किती पुरविजार ? पाणी होते, पुरपूर होते, ते कक्ष मराठ्यांच्या तलवारीत.

पंधरा दिवस उलटले, बहलोलेलची काय अवस्था झाली असेल ? त्याची तर अशी उमेद होती की, कोल्हापूर अन् पन्हाळा तर जिंकलोच, पण कोकणातही उतरतो. अन् दर्यावर आदिलशाहीचा शाही शिळ्डा उमटवतो, पण पाणीच नाही.

बीस दिवस उलटले, बहुलोलची जनावरेच काय पण आता माणसेही पाण्याचाचूनतडफडू लागली.

यावेली महाराज शिवाजीराजे पन्हाळगडावरच होते. त्यांना नितांत खासी होती की, माझा डाव फते पावजार, शशूचे डंके आणि शेंडेच काय, पण प्रत्यक्ष शशूच्यामरदारांना आणि मेनापतीला ही आमचे राव गिरफतार करतील, कळजात घेतील.

प्रतापरावांना समोर दिसणारी बहुलोलची पाण्याविना दाणादाण समजत होती, पण सेनापतीच्या रुठोर मनाने ते शत्रू गैलवाचा सर्व बांधनी गळा आवळून उभे होते.

हा इतिहास म्हणजे केवळ योगार्थांग का ? केवळ नशीवाचा श्रेक का ? गेली तीनशे वर्ष मुलवालांच्या गुलामगिरीत केविलवाचे कण्ठत अन् रुठत मराठी माणसे जवळ होती. पण आपल्या मनगटाच्या बळावर आज मराठी माणसे अशी जिद्द नाजवीत होती. महाराजांनीच त्यांना शिकवने होते की मनात आणा, तुम्ही बांटून ते कस्त शकाल, अफसाणिस्तानातच्या एका नामवंत पठाणाना एका मराठी प्रतापवंताने चिमळ्यात एकडूने होते. आता आपले होणार तरी काय, हे बहुलोलचा नमजत नव्हते. उभीअसलेली माणसे त्याच्या झोळयादेश्वत पाणी पाणी करीत झोमळत होती. उटाच्या पोटानही पाणी उरले नव्हते.

प्रतापराव या मात्या पठाणी कौजेची कल्प करणार होते का ? त्यांनी तरी शशूची कल्प करावी असे महाराजांना बाटू होते का ?

नाही! ती मराठी भंसवूलीच नव्हती. पण शशूचे मेनापती मराठी श्रेक्याच्या पायाशीगरण यावेत, त्यांनी या झेंळ्याच्या सावलीत खुशाल जगाव, शशूच सोडाव, स्वराज्याची सेवा करावी अशीच महाराजांची इच्छा आजपर्यंत दिसून आली नव्हती काय ? इयं या उमराजीच्या रणांगणावर शशूचा सेनापती हा शरण येऊन आपल्या पुढे दाखल व्हावा हीच इच्छा महाराजांची होती.

महाराज त्वा विजयाच्या वार्तेची वाढ पाहात होते, आणि मग ?

एका पूर्वपरिचयास मिळालेला उजला

नेतोजी पालकर औरंगजेबाच्या हाती लागला तेच्हा नेतोजीचा काका कोंडाजी पालकर, पुत्र जानोजी पालकर आणि नेतोजीच्या दोन बायका याही शाही वंशनात पडल्या. नेतोजीची आणखी एक बायको होती, ती मात्र निमटली. तिचे पुढे काय झाले, ते इतिहासाम माहीतनाही. नेतोजीला एक पुत्र होता जानोजी पालकर, त्वाचे बय यांवेळी कक्ष तीन वर्षांचे होते. औरंगजेबाने या पकडलेल्या संपूर्ण पालकर कुटुंबाला धर्मातीरीत केले,

इ. १६६७ ते इ. १६७६ प्रारंभापवैत नेतोजी आणि जानोजी हे अफगाणिस्तानात मोगली द्वावणीत होते. नेतोजीच्या इतर कुटुंबियांने काय झाले ते समजत नाही. वीढे ते अहमदनवर या रस्त्यावर काढी आणि तांबळी या नावाची दोन गावे आहेत. पालकरांचेघराणे इथलेच. शिवाजी महाराजांच्या एक राणीसाहेब, पुत्रांचाहेसाहेब यांने माहेरपालकर पराष्वातील होते. पण नेतोजीचे आणि पुत्रांचे वाईसाहेबांचे नेमके काय नाते होते, ते समजत नाही.

सह्याद्रीच्या दृष्टाखोऱ्यांत यादली पराक्रम गाजविणारा एक जवरदस्त योद्धाजीरंगजेबाच्या तडाळात नापडल्यामुळे कुठाळ्याकुडे अफगाणिस्तानात केळवा सेवा. पालकर यशायाची एक शास्त्रा नदेड जिल्ह्यात आहे. परंतु नदेड, काढी तांबळी, नागापूर इत्यादी ठिकाणी आज अग्नित्वात असलेल्या पालकर यशायांचे परस्परसंबंध काय होते ते कागदोपत्री मापडत नाही. अधिक संशोधनाची गरज आहे.

इ. १६७३ मध्ये काढी येचातील प्रक थोर विद्वान पंदित वार्गीहून महाराष्ट्रात आला. या पंदितांचे नाव गंगाधरभट्ट उरफ बागाभट्ट असे होते, त्यांचे आठनांव 'भट्ट' हेच होते, हे विश्वामित्र गोत्री देशम्य

प्रसवेदी ब्राह्मण घराणे मूळचे पैठणचे. या पराण्यातपरंपरेने अनेक ग्रंथ लिहिले गेले. बहुमती सुलतानांच्या प्रारंभकाळात हे घराणे पैठण सोडून वाहेर पडले, शेवटी हे मिथगावले काशी शेवात धीगवेळ्या काढी.

गायामट्ट हे महाराष्ट्रीय पंडित, ते शिकाळात इ. स. १६६३ - ६४ या काळात काशीहून महाराष्ट्रात काही महिन्यांपुरते येऊन गाहिले होते, शिवाजी महाराजांचा व त्यांचा परिचय त्याचकाळातला, काही धार्मिक प्रश्नानंच्या सोडवणुकीतंदर्भात शिवाजीमहाराजांनी एक, धर्मशास्त्र जाणणाऱ्या विडाळांची समिती नेमली. या समितीचेप्रमुखपद महाराजांनी सात वर्षेर् यशान्वया सुवराज संभाजीराजे हे उत्तम संस्कृतज्ञभाण्यापंडित आले. संभाजीराजांनी पुढे वृथभृषण, नायिकाभेद आणि आत्मचरित्रकथन करणारे एक विस्तृत संस्कृत दानपत्रही लिहिलेले उपलब्ध आहे.

संभाजी महाराजांची पुढच्या काळात जपपूरच्या महाराजा रामसिंहाला लिहिलेली संस्कृत भाषेतील पवेही सापडलेली आहेत. म्हणजेच युवराज संभाजीराजांच्या अभ्यास वृत्तीचा प्रारंभ इतक्या लहानपणी शिवाजी महाराजांची करत दिलेला दिसतो. त्यातून महाराजांचे आपल्या पुत्राच्या अक्षिमत्त्व विकासाकडे किंती नक्ष झेते, हे ही नक्षात येते. युवराज संभाजीराजे आणि यशष्यती संभाजीराजे यांच्यावृद्धलवस्थगवारांनी व दंतकथा लेखकांनी पुढच्या काळात किंती विषयित चित्र रंगविणे हे गाहिले आणि संभाजीराजांच्या अक्षिमत्त्वाच्या घटणीतील हा अभ्यासप्रवाम पाहिला की, सारे गैरसमज आपोआप विरप्यकून पडतात.

गायामट्ट महाराष्ट्रात आले (इ. १६६३ - ६४) त्यावेळी त्यांनी काही धार्मिक, सामाजिक समस्यांवरती जे लेखन केले आणि धार्मिक निर्णय दिले, ते आज उपलब्ध आहेत. तसेच इ. १६७३ यामूळ पुढे त्यांचे जे काही वास्तव्य स्वराख्यात घडले, त्याहीकाळात त्यांनी काही ग्रंथ लिहिले, गायामियेक

प्रबोग, शिवाकोर्दय, समयनय हे खंथ त्यापैकीच होते. समयनय हा गंथ उपदेशात्मक संस्कृत भाषेतील आहे. तो सुभाषितांसारख्या वचनांनी परिपृत आहे.

गावाभट्ट हे शिवाजीमहाराजांच्या दर्शनामाठी येत होते. मूळ नोंदीत 'दर्शन' हाच शब्द चापल्ला आहे. त्यावरून त्यांच्या मनात महाराजांचेवढल असलेली केवळ आदराचीच नव्हे, तर भक्तिची भावना व्यक्त होते.

काशी शेत्रातील या भट्ट घराण्याची वंशावळ उपलब्ध आहे. गावाभट्ट हे बहुदात्रिवाहित वेदाभ्यासी आणि पारमाधिक वीवनच जगले, असे दिसते. त्यांनीलिहिलेल्या संस्कृत प्रकांड गंधोची यादी वरीच मोठी आहे. त्यांना काशीशेत्रातील विद्वत् मंडळात अग्रपुजेचा यान होता. यी काशीविच्छनाऱ्य आणि यी विंदुमाधव ही दोन दैवते त्यांची आराध्यदैवते होती. असे हे मूळ महाराष्ट्रीय पौठाचे पंडित कमीतकमी दहा अष्टेर आधीपासूनच महाराजांच्या परिचयाचे होते. ने आता महाराजांच्या दर्शनामाठी रायगडची वाट चालत होते.

एका कोळियाने जाळे फेकियले..

समुदाला रत्नाकर महणतात. समुदाल्या पोटात अगणित भीज्यवान रवे असलात म्हणे. शिवकाळात शिवाजी महाराजांना कोकणात अनेक मानवी रवेमिळाली. वेटाजी भाटकर, माघनाक भंडारी, तुळाजी आंदे, दौलताधान, मिंदी यिस्ती, दर्यामारंग इत्यादी देवमासेजापल्या प्रचंद वकाढ स्वराज्यामाठी वापर करीत होते. खरोखर कोकणात रत्नाकर होता आणि रत्नागिरीही होता. कोकणच्या भूमीवर गाजलेली घगणी अनेक होती. शिंके, रावे, सुर्वे, शिंदे, मोरे, तावडे, थुळप, मावत, नाडकर, चिंवे, मांडकर, जाधव आणि किंतीतरी, यातच काही समाज आरमारावर स्वार झाले होते.

आगरी, कोली, भंडारी, गावित, कुलधी, वर्षेर. याशिवाय गलवते चांदणारी कामगार मंडळीही अनेक होती, मंबमिरी हा बुद्ध गलवताचा नवीनच प्रभावी प्रकार. याच कामगारांनी आरमारात आणला. या सांच्याचाच संसारपेक्षा नमुदावरच अधिक प्रेम होते, निष्ठा होती. अन् शिवाजी महाराजांचेही या सर्वावर अतुल प्रेम आणि अपार निष्ठा होती, महाराजांच्या आवृष्ट्यातील (दि. १९, फेब्रुवारी १६६० ते ३ एप्रिल १६८०) सर्वात जास्त दिवस महाराजांचे कोकणात वास्तव्य घडले आहे. कोकणाच्या भूमीवर त्यांचे आईनारखे प्रेम होते, कोकणातली मायस त्यांना कलमी आंच्याइतकी, वरक्याकणसाइतकी आणि मिठागरातील खडेमिठाइतकी आवडीची होती. त्यातीलच हा पाहा एक मासकीहून चपक असलेला कोळी. याचे नाव होते, नायकी नरसाठील कोळी. हा कुलाक्ष्याचा राहणारा, विळधाण धाडमी, शूर आणि विश्वामू.

मुरुडचा जंजिरा मिद्यांकडून कायमचा काबीज करण्यासाठी महाराजांचा जीवमासलीसारख्याच तळमळत होता. जंजिन्यावरील एक मोहीम त्यांनी मोरोपंत शिंगलयाचर मोषवाली, मोरोपंत कोळणी आणि पाटी हशमांची फौज चेतुन तळघोमाले आणि मुरुड केळशीच्या परिसरात दाखल झाले. जंजिन्यावरची मोहिम कशी करावी याचे आशयदे ते आव्हीत होते. पाण्यातली अदाई, कंगीही करायची मळटली तरीबवधडच, मोरोपंत विचार करीत होते.

त्यातच या वायजी पाटील कोळयाच्या दोक्यात एक मासकी मळमळून गेली. त्याचा मोहिमेचा विचार असा की, जंजिरा किल्ल्याच्या तटालाच समुदातून शिळ्या लावाव्यात आणि एक्काढा गध्यरात्रीच्या गढद जंधारात होड्यामचव्यांतून भराऱी लावकर या तटाला लावाव्या जाणाऱ्या शिळ्यांपाशी पोहोचवावे. अन् मग शिळ्यांवरून चडून जाऊन लाज्जराने ऐन किल्ल्याच्या आतच उक्या उपाव्यात. हवश्यांवर हलवाचकवावा. अन् जंजिरा आपल्या शोयांच्या नाटने बुडवाचा. ही कल्पता

अचाट होती कोडाजीने पन्हाळगड ज्यावा किंवा तानाजीने मिंहगड ज्यावा , अशी ही अफलातून कल्पना , लायजीच्या मनात आली हे काम सोरं होतं की काय ? कारण जंजिन्याच्या तटावुरुंजांवर अहोरात्र हवशांचा जागता फिरता पहारा होता.

अशा जागत्या शेवूच्या काळजात शिरायचं तरी कर्म ? मुळात समुदात शिळपालावायच्या तरी कशा ? आवाज होणार, हवशांना चाहूल लागार, होडवात शिईडधी करून तटाला फिडवली की, दर्याच्या नायांनी शिळ्याचे आवाज होणार, शिळ्याहलणार, वर यनीम जागा असणार, तो काय गप्य वरेल ? त्याच्या एकघट प्रतिहल्लयाने सारे भराठे भाल्या, वैच्या, चंकांखाली मारले जाणार. एकूणच हा एल्यार भयंकर अवघड, अशक्यच होता, तरीही लायजी पाठनाने हे धाडस एका मध्यानरात्री करायचं ठरविलं. त्याने मोरोपंतांना आपला डाव समजविना. काळजात घडकी भराई असाच हा डाव होता. लायजीने मोरोपंतांना महालं, 'आम्ही होड्यांतून जंजिन्याने तटापात्री जाऊन होड्यांत शिळ्या, तटास उभ्या करतो. तुम्ही बेगीवेदी मागोमागहोड्यांतून आपले लाकर खेऊन येणे. शिईडधांवर चहून, एल्यार करून आणण जंजिरा फेते करू.'

मोरोपंतांनी तवारीचा होडकार लायजीम दिला, किंजांयावर लायजीच्या काही होड्यामध्यरात्रीच्या गडव अंधारातून शिळ्या खेतलेल्या कोकणी सैनिकांसह किल्न्याच्या तटाच्या रोखाने पाण्यातून निघाल्या. आवाज न होऊ देता म्हणजे अगदी वज्रांचा आवाजाही पाण्यात होऊ न देता मराठी होड्या निघाल्या, जंजिन्याच्या तटांवर रास्त घालणारे धिण्याड हवधी भुतासारखे येरजांया याकीत होते. लाय पाटील तटाच्या जवळ जाऊन पोहोचला. त्याच्या मार्थीदारांनी शिळ्या होडीत उभ्या करून तटालालावल्या. प्रत्येक अण मोलाचा होता. मरणाचाच होता. तटावरच्या शत्रुला जर चाहूल लागली, तर ? मरणच.

लाय पाटील आता प्रत्येक धासावणिक मोरोपंतांच्या येऊ घातलेल्या कुमकेळडे दोळे लावून होता. एण मोरोपंतांच्या कुमकेळी होडगी दिसेचनात. त्या भयंकर अंधारात लायपाटील क्षणक्षण मोजीत होता.

किंती तरी वेळ गेला, काय झालं, कोजाम डावुक ? ते इतिहासामही माहीत नाही. पण मोरोपंत आलेच नाहीत. लाव पाटलाने आपल्या धारदी कौशल्याची कमाल केली होती. पण मोरोपंत आणि त्यांचे मैन्य अविवात आले नाही. का येत नाही हेकडावयामही मार्ग नव्हता, आता हल्हूहल्हू अंधार कमी होत जाणार आणि 'प्रभात' होत जाणार. (मूळ ऐतिहासिक कागदांत 'प्रभात' हाच शब्द वापरलेला आहे.) अन्यग उवेदामुळे आपला डाव हवश्यांच्या नजरैस पडणार. अन् मव घातच! पुढा असा प्रवव करव्याचीही शक्यता उरणार नाही. काय करावे ? नायजीला काढी कळेचना. त्याच्या शिवानी केवडी उनघाल त्याचेची आनी असेल, याची कल्पनाच केलेली वरी.

अधेर नाव पादील निराश आला. हताप आला. त्याने तटाना नावलेन्या शिळ्या काढून पेतन्या आणि आणल्या माथीदागंमह तो मुखडच्या शिळान्याकडे परत निधाला. न लळताच होणाऱ्या परामवावे दुख त्याना होत होत. मोरोपंताची काय चूक किंवागडबड घोटाळा आला, योजना का फसनी हे आज कोणालाच माहीत नाही. पण एक विलधण आनंदारी डाव वाया गेला अन् नायजीची करामत पाण्यात विरपलली.

एका कोळियाने जाळे फेकियले, परि ते वाया गेले.

हा सारा प्रकार शिवाजी महाराजांम रायगडावर समजला. आणि मग ?

पालखीचा मान

नायजी सरपाटलाची अचाट धारदी मोहीम न यडताच वाया गेली, शिवाजी महाराजांना जंजिलाचा हा अफलातुन पण वाया गेलेला डाव रायगडावरसमजला, मोरोपंतानी हा डाव आपल्या हातून का

तडीला गेला नाही, वाचे उत्तर महाराजांना काय दिले ते इतिहासात उपलब्ध नाही. पण महाराज मोरोपंतांवरनाराज झाले, यात शंकाच नाही. कदाचित मोरोपंतांची अवतिकता महाराजांच्या घोडीफार लक्षात आलीही असेल; पण महाराज नाराज झाले हे अगदी सत्य, ते मोरोपंतांना म्हणाले, 'पंत, तुम्ही कोताई केली, मौहीम फसली.'

लायपाटलांच्या या प्रकरणाच्या वावतीत अधिक माहिती संशोधनावे मिळेल तेह्या मिळेल. तो पर्यंत काहीच सांगता येत नाही.

पण याही प्रकरणात महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वावर एक सूर्यकिरण झलकत झळकून गेला. महाराजांनी कुनाळ्यास आज्ञा पाठ्यून लावजी सरपाटलास रापगडावर बोलावून घेतले.

या जंजिन्याच्या प्रकरणाची रावगडावर केवडी कुजबूज चालू असेल नाही यावेळी?

महाराजांनी भर सुदरेवर लापनीस बोलावले, तो आना, उभा राहिला, त्याना पाहून महाराज भरल्या आवाजात म्हणावे, 'शावास! लावजी तू केवडी मोठी कामगिरी केली, शावास, जंजिन्यास मिळ्या लावल्या.'

लायजीला याचा अर्थच थाणभर कळला नसेल, तो गोष्ठलाही असेल. एकत्र कसलेल्या कारभारीचे महाराज कौतुक करतात ही गोष्ठ मोठ्या नवनाचीच. महाराज आपल्या कारभारी अधिकाऱ्यांना म्हणावे, 'लायजी सरपाटलांना पालखीचा मान आ. 'हे गेवून मारी राजमंदिर खपापवी असेल नाही? पण लायजी पाईल नक्कीच चपापला, तो म्हणाला, 'महाराज, मोहिम तर फेत झालीच नाही. मग मला पालखीचा एवढा चोठा मान कआवरिता? मला नको' त्यावर महाराज म्हणावे, 'नाही लायजी, हा तुझ्या बहादुरीचा मान आहे. जंजिन्यासारख्या भयंकर अवश्व लेकेस तू शिळ्यालावल्यास ही चोष्ट मावाल्य नव्हे शावास. म्हणून हा पालखीचा मान.'

तरीही लायजी म्हणत होता, मला पालखी नको. मान नको.

लायजीच्या या मनाच्या मोठेपणाची आणि खोलीची मोजमापं कशातं घ्यावीत ? हा त्याच आहे.

ही स्वराज्यनिष्ठा आहे, यालाच आम्ही राष्ट्रीय चारित्र्य म्हणतो आहोत, यावर अधिक काही भाष्य करावासाठी आमच्या शिळकीत अद्य नाहीत. महाराज लायजीचे हे मन पाहून लगेच आपल्या अधिकाऱ्याम म्हणाले, 'लायजी मरपाटलांम एक गलबत द्या आणि त्या गलबताचे नाव 'पालखी' ठेवा. 'त्याप्रभागे लायजीम एक गलबत वक्षील देण्याची व्यवस्था जाली.

हे आणि अमे शिवकाळातील प्रसंग पाहिले, की लक्षात येते की, हिंदवी स्वराज्य औरंगजेबाला पुरुन रुग्ने उभे राहिले. केल्याचा कामाचेच मोल घ्यावे; समाजाचे आणि स्वदेशाचे काम म्हजजे ईश्वरी काम आहे, हीच धावना मनात ठेवावी. ही शिकवण अगदी नकळत शिवकाळात शिवेवारांन्हा मनात रुजत गेली. वास्तविक लायजी पाटलामारुद्या, येसवा कामठेसारुद्या, येसाजी कंकालामारुद्या शिवगीनिकांवर छोटेमोठे चित्रपट निधायला हवेत. स्वराज्याचे राजेपण प्राप्त शाने असूनही विरक्त जीवन अनेक चित्रपटांत चित्रित केले गेले पाहिजे. ते साधार अमावे.अम्यामपूर्वक केलेले असावे. जर हे घडेल तर आमची पोरेचाळे अवा धनिकांना आणि कलाकारांना भरभरून आशीर्वाद देनील. महाराष्ट्रात अशी किंतीतरी ऐतिहासिक ठिकाणे उजाड पडली आहेत की, जिथे स्वराज्य निर्मितीचा इतिहास पडला. किंतीतरीसंतमान्युरुपांच्या समाध्या विप्राचारस्थेत उदासवाणी पडल्या आहेत. त्यांची देशभाव तर राहोच, पण निदान त्यावर माहितीपट काढून या लोकसेवक मंत्रांची ओळख आमच्या नव्या पिंडीला होईल. माणसं अंतर्मुळ होतीच, स्वतःच्या आणि स्वदेशाच्याही चारित्र्याचा विचार करतील, अशी चरित्रे आणि अशी ऐतिहासिक ठिकाण महाराष्ट्रात रानोमाळ पडली आहेत. पाश्चात्य देशात अगदी लहानसान वास्तूची बगण्यक केली जाते. लहानसान चरित्रावरही सुंदर माहित्य निर्माण होते. किंतु देशात हिंदवानांशी संदुर जपाचूक केलेली ठिकाणे पाहिली की, आनंद होतो. पण आमच्याकडे मिंहगडावरच्या तानाजीगामून ते नंदूरवारच्या शिरीषकुमार शहापर्यंत सर्वांनीच आवाल

युक्तीने कार्य होतसे

जीवनातील कोणतीही गोष्ट करताना शिवाजी महाराज अमा विचार करत असत की , या गोष्टीचा स्वराज्यावर कोणचा परिणाम होईल ? निवान बाईटपरिणाम तर होणार नाही ना ? मग ती गोष्ट राजकीय , धार्मिक , आर्थिक किंवा अगदी कौटुंबिकही असो . महाराजांची स्वतःची गळुण आठ लघे झाली . यातील काही लघे ही याच विचाराने साजरी झाली की , या विवाहमुळे स्वराज्याच्या सार्वभूत काही उपयोगाचे राजवारण किंवा समाजवारण घटणार आहे का ? नाईक-निवाळकर , राजे महाडिक , राजे जाधवराज , गायकवाड , देंगळे , मोहिते इत्यादी घराण्यातील मुख्यशी महाराजांचे विवाह झाले . ही सर्वच घराणी फार मोळवा मानावी आणि राजकीय महत्त्वाची होती . ही सर्वच घराणी कोणा ना कोणातरी ब्राह्मणाशास्त्रापदवी भरदारी करणारी होती .

त्यामुळे या विवाहसंबंधामुळे ही घराणी केवळ भोसले गाजांच्याच नात्यात गुफिली गेली . स्वराज्याचे हे सर्व मासरे जावरदस्त व्याकरी सरदार बनले . नाती बोतीजोडतानाही विजाऊसाहेबांनी आणि शिवाजीराजांनी स्वराज्याच्या हिताचा विचार केला . नवीन पिढीतही महाराजांनी हेच सूत कायम ठेवले . कोकणातील शिक्कराजे , सुवर्णराजे , विचारेराजे या घराण्यांचाही महाराजांनी असाच विचार केला . यावेळी कोकणात देवबंध , गोडमळा आणि कुट्रे या भागात (तालुक विषळण) शिक्कराजांनं घराणे फारच मातव्यर होतं . मंडळी शूर होती . घानदानी वजनदार होती . पण शिक्कराजे आदिनशाह ब्राह्मणाशास्त्रा पदवी कर्दीम इज्जतझामार भरदार होते . दाखोळचेवतन या जहांगिरी बादशाहाने शिक्कराजा वहाल केलेली होती . शिक्कराज्यासारसंभातव्यर घराणे स्वराज्याच्या कामात सामील झालं पाहिजे हा विचार महाराजांच्या भनात भतत बाबरत होता .

अन् एक दिवस महाराजांनी आपल्या थोरामोळ्या अधिकांशांच्या मार्फत हा आपला विचार लग्नमंबंध घडवून आणण्याच्या निमित्ताने बोलून दाखवला, त्यावेळी शिकेरू घराण्यातील प्रमुख आमामी होती पिलाजीराजे शिकेरू, पिलाजीराजांना गांगोजीराजे या नावाचा मुलगा आणि जिझवाई (उके येसूवाई) ही मुलगी होती, महाराजांच्या मनात साठेलोटच करावं असे आले, म्हणजे आपली मुलगी राजकैऱ्यावर उके नातीलाहेव ही शिक्यांच्या गांगोजीराजांना याची आणि त्याची मुलगी येसूवाई ही आपल्या संभाजीराजांना करून घ्याची असे हे साठेलोट करावं हा विचार महाराजांनी केला, नातेही जुळेल आणि राजकीय संबंधही जुळूल येऊन कदाचित शिकेराजे हे आपल्या सान्या परिवारातीली स्वराज्याच्या कामात सामीच होतील, ही अपेक्षा त्यांच्या मनीआली, पण यात एक फार योठा अवघड असा पेच होता, तो म्हणजे शिक्यांच्याजहागिरी वतनाचा, ही त्यांची जहागीर कोकणातच होती, ती आदिनशाहीकडून त्यांना पिढीजात होती, शिकेराजे आणि भोसलेराजे यांचे नाते जमण्यात फारमा अवघड पेच येणार नाही, पण शिकेराजे स्वराज्यात येतील की नाही ही मात्र शंका होती.

अन् महाराजांनी लग्नाची बोलणी शिक्यांशी मुरु केली, नात्याने शिकेरू भोसले सोयरे झाले, लग्न थाटात झाली, महाराजांनी लेक शिक्यांची सून झाली, त्यांची लेक येसूवाई महाराजांची सून झाली, चार दिवस उलटले, अन् महाराजांनी आपल्या मनीचे गूज पिलाजीराजे शिकेरू यांना बोलून दाखवले, की शिकेरू मंडळीनी स्वराज्याच्या मेवेत यावे, मवय लागलेली बादशाही सेवा मोडून इकडे पेणे अवघडच होते, पण त्यानाही पिलाजीराजे शिकेरू यांनी मान्यता दिली, आनंदच कलमी आंच्यामारस्ता मोहरला.

पण यात सर्वांत सोठा अवघड भाग होता, तो म्हणजे स्वराज्यात विलीन अहावेलागाशार होते, शिकेरू जहागिरी स्वराज्यात पूर्णपणे देऊन टाकाची लागणार होती, आणि शिकेरू हे स्वराज्याचे, त्यांच्या योग्यतेप्रमाणेच पण स्वराज्याचे पवारी नोकर छनणार होते, असे हे अवघड दुखजे न कणहता

सोमणे शिक्षांना जड जाणार होते. पण महाराजांच्या प्रभावामुळे म्हणा की शिक्षांच्या मतांत उदात भाव निर्माण झाल्यामुळे म्हणा, पिलाजीराजे शिकेऱू यांनी आपले दाखोळचे आणि इतर काही असलेले वादशाही वतन स्वराज्यात विलीन करण्यास मान्यता दिली. लगोळर अंतिशेव आनंदाची पण तेवढीच थळ करणारी बोट होती. मर्वात मुख्यावले स्वत; शिवाजीमहाराज कारण स्वराज्यात कुणालाही जहाशिरदारी या नरंजामी वतने न देण्याचा अल्युतकृष्ट रिवाज, जगदी पहिल्या दिवसापामूळ महाराजांनीच चालू ठेवला होता.

शिक्षांचे शाही वतनदारी जीवनच वदलले, ते स्वराज्याचे जिलेदार आणि पगारी सरदार आले.

नार दिवस उलटले. लग्नात अगदी छोटी शोटी अमलेती मुने हल्लहल्ल मोठी होउलागली. अन् पिलाजीराजे शिक्षांच्या मनात नकळत मोहांच मोहोळ नमा होऊ लागले. त्यांना आपल्या वादशाही वतनाची घडीघडी आठवण होऊ लागली. अन् एक दिवस तर त्यांना वाढू लागलं की, आपले स्वराज्यात विलीन झालेले दाखोळचे वतन आपलं आपल्याला हवंच. इतर कोणाला महाराज वतने देत नसतील, तरी व्याही या नात्याने महाराजांनी आपलं पूर्वापार वतन आपल्याला द्यावंच.

हा विचार स्वराज्याच्या दृष्टीने घातकी होता, नव्हे, विषारी होता, कारण एकदा ही स्वराज्याची सरंजाम भाटीमुळे तवीयत विषइली, तर स्वराज्याना क्षमासारखा रोग जडेल. अन् एक दिवस हे स्वराज्य स्वार्थात दुरव्वृत्त कोणाच्यातरी म्हणजे वतनदारी देणाऱ्या कोणा परगळ्याही गुलामगिरीत पडेल.

अगदी शेवढी इंग्रज आले तेव्हा गेशवाईचे अमेच झाले ना ? शिवे, होळकर, गायकवाड, नागपूरकर भोसले, पटवर्धन आणि ब्रंसेंज्य लहानमोठे स्वराज्याचे सेवकआपल्या सरंजामी स्वार्थाकिरिता उंगजांचे गुलाम बनलेच नाही हे ते विष होते, वतनदार हे तो राज्याचे दायाद, म्हणजे भाऊबंद, ते भाऊबंदकीच करणार, अन् स्वराज्य मात्र मरणार.

महाराजांनी उग्रतीपासून मावळतीपर्यंत मारा विचार तोरणा काबीज केल्यापासूनच निश्चित ठरवलेला होता , की कोणास वतन , मरंजाम देणे नाही.

अन् आता तर शिकेरु राजांच्या मनांत हाथ विचार आला आणि पिलाजीरांने शिकेरु यांनी महाराजांकडे पव पाठवून 'आमचे दाभोलने सरंजामी वतन आमचे आम्हांस मिळावे' अशी उघडउपड मागणीच केली आला.

व्याहृतीच्या या मागणीने महाराज हादरले, धर्मसंकाटच उमे राहिले, व्याहृतांना वतन द्यावे , तर आपल्या सर्व सरदारांवर त्याचा काव परिणाम होईल ? न द्यावे तर शिकेरु नाराज होतील रागावतील. नेतापतील. अपमान मानतील आणि पुन्हा वाडधाहाला जाऊन सामील होतील. कुणी नांवाव काय होईल तो!

महाराज विलेत पढले, अन् त्याच्या मनांत एक भूर्णे सोंगटी अटीच घरं तिरपी सरकारी त्यांनी पिलाजीराजांना पव लिहून कळवले. पव छान निहिले. पकात म्हटलं, 'दाभोलने तुमचे अमानत (म्हणजे स्वराज्यात विलीन झालेले) झालेले वतन तुम्हांम परत द्यावे ऐसे आमचे ठरले आहे. आमची लेक तुम्हां घरी दिली. तिला गुन साळ्वावरी त्याचे नावाने हे वतन द्यावे ऐसे आमचे ठरले आहे.

म्हणजे त्या लेकीला (तिचे नांव गवकुँवर नानीमाहेव) पुढे मोठी साळ्वावर बेळ्हा केव्हा पुत्र होईल, तेळ्हा पाहता येईल!

शिकेरुजेही जरा नाराजले. पक युद्ध नझी आपल्याला दाभोल परत मिळणार यासमाध्यात नुकावले. लीकर नागू जन्माला येवो , हीच अरेका राजांच्या मनांत दरवळत राहिली.

पण महाराजांनी मात्र कुणालाही मरंजाम न देखाचा आपला राजव्यकलन्याणकारी हेतुदहू दिला नाही.

आकस्मिक आणि अचानक

महाराजांचं लक्ष चौफेर होते. पण सर्वांत जास्त लक्ष कोकण किनान्यावर होते. हावशी, अरव आणि तमाम युगोपीय टोपीवाले कोणच्याद्धाणी आपल्याया कोकण किनान्यावर येतील, याचा नेम नव्हता. पोर्टुगीज आणि मिर्झी, इंग्रज आणि डच हे असेच आले नाहीत का? मिर्झी, पोर्टुगीज आणि मुंबईकर हंगाम हे असेच अचानक आमच्या भूमीवर राज्य थारून बगले नाहीत का? म्हणून महाराज अतिशय सावध होते आणि या राज्य थारून बगलेल्या परकीय गणिमांना तळामुळासकूट उखाडून काढण्याचा ते सतत विचार आणि प्रयत्न करत होते.

आताही महाराजांच्या मनांत जंजिन्यावर हावशीयांच्या विकद कडवा कावा करण्याचाविचार आला. पण पूर्वतयारी उत्तम करून आणि जप्यत तपारीनिवी.

जंजिन्यावर समुदात उत्तर दिशेवा सुवारे पाच कि.भीवर एक बेट आहे. बेटाचे नाव वांसा. या बेटावर आपण नागरी किल्ला बांधावा, असा विचार त्यांचे मनांत आला. तो उत्तम नौकातल ठरेल अन् उत्तरेकडून जंजिन्याला गळफास यावता येईल असा त्यांचाविनाशक आगमारी विचार होता.

महाराजांचे एक बवर वैषिण्य आहे. ते म्हणजे लप्परी गुमता. सगळा डाव डोक्यात पळा तपार ठेवायचा अन् मग अगदी संवंधितांना तो समजावून सांचायला अन् मग त्याची मोहिम सुरु करायची, हा महाराजांचा स्वभावच बनला होता. त्यांच्या आयुष्यात या गुमतेला अतिशय महत्त्व होते. त्यामुळेच त्यांचा गणिनी कावा अधिकाधिक यशस्वी झालेला दिसून येतो. एकदा या मोहिमेत समजा माझार घ्यावी लागली किंवा चळ पराभवच आला, तर लगेच पुढे काय करायचे याचे राजकारणवुद्दिवलाच्या डावासारखे त्यांच्या मनांत आधीच मांडलेले असे. यात कुचित प्रसंगीच फसगत होतही असे, पण ती कुचितच.

आताही महाराजाच्या मनांत कांसा बेटावर किल्ला बांधुण्यासाठी जरा दीर्घकाळ स्थाणारी योजना आली, ममोरच जंजिन्याच्या मिहीसारखा वाघ आ करून बमलाय, वायव्य दिशेला मुंबईकर इंग्रज वसलेत, आगरकोट्ला पोर्टुगीजांचे एक लष्करी पफिट आहेत, अशा परिस्थितीत वगडायोड्याचा एक लष्करी किल्ला बेटावर बांधावचा आहे, भोवतालचे शत्रू गप्पे बमणार नाहीत, विरोध होईल, हा मारा विचार करून महाराजांनी कांसा बेटाची योजना स्वराज्यातील कोकणी किंवाचावर पूर्वयोजनेने केली. म्हणजेच गवंडी, लोहार, मुतार, वेलदार, मजूर आणि बांधकाम करवून घेणारे जाणते मिळील ईजिनीयरी हे आधीपासून निश्चित केले. अन् हे बांधकाम मुळजाल्यापासून संपेपवैत उत्तम भालावे याकरता इतर बंदरातून सतत जरुर त्यासाहित्याचा आणि अश्वान्याचा पुरवठा करणारी लहानमोठी गलवते सुमज्ज ठेवली. कामगारांना कोणत्याही बाबतीत तुटवडा किंवा हातवपेट वा उपासमार होऊ नये याची नव्यत पूर्वतदारी महाराजांनी अगदी गुवरितीने आधी तयार ठेवली. अन् एके दिवशी ही सर्वच यंत्रणा राखीचे खेळी आणाऱ्या जांभेदरन ऊरलेल्या योजनेनुसार कामाला लागली. कांसा बेटावर कामगार अचानक उतरले, आरमारी मचव्याचा संरक्षणासाठी बेटाभोवती सुमज्ज गराडा यडवा, ओपथे, जळाळ सरपण, निवाच्याकरता तंबूराहुऱ्या, शंभर प्रकारची कामेधामे करण्याकरिता लागणारे कावाढी मजूर, रात्री मभाली अन् तेवढिव्याची अवस्था, स्वच्छ पाणी इत्यादी प्रथेक गोष्टीचीतरतुद आधी सुमज्ज ठेवली होती, ती कामाला लागली, अन् दुसऱ्याच दिवशी उनाडता उजाडता, जंजिन्याच्या किल्ल्यावरून हायश्याना दिसून आले, की कांसा बेटावर मराठे रातोरात अचानक उतरले आहेत, अन् अकस्मात त्यांनी किल्ला बांधावलाही प्रारंभ केला आहे, हावशी यळूच झाले.

इथे एक आठवण होते. सुमन्या महाचुदात (इ. १९३९ ते १९४५) जर्मनीने काही देश उचाहरणार्थ नवीन, इतके अन्नानक आणि अकस्मात काबीज केले, की त्या देशातल्या हवामानालाही उभगले नसावेत. हीच अन्नानकता आणि आक्रिमिकता महाराजांच्या लकडी हालचालीत होती. नेहमीच होती.

कांसा बेटावरचे वांधकाम नुक झाले. मिळीच्याही आरमारी दांडगाया गुरु झाल्या. पण वांधकाम निवेद्य चालू राहिले, याचे मुळ्य कारण सर्वचबण निषेचे होते, आपापल्या कामांत तत्पर आणि तरवेज होते. त्यांना लागणारी प्रत्येक गोष्ट विनाविलंब पुरविणारीच्यवळ्या चोख झाली. भोवतीचे संरक्षक आमरी, कोळी, भंडारी आरमारी मीनिकमुसरीसारखे जागे होते. यांचेची एक विनाखण घटना घडली. कांसा बेटावर पुरवठा करण्याकरिता महाराज गुमरितीने अत्यंत योजनापूर्वक ठिकाणीकाणच्या बंदरांना हुक्म पाठवीत असत. मग नेहून तो माल मुग्धरूप बेटावर पोहोचण्याकरिता गमनाते मिळू असत. ती गलवते योग्य वेळी निषेच आणि योग्यरितीने बेटावर पोहोचत, मध्ये आधे शत्रुने मृणजे मिळीनी काही पातणात केला तरी इतर यांनी येणारी गमनाते बेटावर पोहोचत. कामगारांची बडवण होत नसे.

एकदा महाराजांनी दीलतचान आणि दर्यासारंग या आपल्या आरमारी गरदारांना गुमहुक्म पाठवला की, 'वेळजीचे बंदरात रस्त (पुरवठा) तयार असेही ती अमूक दिवशी, अमूक वेळेला तुम्ही तेथे पोहोचून ती ताच्यात छ्या. तुमच्या गलबतावर चढवा व कांसा बेटावर दशतापूर्वक पोहोचती करा.' हे काम जोखमीचे सुद्धकाळात तर फार फार दक्षतेने करण्याचे, अमाच हुक्म राजापूरजवळच्या प्रभावनवळांच्या सुभेदार जीवाजी विनायक यांसमहाराजांनी गुमरितीने पाठवला, हे काम जोखमीने, अप्रधान्य, सरपण व इतरमाहित्य वेळजीच्या बंदरात ठरल्या दिवशी वेळेलाच पोहोचविण्याची बवावदारी विवाजी विनायक यांच्यावर आली. ठरल्यादिवशी, ठरल्यावेळीच हा माल तेण्यासाठी दीलतचान आणि दर्यासारंग मराठीयलवते घेऊन वेळजीचे बंदर विनकूक दाखल

झाले. पण जिवाजी विनायक हे आलेलेच नम्हते. अर्धात रखदही तयार नम्हती. दौलतखान गोंधळला, ठरल्याप्रमाणे घडत नाही याचा अर्थंच त्याला कळेना. एवढंच कळत होतं की यांत स्वराज्यकामाचा घाट आहे. तुकमान आहे.

दौलतखानाने आणि दर्यामारंगने चार घडी बाट पाहात आणि दर्यामारंग घांबने येताता दिसेचनात. आता ?

महाराजांच्या शिस्तीचा आसूड

केळशीच्या बंदरात जिवाजी विनायक मुभेदार यांची बाट पाहात दौलतखान आणि दर्यामारंग घांबने होते. मुभेदार ची रमद आणि बुद्धमाहित्य बेळन येणार होते, ते आलेच नाहीत. काय घोटाळा झाला कोण जाणे! पण अपेक्षेपेक्षा जास्त बेळ बाट पाहूनही मुभेदार न आल्यामुळे दौलतखानाने राबगडाकडे बातमी पाठवली की, 'आम्ही अगदी बेळेवर केळशीच्या बंदरात गलवते घेऊन यांबलो आहोत. पण जिवाजी मुभेदार अस्यापही आलेले नाहीत, तरी आम्ही काय करावे? आज्ञा करावी.'

केळशीची ही खवर महाराजांम रायगडावर समजली. कोणतेही काम ठरल्याप्रमाणे बेळश्यावेळीच करण्याचा महाराजांचा शिरस्ता आणि कडक हडू होता. इथे तर ऐन पुढकालाव कांसा बेटावर काम करण्याचा शेकडी भराई लोकांच्याकरिता रमद पाठवण्यास योडाही उशीर कृत्य चालणार नव्हता. तुमेदार जिवाजी विनायक मुभेदार यांना असे असरणीत पत्र पाठवले, की त्यातील एक एक अखर लवंगी मिरचीमारखे तिश्वट होते, महाराजांनी लिहिले होते, 'कांसा बेटावर हजाम कामाडी आणि आरमारी शिणाई काम करीत आहेत. जंजिन्याच्या श्यामलांस अवर शह देण्यामाडी आम्ही दोंडा गजपुरीमारखी दुमरी दांडाराजयुरी कांसा बेटावर उभी करू पहात आहोत. तुम्ही मात्र बेदरकार दिरंगाईने बेफिकिर वर्तता? तुमच्यामुळे दौलतखान आणि दर्यामारंग आरमारानिशी खोलंबून पडले.

असे बेजबाबदारीने बागण्यामाठी गनिमानेच (जविरेकर सिद्धीने) तुम्हांन काही (लाचलुचपत) देऊन आणलेमे केलेले दिसते. बेदरकारीने म्हणत अमला की , दुसरीकडून कोटून तरी कांसा बेटावरील कामाम मदतीचा मंजरा (तरतुद) होईल. ही अशी कुळी तुम्हांन कोणी दिली? ब्राह्मण म्हणून तुमचा मुलाहिजा कोण ठेऊ पाहतो! बरा नंतीजा (परिणाम) पावावा, बहुत काय लिहिणे ? तरी तुम्ही सूज असा. ' एकूण या प्रकरणात जिवाजी विनायकाचा गुन्हा स्पष्ट दिसून येतो. त्याने जर काहीधोटाळा झालाच असेल , तर स्वार पुढे पाठवून केळशीस दोलतखानास घवर देणे जलर होते , हे तर अगदी उघड आहे. पण त्यानेही काहीच कळवले नाही. त्यामुळे महाराजांनी संतापूत ' तुमचा मुलाहिजा कोण ठेवू पाहतो. ' असा जाव पुसना. यावरून महाराजांचा स्वभाव , कडक शिस्त आणि विनक्षण तत्परता दिसून येते. या प्रकरणात जिवाजी विनायकांचे काय आले ते समजत नाही. पण बहुदा महाराजांनी सुभेदारीवरून त्यांना बडतर्फ केले असावे असा याधार अंदाज आहे.

हीच शिस्त महाराजांच्या जीवनात कळकापणे पाळली ऐपेलेली दिसून येते. कारवार स्वारीच्या वेळी (इ. १६६५ केरु.) एका मराठी हेराने पाठविलेन्या गुप बातमीन चुका झाल्या म्हणून महाराजांना कारवारी मोहिमेत थोडा फटका यावा लागला. नुकसानझाले, महाराजांनी त्या चूक करणाऱ्या हेराला शिक्षा केली. नेतोजी पालकराने सेनापती पदावरून , शामराज्यात राजेकराना वंतप्रधानगदावरून आणि नरहरी वंचाधरंसामर्क्या बुद्धिमान मंत्र्याला मंथीषदावरून वाढून टाकणारे महाराज कोणाही लहान आणि मोरुपा सरकारी नोकरदाराला मुलाहिजा ठेवील नसत.

शिदोजी प्रतापराव गुजर हा पुढे सिंहगदचा फिलेश्वर होता. (इ. १६७६) त्याने येचीकशी जेजुरीच्या देवस्थानच्या नारायण महाराज देव यांच्या केवळ निरोपावरून गडावर तुरंगात ढावले, हे महाराजांम समजले, तेच्हा महाराजांनी शिदोजी गुजराला जाव विचारला की, 'तू चिंचवडकर देवमहाराजांच्या मांगण्यावरून एका गरिबाला गडावर तुरंगात ढावतोस ? हा अधिकार तुला कोणी दिला ? तू चाकर कोणाचा इत्तरपतीचा की चिंचवडकर देवांचा ?' त्या शरिवांम

महाराजांनी पूर्ण मुक्त केले. शिदोजीस काही शिक्षा केली का याची माहिती मिळत नाही. पण नक्कीच शिक्षा वा जुमाना ट्रोठावला असावा असे वाढते, हा शिदोजी गुजर म्हणजे प्रसिद्ध प्रतापगड

गुजराचा प्रत्यक्ष पुत्र होता. चिंचवडकर देव महाराज हे थोर गणेशभक्त साध्युपुरुषहोते. त्यांनाही महाराजांनी एक पव लिहून म्हटले आहे की, एका गरिबावर आपण का अन्याय केलात ? 'आमची विरदे तुम्ही या. (विरदे म्हणजे विरदे, अधिकारपद) आणि आपली विरदे आम्हास चा,' म्हणजे याचा अर्थ असा की, तुम्ही छत्रपती व्हा आणि आम्ही चिंचवडास आरत्या धुणारत्या करीत वसतो। हे पत्र इतके बोलके आहे, की आमच्या आजच्या सर्व पक्षातील सर्व लहान आणि मोठ्या अधिकाऱ्यांनी लाचा महिनाभर अभ्यास करावा.

कांसा वेटावरील किल्ल्याचे बांधकाम अतिशय कठीण अडचणींना तोड देतदेत पुरे होत होते. खवकत नक्कते. सिद्धीच्या विरोधाला टळकर देऊन महाराजांनी किल्ला बांधून पूर्ण केना आणि या किल्ल्याला नाव दिले, 'पद्मदुर्ग.'

महाराजांचे अनुशासन दुरोपीय टोपीकरायेधारी शिस्तबद्ध, बनकीर, योजनाबद्ध आणि उत्कृष्ट दगडीचिंच होते. म्हणूनच अस्ताव्याप्त शर्व, साहित्याची नामाची आणि प्रजेचे हात कधीही आलेले दिसत नाहीत. अचानक पाऊस आला आणि सरकारी धान्याची गोदामे भिजून साहून, रोमराईपण झाली आणि परिणाम प्रजेला चोगावे लागले, असे वृत्तांत मध्या आपण तेक्को, तमे कधीही घडले नाही, घडत नसे. महाराजांचे आसूढ हे असे भीडमुर्बत न ठेवता कडाडत होते

इये मराठीचिये नगरी सरस्वतीची आराधना

महाराजांना विद्वान पंडितांच्यावडल, कुशल कारायिरांच्यावडल आणि प्रतिभावत कलाकारांच्यावडल नितांत प्रेम होते. त्यांचे सर्व आवृत्त राजकारणाच्या आणि रणांगणाच्या धकाधकीत गेले. जर त्यांना

स्वाम्य नाभले असते, तर त्यांनीही कोणाकरिमारची अतिसुंदर आणि भव्य मंदिरे आणि प्राचीन राजांप्रमाणे नद्यांनामुंदर घाट बांधले असते, स्वराज्यापांडी तुऱ्हुंव पैसा नव्हता, राजापांडी शांत आणि निविद्ध बेळ नव्हता, पण हामराठी राजा रसिक होता.

प्रतापगडावरचे थीभवानी मंदिर, गोव्यातील थीममकोटीश्वर मंदिर, गुण्याचे थीकमबा गणपती मंदिर, पायाणचे थी सोमेश्वर मंदिर (अन् नगूनच असलेला रामलदीवरील घाट) महाराजांनी वांधलेले आपण आजही पाहतो आहोत, राजपूतराजांप्रमाणे आणि मोगल वादशाहांप्रमाणे महाल आणि प्राचाद महाराजांना वांधताआले नसते काव ? पण त्यांचे दोन्हीही हात दाती तलवारीत चुंतलेले होते, त्यामुळे जाने ते प्रवेश आने, बराच पैसा खर्च करून मुंदर बांधलेले एक भव्य गोपुर माश आंध्रप्रदेशात थीलैलम येथे आजही उमे आहे. ते शैलमचे मंदिराम उत्तरेच्या बाजूस असलेले गोपुर महाराजांनी बांधले.

तिथे एक संमत आहे. हे गोपुर बांधलाना ते स्वतः एकाही दिवस हजर राहू शकते नाहीत. बास्तुकलाकारांच्या हाती परवानीने पैसा ओऱून या गोपुराचे काम करवून पेतले मेले. हे आलेले काम त्यांना स्वतःला कधीही याहता आले नाही. पण कामकरणाच्या कुशल बास्तुकलाकारांनी बांधकाम अप्रतिम केलेले आहे. आपण या गोपुराच्या शारात उमे राहिलो, तर आपाच्या दाढ्या हातांम महणजेच पुरेकडे अमलेल्या भव्य देवटीत (देवटी महणजे देवाचिये डारी, धणभरी उमे राहण्याकरताकिंवा बमण्याकरिता असलेली मुंदर जागा) आपण पाहिले, तर त्या मायमंवीने दगडी घिनीवर शिवाजीमहाराजांची मूर्ती, कोरलेली आपणांम दिसेल. महाराज थी शैलेश्वराम नप्रतापूर्वक भक्तिभावाने नमस्कार करीत आहेत, असे त्या शिल्पात दाखवले आहे. हे शिल्प तेथे काम करणाऱ्या, त्यावेळच्या कलाकार शिल्पकारांनी कोरलेले आहे.

महाराजांनी अनेक नुने किल्ले दुर्स्त केले आणि अगदी नव्याने जाठ किल्ले बांधले. तेसर्वच किल्ले बलदंड आहेत. त्यातील राजवड किल्ला तर अतिशय देवणा आहे. राजपुतांनी प्रवंड अन् मुंदर

महाल वांधले. जैगलमेर, जयपूर, गोधपूर, बंडुदी, भरतपूर, दतिया, विकासेर इत्यादी ठिकाणचे महाल स्वर्गीर्य मौंदर्याने नटलेले अहेत हे असदी चरे, पण स्वातंत्र्याने मात्र त्यातला एकही महाल वा किल्ला कशीच नजवा नाही. ती नार्हेमीम स्वातंत्र्याची नजवणूक महाराजांनी किल्ले वांधून आणि लढवूनमहादीन्या खडकाळ प्रदेशात मयसमाच उभी केली.

महाराजांनी शेतकऱ्यासाठी वंशारे आणि विहिरी वांधल्या. जिवापूर आणि पाचाड (रावगड) येथे फळवागा नजवल्या. पण एवढेच, याहून अधिक काही करता आले नाही, जे दयदार्धोळपात करता आले नाही, ते त्यांनी विद्वान प्रतिभावंताकडून लेखणीनेकागदावर करवून घेतले. राज्यव्यवहार कोश या नावाचा खल्दकोश त्यांनी धुडीराज अ्यास आणि रघुनाथ पंडित अवात्मा यांचेकडून निहवून घेतला. अमात्यवर्धीर रघुनाथनामा, करो ति राज अवहाराकाशम् सारी मराठी भाषा फासीर आणि अरबी भाषेने अल्लाउद्दीन खनजीपासून ते गीरंगजेवापर्यंत मराहनी नेवी होती. राज्य अवहारातील वहूतेक शब्द हे फासीर वा अरबीच होते. आपल्याच राज्यात आपलीच भाषा असली पाहिजे असा महाराजांचा मनोभन निर्णव होता. 'स्व' या शब्दाचे महन्व आम्हाला कधी कळलेच नाही.

आजही आम्हाला ते किलपत कळले नाही. आजही आम्हाला ते किलपत कळले आहे? परव्यांच्या भाषेत आम्ही आमच्या आवडीच्या माणसांवर प्रेम करतो. आमच्या भाषेत ते प्रेम आम्हांस इमतच नाही. आम्ही नकळत किंवा कठूनही अरव बनतो, इरणी बनतो, भाषा हा राष्ट्राचा प्राण आहे. अहो आमचा वायकोवरही हळ नाही. कारण 'वायको' (पक्की) हा शब्द मराठी नाही, तो तुकीर शब्द आहे. म्हणतो आमची शायको ही पण मराठी नाही. राज्य अवहारातील सर्व नामे त्रिवापदे, विशेषणे आणिगौरवाची गाळी अन् शिव्याशाप आमच्याच भाषेत असले पाहिजेत. महाराजांनी पहिला प्रयत्न राज्यव्यवहार कोश तयार करून केला. प्राईम यिनिस्टर्स्हा पेशवा म्हणायचे नाही. त्याला पंतप्रधान म्हणायचे. कारकुनाला लेखक वा लेखनाधिकारी म्हणायचे, समुदावरच्या बँडविरल सरखेलाला आपल्या भाषेत सामराज्यव्यास्त्रावजे. अन् अशी शेकडो उदाहरणे वा कोशात आहेत.

एकदा संज्ञा चदलली कीसेवेदनाही बदलतात. त्यानुनच अस्मिता फुलतात. अन् मग त्या
अस्मितांमाठी माणूस अभिमानाने प्राण द्यावयामही तवार होतो.

महाराजांनी अजालदासमारक्ष्या मराठी भाहिरांकून आपल्या गूरजीरांने पोवाडे तवार करवून घेतले.
अन् गाणाऱ्या आहिगांच्या हातात सोन्याचे तोडे घातले. खगोलशास्त्रावरती आणि कालगणनेवरती
महाराजांनी बालकृष्ण दैवज संगमेश्वरकर यांजकून संस्कृतमध्ये करणकौस्तुभ नावाचा निखल
शास्त्रीय गंथ लिहवून घेतला.अशा सुमारे मत्रा अठरा गंथांचा आत्मापर्यंत शोध लागला आहे.
अधिकही असतील.

येथे एक आठवण आवीशी वाटले. महाराजांनी ही सरस्वतीची आराधना आपल्या लहानथा आमुख्यात
केली. पेशवाईत इ. १३१३ पासून इ. १८१८ पर्यंत एकही गंथलिहवून घेतला नाही

संस्कृत आणि संस्कृती

शिवाजीराजांनी प्रारंभापामूळच हे ओळखले होते, की स्वराख्य उमे राहील आणि खाटेल ते
कोणत्वातरी जवरदगतअभिमानामुळेच. मग तो अभिमान आपल्या
इतिहासाचा,भागेचा,भूमीचा किंवा परंपरेचा असो. देवदेवतांची भरती आणि परंपरेने चालत
आलेल्या पीराणिक कथा यांचाही तो अभिमान उमू शकतो. महाराजांच्या मनात या सर्वच
गोईंचा अभिमान आणि आदर उंदेद नाढवलेला होता. पण या अभिमानापोटी महाराजांनी कोणत्याही
परधर्माचा,गीतरिवाजाचा वा भाषेचा द्रेप कधीही केला नाही. कधीही कोणाचा अपमान किंवा
छलणूक केली नाही. आपली भाषा ही धीमत आणि मर्व विषयांतील ज्ञानांनी समृद्ध असावी हाच
विचार महाराजांच्या मनात आणि आचरणात शायम दिमुळ येतो.

संस्कृत भाषेवर तर त्यांच्या मनांत निरांत प्रेम आणि भक्ती होती. महाराजांचा शिळा आणि मोर्तव ही अगदी प्रारंभापासून संस्कृतमध्येच होती, त्यांचे अधिकृत शिक्षक्यांचे पहिले पत्र किंवा मर्वात जुने पत्र नापडले आहे ते ह. १६३९ चे, म्हणजेच त्यांच्या वयाच्या नवव्या वर्षीर, त्यांचा संस्कृत शिळा वापरला जाऊ लागला, कदाचित त्याहीपूर्वीर हा शिळा वापरला जात असेल, पण इ. १६३९ पूर्वीचे असे संस्कृत शिक्षक्यांचे विश्वसनीय पत्र अस्याप उपलब्ध झालेले नाही. म्हणजेच ह. १६३९ चे महाराजांचे पत्र हे पहिलेच पत्र शिळा मोर्तवीचे असले तरी वयाच्या नवव्या वर्षी महाराजांनी स्वतः युद्ध, अर्धगूर्ह आणि आपला द्येयवाद व्यक्त करणारे कविताबद्द शिळा मोर्तवील शिळा मोर्तव स्वतः नसार केले असेल असे बाढत नाही. 'प्रतिपञ्चदलेखेववधिष्णुविष्णु वंदिता शाहस्रोः शिवस्त्वैषा मुदा भद्राय रावते' आणि 'पत्रलेखन पूर्तीची मुदा होती' प्रतिविष्णविराजते ही शिळा मोर्तव असेहेत उदात राजकूनीन आहे.

ही मुदा वटूदा जिजाऊमाहेवाच्या इच्छेप्रमाणे व मनोभावनेप्रमाणे कोणा जाणकार संस्कृत कवीकून तसार करवून खेतमी असावी. 'प्रतिपदेच्या नंदाप्रमाणे विकसित होत जाणारी ही भद्राजीपुर शिवाजीराजे यांची मुदा विश्ववद्य व वल्याणकारी आहे.' हा या शिवराजमुदेचा आशय आहे. यातच शिवाजी महाराजांचा उदात, महस्वाकांधीआणि विश्वकल्पाणकारी द्येयवाद आणि आयुष्याचा मंकल्प व्यक्त होतो. प्रायक्षम्बवरात्याच्या राजकारभारास प्रारंभ प्राप्यापासून महाराज अधिकाधिक लघ आपल्या मराठी भाषेवर व मूळ मात्रभाषा असलेल्या संस्कृतवर देताना विसतात, त्यांच्या राजपत्राकून फासीर भाषेतील शब्द कमी होऊन मराठी भाषा अवृद्धित लक्ष्यी असेहूत राजथीय विराजित सकळ गुणालंकरण अशी शीर्षत होत गेलेली दिसते, पुढे तरवाळाजी आवजी लिहे उक्त विटणीन यांच्याकून महाराजांनी 'लेखनप्रशस्ती' या नावाचा एक निवंधन लिहवून खेतला. महाराजांचे सापडलेले शिलालेख संस्कृतमध्येच कोरलेले आहेत, गवगडावर जगदीश्वर मंदिरावर असलेला शिलालेख म्हणजे रावगडचे वर्णन करणारारे सुंदर संस्कृत भाषेतील एक गोड काळ्याच आहे.

महाराजांचे पदरी   अनेक   संस्कृतज्ञ   पंडित   होते, परमानंद   गोविंद
 नेवासकर, संकारणसकलकर, धुंडिराज   व्यास, रघुनाथ पंडित   अमात्य, वालकुण्ण
 ज्योतिषी मंगमैश्वरकर, केशव पंडित पुरोहित, उमाजी पंडित, गागामटू इत्यादी, याशिवाय पाहुणे
 भाषा पंडितही अनेक होते. जयराम पिंडे, गोरेलाल तिवारी, फवीराज भूषण, निळकंठ कवी
 कलश इत्यादी, अन् प्रत्यक्ष स्वराज्याचे युवराज मंभाजीराजे हेही संस्कृतचे उत्तम पंडित होते, युवराज
 शंभूराजे संस्कृतभाषेत इतर पंडितावरोबर संवाद चर्चा करीतवगत. अशी ही रायगडची
 राजसभा चिद्रुतंग होती.

स्वराज्यात कोणांताही कोणत्याही भाषेत लेखन, वाचन आणि अभ्यास करण्याचे पूर्णस्वातंत्र्य होते.
 एका पुस्टक्या उल्लेखावस्थन असा तरफ धावतो, की प्रत्यक्ष शिवाजीमहाराजांना कासीर,
 भाषेचा परिचय अमावा आणि संस्कृत भाषाही त्यांना येत असावी. रामायण महाभारतादि संधांची
 ओळख, किंवडूना चिरपरीचय त्यांना नक्कीच होता. त्यांच्या काही पचांत या पौराणिक काल्पातले
 संदर्भ स्पष्ट दिसतात. स्वतः शिवाजीमहाराजांनी ओवी असंगासारख्या चार सहा ओळी केलेली एक
 भक्ती युक्तरचना तंजावररच्या दमरखान्यात उपलब्ध आहे. अर्थात ते कितपत विघ्नसनीय आजे हे आत्माच
 मांगता येत नाही. अधिक पुराव्यांची गरज आहे.

याशिवाय शिवकाळात आणि शिवराज्यात अनेक संस्कृत मराठी, कासीर, दक्खनचीउर्दू आणि
 हिंदुस्थानी भाषेत लहानमोळवा वाळवरचना वा शंखरचना करण्याची यादी तरी वरीच मोठी आहे.
 त्यातूनही आपणांस शिवचरित्राचा आणि इतिहासाचा अभ्यास करता येतो.

कलेच्या वावतीत स्वराज्यात कवय काय घडले, हे फार विस्ताराने सांगण्याइतके उपलब्ध नाही, तरी
 पण शिल्पकला, चित्रकला, संगीत, कापड-विक्रीकाम, दागदागिने, होकर्यात्रे, दुविणी, चामे,

रोगराईवरील औषधे, तोका बंदुका, हुके (हातबौम्ब) तमचे (ठारणीची पिस्तुले), कडाविनी (बनेक गोळया एकाचवेळी उढवायाने बंदुकीमारखे हत्यार) आणि तलबारी, कट्टारी, पट्टे, भाले, विटे, त्राष्ठांवे, वर्चीर, तिरकामठे, विचवे, गुर्ज इत्यादी पोलावी हृत्यारे स्वराज्यात तयार होत असत.

तेवढीच परदेशातूनही आयात केली जात असत. रोग्यावर औपशोषचार करावाकरिता पोतुमीज, फ्रेच आणि इंग्रज डॉक्टरांनाही कवित प्रमंगी बोलावीत असत. कापडचोपड, पैठण, येवले या ठिकाणी भारी किंमतीचे तयार होत असे. पण किनखाप, गजनी, भरजरी तिकटे हे वहुदा उत्तरकून आणि बऱ्हगांगपूर, औरंगाबाद, दिल्ली अभावावारागेठातूनच येत असे. मराठ्यांना तलबारींनी आवड मोठीच होती. युरोपीयदेशातील आणि मस्कत, तेहरान, काबूल इत्यादी ठिकाणी तयार होणाऱ्या तलबारीफार योळया यमाणात आजही जुन्या मराठी घराण्यांन अडगळीत पडलेल्या मापडतान. महाराष्ट्रात कोणत्याही जाती समाजात शूर पुरुष होऊन गेवेले दिसतात. तसेच शाहीरक्खी आलेलेही सापडतान. हैशगांची सेवा आपापल्या इच्छेप्रमाणे आणि धर्मपताप्रमाणे करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य देते होते.

मावळयांची शाळा भरे, राजियांच्या उरी

राष्ट्राच्या शीवनाऱ्या दृष्टीने आणित्याच्या प्रगतीच्या दृष्टीने कर्तव्यगार माणसे घटवावी लागतात. विशेषत: राजकीय थेत्रात तर जशी माणसे तयारकरावीच लागतात. अशा कर्तृत्वान जवऱ्यास्त धुरिणांची 'शाळा' शिवाजीमहाराजांनी तयार केली. त्यात योद्दे तयार झाले, राज्यकारभारी तवारझाले, त्यातूनच हिंदवी स्वराज्य तयार झाले. पुढे एकदा (इ. १६७३ फेब्रुवारी) गोवक्कोळाचा वादशाह अबुलहसन कुतुबशाह मराठ्यांच्या मांदियालीतील येमाजी कंकाळ विलक्षण

दैर्घ्य, श्रीर्व आणि कौशल्य पाहुन शिवाजी महाराजांना म्हणाला, 'महाराज, हा येवढा येनाजी कंक आणण आमच्या पदरी चा '

वादशाह लेनाजीवर वेहद सूख झाला होता. म्हणून तो म्हजतोय, हा माणूस आमच्या पदरी चा, तेव्हा महाराजांनी जे उत्तर दिले, ते एका बळरीत नमूद आहे. ते म्हणाले, 'आम्ही मौतियांची माल गुफकी. त्यातील मोती आपण मागता. किंवा आवा?' याचा अर्थ स्पष्ट आहे. अशी मौतियांची माल तवार करणारे आपल्या इतिहासात तीन नेतेडोळ्यामध्ये रावकीय थेचात दिसतात. त्यातील पहिले नेते लक्ष्यपती शिवाजीमहाराज. दुसरे नेते बाजीराव (पहिले) पेशवे आणि तिसरे महात्मा गांधी. मानिषांनीही हुकमी तकी निर्माण केली.

पण हीच परंपरा खुटली. आपल्याला राष्ट्र उमे करावयाचे आहे. हाच विचार खुटला. म्हणूनच आपल्याकडे 'मौब' योका झाला आणि होतोय. मिळेकठेड आणि इंटलेफ्स्युशन अमे नवीन पिढीत, एका हाताच्या बोटावर मोजप्पाइतोही, युवांनेंते आज नजरेत येतात का? मध्या तरी भीती आटले आहे, की सगळ्या भारताचाचविहार होणार काय?

महाराजांनी आरमार अगदी नव्यांने सुरु केले, हे कास केवहे जटीण होते! शून्यातूनअथवांग मागरात नडवण्ये आणि नडाऊ योद्धे आणि युद्धांनीका निर्माण करावयाच्या होत्या. समोर खडू होता, युगेपीयन. मागरी मैनिक तर 'श्रीगणेशा' पासून तयार करावयाचे होते, अवय्या तीन चर्यांत महाराजांनी या वाळ आरमाराला ऐरावताचे बळ आणले, आरमारी मैनिकांच्या तरवेज हत्यारवाजीच्या आणि तोका वर्षेदाजीच्या उल्कृष्ण शिपाईमिरीच्या ओटीला, सामरी किल्यांची आणि लडाऊ गलवतांची यांधाणी करणारे कामगारही महाराजांनी उमे केले, जेम्म उम्मस याने आपल्या 'अरांड वौम्बे' या गंथात इ. स. १८८५ मध्ये लिहून ठेवले आहे, की 'अरो तो शिवाजी महाराष्ट्राच्या खूभागात जन्माला आला. जर तो आणि त्याचे वाडवटील सागरी जीवनात जन्माला आले असते, तर तुम्हा युगेपीय लोकांना त्याने आप्निकेच्चा अनिकडे पूर्वली (म्हणजेचकोकण फिनाऱ्याकडे) फिरकूही दिले नवते.'

हे मारे महाराजांनी शूल्वानुन निर्माण केले. मैनिकी, आरमारी, दोगारी वा राजकारभारी खेत्रात महाराजांनी जवऱ आणि तरबेज म्हणजेच जाणत्या युवकांची हुक्मी शक्ती उभी केली. या हुक्मी शक्तीला अंतिशय महस्त आहे. त्याकरिता सर्व माणसांचीच मानसिकता आगळीवेगळी घडवावी लागते. त्याची ताकद यंत्रापेक्षा जास्तअसते. कारण यंत्रच माणसांनी निर्माण केलेले असते. महाराजांनी ही सर्वीव आणि सुवुद्ध, तत्पर आणि विवेकी माणसांची भाऊत्त निर्माण केली.

रायगडावरच्या टकमक टोकाकडे आमचे नेहमीच विस्फारन लध जाते. तो भयंकर कडा जण आपल्याना चजाबीत असतो, की 'पोरानो, इशून चढायची हिम्मत होईल फक्त बाज्याच्या ओताना आणि उत्तरावची हिम्मत होईल फक्त पाण्याच्या थोड्हो धारेना. मी अंजिक्य आहे. मीतेच्या अंतःकरणात रावणाना प्रवेश मिळणे जेवढे अंजिक्य तेवढंच माझ्या या कळपावरून चढून येणे शकूनही अंजिक्य. कारण मीमहाराजांचा कडा आहे आणि माझ्या खांच्यावर उमे आहेत तरबेज बलांक्य, बुद्धिमान आणि इमानदार मराठी युवक शिवरैनिक.' हा टकमक्या कडा स्वराज्याशी दोह करणाऱ्या हरामखोरांचा कडेलोट करण्याकरिता महाराजांनी खास ठेवला होता म्हणो! पण शिववत्तात या कळपावरून कोणाचाही कडेलोट केल्याची नोंद नाही. कारण स्वराज्याशी कोणी हरामखोरी केलीच नाही नांगा!

सेवेचे ठायी तत्पर

धार्मिक बाबनीत शिवाजीमहाराजांचे मन अंतिशय उदार किंवहुना थळावत होते. कोणत्याही धर्मांच्या वासांप्रदावाच्या प्रार्दनाम्यळांचा, धर्मग्रंथांचा, रीतरिवाजांचा वा धर्मोपदेशक गुरुजनांचा त्वांनी मुलतानांप्रमाणे अवमान वाढलण्याक कझीही केली नाही. त्या मर्वीचा त्यांनी आदरच केला. महाराज

जेवल्या आदराने आपल्या कुलगुरुंशी वागत वेळत, वागत तेवल्यात आदराने

द्विश्वन, मिशनरी, धर्मोपदेशकांशीही वागत, मुमलमान साधुसंतांशीही त्यांचे वागणेश्विश्व आदराचे असे, केलाई (जि. रवागिरी) वेळील वाचा याकूत या संतववलियांशी महाराज मराठी संतांइतके भक्तीभावाने वागत, काही ठिकाणच्यामशिदींना व्यवस्थेसाठी महाराजांनी अनुदाने दिलेली आहेत, अनेक किल्ल्यांवर मशिदी होत्या, त्यांचीही आमथा आणि व्यवस्था उत्तम ठेवली जात असे. चौंदरातीला चंददर्शन घडताच किल्ल्यांवरुन तोफ उडत असे, वर्षांतही महाराजांनी मुमिलम गैनिकांवडूनवेगलेपणा म्हणजेच भेदभाव दाखवल्याची एकही नोंद मिळत नाही.

पण महाराज धर्मभोक्ते, गाफील, डिसाऊ किंवा अध्याद्ध अजिबात नस्तुने, पोर्टुगीजबेस्युईट मिशनरी दक्षिण रवागिरी भागांत अनेकदा मशरूमवस्त्रांन्य घुमखोरी करीत, तेथील मराठी वायकापोरांना गुलाम करून पळवून नेत, वाटवीन आणि खियांची जबरदस्तीने बाटणी करीत, गोवा इन्डिशिनमार्शे जुळमी राशमी प्रवार मतत चालू ठेवीत, ऑईल टॉर्चर, बॉटरटॉर्चर, कायरटॉर्चर यासारखे भयानक प्रकार या इन्डिशिनमार्फत गोमांतकात चालू होते. हे नवे प्रकार बंद पाहण्यासाठी मंगूर्ण गोमांतके पोर्टुगीजांकडून जिकून स्वराज्यात खेणे हात एकमेव उपाय होता, महाराजांनी त्याकरिता प्रवत्र केले. ओड्या भागांत, ओड्या प्रमाणान त्यांना यशही आले, पण गोवा मुक्त होऊ थकला नाही. पण महाराजांनी एकदा वारदेशाच्या स्वारीकावेलेला, मराठी वायकापोरांना आणि पुरायांना जबरदस्तीनं गुलाम करणा-याजेस्युईटांच्या मैन्यावर स्वतः बातीनिशी, योजनापूर्वक प्रतिहन्ता चढवला आणित्याचा पूर्ण त्रिमोळ केला, त्यातील काही मिशन-चाचे त्यांनी हात वलम केले. तेथे दयामाया केली नाही की, हे धर्मोदेशक आहेत, संत आहेत हेही पाहिले नाही. याच्या नोंदी पोर्टुगीज दमरांत अधिकृत आहेत, दॉ. पांडुरंग पिंगलेकर आणि दॉ. ए. के. त्रियोळवर यांनी आगळ्या गंधात हे नमूद केले आहे. पण महाराजांनी मिशन-चाचांचांगल्या आणि लोकोपवीणी कायाला पाठिवाच दिला आहे. ६ जाने १६६४ या दिवशी फादर अस्त्रौम हा कम्पुसिन द्विश्वत

मिशनचा धर्मोपदेशक महाराजाना सुरत येथे स्वतः भेटावयास आला आणि त्याने 'आपण कृपा करून आमच्या प्रार्थनास्थळास, धर्ममठास आणि आमच्या हांस्पिटलमधील गोरगणिव, दुःखी लग्नांम प्राम देऊ नका.' अशी विनंती केली. तेळ्हा महाराजानी काढलेले उद्घार (आणि त्यावरमाणे आचरणाही) फार लक्षात घेण्यासारखे आहेत. ते त्या फादरला म्हणाले, 'तुम्ही लोकगोरवरिवाच्याकरिता किंती चांगले काम करता हे मला माहीत आहे. तुमच्याप्रार्थनास्थळाना आणि काम करणाऱ्या लोकांना (घिरधन मिशन-बांधना) आमच्याकडून अविवात घडा लागणार नाही. (आपणांम संरक्षणच दिले जाईल.)'

महाराज सर्वच धर्मातील संत सत्पुरुषांचे आशीर्वाद घेत होते. सर्वांच्याबद्दून अपार आदर ठेवीत होते. पण राजकारणात वा राज्यकारभारात त्यांचा सल्ला सहभाग घेत नव्हते. कोणताही साधुसंत त्यांचा राजकीय सल्लागार किंवा गुरु नव्हता. कोणत्याही साधुसंताने राज्यकारभारास किंवा राजकारणात हस्तधोप किंवा मल्लामसलत केल्याची एकही अधिकृत नोंद अथाप निकालेली नाही किंवा एकही अधिकृत कागदपत्र उपलब्ध झालेले नाही.

राजकारणात अजिवात भाग घेतला वाही स्फूर्त शिवकालीन संत सत्पुरुषांचे खोरपण कमी ठरत नाही. या नव्य मंत्रांचे मर्वात मोठे कार्य म्हणजे सामाजिक आणिसांस्कृतिक लोकजागृती, खन्या आणि दोषास भर्देचा उपलेश, निर्वासनी आणिसदाचारी मधाज निर्माण करण्याकरता त्यांनी आजन्म केलेले कार्य त्यांचे अत्यंत शुद्ध आणि माझे वर्तन आणि मर्वात मोठे राष्ट्रीय कार्य म्हणजे पारंपराच्याही वादशाही काळात मराठी भाषेची त्यांनी केलेली अशीकिक मेवा हे होय. या. भी. येंदे या योर इतिहासपंडितांच्या संशोधनाने मराठी इतिहासाला एक गोष्ट जात झाली की, थीरोंद्याने ऐस्व महम्मदवाबा हे मालोजीराजे योसवे, महणजेच शिवाजीमहाराजांचे आजोदा यांचे धार्मिक परम शळास्थान होते. मालोजीराजांची शळाभृतीअहमदनगरच्या शाहवरीफ या योर नत्पुरुषांवरही होती. त्यांच्याच आशीर्वादाने मालोजीराजांना पुत्र झाले, अशी त्यांची शळा होती. त्यांनी

याच शाहशरीफ या संतांचे नाव आपल्या मुलांना ठेवले. शहाजीराजे आणि शरीकवी राजे या दोन्ही मुलांना मालोजीगाजांनी ती नावे ठेवली. 'ती शाहशरीफ मिळूनामाकिता उभी' अशीअगदी स्पष्ट नोंद परमांदंदाने शिवभारतात केलेली आहे.

जर शिवपूर्वकाळात, नविक हे थोर मराठी संतमाहित्यिक झाले नसते, तर मराठीमाणेचे, मराठी संस्कृतीचे, मराठी दैवताचे आणि मराठी आवडेल्टीटीचे केवडे मोठेतुकसान झाले असते! हे संत समाजमुधारक होते, ते लोकशिधक होते, त्वांना कोणत्याही घनदौलतीची वा सत्ताधिकाराची अभिनाशा नव्हती. एकदाच फक्त विचवडच्या गणेशभक्त साधुमहाराजांनी शिवाजीमहाराजांच्या राज्यकारभारात बरा हस्तवेप करण्याचा प्रयत्न केला. तेच्या महाराजांनी त्यांना नस्तेनेच पण स्पष्ट शब्दांत असे मुनावले, की पुढा तशी चुक त्यांचे हातून घडली नाही. कोणत्याही साधुसत्पुरुषाने महाराजांकडे धनधान्याची मागणी केली नाही. माधुरंत महणजेईश्वराने सर्वांत जवळचे नातलग, ते विरताच असतात. त्यावर धंडा करतात, ते लवाड धामिके दवाल. अशा दलालांना महाराजांनी जबलीक दिली नाही. तशी संशील कोणाना मिळाली नाही

राखाकी बहुतांची अंतरे

आपल्याला नेहमीच कुतुहल वाटत असते, की एवढा मोठा हा ओकनेता आणि मिंहासनाधिश्वर छत्रपती राजा वागत कसा होता, बोलत कसा होता, एकूण स्वभावानेच कमा होता! राजाकधी घड्हा विनोद करीत असे का, की जतत गंभीर होता? शिवाजीमहाराजांच्यावद्दल एक मामिक विधान श्रीमद्यांनी केले आहे. 'शिवरायाचे कैसे बोलणे, शिवरायाचे कैसे चालणे, शिवरायाचे मलगी देणे कैसे असे?' वा प्रश्नानर्थक वर्णनातच महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व डोळ्यापुढे येते. महाराजांच्याचेह्ऱ्यावर सततच स्मितहास्य तरक्कत असे त्वांना भेटलेल्या युगोपीय वकिलांनी आणि प्रवाशांनी नोंदवून ठेवले आहे. या त्यांच्या स्मितहास्यातच महाराजांचे लोकसंघटनेचे यश आणि वर्म

स्पष्ट होते. त्वांच्या एकूणच प्रचंड आणि अत्यंत अवघड अशा उद्योगातलोकसंपर्काता आणि प्रमाणी समोरच्या विरोधकालाही जिंकून येण्याने वळ होते. मिमितहास्य ही त्वांच्या विज्ञेय मकील आणि मंत्रजयेंटमध्यातील सर्वांत मोठीइच्छेस्त्रमंटमध्यातील होती. ती हे इंग्लिश शब्द जागृतवृत्त चापरतो आहे. कारण ते आम्हा आजच्या गुरुगांगामी आणि पालिश्ड मंडळींना चटकन समजतात आणि अपील होतात! महाराजांच्या या वागण्याबोलण्याचावतची सर्वांत पहिलीच नोंद अन् तीही पूर्णविष्णवानीय अशी परमानंद नेवासकरांनी शिवभारतात करून ठेवली आहे. महाराज १५. १६ वर्षांचे अमतानाच त्वांनी तुक केलेल्या स्वराज्यस्थापनेची चुलचूलजागच्याजागीच मोठून काढण्यासाठी विजापूरच्या आदिनशाहने आपला एक बडा सरदार अंबाजी घोरपडे यांस सैन्यनिंदी महाराजांचिरद्द मावळात रवाना केले. वास्तविक घोरपडे सरदार महाराजांना धरावयान किंवा मारावयास किंवा निदान प्रचंड दमदाराटी करावयास अन् गाय वसवावयास आने होते. पण महाराजांनी त्यावेळी त्या छोडण्याशा वयात सरदारसाहेबांशी भेट आणि मुलाखत घेऊन असे गोड भाषण केलेल्यांनी त्यांना पटवून दिले की, 'आम्ही ब्राह्मणाहांच्या विसूऱ्य बंडाली करीतच नाही. बेवसाड पडलेल्या गडाचा आणि बाळांच्योक्त्यांचा नीट ब्रदोवरस्त नेवीत आहोत, तेही ब्राह्मणाहांच्या हितासाठीच.' परमानंदांनी महाराजांची ही पहेली मुलाकात मविस्तर लिहून ठेवली असती, तर किंती बरे झाले असले! पण त्यांनी या बाबतीत एवढेच विहिते आहे की, एखादा यांची नागाला ज्याप्रमाणे मुलवतो, मुलवतो अन् सफाईने परतवून लावतो, त्याचपद्धतीने मोरुवा कुशलतेने महाराजांनी घोरपड्यांना विनामर्थ, गोड योग्यम परतविले. हे प्रकरण प्रत्यक्ष महाराजांच्याच तोहून बदललेले, परमानंदाने नोंदविले आहे.

आपल्या देशात असेक धर्म, सांप्रदाय, पंथ-उपर्यंथ गूर्वीप्रमूलच अस्तित्वात आहेत. भागवत धर्म म्हणजेच वारकरी संप्रदाय, शातगंथ, गाणपत्य सांप्रदाय, शैव, वीरेंव, महानुभाव, नाथसांप्रदाय, हट्योगी, कमठवैदिक, दत्तसांप्रदाय, पुरी आणि गिरी गोमाती

सांप्रदाय , सेतावर आणि दिगंबर जैन धर्मीर्व , ब्रह्मस्त्रियन पारशी , वहुदीज्यु , मुक्ती सांप्रदाय , शिवासुनी , जेम्बुर्डट , शीख (नानक पंथीय) रोमन केंयालिक , प्रोमेस्टंट , अघोरी भन्तीपंथ , पंचमकामादि आचार पालणारे शाक इत्यादी आणखी काही पंथ सांप्रदाय आपल्या सर्व भेद पौढभेदांसह शिवकाळातही नोंदवत होते. त्यात अनेकांची प्रार्थनास्वरूपे आणि मठाखादे इत्यादीही अस्तित्वात होते. पण शिवकालीन कागदपत्रांचा जास्तीतजास्त चौलबर अभ्यास करीत असतानाही वरील विविध भक्तीमार्वीयाच्यात जातीय दंगेशीये आणि त्यातून रवतेचे होळ शकणारे तुकवान कधीही घडलेले दिगून येत नाही. सर्वथर्मसमभावाची घोषणा न करताही हिंदवी स्वराज्याचे आचरण समर्थाची होते. सर्वोच्च आचार , सणसमारंभ , उत्सव , भिरवणुका , याशा- जशा आनंदात चालत होत्या. वा उलट भोगली राज्यात सत्ताधीश भेदभावाने आणि अन्याय अत्याचाराने यागल्याचे असंख्य पुरावे पिढवात. औरंगजेबानेसतनामी गोमाव्यांवर जसे अत्याचार केले , तसे शिवा सांप्रदायिकांवरही केल्याच्या नोंदी आहेत.

जरा शिष्यवांतर करून एक गोष्ट नवूद कराविशी वाटते , ती औरंगजेबाबाबत. औरंगजेब स्वतः कठोर धर्मवक्ती होता. मूर्तीभेजनाऱ्याबाबातील तर तो फार आश्रही होता. 'वना काढू भास्त्र तदा कर कुनिष्ठ' असे औरंगजेबाचे शिलालेख सापडले आहेत. याचा अर्थ अमा , मूर्तीर नष्ट करून येवे मयिद तयार केली , अमा आहे. शिदर (कर्माण्डक) येवे श्रीमृमिहाचे मंदिरभरंग करून त्यावर कोरलेला त्याचा शिलालेख आजही अस्तित्वात आहे. त्याचे इतरही धर्मवैद प्रकार ऐतिहासिक पुराव्यात उपलब्ध आहेत. पण एक गोष्टविषयक्षण होती , की औरंगजेबाने कोणत्याही जातीधर्माच्या संतसंपुरणाच्या समाध्यांना अनिवात धड्का लावलेला नाही किंवा त्यांचा कोणत्याही प्रकारे अपमान केलेला नाही. हा

एक	औरंगजेबी	स्वभावातील	शोट चमत्कारच	महाणावयाचा
महाराष्ट्रातील शीजानेश्वर , धीरेव , शीचिंचवड , शीचवंबकेश्वर , शीमासवड , शीमजनवड , धीदेवगिरी , शीपैठग या संतसंपुरणांच्या समाश्रीस्थळांवर औरंगजेबानी सत्ता प्रस्थापित झाली होती. पण त्याने				

तेथे असलेल्या समाध्यांना घड्हा लावला नाही. इतकेच नव्हे, तर ऐतिहासिक मराठी थोर राजापुर्ण्यांच्या समाध्या आणि बृद्धावने असलेल्या रायगढ, मिंहगड, वढू, इंदापूर, थीरोदे, पुण्यांवे इत्यादी ठिकाणी असलेल्या, तमे पाहिले तर शत्रूपक्षीय व्यक्तींच्या समाध्यांनाही त्यांने हातलावला नाही. यातील त्याची नेमकी मानसिकता काय असावी ते समजत नाही. दारा शुकोह हा औरंगजेबाचा सखळा थोरला भाऊ होता. राजकीय महाराकाळेपेटी औरंगजेबाने त्याला अतिशय कूरणाने दिल्लीत डार मारले, दाराची माझी कवर तुमायून बादशाहांच्या कवरीच्या प्रांगणात आहे आणि होती. औरंगजेबाने आवृत्त्याच्या अखेत्या पर्वात एक आजापत्र काढून दाराशुकोहच्या कवरीजवळ 'रोज शिवा नावत जा' असा आदेश दिलेला सापडतो.

असो, हे ज्ञाले जग विषयांतर, पण या सर्व पार्खंभुमीवर हिंदवी स्वराज्यातील सर्वेधर्मांवाचतनी आस्था, आदर आणि अन्नरण उठून दिसते. शिवाजीमहाराजांचे नानू घवपती पाह महाराज यांचे तकजपण औरंगजेबाच्या किंदेत सेवे, तेथे औरंगजेबाची एक मुलगी जिनतुंगिमा ही या शाहराजांशी आईसारखीच यागली. शाहराजांना इस्नामची शीका द्यावी असे औरंगजेबाचे मनांत होते. हे ऐतिहासिक मत्य आहे, या जिनतुंगिमाने आणल्या ब्राह्मणा हा हटू भोडून काढला. त्यामुळे शाहराजे स्वधर्मातन राह शकले. एकूणच जिनतुंगिमाच्या उदार मातृत्वं पेमाचा बागणुकीचा आदर घवपती घराण्यानेही मांधाराळा, या जिनतुंगिमाच्या मृत्युनंतर (ती दिल्लीत सूप महारारी होऊन यारली, तिची कवर दिल्लीत आहे) द्व. भाहराजांनी तिची सूतीम्हणून सातात्यात तिची एक प्रतिकात्मक समाधी कवर बांधली. त्या कवरीची व्यवस्था आजही अतिशय आस्थापूर्वक ठेवली जाले. जाता जाता हेही सांगून याकृया का? त्यात शिवाजी महाराजांची संस्कृती दिसते, औरंगजेब आणि अन्य दक्खिणी बादशाही घराणी आणि या सर्वांचे सरदार दरकदारवांना शिवाजीमहाराजांनी लिहिलेली काही पत्रे जाज उपलब्ध आहेत. त्यातमहाराजांनी या सर्व शाही मंडळींना बहुमानाशीर विशेषणांनी संवोशिले आहे. पण त्यांच्यासंवद्यात महाराजांनी अन्य कोणलाही लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी या शाही

मंडळीना वहुमानानेच उल्लेखिले आहे. औरंगजेबाचाही उल्लेख ते तसाच करताना दिसतात.
महाराजांची मंसूक्ती आणि मध्यता राजकुलीन होती,

शिवकालीन इतिहासावरील बखरींचा अभ्यास

इतिहासाच्या साधनांपैकी 'बखर' हा एक ऐतिहासिक साक्षीपुराव्याचा विषयावध्यासकात मानला जातो. पण त्याचा लेखनात उपयोग करताना अतिशय चिकित्सेनेच करणे आवश्यक असते. शिवाजी महाराजांच्या जीवनात बंधातील अनेक बखरी आज उपलब्ध आहेत. महाराजांच्या ऐन समकालीन प्रकृती भराटी बखर उपलब्ध नाही. भासदाची बखर 'माझ त्यातल्या त्यात सर्वांत जबळीची आहे. महाराजांच्या मृत्युनवरतुमारे १६ वर्षांनी कृष्णाजी अनंतमजाली उक्त सभासद या गृहस्थाने ती जिंवी येथे द्युपती राजाराम महाराज यांच्या सांगण्यावरून लिहिली. हा कृष्णाजी अनंत सभासद या. शिवाजी महाराजांच्या परिवारातील होता. तो मजाली 'महणजे एक प्रकारच्या सल्लागार मंडळातील सभासद आहे. त्यामुळे अनेक शिवकालीन घटनांचा तो प्रत्यक्ष समकालीन साक्षीशार ठरतो. त्यामुळे त्याच्या लेखनावर 'समकालीन आशारचं' 'महणून अभ्यासक विश्वास ठेवतात. या बखरीतही घटनांचा आणि कालानुक्रमाचा तसेच राजकीय संदर्भाचा पुढे खुडे घोटाळा उडालेला येतो. पण तरीही करणाऱ्यांच्या तो लक्षातही येतो. पण तरीही सभासद बखरीचे दोष लक्षात येऊनही महणून वायम राहतेच.

उतर अनेक बखरी शिवाजी महाराजांच्या मृत्युनवर वेगवेगळ्या काळात लिहिलेल्या आहेत. त्याचा वापर अतिशय जपूनच करावा लागतो. कारण त्यात ऐकीव पारंपरिक आणि काल्पनिकही हकीकती सापडतात. महणून बखर बाद्य इ ह अतिशय जपून अभ्यासपूर्वक वापरण्याचे साधन आहे. ते निर्धारितपणे एकदम स्वीकारताही येतनाही अन् एकदम केरातही टाकून देता येत नाही.

शिवकालावरील बबरीत लेखकांनी भावका भक्तीने किंवा रागामंताणाने अनेक गोष्टी लिहून ठेवल्या आहेत. महाराजांच्यावहूल भक्तीभावाने बस्त्रकार विलक्षणच 'चमत्कार' करताना दिसतात. पहिली गोष्ट म्हणजे महाराजांना ते चक्र शिवशकराचामाश्वात अवतारच मानतात. एक वेळ तेही ममनु शकते. पण कुदिला अजिवात न पटणाच्या गोष्टी अंधश्वेतेच लेखकांनी लिहून ठेवलेल्या आहेत.

दैवी साक्षात्कार हा त्या लेखनातील मुख्य भाग दिसतो,

महाराजांच्या अंगात थीभवानी देवीचा वेळोवली, पण महाकठीण प्रसंगी संचार होत असे असा बस्त्रकाराचा विधास आहे. व्हरने असे असते, तर महाराज आग्न्याच्या भयकर संकटात विरने असते का? स्वतः महाराजांनी म्हटले आहे की, 'मी आग्न्यास यावयास तको होते. मोठी चुक झाली.' महाराजांना स्वप्रात किंवा एकांती चिंतनात अवघड प्रश्नानंची सोडवणूक करी करावी हे जर सूचित झाले असेहा तर हे पुर्ण नैसर्गिक आणि संभाव्य उरते, पण 'उठायासुटाया' देव अंगात येतो 'आणि बोलतो हे पटाक्यास जड जाते.

मी योगी स्वामी कुवलयानंद यांना या 'अंगात' येण्याच्या मानसिक अवस्थेवहूल योगशास्त्रात जाही आश्वार किंवा शास्त्रीय स्थान आहे का, असे, विचारले होते. त्यांनी मना नांगितने की, समाधी माध्येच्या प्रक्षियेतील उषा अनेक सूख्य आणि मोळ्या अवस्था अमतात त्यांतील अंगात येणे ही एक अगदी प्राथमिक, पार्श्वीव आणिप्रामाणिक त्रयी भाववस्था आहे, पतंजली योगदर्शनात पतंजली अर्हांनी याभावावस्थेचा फक्त प्रकाश सूचात उल्लेख केला आहे. त्याचा अर्थ असा होऊ शकतो की, अत्यंत उदात्त आणि उल्टट अशा कामात जर माणूस तितक्याच उदात्त आणि उल्टट भावनेने कार्यरत असेल, तर त्याजा 'पुढे काय घटणार आहे' याचा सूचक असा अंतर्भुतातून विचार सुचतो, तो विचार त्याच्या तोऱ्याही मोजस्या शब्दांत उमटलाही वाक शकतो.

भारतीय मानसशास्त्राचे परंजली हे महान योगी होते. आता यापेक्षा अधिक सांगणेवघड आहे. योग आणि मानसशास्त्र वाच्या अभ्यासकर्त्तांनीच यावर अधिकारवाणीने भाष्य करावे, मी थांवावे, पण यावावतीत संवेद्ध येतो तो बद्धर्तीजी आणि बद्धरकारांजी, शिवाजीमहाराजापेक्षाही साधुमंतोच्या वावतीत बद्धरकारांनी विलक्षण यक्कु करणारे कथा प्रसंग रंगबून लिहिलेभावेत, ते लिहिलाता आपण आपल्या आराध्य संत सत्युक्याचा तकलत व्यवमानाच करीत आहोत, याचे भान बद्धरकारांना राहिलेले नाही, बद्धरकारांनी भावऱ्या भक्तीभावात लिहून ठेवलेल्या काही कथा इतरक्या विकित आणि चक्र मूर्खपण्याच्या आहेत, की त्या येवेसांगायचेही धारिण्या होत नाही. त्यात या संतमग्नन्मांनी केवळ अप्रतिष्ठाच होत नाही, तर त्याचे चारिष्याहनन होते आहे याचे भान या बद्धरकारांना आणि भगत मंडळींना राहिलेले नाही. हे कार्य केवळ बद्धरकाराच करतात असे नाही, तर ममाज्ञातीन काही धूर्त मंडळीही करतात. म्हणूनच सध्याच्या काळातही कधीमारुतीच्या अंगाला धान पुटलो तर कधी मणपती हृषि पिलो.

हे मर्व सांगण्याचा एकच हेतु आहे की, मर्वच बावतीत पण विशेषत: ऐतिहासिकव्यक्तीच्या वावतीत आणज अधिशद्द आणि भावडे असला कामा नये, शिवाजीमहाराज हे एक भाणूस होते, त्यांनाही मंकटे आणि भावभावनांना तोंड यावे नागत होते. ते त्यांनी कसे दिने याचा अभ्यास झाला पाहिजे.

स्वराज्यातील न्यायाची प्रतिष्ठा

स्वराज्य निर्माण होण्यापूर्वी ब्रादशाही अमलात न्याय देण्याचे काम काढी या नेमलेल्या व्यक्तीकडे असे, तो देईल तो न्याय. त्याला नियमावली (पिनल कोड) नव्हते. या काळीकडे तोणाऱ्ये धर्मातर करावयाचे असेल, तर तेही काम अधिकृतपणे असे, काढी काययोग्यतेचा असेल अन् त्याची मनस्थिती काय असेल त्यावर न्याय कमा मिळणार, की अन्यायच होणार हे अवलंबून असे. पण असेही

दिग्मून येते, की आविलशाही आणि निजामशाही राज्यांत काळी मंडळीनी प्रक्षोभक म्हणा या अन्यायकारक म्हणा, असे न्यायनिवाडे लोकांना कासमे दिलेले दिसत नाहीत. पण काळी पद्धतच मुक्तात एकांगी आणि सदोष होती. जिजाऊसाहेब शिवाजीराजासहपुण्यात वास्तव्यास कायमच्या आल्या. (इ. १६५३) आणि भोसले जहागिरीचेरूपांतर आदर्श राज्यकारभारात करावयास आऊसाहेबांनी मुक्तात केली. त्याचेलीत्यांनी गाजावाजा न करता या कोणताही भडकपणा न देता 'काळी' हे पद वंद केले, प्रारंभीच्या काळात तर काही वयेर जिजाऊसाहेब स्वतःच न्यायदानला घेत असत. न्याय देणाऱ्या व्यक्तीची वीद्विक आणि मानसिक वृत्ती तराजूसारखी समतोल असावी लागत. जिजाऊसाहेबांची लक्षी होती. समाजातील अनेक तंदिबद्देहे त्यांनी समतोल न्याय देऊन सोडविलेले दिसतात. त्यांनी दिलेली काही निवाडपत्रे (जजमेंट) आजउपलब्ध आहेत. मिंहगडावरनी श्रीअमुवेश्वर काळभैरवाचे देऊळ होते. आजही आहे. या देवत्यांत न्यायाधीश म्हणून घेऊन जिजाऊसाहेबांनी न्यायनिवाडे जनतेला दिलेले सापडतात. या उपलब्ध निवाडपत्रांत एक नोंद ऐचटी नोंदनेली दिसते. ती म्हणजे, 'तुम्हांस हानिवाडा जर अमान्य असेल, तर मोतमुखे (ज्युरी) तुम्ही निवाडा मागावा' यावरकन न्यायपद्धती निदोर्प आणि जनतेचे नुकसान न होऊ देण्याकडे कधी सावध राहील याची दक्षता जिजाऊसाहेब पेताना दिसतात. याचेलीही जिजाऊसाहेबांचे पिनतकोड नज्जतेच. पण समतोल विवेक आणि साक्षीपुरावे जक्षात येऊन हे काम चालत होते. हीच परंपरा प्रगल्भ होत होत वाढत्या स्वराज्यात न्यायदान मुक्त झाले.

न्यायाधीश हे अष्टप्रधानातील एक मंत्रीपदच आहे. निराजी रावजी नामिकर या पंडितांकडे हे सरन्यायाधीशपद होते. धार्मिक वावतीतील न्यायनिवाडे देणे वामार्गदर्शन करणे अष्टप्रधानातील 'पंडितराव' या मंत्र्यांकडे असे. असीरंगधीरस्वरूपाच्या शासीरिक शिक्षा संवर्धित आरोपीला यायची असेल, तर तो अधिकार छनपतीकडे न होता. मृत्युदंडासारखी गंभीर शिक्षा अन्य खालच्या योगीतील, न्याय देणाऱ्या व्यक्तीम वा पंचायतीन देता येत नसे. साक्षीपुरावे अपुरे

आणि अधूरे असतीलतर दिव्य करण्याचा निर्णय द्वात्रपती देत. हे दिव्य करण्यास सांगण्याचा अधिकार

द्वावगतींमच असे, पुढच्य काळात तो पेशव्यांनीही बापरला,

जरा विषयांतर करूनही एक गोष्ट नमूद करावीली वाटते. प्रकृत्यात आदिलशाही सरदार अफळलखान याने दिलेले काही न्यायनिवाडे उपलब्ध आहेत, त्यात अफळलखानाने कोणावरही अन्याय केलेला दिलत नाही. स्वतःला कातिल-ग-काफीरान (म्हणजे काफरांची कल्पना करणारा) म्हणून घेणारा अफळलखान न्यायाधीश म्हणून न्यायदेताना जातीय पक्षपात करीत नाही असे दिसते, हेही नमूद केले पाहिजे.

एखादा जर्मीनिजुमल्या चावतचा किंवा बतनांचावतचा जटील प्रश्नान् निर्माण आला, तर त्याचावतीतला निर्णव असाच चिकित्सेने द्वात्रपती देत असत. त्याचा सविस्तर काचद लिहून तवार केला जात असे, त्याना महजर असे म्हणत, त्याचर समाजातीन विविध घरांतीन प्रमुखांचे शिक्षे आणि साधी असत. काही अशा महजरांवर प्रत्यशशिवाजींमहाराजांचीही नाश आहे, उदाहरणार्थ पानीच्या तँडोचासमोर झालेला खराडे घराण्याचा महजर पाहा.

न्याय आविर्केन्द्रिक्या गोरखरिवांना वा कोणालाही महाराजा पडू नवे, अशी दधता स्वराज्यात घेतली जात असे. जिंकणाऱ्याला 'थेरेणी' आणि दावा हरणाऱ्याला 'हरकी' याची लागे, पण न्यात अतिरिक्त होत नम्ही.

स्वराज्याच्या सार्वभौम राजविन्हात तराजू राजमिहासनाशेजारी एका सौन्याच्या भाऊंयावर टक्कदलेला असे. तराजूही सौन्याचाच असे. तराजू हे न्यायाचे प्रतीक होते. याचा अर्थ स्पष्ट आहे, की स्वराज्यातील न्याय समतोल होता. तेवढाच स्वराज्यातीलव्यापार समतोलच राहावा ही अपेक्षा आणि अलिंगित आज्ञाही होसीच नाही.

या न्यायदानात संबंधित वारी-प्रतिवारींना प्रश्नान् विचारले जात, शिवापूरच्या देशांडे घराण्यातील दिवाणी खटल्यातील संबंधितांना स्वतः शिवाजी महाराजांनी विचारलेले प्रश्न आजल्या तामाकित

बक्किलांनाही मासिके वाटवात वा उलटपासाचीत महाराजांची तर्कशुद आणि विनतोड बौद्धिक पातळी लक्षात येते. मुऱे परमावांतमंभाजीमाझा मोहिते यांनी केलेला अन्याय आणि ब्राह्मणी लाच महाराजांनी कठोरपणे निपटून काढलेली दिसेल. विशिले आणि लाचलुचपत यांना महाराजांच्या तराजूत पासंगालाही जागा नव्हती.

पूर्वीपासूनच चालत आलेले काही देवदेवस्थानांचे अधिकारही महाराजांनी रद्द केले. त्यांत 'पडल्या भावाने शेतकऱ्यांकडून धान्य आणि जन्म पदार्थ खरेदी करण्याचा अधिकवर काही धर्मस्थलांना होता.' पडता भाव म्हणजे वाजारभावापेक्षा घूपच वर्मीकिमतीत यण वतनी हड्डाने मान खरेदी करण्याचा अधिकार, अरा अधिकार चिचवडन्या देव संसाधनास होता. महाराजांनी तो अधिकार रद्द केला. कारण देताना महाराजांनी म्हटले, की 'यांत शेतकऱ्यांचे आणि गरिबांचे तुकडान होते.' पण त्याच धर्मस्थळाना महाराजांनी आवश्यक तो धान्य, अन्य शिधा आणि वस्तू स्वराज्यान्या सरकारी कोळागतुन देण्याची विनामूळ्य अवघस्था केली, हेही लक्षात देण्यासाठेआहे.

काही कठोर गुन्हा करणाऱ्यांना लहानमोळ्या शिक्षा दिल्या जात असत. त्यात मृत्युदण्ड आंभीर शारीरिक शिक्षाही दिल्या जात होत्या. पदाऱ्यी शिळमकर या सांगसालामहाराजांनी शेतके काढण्याची शिक्षा दिल्याची नोंद आहे. त्याचा गुन्हा तेवढाच आंभीर असला पाहिजे. पण तो गुन्हा लक्षात येत नाही. तुरंग होते, अंधार कोळळाही होत्या. पण तोजावर असलाय होजार नाही याची दशताही होती. नेतृत्वाच्या गुरव घडणी भांडणात एकला सिंहगडावर विनाचौकशी, अनधिकृतपणे तुरंगात विलेदारनेहोवल्यावद्दल महाराज फार रागावले. त्या निरपराध माणसाची त्वरित सुटका केली. असेही प्रकार कुचित घडत, पण कुचितच, स्वराज्यात न्यायाची प्रतिष्ठा सिंहासनाच्या शेजारीच होती

अस्मितांची जपणूक म्हणजे सार्वभौम मनाची जपणूक

मराठी राज्य निर्माण आने. तेहुत्तलू बाढतही गेले. शिवाजीमहाराजांना इतरेजन मात्र बंडखोर समजत होते, प्रस्थापित ब्रादशाहांच्या विरुद्ध बंडाळी करून निर्माण केलेल्या हिंदवी स्वराज्याला दक्षतेनी पातशाहीनील लोक आणि दिल्लीच्या मोगलाईनील लोकसार्वभौमन्वाचा मान देत नव्हते. इतकेच नव्हे, तर आमच्यातीलही बरेच स्वजन महाराजांना राज्यकर्ता समजत होते. त्यांना राजा मानत नव्हते. तो सार्वभौमत्वाचा साक्षात्कार जनतेला होण्याची नितांत आवश्यकता असते.

आमची भूमी, आमचा धरज, आमचे पंतप्रधान, आमची संगढ, आमचे आरमार, आमचा समुद्र आणि आमचे राष्ट्रपती याच्यापुढे जगातील सर्व गोषी आम्हाला दुर्घट आहेत, अमल्या पाहिजेत. त्यांची अप्रतिष्ठा होता कामा नये. ती प्रतिष्ठा प्रथम आम्हीचसांभाळली पाहिजे. ती पोमटाळ्या तिकिटावरल्या चित्रापासूनच ते संसदेवरकडकाळांन्या राष्ट्रधर्वजापर्यंत आमच्या हृदयात, आमची आम्हालाच उदासतेनेजाणवती पाहिजे. कधीकधी लहानगोठवा अथा घटना घडतात, की या उदासतेनाथका वसतो. आपल्या मनातही मुरुंगासारखा स्फोट होतो. नुकोच घडले, एका शेजारच्या राष्ट्राचे अध्यक्ष आमल्या देशात पाहुणे म्हणून आले. त्यांचे अगदी योग्य असे आम्ही स्वागतही केले. पण ते न्या विमानातून आले, त्या विमानावर जो आवाचा राष्ट्रधर्वज लावलेला होता, तो उखाडा लावला गेला होता.

आणखी एक आठवण, पण जरा वेगळी, पंदित मेहरंच्या काळात एका युरोपीय देशात, जगातील सर्व राष्ट्रांत जे कोणचे अतिशय उदात, भावनेने भारावलेले राष्ट्रीय गीत (राष्ट्रगीत नव्हे) तेथील जनता प्रेमाने गाते, अशी एकूणाऱ्यक राष्ट्रप्रेमी गीते एकत्र करून त्यांची भाषांतरे ल्हापण्याचा उपक्रम त्या युरोपीय राष्ट्राने योजला. त्या राष्ट्रात असलेल्या आमच्या राजदूताकडेही असा अखिल भारतीय पातळीवर लोकादरांम आणि प्रेमाम पात्र उरलेले राष्ट्रविषयक गीत त्या युरोपीय राष्ट्राने

माशितले. आमच्या राजदूताने कोणचे गीत दिले ? आमच्या राजदूताने एक हिंदी मिनेमातीन एक प्रेमगीत पाठवून दिले ! आता ही मगळीच कहाणी दछत बसायची का ? जाक या, पण असे का होते ?

कारण	आमचे	मनचे	'स्वदेशी'	झालेले	नाही.
------	------	------	-----------	--------	-------

शिवाजी महाराज लहानमान गोष्टीतही स्वराज्याची अस्मिता आणि प्रतिष्ठा कमे जपत होते याचे चौतक असलेले महाराजाचेच एक पक्ष उपलब्ध आहे. गोवळकोऱ्याच्यावळुन हसन फुतवशाहा वादशाहास मेटावयास महाराज जाणार होते, ही मेट राजकीय होती, आमच्या भाषेत बोलावचे तर राष्ट्रीय पातळीवरची होती. म्हणजेच हिंदवी स्वराज्याचे सार्वभौम द्वतीयती महाराज गोवळकोऱ्याच्या वादशाहाना भेटावयास जाणार होते. तेळ्हा 'आम्ही वादशाहास भेटावयास कोणत्या पद्धतीने येऊ' हे महाराजांनी आपल्या भराटी राजदूताच्यामार्फत गोवळकोऱ्याच्या वडीरांन माणि वादशाहास स्पष्ट शब्दांन कळविणे आहे. महाराजांच्या राजदूताचे नाव होते प्रल्हाद निराजी नामिककर. महाराज म्हणतात की, 'आम्ही वादशाहास भेटावयास येऊ, यावेळी आमची सर्व राजचिन्हे आमच्या समवेत भेटीचे चेली असतील' छव, मोर्चेले, मोन्याच्या मुठीच्या चवऱ्या, छवज, माशिमरात्र, गुर्ज (राजदृढ) इत्यादी सर्वराजचिन्हे समवेत आणि धारण करून आम्ही येऊ. शाही नौवत (द्युषपतीचीराजदुरुम्ही), निरंकुन स्वारीचा हन्ती त्यात असेल.

हे	सर्व	सुचविष्यात	आणि	त्याप्रमाणे	थकविष्यात	महाराजांचा कोणता	हेतु
होता	खडेजावाने	मिरविष्याता	आणि	आपला	दामडीली दिमाख	करून	
गोवळकोऱ्याकरानादिविष्याचा	विवा	हिंचविष्याचा	होता का ?	अजिवात	नाही.	पण	एक
सार्वभौमस्वतंत्र	महाराजा	आपल्या राष्ट्राच्या	वतीने तुमच्याकडे	भेटीस	येत आहे	याची जाणीच त्यांना	
आणि	आपल्याचीवा	आंधकऱ्या	मुजलानाही	देण्याकरता	हा	रिवाज महाराज	जाणीचपूर्वक आचरीत होते.
जगातील	सर्वच	सार्वभौम	देश	हा	रिवाज	पाठतात,	आमचे हिंदवी स्वराज्य नव्यानेत्र जन्माला आलेले

असल्यामुळे आम्हाला जाणीच मजहती , ती देण्याची अशी गरज होती , इतकेच. पण त्याला केवढा अर्थ आहे. महाराजांची आणि कुतुबशाहाची भेट अजाच पद्धतीने घडली.

पुढीची एक आठवण सांगावीची वाटते. श्रीमत थोरले बाजीराव हे दिल्लीकराता मुकुट विकत जिंकत नंबळा नदी ओलाढूनही पुढे गेले, पण दिल्लीच्या बादशाहाच्या बावतीत त्यांच्या भावना जरा उणेपणानेच व्यक्त झाल्या. पुढे बाळांची बाजीराव उके नानासाहेबपेशवे यांनी तर आपल्या राजदूतामार्फत दिल्लीच्या मोगल बादशाहाला आहेर म्हणून मोळ्याची किल्ली अर्पण केली. गोष्ट किरकोळ वाटल, पण राष्ट्रीय भावनेचा विचार केला, तर ती गंभीर आहे. मोळ्याची किल्ली नवरात्रा म्हणून देणे म्हणजे आमच्यावरचे आपले वर्चस्व आम्ही यान्य करतो आणि सर्वस्वाच्या अधिकाराची ही किल्ली आपणास अर्पण करतो असा त्याचा अर्थ होता. वेशे छत्रपतीच्या पंतप्रधानांच्या आणि एकूणच हिंदवी स्वराज्याच्या सार्वभीम प्रतिषेदा धड्हा नागत होता, नागता.

आणखी एक गोष्ट मांगून टाकू काय ? पाहा कशी वाटते. इ.स. १९५२ मार्ची ब्रिटनच्या महाराजी एनिशावेश (द्वितीय) यांचा राज्याभिषेक सोहळा संडनमध्ये साजरा झाला. त्यावेळी भारत सार्वभीमच होता. पण कौमनवेळचा सदस्य होता. जगातील अनेक देशकौमनवेळचे सदस्य नसलते, तरीही जागतिक रिवाजाप्रमाणे ब्रिटिश राणीचा आदर आणि अभिनंदन करण्यासाठी प्रतिनिधिक स्वरूपात उपस्थित होते, पारताच्या दरीनेही भारताचे राजदूत (हावकमिशनर) उपस्थित होते, रिवाजाप्रमाणे राणीला काही मोल्यवान आहेर करणे आवश्यक आणि योर्याच होते, पण तो आहेर कसा असावा आणि काय असावा याचा विचार आमच्या देशाने म्हणजेच परराष्ट्र खात्याने आणिपरराष्ट्रमंड्यांनी करण्याची आवश्यकता होती, पण तसा केला गेला नाही. आमच्या भारताच्या राजदूताने राणीला गुलाब कुलांचे छत्र अर्पण केले, काय दोलावे ?

हिंच्यामोळ्यांनी भरलेली मोळ्याची परात एकवेळ आहेर म्हणून राणीला दिली असती, तरी चालने

असते. पण सार्वभौमत्वाचे सर्वोर्जु प्रतीक म्हणजे सद्ब्र. ते खावयास नको होते. पाहा पटते कां

आपल्या गाड्याच्या अस्मिनेला थोडासुदा धळा नागता कामा नवे, याची दक्षतानवीनीच अगदी परदेशांत प्रवासाकरता किंवा विद्याचीर् महाकृत अभ्यासाकरताजाणाऱ्या प्रत्येकाने घेण्याची आवश्यकता असते. गाडीची चारिश्याला त्यातूनच उजाला मिळतो. नसता असावी. लाचारी नसावी

सार्थ परमार्थ

शिवाजीमहाराजांच्या मनावर अगदी लहानपणापाशूनच धार्मिक संस्कार झालेले समजून येतात. त्यांच्या वयाची पहिली सहा वर्षे तर शहाजीराजांच्या महवासात वूप क्षावपलकीतच गेली. शहाजीराजे निजामशाहीच्या रक्खासाठी आणि राज्यकारभारही चालचिप्पसाठीसतत शहाजहानच्या मोरगली फोडेशी झुजगत होते. थोडदोड आणि लढाचा चांतच त्यांचा वाढ जात होता. जिजाऊसाहेब, तुकाऊसाहेब आणि कुटुंबिय मंडळी यांनाही सतत राजांच्या चांगाती राहावे लागत होते. धावणीचा मुळाम पडेव, तेवढीच मिरता या कुटुंबाच्या वाळ्याला येत होती. जिजाऊसाहेब या तर देवश्रमात रमणाऱ्याच होत्या. त्यांच्या महवासात तोच भान आणि स्वभाव चिरंजीव शिवाजीराजांच्यात उतरला. जिजाऊसाहेबांची विशेषत: भर्ती भवानीदेवीवर आणि गणपतीवर होती. शंभुमहादेव हे तर त्यांचे कुलदेवतचहोते. शंभुभट राजोपाध्ये आणि इन्य काही आवित पुजारी आणि शारीर मंडळी, पुराणिक, उरोतिर्पी आणि निष्ठनैमित्तिक मणवार समारंभ आणि धार्मिक विधी वथासांग सांभाळणारी मंडळी राजकुटुंबांवरोवर असायचीच. या सर्व वातावरणाचा परिज्ञाम आणि आईची शिकवण शिवाजीराजांच्या मनावर मलत संस्कार करीत राहिली.

पण एवढे सर्व ब्रह्मनही शिवाजीराजे हे धार्मिक कर्मकांडात वा भावकृपा देवभोल्या वतवैकल्यात

अजिवात मुरकटलेले दिसत नाहीत. ते अद्वावंत निश्चित होते पण भिकुंकी कर्मकांडात तानन्ताम घालवणाऱ्या आणि नवमामायांमावर, शकुन अपशकुनांवरअणि मानीव लुभअशुभ भविष्यांवर त्यांचा विद्वाम नसाचा, असेच कागदोपत्रीप्रत्ययाम येते. त्याची कारस्थाने आणि रजांगजे वद्यपदातील तिथ्या मिथ्यांना झालेली दिसतात. उदाहरणार्थ पन्हाळयाची मोहिम वद्य अयोदधीला आहे, तर सुरतेवरची दुसरी स्वारी ऐन आमावस्येला आहे. समुदावरच्या स्वात्या भरतीओहोटी पाहून आखलेल्या दिसतात, अन् अमुक अंतराच्या पलिकडे ममुद प्रवाम केला, तर धर्मच बुडतो ही भोळमट कल्पना महाराजांच्या मनात चुकुनही फिरकत नाही. त्यांचे आरमारआणि व्यापारी नौका मस्कतपर्यंत विनधास्त जात. महाराजांनी, सीदागर करतात तसा व्यापार केला नाही. पण व्यापार करणाऱ्या कोकण किनाऱ्यावरील आपल्या लोकांना विरोधही केला नाही. संरक्षणाच दिले. महाराज रोज मितकाळ पूजाअर्चा करीत असत. त्यांचे राजोपाध्ये, वैदिक पुजारी आणि भोपे व्यवस्थेस असत. केशव पंडित पुरोहित हा मंस्कृतज विद्वान पुराणिक महाराजांना शक्य असेव तेवळ्या खेळेत पीराणिक गुंधारील विषय वाचून दाखवित असे. (या केशव पंडिताने इंड निंती नावाचा स्वतः एक दृथ्यांत लिहिला.)

महाराजांच्या रोजाच्या पूजेत एक सुंदर शिवलिंग म्हणजे वाण होता. महाराजमोहिमेवर वा प्रवामाम जात, तेव्हाटी हा वाण त्यांच्या वरोवर असे. अवेषपर्यंत हा वाण त्यांच्या नविध होता. हा वाण, म्हणजेच हे शिवलिंग अंदाजे पाळण किलो वजनाचे आहे, वाजाचा रंग काहीसा भस्मीमावळा आहे. अर्थात हा वाण पायाणाचा आहे. त्यावर अंगचीच जानवामारस्थी रेषा आहे. हा वाण इ. १६१९ पासून इ. १६७७ पर्यंत सिंहगडावर राजाराम महाराजांच्या समाधीयाशी नित्यपूजेत ठेवलेला होता. त्याची शेज पूजाअर्चा व नित्यनैषिलिक उत्सवविधी सातांच्याचे महाराज छवपती यांच्या राजधराण्यातूनच होत असे. इ. १६७७ मध्ये हा वाण शीमंत छवपतीमुमिनाराने राजमातानाहेच यांनी सिंहगडावरून नातांच्याम व्यापकिला आणि आपल्या अदानत

राजवाड्याच्या देवघरात तो ठेवून त्याची पूजाअर्चा चालू ठेवली. सध्या हा बाण साताळ्यास अचालत
राजवाड्यात देवघरातील पूजेतच आहे, शिवाजीमहाराजांच्या नित्य पूजेतील ही
पवित्र 'स्मृती' आज अतिशय आम्हापूर्वक साभालली जात आहे, म्हणून आवजून ही माहिती येथे नमूद
करीत आहोत. हा शिवबाण महाराजाना कुणी दिला?

फोटून मिलाला? की, परंपरेतेच भोसले राजघराण्यात तो साभाळीत आलेला आहे? यातील काहीच
नक्की सांगता येत नाही.

महाराजांनी प्रतापगडावर इ. १६६१ च्या थावण महिन्यात अटभुजामहिणगुरुमदिर्णी भवानीदेवीची
स्थापना केली. त्याची आणि सर्वच राजघराण्याची या देवीवर अपार भक्ती होती. महाराज स्वतःला या
भवानीदेवीचे 'भोपे' म्हणजेच देवीचे सेवक समजत असत. आरतीचे बेळी महाराज भोपे म्हणून आरती
करीत. अर्थात या उपचारात कवळ्याच्या माळा, मळवट आणि हाती पेटनेना पोत आलाच. नवरात्रात
आणि प्रथेक महिन्याच्या शीजिमेस यथासांग पुजा आणि पालघरीची प्रदक्षिणा होत असे. (परंपरेने हे
सर्व आजही चालू आहे.)

या पूजाअर्चा आणि शिवरणिगणापुरातील शेभू महादेवाच्या अवस्थेत अलिशय आम्हा आणि पावित्र्य
साभाळने जाई. पण त्यात उत्तमबाजीचे वरहंवर कधीच नमोत्याना साधेणा आणि मर्यादा
होती. महाराजांच्या देवभासिया युवावाजी या लेवकांची चिकटेखी नाही. महाराज राज्यकोटे तत्पर
आणि सावध छवपती बनले, मठाधिपती झाले नाहीत. स्वराज्याच्या प्रचंच नेटका साधन
त्यांनी परमार्थ केला.

प्रतापगड, शिंदवर, शिंगणपूर, तुळजापूर, पंढरपूर, जेनुरी, चिंचवड, मोरगांव, सप्तकोटीधर, शीरील
भ, पुणे कसवा गणपती आणि करवीर महालक्ष्मी आदि देवस्थानांविग्रही त्यांची भक्ती आणि आम्हा
उतुंग होती, ती अबोल होती. त्यात जाहिरातवाजी नव्हती. हे सर्व देवतार्चन ते मितस्वरूपात करीत
होते. पण त्याचे सबोर्ध देवत होत, स्वराज्य आणि देवता होती सर्व प्रजा.

महाराज धार्मिक होते, श्रीभवानीचे ते भक्तही होते, पण मग त्यांचा आहार, व्यवहार आणि नैवेद्य काय होता? तेमके म्हणावयाचे तर ते मांसाहारी होते का? अपेयपान तेकरीत होते का इत्यादी ज्ञेक प्रश्नान् आपल्या ढोळयापुढे येतात, पण त्या संबंधाचे अधिकृत पुरावे अजिबात मिळत नाही, हीम म्हणून किंवा खाण्यापिण्याची आवड म्हणून महाराजांनी मुद्दाम कठी हरणासश्यांची शिकार केल्याची एकही नोंद मिळत नाही, व्यसन तर गाहोर, पण डूचित निमित्तानेही त्यांनी मांसाहार केल्याचे उदाहरण अजूनतरी मिळालेली नाही. ते पंडरपूरचे माळकरी वैष्णव नजहते, पण अशोरी शास्त्रही नजहते, असंत नाघे आणि मालिक झीवन जगणारे पण बेळ आली की रीवतांडव करणारे अन् शत्रुचा वा अपराध्याचा शिरच्छेद करणारे भत्रानीपुत्र होते. शैव होते, वारकरीही होते, या भूमंडळाचे ठारी धर्मरक्षी सेसा दुसरा कोण होता? तो सर्वच धर्मांचा आणि सांप्रदायांचा आदर करणारा पासक होता. महाराजांच्या देवघरातले देव निजीर्व मोळ्याचांदीचे नव्हते, तेते सजीव रक्तमांसाचे होते, महाराजांचे हृदय हात त्या देवांचा देव्हारा होता.

परिश्रमांची हीस

शिवाजीमहाराजांचे गुरुण आयुष्यच अवधे ५० वर्षे आणि दोन महिन्यांचे, अविशाल शम हेच या आयुष्याचे मार, ते श्रम केवळ शरीरालाच नव्हते तरमनाला आणि दुदिलाही गराडा घालून ब्रसले होते. इ. १६४६पासून ते इ. १६८० पर्यंत ३५वर्षे, या राष्ट्रनिर्मात्यालाअव्याहत भयंकर वादळी आयुष्यच जगावे लागले. त्यांच्या झीवनात चमत्कृतीपूर्ण नाऱ्यमव घटना घडत गेल्या, आज हे मारे विषय तुम्हा आम्हाला दिपवून ठाकतात. आपण त्यातील नाऱ्याचा गोमहर्षक आनंद लुटीत असतो. त्यावर नाटके, कादंबन्या, चित्रपट आणि काव्ये महाकाव्ये रचीत जसतो, पण त्यातील तळमळ, ध्येयवेद घामाची शिंगण आणण कधी एकांतात मनाची यमाडी लावून विचारात

येतो का ? विचार केलाच तर गृहद्वाच करतो , की शिवाजीमहाराजांचा पुत्रला किंती लाळ रुपवांचा बनवायचा ? त्याची स्थापना कुठे करायची अनु कुणाळ्याहम्ते करायची ? त्यांनी केलेले राष्ट्र आणि समाज उभारणीचे काम की , ते करण्याचा मक्किय प्रयत्र आपण करतो का ? दोवे ग्रामाणिक उत्तर नकाराथीर्च असते, होतो फक्त जवजयकार!

सद्गुरील्या डोगराळ दुर्गम प्रदेशात त्यांनी स्वराज्य मांडले. त्याची देवरेखेठेवण्याकरताही ते जातीने हिंदू असल्याच्या नोंदी मापडतात, ' राजेशी गढकिल्ल्यांच्या पाहणीस अमुक भागात गेले, ' अशा नोंदी सापडवात, प्रत्यक्ष नहानबोल्या लडायांचा तपशील तर किंती नांगावा ? त्यातीलच ही एक नोंद पाहा. महाराजांचा राज्याभिषेकाचा मुहूर्त ठरला, त्याची उपारीही रायगडावर मुरु वाली, रायगड कामाधामात आणि तेवळ्याच नगीत आनंदात बुडून गेला होता. अनु त्यातच महाराजांच्या मनात चाई आणि भोरल्या जवळचा केळळगड नावाचा किळ्णा जिंकून स्वराज्यात घेण्याचा विचार आला, चाई आणि भोर या भागातील हा एकच डोगरी किळ्णा आदिशेनाहीच्या ताढ्यात उरला होता. अनु महाराजांनी तो स्वतः जातीने हल्ला करून , नडून च्याबधांचे ठरविले. माझ्या मनात विचार येतो, की हा किळ्णाजिंकून घेण्याकरता महाराजांनी स्वतःच जाण्याची आवश्यकता होती का ? तो भुगीही घेऊ शकला असता , तरीही महाराज स्वतः अचानक रायगडावरून समीन्य गुपचूप निघाले का ? तो दिवम होता दि, २२ एप्रिल १६७४ या दिवमासूरी प्रवाच्या एकच महिना आधी म्हणजे दि, १३ मार्च १६७४ या दिवाली महाराजांच्या एक राणीमाहेव अचानक रायगडावरच मृत्यु पावल्या होत्या. महाराजांचे या काशीवार्द्ध राणीमाहेवांवर अतिशय प्रेम होते, त्या या मजळलेल्या मंसारातून अचानक निघून गेल्या, महाराज अतिशय दुःखी झाले, सरमेनापती प्रतापराव गुजर हे महाराजांचे अरांत जिवहाळून योद्दे होते, तेही या आधी महिन्यापूर्वीर्च रणांगणात ठार झाले होते, (दि, २४ फेब्रु १६७५) एका वाजूने राज्याभिषेकाची मंबल तयारी चाललेली होती अनु दुमऱ्या वाजूने महाराजांच्या काळजातून दुःखाचे अशू पालरत होते.

हे दुःख विसरणवाकरताच महाराजांनी ही दि. २२ एप्रिल ची केजलगडची मोहिम काढली असेल का ? त्याचवेळी बाईक्याने थकलेली मृत्युच्याच दिग्रेने निघालेलीआणली आई समोर त्यांना दिसत नव्हती का ? अन् राज्याभियेकाचा दिवस अवघ्या सव्या महिन्यावर आलेला महाराजांना दिसत नव्हता का ? तरीही महाराज केजलगडच्या मोहिमेवर निघाले, दि. २४ एप्रिल १६७४ या मध्यरात्री महाराजांनी स्वतः सर्वैत्य केजलगडावर हूळ्या चडवला, धडाडून लडाई पेटली, महाराजांनी केजलगड विंकलाही.

चांगले झाले, तुमच्या आमच्या आवळ्या शिवचट्रिच्या आनंदातही भर पडली. पण युद्धाच्या त्या अंधाच्या राष्ट्री वैन्याच्या तमवारीना फटकारा महाराजांचरच फिरला असता तर ? शिवचट्रिच राज्याभियेकाच्या आधीच संपले असते, पण तो राष्ट्रपुरुष त्याकाळात तमा वागला, या त्याच्या वागण्याचा आम्ही आज कधी विचार तरी करतो का ?फार फार तर एखादी फविना रचून मोकळे होतो, आपल्याला महाराजांचे रक्कांचे अन् धामांचे येव दिसतात, पण त्यांचे अशू कधी दिसतात का ?

एकांतात स्नोसमाधी या चट्रिचाशी साधला आली तरच ते दिसू शकतील,

याच वाळात पावसाळा समीप आलेला असलानाही (इ. १६७४ मे मध्य) महाराज चिपळुण जवळच्या दलवटणे या गावी आपल्या भराठी मैन्याची एक छावणी योजनापूर्व ठेवण्यासाठी स्वतः गेले होते, कोकणाचा नकाशा भूप्रदेश आणि तेथील हवामान ठोळ्यापुढे आणा आणि महाराजाची ही राज्यसाधनाची लगवगमुद्दा ठोळ्यापुढे आणा, म्हणजे आज मुटुच्या काळात पसे कुटायची वा टीव्हीला खिळी यासन वसायची इच्छा खोडीतरी वाजूला राहील. उपलब्ध ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या आधाराने शिवाजीमहाराजांनी डायरी आपल्याला लिहिता येतेय, लिहा. अन् स्वतःच शोधून पाहा की, महाराजांनी आराम विधाम घेण्यात किंती बेळ खर्च

केलाय. विथांतीकरता म्हणून ते एकदा मनोहरगडावर आणि वर्धनगडावर राहिल्याची तोंद आपल्याला सापडेल, पण विथांतीकरता जाऊन गऱ्याची आणि राजकारणाचीच कामे तेचे उरकीत बसल्याचा आपल्याला नुगावा लागेल द्वाा आपल्याच्या केवेत औरंगजेबाच्या कृपेने महाराज तीन महिने छान विथांती घेत होते, नाही! या पलिकडे महाराजांना विथांती गवसलीच नाही. महाराजांचे असंख्य पुतले, विविध शिल्पकारांनी घडविलेले आपण पाहतो. वहुतेक गवंच पुतल्यांत महाराजांच्या हाती तलवार दाखविलेली आणि ते घोड्यावर बसलेले आहेत, असेच आपण पाहतो. कृचित एखाददुसराच पुतला हात उंचावून उभा असलेला आपल्याला दिखतो. असे वाटते, त्या पुतल्यांनीन शिवाजीमहाराज हा उंचावून तुम्हा आम्हालाच सांगताहेत की 'पराक्रमाचे तमाशे दाखवा!'

आणवी एक तलवारीचे तळपते मराठी पाते

दिल्लीत औरंगजेब वैतागला होता शिवाजी 'नावाच्या दुश्यम्याला. इ. स. १६६० पामून त्याने महाराष्ट्रावर सतत स्वाच्या चालू ठेवल्या. मोगल, राजपूत, पठाण, बरब, रझाकी, इराणी अन् असेच अनेक लळवळ्ये सेनापती आणि सैनिक तो स्वराज्यावर पाठवीत होता. युद्धसाहित्य आणि पैसा अपरंपार ओरीत होता. मनुष्यबळाचा तोटा नज्हता, तरीकी कोणालाही शिवाजी महाराजांच्या विरुद्ध यश मिळत नव्हते. मिर्जाराजा जवसिंग आणि दिलेश्वान पठाण यांचा अपवाइ सोडला तर बाबी सगळे सेनानी नापास होत होते.

एक गोट लधात येते की, औरंगजेब स्वतः महाराजांविरुद्ध स्वराज्यावर कधीही चालून आला नाही. त्याच्या मनात सतत एक धामती होती की, माझाच पराभव झाला, तर काय होईल. म्हणून तो धोका पाचरत नव्हता. महाराज आपल्यात आणि आपल्या जवाहाल गवसले अमनानाही पमार झाले. याचा त्याला अतिशय गधाताप होत होता. पधाताप? होय गधाताप, तो त्याने आपल्या

स्वतःच्या तोडाने पुढे अनेकदा बोलून दाखवला आहे. त्याच्या नोंदी त्याच्या स्वतःच्या डावरीत आहेत.

तो मतत पुढे बोलून दाखवीत असे की, 'मी माझ्या आशुप्यात मर्वात मोठी भयंकर चूक केली. मी त्या शिवाजीला आस्त्यात तावडतोव ठार मारले नाही.'

इ.स. १६३० ते ७२ या तीन वर्षांत मराठ्यांनी मोगलांना अध्यक्षः हैराण केले. त्यावेळी दिलेरखान स्वतः मराठी मुलुखांवर आणि किल्ल्यांवर हल्ले चढवीत होता. पण जो अनुभव त्याला पुरंदर किल्ल्यांवी सुंजताना आला, तोच अनुभव मतत येत येला.

याच काळात दिलेरखान सुमारे तीस हजार पठाणी फोज घेऊन वज्ञाणपुराकून निघाला आणि नाशिक बिल्हारात भुसला. मा भागार्वील अनेक किल्ले मराठ्यांनी कळवात पेतलेले होते. त्यातीलच कण्हेरा गड या नावाचा डोंगरी किल्ला मराठ्यांच्या ताल्यात होता. दिलेरखान हा कण्हेरा घेण्यासाठी सुमाट निघाला. दिलेर हा अन्यंत कडवा आणि हट्टी अगा मरदार होता.

कण्हेच्या परिसरातच मणारीवर महाराजांचा एक जिवलग शिवदार अवध्या भातप्रे मराठी पायदलानिशी तळ ठोकून होता. कारण मोगलांच्या फोजा केल्हा स्वराम्यात भुतील याचा नेम नझता. म्हणून ही सातशेची तुकडी गस्तीवर राहिली होती. या तुकडीचा नेता होता रामाजी पांगेरा. हा रामाजी विनक्षण शूर होता. प्रतापगडच्या युद्धात अफगानखानच्या मैन्याविरुद्ध जावळीच्या जंबलात या याथाने भयंकर येतान घालले होते. (दि. १० नोव्हेंबर १६५९) याने पराक्रमाची शर्थ केली, तो हा रामाजी पांगेरा कण्हेच्यापासी होता. एक दिवस दिवसाउंजेठी त्याला हेरानी खवर टिळी की, औरंगजेबाचा यासा मरदार दिलेरखान पठाण भले मोठे घोडदाढ्येऊन कण्हेच्यावर चालून येत आहे.

दिलेरची फोज खरोखरच मोठी होती. त्याच्यापुढे रामाजीची फोज चियूटभरच होती. ही चानाच्या आळमणाची खवर मिळताच घरे म्हणूने यामाजीने आपल्या मैन्यानिशींजारच्याच आपल्या कण्हेरा गडावर जाऊन वसावला हुक्कत नझती. ते सोंदीचे आणि निशास्त ठरले असते. पण रामाजी

पांचेन्यातला बाष्पोत्तर चवताळून उठला. तो आपल्या चिमुटभर मावलयांपुढे उभा राहीला.
दिलेरखान मोठ्या फौजेनिशी नालून येतोय हे त्या चिमुकल्या मराठी तुकडीला समजलेच होते.
रामाजी आपल्या लोकांच्या पुढे उभा राहिला आणि मोठ्या अवेशात तो गरजला, 'मर्दीनो, खानाशी
झुंजायन्य, जे जातीचे असतील, (महाजे जे जातिवंत योद्दे असतील ते) येतील. मर्दानो, लढाल
त्याला सोन्याची कडी, पळाल त्याला चोली बांगडी' असे वोलून रामाजीने आपल्या अंगावरचा
अंगरखा काळून फाडून फेकला, दोईचे मुंडासेही फेकले. अन् दोन्ही हातात हृत्यारे घेऊन त्याने एकच
हरहर केला.

साथात जण भवानीच संचरली. अवध्या मराठी सैन्यानेही तसेच केवे, मूर्तिर्मात्र वीरशीने कल्लोळ
मांडला. उघडे चोडके होऊन मराठी सैन्य भयभयाट कळ लागले. अन् दिलेरखान आलाच...
बणव्यासारम्ये दुद्ध येटले. तजव्हारबाजीने दिलेरखान घडून झाला. त्याला पुन्हा एकदा पुरंदरगड अन्
मुरारबाजी देशपांडा आठवला. झुंज शधीची चालणी होती. जण मराठयांचा आणि रामाजीचा
आवेश दारूल्या कोठारामारचा भडकला होता. अखेर हट्टी दिलेर हटला. त्याचे सैन्य पळत सुटले.
दिलेरलाही मायार घ्यावी लागली. रामाजी पांगेन्याने दाढ्यून दिले की, मराठीयांची पोरे
आम्ही, भिणार नाही भरणाना. चिमुटभरांनी परातभरांचा पराभव केला.

कळहेरा गटाला दिलेरखानची मावलीही शिवू शकली नाही. अशी माणमं महाराजांनी
मावळ मुलखातून वेचून वेचून मिळविली होती. त्यातलाच हा रामाजी पांगेरा. इतिहासाला त्याचे घर
माहीत नाही, त्याचे गाव माहीत नाही, त्याचा ठाव माहिती नाही. त्याचा पराक्रम माव माहिती
आहे. आणि आम्हाला रामाजीही माहिती नाही आज अन् कळहेरागडही माहीत नाही आज.
कदाचित पुढे मावे संशोधकांना या रामाजी पांगेन्याची अधिक माहिती कागदपत्रांतून मिळेल. अन्
काळीश्वातून उन्हाचा कवडमा उजळत यावा तसा त्याला इतिहास आमच्या काजळलेल्या काळजात
प्रकरण टाकेल

अंतरिच्छा वेदना, अंतरचि जाणे

महाराष्ट्रात्वा विशाल सागरी किनारा लाभला आहे. निसर्गनिच अशी रचना केली आहे की, महाराष्ट्राच्या पश्चिमेला हा समुद्र आणि किनाऱ्यावरची जंगलमयकोकणपट्टी दक्षिणोत्तर पसरलेली आहे. गूर्वेम शादावरचा देश, मधून बलदंड आणि नदीनाळ्यांनी मजलेला महत्वाशीर्ष महाद्यादी असे हे महाराष्ट्राचे रूप आहे. त्यात कोकणपट्टा समुद्राच्या साखिध्यामुळे अत्यंत महत्वाचा ठरतो. तेवढाच तो सांभाळावयास जोखमीचाही ठरतो. कारण या पश्चिम समुद्राच्या बाबूने सारे पश्चिमी जग कोकणावर हल्ले करावयास सतत उपलेले असावयाचे. युरोपीय अठरा टोपीचाले, हूर सत्ताकोळी अरब आणि ईत्यवृत्तीचे औतिसिनियन काळे हवशी यांची चाहणेकोकणपट्टीला सततच यासत असत. नानेविरी करण्याचांची हूर धाढ जबलजबल रोजच कुठे ना कुठे पडतच असायची. पोर्टुगीज आणि सिंधी यांनी कोकणाच्या काही भागात आपली सत्ताच कायमची माझली होती. त्याच्या जोडीला आता (द. स. १६६४ पासून युड) इंग्रज मुंबईत कायमने सत्ताधारी होउन चरने होते. शिवाजीमहाराजांनी या संपूर्ण कोकण कुडीलीचा सुरतेपासून कारवारपर्यंतचा पुरेपूर अभ्यान (सव्हेर) वेलेला दिसून येतो. आपल्या हिंदूची स्वराज्याची ही पश्चिम सरहद समुद्राना जिलगलेली असणार अन् हा समुद्रजेक शबूनी सततच व्याप असणार हे जोख्यून संपूर्ण कोकणपट्टाच विनाशपवाद स्वराज्यात असला पाहिजे, असा त्यांचा ठाम निष्कर्ष आणि निर्णद होता.

महाराजांना कोकणपट्टीवर माणसे फार फार चांगली मिळाली. उरणापासून कारवारपर्यंतच्या या कोकणात जबलजबल साठ टळे प्रदेश आणि किनारा महाराजांना वा कोकणी माणसांनी जिवून दिला. पण पोर्टुगीजांच्या तात्वात असलेला पश्चिम डाणे जिलहा, गोमांतक आणि मिंदीच्या तात्वात असलेला मुऱ्ड जंजिरा, त्याचप्रमाणे मुवडीची मात वेटे व्यापून ब्रसलेल्या इंग्रजांना समृद्ध उत्तरान काढण्याची महाराजांची महत्वाकोळी धडपड अंभर टळे कधीच यशस्वी होऊ शकली नाही.

याचा अन्यास आला पाहिजे. का होऊ शकली नाही ? कोणचे वल कमी पडले ? माणसे तरमासळीमारखी चपळ, पोलादामारखी कजम्बर, कोल्हापुराखी बुद्धिमान, चतुरवाघामारखी तिक्कट, सुसरीमारखी डाव माध्यणारी अन् मुलगेगिरीत कलमीआंब्यामारखी गोड अभी महाराजांना लाभली होती. मग महाराजांपाशी अमे काय कमी पडले, की त्यांना मिही, फिरंगी अन् इंगरीजीच्यांना समूल उखडता आले नाही ?

एक तर मराठी आरमार हजार वर्षांनंतर अगदी नव्यानेच समुदात उतरले होते. आरमारावरची युद्धामरकी शत्रूपेक्षा कमीच अन् नवी होती. आगरी, भेडारी, कोली, गावित कुणदी इत्यादी मणके कोकणी मराठे पार्खपराकमी होते. पण अभियन्युसारखे जरा नवीनच होते. त्यामुळे वेळ खाणारी लागरी युद्धे महाराजांना जास्तच वेळ खर्च करून लडावी लागली. यश मिळत होते. पण गती कमी पडत होती. वेळच कमी पडतहोता. त्यामुळे महाराजांनी हयात संपन्नी पण हे तीन परके शत्रू शिळ्यक उतरले.

आना यातून मुहा असा की, महाराजांचा आरमारी इतेवाढ लक्षात खेऊन पुढे पेशव्यांनी या तीनही वैन्यांना कायमचे नष्ट करण्याचे ध्येय प्रथम क्रमांकाने डोळयापुढे लेवावयास हवे होते. देशावरचा अचिन भारतीय स्वराज्य विस्ताराचा अधाप पेशव्यांनीस्वीकारन्यामुळे आरमाराकडे म्हणजेच सागरी मरहदीकडे पेशव्यांचे वल कमी पडले. त्यातून पुढ्हा आपमारील मांटणे आम्हाला याधवी. त्यामुळेच हे तीन वैरी आमच्या छावाडावर कायमचे बंदूकी रोखून टिकू शकले, कान्होजी आणे आणि आणे परिवार आनंदराव भुक्तप आणि भुक्तप परिवार हाही लेवावाच शूर होता. पोर्टुगीजांची उत्तर कोकण किनाऱ्यावर दाणादाण उडविणारा चिमावी अप्पा, शंकराजी महादेव फडके, लंडोनी माणकर, अग्नूरकर नाईक वरैर मंदळीही लेवावीच कर्तव्यगार होती.

इ. स. १७५१ मध्ये तर पेशव्यांच्या एका हेरवाडकर सरदाराने गोव्यात फोळ्याजवळखामा पोर्टुगीज गळवून जनरललाच रपात ठार मारले. इ. स. १७३७ मध्ये पेशव्यांनी जंविन्याचा खाला

मुलवात मिही मात याला रणात उरणा येथे ठार मारले. इतिहास घडला पण वर्तमान घडले नाही.

टिकले नाही, याचे कारण नेमकेच मांगायचे झाले, तर सूत्रपती शिवाजीमहाराजांचे धोरण आणि अनुकरण या मंडळीता साधले नाही. आपलात वैर अन् वैत्यावर खैर करीत राहिलो आम्ही. इ. स. १०५५ मध्ये आपसातीलभांडणापांची नानासाहेब पेशवे यांनी इश्वरांची मदत घेऊन मुवर्गांतुर्गांजवळ ओरुंयाचे म्हणजेच स्वराज्याचे आरम्भ भराव्या झेंड्यासकट समुदात वृहविले.

इतिहासात आमच्या कोणच्या ना कोणच्यातरी अन् एकूण मर्वीच्याच चुका झाल्या, त्वाचे परिणाम राष्ट्राला भोगावे नागले. 'हे राज्य एक आहे' असे आज्ञापत्रात महाराजाचे मनोगत अमात्यांनी लिहून ठेवले आहे. म्हणजेच राष्ट्रीय एकत्रेचा, नारिश्वाना आणि उन्हुंग महत्वाकांक्षेचा महाराजांनी दिलेला धारा आणि आदेश आम्ही विसरलो. अजूनही विसरलेलेच आहोत. आपसातल्या भांडणांपांची, क्षुद मानापमानापांची, स्वार्थपांची अन् एकमेकांची अन्तीगत आणि सामाजिक पातळीबरून भांडतो आहोत अन् भांडताना जपथोष मात्र शिवाजी महाराजांचा करतो आहोत. विवेक हुरवता आहे, नित्य नवा दिन जागृतीचा उगवतच नाही. पण कायकराते? कुणी चैरीत वारा चाण्यात गुंतलाय, कुणी चारा चाण्यात गुंतलाय, कुणी गुटखा चाण्यात गुंतलाय. वैतासलेल्या गरिबांना अवस्थित आनंदहत्या करण्याहृतके विष खरेदी करायलाही पेसे नाहीत. करंटे घिलाले मर्वही, जो सो 'दु' टुंड्रीच मांगतो

मेतू बांधणाऱ्या वानरसेनेचेच वारस आम्ही

इतिहासाचा, विशेषत: शिवकालाचा अभ्याम करताना मराठी योद्ध्यांची चक्रित करणारी बहादुरी प्रथम दोक्यापुढे येते. मुलव्ही बुद्धिवतांची उत्तपटांग चातुर्यवती प्रतिभा आपल्याला चक्रावृत्ताकरते. विद्वानांची बुद्धिवत लेखनशैली आपल्याला हलवून जागे करते. जाहिरांची ललकारी आपल्याला

महाराज टाकले पण किल्ल्यांची बांधकामे, अतिअवघड ठिकाणी केलेली मोठ्या दरवाजांची वा मांदिमापटीत वेमालूम केलेली चोरवाटांची रचना पाहून तुमच्याआमच्या मनातले आधार्यही थळ होते.

ठनावारी वजनाचे दगडी चिरे या कामगारांनी घडविले तरी कसे अन् पाचपाच पुरुष उंचीवर नेऊन ओलंभ्यात जडविले तरी कसे हे समजत ताही. मणावारी वजनाच्या मोठमोठ्या तुळ्या आणि फळ्या अखंड मापात दारा भरोक्यांना या सुतारांनी कथा फिट्बमविल्या अमरील ? अशा अवघड कामात स्वराज्यातले कामगार मजूर, वेलदार, पाधरवट, गवंडी सुतार, लोहार इत्यादी मंडळी अतिशय कषाळ, काटक आणि तरबेळ होती. तेवढीच ती बंतमनानुन कल्याण, अभिमानी आणि निष्ठावंत होती.

हे किल्ल्यांवरील अवघड काम करीत असावाना अनेकदा अपघातही होत आणि या कामगारांना प्राणाची किसल मोजावी जागे, अनेकजण जायबंदीही होत. या सर्वच अझात कामगारांशी महाराज अत्यंत मावेने कृतज्ञ असत. आज आपल्यांनी आपल्याआजच्या हिंदवी स्वराज्यात निरनिराळे राष्ट्रीय प्रकाळ्य साकार करीत आलो आहोत. कोयनेवे धरण म्हणजे महाराष्ट्राला लाभलेली कामधेनुच आहे. हे धरण बांधताना किंतीतरी कामगार कायमचे जायबंदी झाले आणि सुमारे चाळीस कामगार काम करताकरता झालेल्या अपघातात ठार आले. या मर्दांची नावे कोयनेच्या बांधकामात एका शांत आणि एकांत जागी शिलालेखात कोरुन डेवली आहेत. आम्ही भालाकालेजातील तरुण सहलीला कोयनेच्या धरणावर जातो.

या कार्यागणी प्राण अर्पण केलेल्या या शूर धाढसी कामगारवीरांची तुम्हा आम्हाला आठवण होते का ? आम्ही त्या जलाशयाची रच्य वंभत आणि आंद मनसोक खुटावा नेवे नावे, नाचावे, खेळावे पण या कवर्यागणी पडलेल्वा वा घायाळ मालेल्याकामगारवीरांना साईंग दंडवत घालच्यास विसरू नये.

आज तुमच्या आमच्याकारखान्यांत आणि घरात कोवनेची बीज प्रकाशतीय, ती त्यांच्यामुळे.

कारणिलच्यारणांगणावरील बीरांडतकेच शाही बीरांचे मोल स्वर्गीय आणि अविस्मरणीय आहे.

अन् यग आता समजेल, की आज तीनतीनदो चारचारांचे बर्षाहृष्टही वयोवृद्ध जालेल्या शिवकालीन गडकोटांची आणि त्यांच्या अज्ञात कामगारांची महत्ता किंती थोर आहे, बंदनीय आहे, पूजनीय आहे. या गडकोटांवर वेडेवाकडे माकडचाले कष्ठीच करणार नाही. आमची नावे गावे त्यावर लिहून ठेवणार नाही. त्या चिन्यांचा आणि त्यांच्या कामगार हिन्योचा आम्ही मुजरा करून, दंडवत घालून आदरच रुल. पुरीबींगवेवासारख्या कर्दनकाळाशी टळ्यार देत हिंदवी स्वराज्याचे रक्खण करणारे हे तट आणि युरुव केविलवाणे होऊन बसले आहेत.

तुम्हाआम्हा तरुणांची झुंड वेडीवाकडी, आणेरही गाणी गात वेताना पाहून हे तटक्येट अन् युरुव मनातून भवभीत होऊन, असहाय्य नजरेने आपल्याकडे बघताहेत. अन् म्हणत आहेत, 'बाळांनो, नका रे आम्हा म्हातांचांची अशी दवाळी अन् मानहानीकाळ. 'अरे, एके काळी त्या घोरण्या राजाने आमच्या कडेखांद्यावर मांयेने हातफिरविला. कुठे आम्हाला जव्हर शानी अमली तर त्याने ती चुन्याने. अन् कुठे कुठे तर शिष्याने दुजवली. आता तुम्ही आमच्याकारता काही बोल नाही तरी चालेल, पण आम्हाला तुमची नावे लिहून अन् आमने चिरे खिलाखेळे करीत बरून ढक्कन पायाळ करू नका. गुटें खाऊन आमच्या अंगाखांद्यावर अन् तोंदावर थंडुकू नका. मिशरेटी अन्नाइनभुगर फुकून योटक आमच्या अंगावर टाकू नका, पाया एडतो, देवा तुमच्या.

अन् घरेच नाही का हे? एके काळी शिवाजीराजांच्या जिववग कामगारांनी वाघलेल्या आणि नपलेल्या या तटाकोटांची अवहेलना आम्हीच करतो आहोत. वास्तविक हे तटकोट म्हणजे त्या शुर कामगारांची खटी स्पारके आहेत. आम्ही तरुणांनी या तटाकोटांवर ओर्डिन ऐटांनी आपली नावे लिहिण्याएवजी ती, सूयोर्दयापासूनमूर्यास्तापर्यंत पसरलेल्या विशाल आकाशात स्वराज्याचे वैमानिक वनून, पराप्रम कलन नक्षत्रांच्या अधरांनी लिहिली पाहिजेत.

शिवकालीन कामगारांचे श्रीर्य किंतीतरी बेळा दिगून आलेले आहे. कांसा बेटावरील पदार्थाचे वांधताना आणि खांदिरी बेटावरील तट वांधताना जंजिरेकर हवश्यांच्या आणि मुंबईकर इंग्रजांच्या तोफावंदुकांना न जुमानता, न घावरता कोकणाच्या कामगारांनी हे दौन किल्ले उमे केले. ते मेले पण मरपव्यत वांधकाम करीत राहिले, अशीच मोलाची कामगिरी गलवतांचे वांधकाम करणाऱ्या कामगारांनी अन् लोहार मृतारांनी केली.

या सात्या वांधकामात कामगारांनी कुठे कुठे गणपती, मारुती, कालभैरव, भवानी, बंडोवा या देवदेवतांच्या मृतीर् कोरलेल्या आडलतात, तर कुठे गुरुरी, मगरी आणि घोरपडी यांच्याही आकृती कोरलेल्या दिसतात. या त्यांच्या हीशी शिल्पकलेत त्यांचे लडाऊ मन अवक्ष होते.

एकदा मला एका (इ. १९६१) वर्षीर् भिईचा पोलाडाचा आपला राष्ट्रीय कारखाना पाहण्याचा योग आला. मर्बंध नोंदवून दिसत होते. तेथे काम करीत अमलेल्या माझ्या एका इंजिनीयर मिशनामधील विचाराते 'हा कारखाना शियन युजिनीयर्सनी भारतामार्फी उभारला, आता तो आपलीच मर्बंध, तंबडी आणि कामगार मंडळी भालवीत आहेत. आपले हे मगले कामगार झन् जाणकार नोक कसे काय कास करीत आहेत ?'

त्याचर त्या माझ्या मिशने, काहीच शब्दात न बोलता अवतीभवती मर्बंध पडलेल्या लोंदांदी माहित्याकडे बोट फिरवीत माझे जख वेधले, या लोंदांदी वस्तूवर खडूने असंघ ठिकाणी लिहिले होते, 'रघुपति राघव राजाराम जितना पैसा उतना काम माझ्या मनाता कामगारांची

नव्याने नुकताच कारखाना मुरु झाला होता. पगारवाहीच्या मागणीमाठी आंदोलनेही मुरु झाली होती.

रघुपति राघव राजाराम, जितना पैसा उतना काम माझ्या मनाता कामगारांची

मागणी उमजली, नमजली पण त्याचबरोबर मनात आले, की इथंच काय पण अवघ्या देशात आम्ही
वितना ऐमा उतना काम करतोच का ? तेवढे केलं तरी रघुपति गाधव रामामाडी मेतू वांधणाऱ्या
वातरांचे मोल आणि महत्त्वाम्हाला लाभेल.

महाराजांच्या शश्वांबद्दल थोडेमे

'शिवाजी महाराज' हे दोन शब्दनुभवाच्या आमच्या मनाचे आणि तलाचे अविभाज्य घटक आहेत.
अगदी जन्मापासून मरणापर्यंत या आपल्या राजाची साक्षात आठवण महणून त्याच्या स्पर्शाने पुरीत
आलेल्या अशा, त्याच्यास्वतःच्या वस्तू, वस्त्रे, शस्त्रे, चित्रे, हस्ताक्षरे, परे आणखी काही
आज आपल्याला उपलब्ध आहे का ? असेल तर ते कोणीकोठे आहे ? ते सर्वसामान्यनागरिकाला चिशेषतः
तुमच्या आमच्या मुलांना पाहावयाम मिळेल का ? निदान त्याची प्रकाशचित्रे तरी मिळतील
का ? महाराजाची चिशेषतीय अस्ताल नाणी कोणती ? त्यातील नमकालीन
अस्मात कोणती ? उत्तरकाळीन येऊवाईतील शिवनाणी कशी ओळखावाची ? इत्यादी विलीनरी कुतुहली
प्रश्न आपल्याला पडतात. त्या सर्वांची उत्तरे चोरु देना येत नाहीत. कारण त्याचे पुरावे
उपलब्ध नमतात. पण जे काही आहे, तेममजावून येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. अशा सगळ्या वस्तू
वास्तुंना 'शिवस्पर्श' असे नाव देता वेईल, असे शिवस्पर्श आज किंती उपलब्ध आहेत ?
महाराजांची स्वतः जे काही हाताळे अन् वापरवे असे आज नक्की काच काय आहे ? पहिली वस्तू म्हणजे
त्यांची भवानी तलवार, या तलवारीबद्दल प्रचंड कुतुहल अन् तेवढेच प्रेम सतत व्यक्त होत असते. ही
तलवार सातांच्याच्या जलमदिर राजवाल्यात थीमंत स्फुरपती राजे उदयनमहाराज भोगले यांच्या
खास व्यवस्थेखाली, अत्यंत सुरक्षित बंदोबस्तात ठेवलेली आहे. ही तलवार भवानी तलवारच आहे, हे
मिळकरावयाम पुरावे आहेत. ते पुरावे वेळोवेळी प्रगिर्दही करण्यात आले आहेत. येथे माझ्या नते या

क्षणापर्वत ही तलवार भवानीच आहे एवढेच निश्चित सांगतो. अन्य विष्णुमनीय पुरावे येथून पुढे
 उपलब्ध झाल्यास विचार करता येईलच, निर्णयही बेता येईलच,
 लंडन येथील बंकीगट्टम पैलेसमध्ये छत्रपती महाराजांच्या खास शक्कालयातील एक तलवार
 राणी एलिजाबेथ योंच्या राजसंघ्रहालयात आहे. प्रिंस ऑफ वेल्स पदावर असताना इंग्लंडचे राजे
 सातवे एडवर्ड हो. इ. १८३५ मध्ये भारतात आले होते. त्यावेळीत्यांता कोल्हापूरच्या थीमंत
 छत्रपती शिवाजीमहाराजांनी भेटीदाखल ज्या मौल्यवान वस्तु दिल्या, त्यांत एक अत्यंत मौल्यवान
 आणि सुदर अशी तलवारही दिली. या तलवारीचे नाव कोल्हापूर इरवाराच्या
 दसरखान्यात 'जगदंबा' म्हणून नमूद आहे. ही तलवार रत्नवडीत मुठीची आहे. त्यावर बहासर माणके
 आणि अगणित हिरे जडविलेलेआहेत. या तलवारीची जी घडण आहे, त्याला फिरंग किंवा पट्टापान
 किंवा सडक किंवा गेंदर असे नाहे आहे. ही तलवार शिवकानीन नक्कीच आहे. पण ती भवानी नाही.
 पण ती छत्रपती महाराजांच्या खास शिवेखानातील आहे. म्हणून असे बाटो की, हीही
 जगदंबा तलवार शक्कातेर शिवाजी महाराज छत्रपती (इ. १६३० ते ८०) योनीहीस्वतः बापरनी
 असेल की काय? तशी शक्काता असू शक्काते. म्हणूनच साताच्यातील असलेल्या भवानी तलवारीप्रमाणे
 करवीर छत्रपती महाराजांच्या शिवेखान्यात असलेल्या आणि सध्या बंकीगट्टम पैलेस, लंडनमध्ये
 असलेल्या या जगदंबातलवारीवट्टव लेवढेच प्रेम आणि प्रश्नी बाटणे हा आमचा मर्यादा
 स्वभावधर्मच आहे. ही तलवार (जगदंबा) कोल्हापूर महाराजांची आहे, ती पुन्हा छत्रपती महाराज
 कोल्हापूर योंच्या राजवाढ्यात परत यावी अशी मर्व जनतेचीच इच्छा आहे. ही जगदंबा तलवार
 बंकीगट्टम पैलेसमध्ये अतिशय शानदार दिमाक्कात ठेवलेली आहे. (मी स्वतः ती पाहिली आहे) तशी
 आम्हा आणि अवस्था ठेवण्याची थोरीफार मवय आम्हाला जावली तरीही खूप आवे.
 शिवाजी महाराजांने वाघनव लंडनच्या लिंनटोरिया बळवट्ट म्युसियममध्ये आहे, हे वाघनव उलूष
 पोलादी आहे. हे लंडनला कोणी दिले? त्याचा वेळ आणि दौध घेतला, तर थोडा सुगावा लावतो. गेंड

उक्त हा इ. १८१८ ते २४ पर्वत सातारा येथे इस्ट इंडिया कंपनीचा राजकीय प्रतिनिधि म्हणून नेमलेला होता. सूखपती प्रतापमिंह महाराजांच्याआणि इस्ट इंडिया कंपनीच्या संबंधातले राजकीय व्यवहार तो पाहत असे. तो हुशार होता. तो प्रथम हित पाहत असे, ते आपल्या इंग्लंड देशाचे आणि इस्ट इंडिया कंपनीचे, त्याला इतिहासाचीही आवड होती. मातान्यातील वास्तव्यात मराठ्यांच्या इतिहासावर आणि त्यातल्यात्यात शिवकाळावर लिहिल्याची त्याते आकांक्षा धरली आणि ती पूर्ण केली. त्याने लिहिलेला 'हिस्टरी ऑफ मराठाज' हा गंथ म्हणजे मराठीइतिहासावर लिहिला गेलेला, काळजमानुगार असलेला पहिलाच गंथ आहे. म्हणून त्याला मराठी इतिहासाचा पहिला इतिहासग्रंथ नेव्हक हा मान दिला जातो. तो अत्यंत साबध नेव्हक आहे. त्याने उक्तपती प्रतापमिंह महाराजांनी मैत्रीचे संबंध ठेवून आपलेकाम सुविधेने साधले. त्याने बहुदा याच काळात शिवाजीमहाराजांनी वाघनयेप्रतापमिंह महाराजांकडून भेट म्हणून यिळवली असावीत. ही वाघनये त्याने इंग्लंडला जाताना वरोवर नेती, ती त्याच्या वंशजांकडैच होती. चार धारदार नवे असेले हे पोलांदी हत्यार अतिथग प्रमाणवद्द आणि सुवक आहे. हे हत्यार डाऱ्या हाताच्या बोटान पालून वापरावयाचे आहे. सैंड डफच्या आजच्या वंशजाने (बहुदा तो सैंड डफचा पक्कांतू किंवा खापरपणनु असावा) किंकटोनिया अल्वर्ट म्युझियमना हे हत्यार दान केले. अफळानसानच्या भेटीच्या वेळी महाराजांनी जे वाघनव नेवे होते, तेच हे हत्यार. किंकटोनिया अल्वर्ट म्युझियमच्या वस्त्रमूळीमध्ये ही माहिती अगदी बोटक असी मूचित केली आहे. महाराजांची जी समकालीन चिंचे (पेनिंग्ज) समकालीन चिंचकारांनी काढलेली म्हणून आज उपलब्ध आहेत, त्यातील काही चिंचांत महाराजांचे हातांत पट्टापान तलवार म्हणजेच सरळ पात्याची तलवार याचामह दाखविलेली दिसते. तसेच पोलांदी पट्टा हातात येतलेलाही दिसतो, तसेच कमरेला करूपार (म्हणजे गेश कव्ज) बोवलेलीहीदिसते. पण महाराजांचा हा पोलांदी पट्टा आणि कठ्यार आज उपलब्ध नाही. तसेच त्यांची डाल आणि हातावरचे संरक्षक दस्त (म्हणजे मनगटापासून कोपरापर्यंत दोन्ही

हातांचे संरक्षण करणारे, दोन्ही हातांची धातृंची बेटांचे) आज उपलब्ध नाहीत. त्याचप्रमाणे महाराजांचे पोलादी चिलखत आणि पोलादी शिरस्थाण आणि कापडी चिलखत आणि कापडी शिरस्थाण होते, पण आज त्यातील काहीही उपलब्ध नाही.

याशिवाय त्यांच्या ब्राम शिलेश्वान्यात (शशगारात) आणवीही काही हृत्यारे असतीलच, त्यात भाला, चिटे, धनुष्यवाण, खंजीर इत्यादी हृत्यारे असलाऱ्यच. अफळालखातांचे भेटीचे बेळी त्यांती प्रत्यक्ष वापरलेला विचवा होता, परंतु आता यातील काहीही उपलब्ध नाही. बंदुका, तमंचे (म्हणजे ठारणीची पिस्तूले), कडाचिता (म्हणजे नरसावयासारखे तोड असलेले मोठे पिस्तूल यात दाळवण्यावरच अनेक गोळयाठामून ते उडवीत असत, त्या काळची जणू ती अनेक गोळया उडविणारी मजिनगनच) अशी विविध प्रकारची हृत्यारे राजशाखालववात नद्दीच असणार, पण महाराजांच्याराजशाखालववातचा आज कोणवाही भाग उपलब्ध नाही. धातृंचा हृत्यारांना 'गोडेहृत्यार' असे महणत, अन् दास ठामून वापरण्याम हृत्यारांना 'उडले हृत्यार' असेहृष्टपत, गळून शिवस्मरित हृत्यारांदावत मध्या एवढेच नांगता येते.

शिवस्पर्श

महाराजांची चित्रकारणी हातांनीकाढलेली चित्रे काही उपलब्ध आहेत. त्यातील काही अगदी समकाळीन आहेत, काही इ. १६८० मंतर पण नद्दीच पणनजिकच्याच काळात कांपी केलेली जसावीत. पण समकाळीन चित्रे उपलब्ध आहेत आणि त्याचरून महाराजांचे रूप आपण पाहू शकतो, हाच आपला आनंदमोठा आहे. आता चित्रकार ज्या योग्यतेचा असेल, त्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणेच चित्र तयार होणार, त्याची तुलना किंवा अपेक्षा आपण आजच्या बेमेन्याशी करू शकत नाही येथे मुद्रा असा, की महाराजांच्या अंगावर मस्तकापामून पावलोपयंत जी बर्खेदास्तविलेली आहेत, (याला

सिरपाव म्हणतात)   त्याचा   आफल्याला   ओडाफार परिचय   होऊ   शकतो.

पहिली व्यापा ही सांगितनी पाहिजे की, या त्यांच्या वस्त्रांपैकी एकही वस्त्र विशेष आज उपलब्ध नाही. त्यांच्या महतकावरील पगडी किंवा पागोटे किंवा जिरेटोप जो चित्रात दिसतो, तो उत्तरेकडील आणि दक्षिणेकडीलही मुलतानी अंमलात दरवारी व्यक्ती जशातहेचा वापरत असत, तसाच आहे. आज दिली, राजपूत, कवळडा, लखनौ, गोवळकोदा, तंजावर, विजापूर इत्यादी चित्रकलेच्या शैलीतील (स्कूल) अगणित चित्रे (मिनिएचर्म आणि स्पुरल्स) उपलब्ध आहेत. त्यातील व्यक्तींची शिरोभूषणे आणि शिवाजी महाराजाचे शिरोभूषण वांत खूपच साम्य आहे. क्षत्रिय आणि विनक्षत्रिय शिरोभूषणात ओडाफार फरक दिसतो. ओडाकयात सांगावयाने आने, तर महाराजांच्या शिरोभूषणाने बादशाही शिरोभूषणाशी साम्य आडलते. तो त्या काळाचापरिणाम किंवा प्रभाव आहे. महाराजांचा अंगरेजा, जामा (कमरेचा ढोदा थेला) जुस्त पायजमा (सुरवार) हातशाच प्रकारचा बादशाही दरवारी पद्धतीचा दिसून येतो. रमाल हाही पण त्यातीलच, अंगावरील थेला म्हणजेच उत्तरीग किंवा उपवस्थ हे हिंदूपणाने एक नक्षण होते. पण काही बादशाह आणि त्यांचे अहिंदू सरदारमुद्दा थेला किंवा उपरणे बापरीत असल्याचे जुन्या पेन्टिरजवरक्न मिळद होते. या बाबतीतही पानुपढ रेच की महाराजांच्याबापरण्यातील एकही बस्त्रविशेष आज उपलब्ध नाही. हीच गोष्ट महाराजांच्याअंगावरील अलंकारांच्या बाबतीत म्हणता येते. कलंगी, मोरथाचा तुरा, कानातीलचौकडे, गळयातील मोजकेच पण मौल्यवान कंडे, दंडावरील बानूबंद, बोटातील अंगठ्या, हातातील आणि पायातील सोन्याचा लोटा, हातातील सोन्याचे कंडे, कवरेचा नवरत्नजडीत कमरपट्टा पुरुषांच्या अशा कमरपट्ट्याला 'दाव' असे म्हणत असत. शिवाजी महाराजांचे तीर्थक्षण शहाजीराजे महाराजसाहेब ते तंजावराकडे दक्षिणेत असत. चेळोवेली तेही शिवाजीमहाराजांकडे आणि विजाऊसाहेबांकडे काही मौल्यवान वस्त्रे, वस्तृ इत्यादी पाठवीत

असत. अशी कृष्णाजी अनंत मजालमी यासेनोद केलेली आहे. आज या शिवकानीन वरदावेकारापैकी आणि अनुय आलेन्यानजराणवापैकी काही उपलब्ध नाही.

महाराज कवड्याची माल श्रीभवानी देवीच्या पूजेच्या आणि आरतीच्या वेळी गळवात रिवाजाप्रमाणे, परंपरेप्रमाणे घालीत असत.

असेच अलंकार राणीवशाकडेही होते. त्याचप्रमाणे प्रतापगडच्या भवानीदेवीच्या आणिशिवर शिंगणापूरच्या महादेवाच्या अंगावरही होते. राज्याभिषेक करून छतपती महणून मस्तकावर छत धरण्यापूर्वीर महाराजांनी स्वतः दि. २० मे १६७४ या दिवशी प्रतापगडावर जाऊन श्रीभवानीदेवीची पोळ्योपचारे यधानांग पूजा केली. त्यावेळी वेदमूर्तीर विष्वनाथ भट्ट हडप हे पुजारी होते. श्रीभवानी देवीस महाराजांनी सोन्याचे आणि नवरत्नजडावाचे सर्व प्रकारचे अलंकार पातले. त्यात देवीच्या मस्तकावरसोन्याचे मीन्यवान झालरदार असे छत अर्पण केले. या छताचे वजन सज्जा मण होते. यावेळाचे वजनाचे लोटक असे २४ तोळे म्हणजे १ शेर. १६ शेर म्हणजे १ मण. जुना तोळा सध्याच्या पावणेवारा दीमचा होता. श्रीच्या अंगावरीन सर्व अलंकार आजन्या किंसतीने कोळ्यावधी रुपयाचे भरतील. पण हे सर्व अलंकार ह. १९२९. सध्ये प्रतापगडावर आलेन्या पठाणी चोरीत चोरीम नेले. पुढे चोर मापडले पण चोरी संपलेली होती. महाराजांनी अर्पण केलेल्या श्रीच्या अलंकारापैकी श्रीच्या पायातील, माणके जटविलेली दोम पैंजळे फक्त मध्या शिळ्वक आहेत, असे समजते. ही चोरांची कृपान म्हणायला हवी.

अशा चोऱ्या महाराष्ट्रात विलीतरी देवदेवस्वानात आलेल्या आहेत, हे आपण पाहतो आहेत. प्रतापगड, नरसिंगपूर, बेजुरी, कराड, औंंघ, पर्वती इत्यादी ठिकाणी चोऱ्या झाल्या. काय म्हणावे याला ? पूर्वीर आमचे देव आणि देवता शुरवीरांना आणि वीरांगनांना पावत होत्या. विजय मिळत होते, वैभव वाढत होते. पण आता भाव त्याचोरदरोदेखोरांनाच पावाच्यात का ? भक्त दुवळे बनले. देवांनी तरी काव करावे ? शिवस्पर्श एवढाच आज आपल्यापुढे जात आणि थोडासा उपलब्ध आहे.

नेहमी मनात विचार येतो, की शिवाजी महाराज ज्या ज्या गडांवर आणि गावाशहरांत फिरले आणि राहिले, असा गावाभहराची आणि गडांची आणि महाराजाच्या तेथील वास्तव्याची कामदोपत्राच्या आधाराने तारीख्यावर यादी करता येईल. अवघड कठीच नाही, अशी यादी आणण करावी आणि असुकअसुक ठिकाणी महाराज कोणत्या तिथीमितीस तेथे राहिले हे प्रसिद्ध करावे. म्हणजे त्वा त्या ठिकाणच्या रहिवाणांना आणि विशेषतः तरुण विचारीर् विचारिनींना त्या शिवभैटीचा स्पर्शनिंद घडेल. इतिहास जागता ठेवाऱ्याकरिता या शिवस्त्रीचा असा उपयोग झाला पाहिजे

महाराजांची विश्वासू संपत्ती

हिंदवी स्वराज्याची सुखवातशून्यानून झाली. अगांवी गरीब अशा मावळी शेतकऱ्यांच्या गावकामगारांच्या आणि कोणतीतरी मजुरी करणाऱ्या विगऱ्यांच्या तंचटनेतूनच महाराजांनी आणि विलक्षण भंचटन वीभाष्य असलेल्या जिजाऊसाहेबांनी हा धाइसी ढाव मांडला. माणसं म्हटली की, स्वभावाने आणि गुणदोषांने असेह्य प्रकार आलेच. या नवांना एका ओळेज्यात आणून, धाइसी आणि अति अवघड विश्वासाची कामे करवून थेणे, म्हणजे आवल्याभोपल्याची एकत्र मोट बांधण्याइतकेच अवघड काम होते. त्यात युन्हा स्वार्थीर् आणि गुणेगार प्रकृतीची माणसे थोडीफार तरी असणारच. अवेमोहोर तांदवात खडे निपतातच की, ते शिजत नाहीत. आशीच वेचून काढावे नाहतात. माणसांच्यां तसेच, म्हणूनच या मायलेकरानी या सर्वे माणसांची निवडणाऱ्या करून, जिवावरची कामंमुद्दा करवून घेण्यासाठी केवऱ्य कौशल्य दाखवलं असेल ? पण त्यात ही मायलेकरे यशस्वी ठरली. ती उतकी, की स्वराज्याची सर्वांत मोठी धनदीलत म्हणजे ही माणसेच होती. ती सामान्य होती. पण त्यांनी असामान्य इतिहासघडविला. महाराजांची ही माणसं

म्हणजे स्वराज्याची हुक्मी शक्ती. एकवेळ बंदुकीची गोळी उडायला उशीर होईल, पण ही माझनं आपापल्या कामात निमिषभरही उडी घ्यायला उशीर करीत नव्हती, मरबी मांगत नव्हती. अखेर मोठी कामे, मोठ्या मंस्या, मोठ्या राष्ट्रीय जवाबदारीच्या मंघटना, गुप्त प्रयोगाभाळा, गुप्त शक्ताकूपांचे संशोधनआणि निमिती... राजकारणाचे मर्वात महस्वाचे गुप्त खलबतस्वाचे अशा सर्व ठिकाणी अशी हुक्मी, विश्वासाची माणसेच लागतात. महाराजांनी अनेकांना पदव्या दिलेल्या आडळून येतात, त्यातील 'विश्वासराव' ही पदवी किंती मोलाची वधा! गायकवाड पराण्यातील कृष्णराव नावाच्या एका जिवलगाला महाराजांनी विश्वासराव ही पदवी दिलेली होती. सुवराज संभाजीराजांना आग्रा प्रसंगात मधुरेमध्ये ज्यांच्या घरीमहाराजांनी ठेवले होते, त्या मधुरे कुटुंबालाच त्यांनी 'विश्वासराव' ही पदवी दिली होती. अत्यंत विश्वासु आणि कर्तवगार अशा काही सरदारांना आणि यंश्यांना त्यांनी नक्कलराज्य कर्व धुरंधर आणि 'विश्वासनिधी' या पदव्या दिल्या होत्या. अनेक कोहिनूर हिंचांचा कंठा गळवात पडण्यापेक्षाही महाराजांच्या हातुम अशा मोलाच्या पदवीची बळिनी भाली मिरवताना या सगळ्या विश्वासु जिवलगांना केवडा अभिमान वाटत असेला पदवी स्वीकारल्या नंतर सवटीनुसार, मंथी माधून सी परत केल्याचे एकाही उदाहरण नाही! महाराजांनीही पदव्यांची स्वत्नाई खेरात केली नाही.

महाराजांनी कीतुकाफिरिता कर्तवगारांना मानाच्या मार्फ पदव्या दिल्या. वक्षिमे, पारिंतोपिके दिली नाहीत. वंशपरंपरा कोणालाही, कोणतेही पद दिले नाही. या नुकस्वराज्याला म्हणजेच राष्ट्राला किंती वाधतात, याची आधीच्या इतिहासावस्थमहाराजांना पुरेपूर जाणीव झालेली होती. ऐसे किंवा अधिकारपदे देऊन माणसांनीखरेदी विक्री महाराजांनी कधीही केली नाही. ऐसे अफजलखान प्रसंगी विजागूरच्या वाटभाह्याने अफजलखानाच्या मार्फत महाराजांचे सरदार फोडून आपल्या शाही पशात आणण्याचे किंतीतरी प्रवर्त केले. पण फक्त एकच सरदार अफजलखानास मामील झाला. वाची जातून गगळे 'विश्वासराव' ठरले. हुक्मी जिवलग ठरले. त्यात काळ्होजीजेंडे, झुंजारराव

मरल , हैवतराव शिळमकर , दितकराव

काकडे , विश्वासराव

गायकवाड , हंचीरराव

मोहिने , यशवंतराव पामलकर अशी 'पदवीधर' बहादुरांची त्यांच्या पदव्यांनिधी किंती नावे मांगू ? असे दाभाडे , मारणे , शितोळे , जगवाप , पोगेर , कंक , सकपाल , महाले , प्रभूदेशपाडे आणि किंती किंती किंती मांगू ? महाराजांचे हे सारे हुक्मी विश्वासराव होते . यातील अनेक जिवलगांच्या अगदी तरुणमुलानातवंडाना अफललखानाते अन् पुढे इतरही शाही सरदारांनी पत्रे पाठवून विश्वी, इनामे , जहागिन्या देष्याचे आमीष दाखविले . पण त्यातील एकाही बापाचा एकही पोरगा शबूला नामीन झाला नाही . सगलवा विश्वासरावांच्या पोटी विश्वासरावच जन्मले . यास्तविक त्या पोरांनी आपल्या बापाचा म्हणायला हवे होते की , ' बाबा , तुम्ही महाराजांच्याकडे न ज्ञावा . म्या खानाकडे जातो . पुढे कुणाचे तरी ' गव्हांमेंट ' येईलच ना ! आपलं काम झाले , म्हणजे झालं ! ' असा अविश्वासु आणि बदैरीवी विचार कोणाही माथी पोराने केला नाही .

तरीही मंपूर्ण जिवचरितात अन् नंतर इथपती शंधु चरित्रात आपल्याला अगदी तुरळक असे चारदोन काटेसराटे . माणवतातच . पण लधात ठेवायचे , ते बाजी

पाचलकर , तानाजी , येसाजी , वहिजीर , हिरोजी यांच्यासारख्या हिन्द्यामाणकांनाच .

आपल्या इतिहासात चंदन खूप आहे . कोळसाही आहे . यातील काय उगाळायचे ? चंदन की कोळसा ? पारखून मारंच घेऊ , अभ्यासगुर्बक , पण उगाळायचे चंदनच , कोळसा नाही . चंदनाचा कोळसा वरून उगाळत यमग्याचा उद्योग तर कृतद्वयज्ञाचाच ठरेल . नकारी दारिने जास्त चमकतात . अस्सल मंगळमूळ पदवाखाली झाकूनच असते .

राष्ट्र बलसागर होबो-हेच शिवतत्त्वज्ञान

स्वराज्याचे एक विलक्षण मोलाचे सूत्र महाराजांनी आणि जिजाऊनाहेबांनी अगदी प्रारंभाणामूळे, कटाक्षाने सांभाळले होते. ते महणजे, स्वराज्यात लायकीप्रमाणे काममिळेल. लायकीप्रमाणे दाम मिळेल. लायकीप्रमाणे स्वानमिळेल. हेच सूत्र फ्रान्सच्यानेपोलियनला पूर्णपणे सांभाळता आले नाही. जिंकलेल्या नवनवीन प्रवेशावर नेमायला नेपोलियनला नातलग, सर्गेयोयरेअपुरे पहले, त्यामुळे गुणवत्ता दासलनी. अन्हेर सप्तांद झालेला नेपोलियन ब्रिटीशांनाकैदी महणूनच तुरंगात मरण पावला.

पण योग्य लायकी असलेल्या नातलगाताही ठाळाचे का? तसेही महाराजांनी केलेनाही. त्याचे शोडेंसेच पण कार मोठ्या योग्यतेचे नातलग अधिकारपदावर होते. अभ्यासकाचे विशेष लक्ष वेश्वरे ते काही अन्तीचर, उदाहरणार्थ वहिजीन्, नाईक, हावहिजीन् रामोळी ममाजातील होता. पण योग्यतेने गळकुमारच ठरावा, अमामहाराजांच्या काळजाचा तुकडा होता. तो अत्यंत धाडगी, अत्यंत बुद्धिमान, जलंतविज्ञानू, तिखट कानाचा आणि शशूल्या काळजातलही सुपित शोधून काढणाऱ्या भेदकदोळ्याचा, वहिरी ससाणा होता. महाराजांनी त्याला नजरवाढ म्हात्याचा सुमेदार नेमले होते. सुमेदार महणजे त्या खात्याचा सर्वथेषु अधिकारी, हेस्थात्याचा मुक्त्यअधिकारी होणे ही सामान्य मोष आहे का? त्याची बुद्धिमत्ता आणि चातुर्यप्रतिभाजसामान्यच होती. अनुभवाने ती जसामान्यच ठरली. वामतविक रामोळी ममाज हा लोकांनी (अनु पुरुच्या काळात ब्रिटीशांनी) गुन्हेगारच उरवून ठाकला. पण त्यातीलहीरे आणि मोती महाराजांनी जळूक निवडले. किल्ल्यांच्या संरक्षणासाठी आणि दीडत्या मैन्यातही महाराजांनी रामोळी 'नाईक' मंडली आवर्जून नेमली.

जरा थोडे विषयांतर करन पुढचे बोलतो. स्वराज्य बुद्धन इंशजी अंमल आल्यानंतरच आमच्या पुरंदरच्या परिमगानला भिवडी गावचा एक तरुण होता, उमाजी नाईक रामोशी, त्याचे आडनांव लोमणे. नारे मराठी स्वराज्य बुडाले, म्हणजे आम्हीच बुडवले. हा उमाजी नाईक एकदा स्वराज्य मिळविण्याकरता इंशजांच्या विरुद्ध मशक्क उठला. चार जिवलग मिळविले. आणि इंशजांचे राज्य उलझून पाडव्याकरता हा रामोशी आपल्या दोन पुत्रांनिशी उठला. त्याच्या एका मुलाचे नाव होते, तुका. दुसऱ्याचे नाव होते महंकाळा, सर्वांत महत्वाचा मुद्दा असा की, या उमाजी नाईकाने उभारलेले वंड. इंशजांचे राज्य मोडून, शिवाजीराजा खत्रपतीचे राज्य स्थापन करण्याचा त्याचा तळमळीचा हेतु होता. शिवाजीमहाराजांना वारी नारे जण चिसरले. एका उमाजी नाईकाच्या काळजात महाराज विसावले होते. शिवाजीराजे या शब्दाचे सामंज्य किंती मोठे होते आणि आहे हे एका रामोशानाच ममजले. आम्हाना केळ्हा नमजणार ? होय, आम्हानाही माहिती आहे की, कंप्टन मंडीगटोंश या इंशज अधिकांनाने उमाजी नाईकाला पडवले अन् फाशीही दिली. पण त्याच कंप्टनने उमाजीनाईकाने चरित्र लिहिले. खापसे. त्यात तो कंप्टन मृणतो. ' हा उमाजी म्हणजे अपवण पावलेला शिवाजीराजाच होता. ' मन भावना आणि त्याप्रसाणे कर्तव्यासी ही जातीवर अवरंबून नसते. बहिजीर नाईक आणि उमाजी नाईक हे सारखेच. एक यशस्वी शाना, दुमरा दुटीवांने अयशस्वी ठरला. दोघेही शिवमीनिकच.

दिलेरचान पठाणाशी पुरंदरचा किल्ला साडेतीन महिने मतत लडत होता. दिलेरचानला पुरंदर विंकून घेता आला नाही. त्या पुरंदरचवर रामोशी होते, महार होते, धनवर होते, मराठा होते, मातेंग होते, कोळी होते, कोण नव्हते ? सर्वजणांनी जात एकच होती, ती म्हणजे शिवमीनिक, चंदपूर, गडविरोलीपासूनकारवार, गोवणापिर्यंत यमरखेळ्या महाराष्ट्रातील अगणित समाजसमुहातील माणसे महाराजांनी निवडून गोळा केली. त्यात धर्म, पंथ, सांप्रदाय, जाती- जमाती, भाषा, गीतरिवाज कठीही मोजले नाहीत. राट्र उमे करावयाचे

असेल, तर लक्षात ज्यावाळागतो, फक्त राष्ट्रधर्मच. अनु निर्माण करावे लागले राष्ट्रीय चारित्र्य. स्वराज्याचापहिला पायदळ मेनापती होता नूर बेग, आरमाराचा एक जवर मेनानी होतायीलतक्कात. माताज्याजवळच्या वैराटगड वा किल्लाचा किल्लेदार होता एक नाईक. एक गोष्ट लक्षात येते की, शिवकालीन हिंदवी स्वराज्याचा इतिहास म्हणजे सर्व समाजशक्तीचा वापर, मित्रांनी, महाराष्ट्राच्या एका महाकवीच्या ओळी नतत डोळयापुढे येतात. तो कवी म्हणतोय, 'हातात हात घेऊन, घृदयाम हृदय जोडून, ऐक्याचा मंत्रजपून' आपला देश म्हणजे बलमागर राष्ट्र उभे करूया. शिवरायोंच्या तत्त्वज्ञानाचे आणि इतिहासाचे तरी दुसरे कोणते सार आहे?

मातृत्व, नेतृत्व आणि कर्तृत्व

शिवाजी महाराज हे स्वराज्य संस्थापक होते. पण तेही यास्वराज्याचे प्रजाजनन होते. राजेपण, नेतेपण आणि मार्बदर्शक गुरुपण यांनहारांच्या बाठ्याला आनेल्याचुमिका होत्या. त्या त्यांनी आदर्शपणे पार पाइल्या. मनाधीश अमूनही जाणत्यांच्याआणि वर्तमारांच्या पुढे ते तविनय होते. अहंकार आणि उद्धटपणा त्यांना कथीही शिवला नाही. मध्यमाश्चांप्रमाणे शंभर प्रकारची माणसं त्यांच्यामोबद्धी मोहोल्यासारखी जमा आली. त्यांचा त्यांनीर्यांच्या मोम्यतेप्रमाणे उपयोग केला. या मान्यांना सांभाळण्याचं काम सोपे होतं का? जिजाऊसाहेब ते काम जाणीवपूर्वक ममतेने आणि मनापासून कल्याच्याने करीतहोत्या. माणसांनी यागण ही त्यांची 'पौलिनी' नव्हती. प्रेम हा त्यांचा स्वाधीनावहोता. मध्याच्या काळात लोकप्रतिनिधिच्च करणाऱ्या मंसदेपासून श्रामपंचायतीपर्यंतच्या कार्यक्रमांनी विजाऊसाहेबांच्या नेतृत्वाचा म्हणजेच मातृत्वाचा अभ्यास करावा. त्या उत्कृष्ट मघटक होत्या.

शाही शुभाकुलात उद्घवस्त झालेल्या पुणे शहरात त्या प्रथम राहावयास बाल्यावर (इ. १६३७ पासून पुढे) त्यांनी पुण्याभोवतीच्या उत्तीम गावात एकूणच कर्यात मावळातत्यांनी अधरवळ दारिद्र्याने आणि हालवरपेशांनी बाजलेल्या दीनवाण्या जनतेला आईनारखा आधार दिला. आंबील ओळपाच्या काढावरील दोर समाजाला त्यांनीनिधार्मित निवारा दिला, वेकार हातांना काम दिले, काम करणाऱ्या हातांना दाम दिले. प्रतिष्ठीत गुंडांचा सफाईने बंदोबस्त केला, प्रसरी या अतिरेकी लळवाडी गुंडांना त्यांनी डार मारावयासही कमी केले नाही. उदाहरणार्थ पुलंजी नाईक शिळमकर आणि कृष्णाजी नाईक बांदल. यांना शब्दाचे शहाणपण नमवेना. त्यांना त्यांनी तलवारीनेच घडा दिना. त्यांच्या इतक्या कडकपणाचाही नोकांनी नेमका अर्ख लक्षात घेतला.

लोक जिजाऊसाहेवांच्या पाठिशीच उमे राहिले. कोणीही त्यांच्यावर अविभासाचा ठराव आणला नाही! याच शिळमकर, बांदल आणलीन चन्याच दांडगाईबाल्यामाणसांच्या घरातील मायगोणांने महाराजांच्या मांवाली स्वराज्याभांडी देलमंडार उचाळून शपथा घेतल्या. ते महाराजांचे जिवलग बनले. हे मारे ऐप जिजाऊसाहेवांच्याममतेना आहे. त्याही अभा भोजपा मनाच्या भी, चुकल्यामाकलेल्यांच्या राजाजांतील पूर्वीचे खडे भोजत वसल्या नाहीत.

जरा पुढीची एक गोष्ट मांगतो. मसूरच्या जगदाळयांनी आदिलशाहीची परंपरेने चाकरी केली. अर्थात महाराजांना विरोध करणे त्यांना यागव यादले, महादाती जगदाळे हे तर शाही नोकर म्हणून अफललखानाच्या मांगाती प्रतापगडच्या आख्याक्षयात उतरले. त्यात खान गंपला, शाही फोजेची दाणादाण उडाली. त्यात महादाती जगदाळे तक्कीदगावाजवळ महाराजांचे हाती जिला गवसला, महाराजांनी त्याचे हात तोडले, याचमहादातीला आठवहा वर्षांचा पोरगा होता. जिजाऊसाहेवांनी अगदी आजीच्या मायेने या पोरगा आपल्यापाशी मांभाळवा. त्याला शहाणा केला, तो स्वराज्याचाच झाला, अशी ही आई होती. उद्घवस्त झालेलं पुणे आणि परगणा जिजाऊसाहेवांनी समारासारखा मजविला. पावसाळ्यात चवताळून तैरावरा वाहणाऱ्या

आंबील ओळ्याला त्यांनी पर्वतीजवळ पळावऱ्यारा घातला. शेतीवाडीचा बळक माळ करून टाकण्याच्या आणि जीवितहानीकरण्याच्या या आंबील ओळ्याला त्यांनी शिस्तीची वाहतूक दिली. लोकांना त्याच दिला. शेतकऱ्याना गवे तळेची मदत केली अन माणसे महाराजांच्या क्षाइसी उच्चोगात होमेनेमार्मील झाली.

नुस्त्या घोषणा करून माणसे पाठीमागे येत नाहीत. जोरदार घोषणा एकून चार दिवश येतातही. पण पाचवे दिवशी निघूनही जातात. लोकांना भरवसा हवा असतो. त्यांना प्रत्यय हवा असतो. आऊताहेबांनी मावळयोना शिवराज्याचा प्रत्यय आणून दिला. म्हणून मी म्हटलं, की मध्याच्या आमच्या या नव्या हिंदूस्त्री स्वराज्यानील निवडूनयेण्याच्या अन-

न वेळाच्याही लोकप्रतिनिधींनी जिजाऊताहेबांच्या कार्यपद्धतीच्या आणि अंतःकरणाचा अभ्यास करावा. निवडून आन्यावर पाच वर्षे, फरारी होण्याची प्रथा बंद करावी. एका इतिहासिक कागदात आवेदी एक संस्कृत सांस्कृतो. कागद जगा शिकोतरकाढीनाहाहे. पण लक्षात घेण्यामारखा आहे. त्याचील आवश्य असा तानांजी मानुष्याच्या घरी राखाचं लगीन निघाले. तो राजमंडावर महाराजांकडे भेटायास आला. असे म्हणजेलप्राचं आवतज आवयासच आला. पण मिंहगड काढीज करण्याच्या गोटी महाराजांपुढेचालनेन्या दिगताच न्याने पोराच्या लग्नाचा विचारही कठु न देता, 'मिंहगड भीच घेतो' म्हणून सुपारी उचलवी. ही गोष्ट बिजाऊताहेबांना गडावरच ममजली, चांगलं वाटलं. पण ओळ्याच वेळात त्यांना कळलं की, तानांजीच्या घरी लगीन निघालेय. पणतो योलजाच नाही. तेव्हा मी आणि महाराजाही तानांजीला म्हणाले, की 'मिंहगडकोंडाणा कुणीही घेईल, तु तुझ्या पोराचं लगीन सावर कर, 'तेव्हाचं तानांजीच उत्तर मराकुडांच्या इतिहासात महाकाव्यामारचं चिरंजीव होउन वसलंय, तानांजी म्हणाला, 'आधी लगीन कोंडाण्याचं'.

नंतर कोङ्कणाची मोहिम निश्चित आली. मायेच्या हळाने तानाजी आपल्या अनेक

मावळ्यांनिशी जिजाऊसाहेबांच्या खाश्या ओमगीवर जेवण करायला गेला, तो अन् मारे पानावर जेवायला उसानेही. अन् तानाजी मोठ्याने म्हणाला, 'आम्हालाओऊसाहेबाने स्वतःच्या हाताने पंगतीत बाढले पाहिजे, 'केवदा हा हटु, जिजाऊसाहेबानी चार घास पंगतीत बाढले, बाढता बाढता आऊसाहेब दमल्या. तेज्ज्वा तानाजी मर्वीना म्हणाला, 'आई दमली, आता कुणी तिने जेवायला वाढायचा हटु धरू नका, 'जेवणे माली, तानाजीमह मर्वीनी आपापली शरकटी पत्रावळ उचलली अन् तटाळाली टाकली.

तानाजीने निघताना आऊसाहेबांच्या पावळावर आपले शोक ठेवले अन् दडबत पातला. त्याने आपल्या डोईचं पागोट आऊसाहेबांच्या पावळावर ठेवले. आऊसाहेबानी ते पागोट उचलून तानाजीच्या डोईम पातने आणि त्याचा आनाबना पेतला. (म्हणजे त्याच्याकानागानावरून हात किरवून आऊसाहेबानी स्वतःच्या कानशिळावर बोटे मोहळी) त्याची दृष्ट काढली.

नंतर तानाजी मोहिमेवर गेला. माप वद्य नवमीच्या मध्याह्नरात्री मिंहगडावर भरंकरझटापट आली, तानाजी पढला. पश्च गड काढीज आला. तानाजीच प्रेत पावळीत पालून मिहवडावरून राजगडाम आणले आऊसाहेबाना माझीत नस्तं. कोण करणारधाडम मांगण्यावू ? आऊसाहेबानी पालवी येतामा पाहून कीतुकच खेण, कीतुकाचंबोवल्या. पण नंतर जक्कात आले, की पालवीत प्रेत आहे. आऊसाहेबानी ते पाहून अपार शोक माडला, या सगळ्या घटनांवरून जिजावाई समजते. लिखी मायामता समजते. तिच मेतृत्व आणि मातृत्व समजते.

ही हकीकत असलेला कामद कि, य, न, वेळकर याना संशोधनात चवसाला

आम्ही जिकलेले पानिपत, साळहेर !

साळहेर! आपल्या इतिहासात विशेषतः ह. १२९६ पासून पुढेरकपाताने लाल आलेली पानेच जास्त दिसतात. पण शिवाजीमहाराजांनी स्वराज्याचा प्रारंभारुन उघडउघड युद्धकांठच मुळ केले नाही का? पण याम्बातंत्र्ययुद्धकांठाचा इतिहास वाचताना एक गोष्ठ प्रकपनिलक्षात येते, की महाराजांनी करावे नागले तिथे युद्ध केलेच, पण शक्यतेवढा रक्तपात टाळण्याचाही प्रबत केला. या शिवस्वराज्य पर्वाला मुक्तवात आली. ह. १६४६ मध्ये, पण तोरणा, कोरीगड, पुरंदर हे किल्ले रक्तगता घेवही न यांडता त्यांनी स्वराज्यात आणले.

इतकेच काय, पण मिंहगडसारख्या विलक्षा सिंटी अंदर वाहव या आदिलशाहीकिल्लेदाराच्या हातून 'कारस्थाने करोन' महाराजांच्या ब्राह्मी मुद्रगत नहेकर यानेस्वराज्यात आणला. प्रत्यक्ष पहिली लडाई महाराजांना करावी लागली, ती दि. ८ओगस्ट १६४८ या दिवशी आणि या आठवड्यात, विजापुरचा सरदार फतेखान शिरवळ आणि पुरंदर या किल्लांवर चालून आला. त्यावेळी महाराजांनी त्याच्या खालद बेलमरवर अमलेल्या (ता. पुरंदर) छावणीवर पहिला अचानक छापा भातला. लडाई झाली. पण या गनिमी काच्याच्या त्याच्यात रक्तपात किंवा मृत्यु त्यामानाने वेतानेचपढले, अंतिम विजय महाराजांचाच आजा, एकूण लडाया तीन डिकाणी आल्या, शिरवळ, बेलमर आणि पुरंदर गड.

पुढ्या काढातही झालेल्या लडायांचा अभ्यास केला, तर असेच दिसेल, याचे शर्म महाराजांच्या क्रांतीकारक युद्धपद्धतीत आहे. ती युद्धपद्धती गनिमी काच्याची, छाप्याची, मनुष्यवळ वचावून शत्रुला पराभूत करण्याचे हे तत्र म्हणजे गनिमी कावा.

पहिली खूप मोठी लडाई ठरली ती प्रतापगडाची, (दि. १० नोव्हेंबर १६५९) या युद्धातही शत्रूची महाराजांनी कनल केली नाही. त्यांचा मावळयांना आदेशच होता की, 'नदत्या

हशमास मारावे 'म्हणजेच न लडत्या शत्रूला मारु नवे, त्याला निश्चकरावे, जरुर तर कैद करावे.

पळाळ्याम पळू द्यावे, कत्तलबांनी ही महाराजांची संस्कृतीच नव्हती, प्रतापगड विजयानंतर पुढे पाढण महिना महाराज सततादिलभाही मुलुव आणि किल्ले घेत पन्हाळा, विशाळगड प्रदेशापर्यंत पोहोचले, हा प्रदेश दौडत्या छापेगिरीने महाराजांनी काबीज केला, शत्रू शरण आल्यावर आणि उद्दिष्टमाथ्य आल्यावर शरणागतीना ठार मारण्याची होम त्यांना नव्हती, अकवराने राजा प्रतापांचा चितोडगड विकल्पावरही गडावरच्या राजपृतांची मोठी कत्तल केल्याची नोंदझाहे, अशा तोंदी शाही इतिहासात यूपच आहेत, शिव इतिहासात नाहीत, हेसांखृतिक फरक होय.

एक तर महाराजांच्या लडाया आणि लडाया या अचानक छाप्यांच्या असल्यामुळे रक्षपात कमी घडने, त्यातही शरण आनेल्या लोकांना, शक्य असेल तर आपल्याचस्वराज्यसेनेत सामील करून घेण्याची महाराजांची मनोयुक्ती होती, उदाहरणार्थवडानशान पराभवानंतर खानाच्या फीजेतील नाईकजी पांडे, नाईकजी खारटे, काळ्याणजी जाधव, मिंदी हिंसाल खान, वाहवाह खान आदि खानपक्षाचे सरदारमहाराजांना शरण आने आणि मार्मीनही झाले, अर्थी उदाहरणे आणवीही सांगतायेतील,

मोळ्या प्रमाणावर मोळ्या मैदानात महाराजांनी युद्धे करण्याचे शक्यतोबरटाळनेनेच विसते, पण तरीही काही लडाया कराव्याच आगाल्या, वणी दिंदोरीर्ही लडाई(दि. १५ नोव्हें १८७०) आणि त्याहून मोठी लडाई साल्हेरची, ही लडाई नव्हे, हे युद्धच मोगलांची फौज लाक्षाच्या आसपास होती, मराठी फौज त्यांच्या मुमारेमिमीच, पण युद्ध घनयोर झाले, साल्हेरचे युद्ध प्रोतीकारक म्हणावे लागेल, कर्नाटकच्या शेवटच्या विजयनगर सम्राट रामराजाचा पराभव दखिणेतील मुलवानांनी राखसतागदीच्या प्रचंड युद्धात वेळा, (दि. १५६५) हे युद्ध भयानकच झाले, वाला जंगे-ए-आझम राजासतागदी असे म्हणतात, यात रामराजासह प्रचंड कानदी फौज मारली वेली, मुलवानांचा जव झाला, या लडाईची दहशत कर्नाटकावर एवज्जी प्रचंड

घरानी की, विजयनवरचे नामाज्य राजधानीमिकट उद्घवस्त आले. बंपले, ती दहशतमहाराष्ट्रावरही होतीच. पण महाराजांनी अनिमावधूपणाने मपाटीवरच्या लदायाशक्यतो दाळल्याच, कारण मनुष्यबळ आणि युद्धमाहित्य असदी कमी होते ना, स्फृत. पण माल्हेरचे युद्ध अटल होते.

जर माल्हेरच्या युद्धात मराठ्यांचा पराभव झाला असता, तर ? तर १७६१ चे पानिपत १६७३ मठवेच घडले असते. पण प्रतापराव, मोरोपंत, सूर्यराव काकडे, इत्यादी मेनानीनी हे भयंकर लंकायुद्ध विकले, मराठी स्वराज्य अधिक वलाक्य आले, वाढले. १७६१ चे पानिपत मराठ्यांनी विकले असते तर ? तर मराठी झोडा अटकेच्यापलिकडे अन् खैवरच्याही पलिकडे काढूल कंदहारपर्यंत जाऊन पोहोचला असता. पाहा पटवे का!

साल्हेरच्या युद्धात जय मिळाला, पण आनंदाच्यावरोवर युद्धातील विजय दुःखपेऊनच येतो. या युद्धात महाराजांचा एक अत्यंत आवडता, भूर जिवलग सूर्योदीकाकडे हा मारला मेला. महाराजांना अपार दुःख आले, त्यांच्या तोडून उढार आहेर पडले, 'माझा सूर्योदाक पडिला, तो जैसा भारतीचा कर्त झोला.'

उपाय काय ? अवेर हा युद्धधर्म आहे. सूर्यराव काकडे हे पुरंदर तातुक्यातील पांचारेगावचे शिलेदार फार मातव्यर, त्यांच्या घराण्याला 'दिनकरराव' असी पदवी होती. सूर्यराव मान्हेरच्या रणांगणावर पडले, सूर्यमंदळच भेदून मेले, या काकडे घराण्यानेस्वराज्यात अपार पराक्रम गाजविला. प्रतापगढचे युद्धाचे वेळी खासा प्रतापगड किल्ला मांभाळपाचे काम याच घराण्यातील गोरखोजी काकडे यांच्यावर सोपविले होते, ते त्यांनीही चोर्क पार पाढले.

साल्हेरच्या युद्धाचा औरंगजेबाच्या मनावर फार मोठा परिणाम झाला, तो दुःखीही झाला आणि मंत्रजही झाला, उपरोक्त अर्थात दोन्हीचाही नाही.

कोणा एका ज्ञात मराठी कवीने चारच ओळीनी एक कविता औरंगजेबाच्यामनमितीचे वर्णन करण्यासाठी निहून ठेवलेली आहे,

सरितपतीचे जल भोजवेना

माध्यान्हीचा भास्कर पाहवेना

मुट्रीत वैष्णवर माहवेना

तैमा शिवाजीनृण जिंकवेना।

शिवराजांचे रूप कैसे असे?

शिवाजी महाराजांच्या चेहऱ्याचर नेहमीच सिमतहास्य तरलत असे, असे जनेक स्वकीय आणि परकीयभेटीकारांनी लिहून टेकवे आहे. आपल्याला आजही महाराजांच्याब्बतिमत्वावदाव तुळूहाज असते. समधीनीही आवर्जन लिहिले आहे की, 'शिवराजांचे आठवारे रुप! रुपाने महाराज कसे होते? सावले की गोरे? काही सुरोपीयभेटीकारांनीही महाराजांना गौरवण्याचे म्हटले आहे. त्याप्रभीर ते अगदी कोकणस्थीगोऱ्या रंगाचे नसले, तरी अधिक बचल गळाळ रंगाचे असावेत. मुवईच्याचिक्षयपती म्युजियममध्ये (पूर्वीचे प्रिम्म औंफ वेल्स म्युजियम) महाराजांचे एक उभेचीत चित्र (सिनिएचर) आहे.

त्यात महाराजांचा रंग सावला दाखविलेला आहे. हे चित्र चित्रकाराने इ.स. १७००च्या जरा नंतरच्या काळात चित्रारलेले असावे, असे तज्ज्ञाचे मत आहे. चक्र काळया रंगात पं, जवाहरलाल नेहरू यांचीही चित्रे चित्रकारांनी काढलेली आहेत. पण नेहरूचेगोरे देखणेपाण आणण प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. चित्रकाराने काळया वा वेगळया रंगातचित्र काहले, ही त्या चित्रकाराची शैली आहे. तसेच महाराजांचे मुवईचे हे चित्र आहे. हे चित्र मूळ सातान्याच्या खद्यपती महाराजांच्या वाढपातूनच विश्राम मावडी याडितिहासप्रेमी गृहस्थाना मिळाले, हा राजघराण्याचा आणि खद्यपतीच्या राजवारूच्याचा चित्र प्रासीधारा लक्षात येतोच. बुरोपीय लोक मवळयाच

भारतीयांना' काळे 'म्हणतात. पण त्यांनीही महाराजांना भौरंगाचे सटिपिंकेट दिलेले पाहून महाराजांच्या मळाळ मराठी गौरवणाची ओळख पटते.

महाराज झाऱ्याला गोले, तेज्ज्वा त्यांना भहरात प्रवेश करताना परकालदार या तावाच्या राजपूत राजकीय प्रतिनिधीने प्रत्यक्ष पाहिले, त्यानेही आपल्या एका पत्रात महाराजांचे वर्णन लिहिले आहे. तो म्हणतो, 'शिवाजीराजे तेजस्वी आणि अस्त्रालराजपूतासारखे दिसतात,' औरंगजेबाच्या दरबारात अपमान झाल्यामुळे महाराजांनापाले, तेज्ज्वा ते कमे धगागलेले दिसते, याचेही वर्णन राजपूत प्रतिनिधीच्या पत्रातगापडते. महाराजांच्या दृष्टीत विलक्षण त्वरा होती. महाराजांच्या सहबासात राहिलेल्या परमानंद गोविंद कविदाने महाराजांच्या अक्षिमन्याचे वर्णन शिवभारतात लिहून ठेवले आहे. एकाच वाक्यात सांचायचे तर त्याचे सार, महाराज राजकुनीन, तेजस्वी, तडकदार, प्रभावी आणि सावध अक्षिमन्याचे होते. ऐतिहासिक कागदपत्रांतून आणि विशेषत: त्यांनी लिहिलेल्या पत्रांतील भाषेतून त्यांचे अक्षिमन्याव आपल्या डोळ्यापुढे जरेच जागवते. राजेपणाचे त्यांचे दर्थन अगदी महज जन्मजात दिसते. त्यात कृतिमता वा व्यवहार आव दिसत नाही. शत्रुघ्नी, सिंहासनाधीश्वर, धर्मिय कुलावतांस, महाराजा या राजविभेदणाचे 'वेअरिंग' महाराज अगदी महज, आपादमस्तक सांभाळत होते. राजेपण आ राजीपण एवढ्या तोलाभोलाने अक्षिमन्यात मांभाळाणे, हे योगसाधना करण्याहूत केच अवघड आहे.

महाराज तेजावरच्या प्रवासात ब्रह्मताना एका स्थावणीत पौडिचेरीचा माटिने नावाचा केच प्रतिनिधी महाराजांने घेटावयास आला, भेटीच्या आमियान्यात तो खोदा आधीचउपस्थित आला, या आमियान्यात महाराज नंतर प्रवेशले, माटिने आमियान्यातील त्या सदरेचे (छोठ्या दरबाराचे) वर्णन लिहून ठेवले आहे. प्रत्यक्ष महाराजामियान्यात कमे प्रवेशले अन् त्यावेळी दरबारी लोक (मराठे सरदार) कमे उभे राहिले आणि त्यांनी कशी राजआदव सांभाळली ते लिहून ठेवले आहे.

महाराज चालतराजमस्तकीपर्यंत आले आणि वसले याचे फार सुंदर वास्तवपूर्ण चित्र त्यात शब्दाकित

केले आहे. ते बाचताना समार्थीचेच शब्द आठवतात. 'शिवरायाचे कैसे बोलावे, शिवरायाचे कैसे चालावे, शिवरायाची मलगी देणे कैसे असे' त्वाची चुणूक माटिनंच्याशब्दांतुन व्यक्त होते. आमची 'मराठा राजसंस्कृती' चरोखर फार उदात आहे. आम्ही कोणी आज खिरपेच तुर घालणारे राजमहाराजे नाही, पण आम्ही आपापल्या आमच्या जीवनात मर्यादित राजेच आहोत ना ? ते खानदानी मराठी संस्कृतीचे देन्हणेपणअकृत्रिमरित्या आम्ही नाभाललेच पाहिजे. ती आमची जवाबदारी आहे, शिवचरित्रातुन आणि जिजाऊमहेवांच्या चरित्रातुन हे शिकता येते, महाराजांच्या वेळभूयेवडन आपण पूऱीर पाहिलेच. परमानंद रविंद्राने निहिले आहे त्यात एक मासिक नोंद केली आहे. अफशनखानाच्या भेडीना जातानाचे महाराजांचे वर्णन करताना तो निहिलो की, 'महाराजांची दाढी काढीने नीटनेटकी केलेली होती. ही गोष्ट तशी असादी किंवित आहे. पण त्यातून त्यांचा 'एस्प्रेटिक नेना' दिसून येतो.

महाराजांची जुनी चित्रे उपलब्ध आहेत. त्यात त्रिटिंग म्युझियम लायब्ररी, लंडन येथील चित्रांत महाराजांनी घोडेने उभे गंध कपाळावर नावलेने असावे की काय, असा भास होतो. पण अन्य चित्रांत गंध लावलेले कुटेटी दिसत नाही. ही चित्रे प्रोफाइल आहेत. पण कोल्हापूरच्या न्यू पॅलेसमधील म्युझियममध्ये आणिहेवरावादच्या मालारंग म्युझियममध्ये महाराजांचे एकेक चित्र आहे. ही दोन्ही चित्रे समोरून, जरा कोनात काढलेली आहेत. अशा चित्रांना 'तीन चष्टी' चित्र 'म्हणत, यात व्यक्तीचे दोन दोले आणि एक कान दिसतो, कोल्हापूर आणि हेवरावाद येथील चित्रे अशीच तीन चष्टी आहेत. त्या चित्रांत महाराजांचे कपाळ समोरून दिसते, पण कपाळावर कोणत्याही प्रकाराने वा आकाराने गंध लावलेले दिसत नाही. सणसमारंभ, पूजाअर्ची वा राज्याभियोकासारखा सोहळा चालू असताना महाराजांच्या कपाळावर नाहीच गंध आणि कुनुमविलक असणारच, पण दैनंदिन जीवनात तमा होता की नव्हता, हे चित्रात वा कोणत्याही पत्रात दिसत नाही.

वेशभूषेच्या संदर्भात महाराजांच्या बाबतीत घडलेली एक गंभीर घोगती, महाराजांकडा राजापूर शहरात पालखीतून चालले होते, मांगाती थोडेफार मैनिक होते, रस्त्याने पालखी जात असताना दोन्ही वाजूना नागरिक मंडळी स्वारी वघत होती, त्यातच एक-दोन इच्छज उधे होते, राजापुरात ईस्ट इंडिया कंपनीची व्यापारी वस्त्रार होती, हे आणणाम माहीतच आहे, पालखी चालत असताना महाराजांचे सहज लक्ष त्या इच्छज पूरुषांकडे गेले, इंशाजांची वेशभूषा अर्थात इंशाजीच होती, त्यांनी ठोकयालाकेसांचा टोप (विग) धातलेला होता, महाराजांच्या मनात हे वेगळेच केस पाहून कुत्रुहल निर्माण झाले, महाराजांनी पालखी मुढाम त्या इंशाजांच्या ब्रवलून तेली, थांबविली, अन् त्यांनी त्या इंशाजांच्या कानाशेजारी आपल्या हाताने केसात शीटांनीचाचपून चाहिले, अन् महाराजांच्या लक्षात आले की, हे केस बरून लावलेले आहेत, तैमणि क नाहीत, त्यांना गंभीर वाटली, इंशाजांनाही गंभीर वाटली, पालखी पुढे गेनी.

आपल्यात महाराजांनी आपल्या विकिळांमार्फत आपल्याच्या ब्राजाशाळून काही जडजवाहीर आणि मील्यवान कापडचोपडही खोरेदी केले होते, त्याबरून महाराजांनावेशभूषेच्यात नझीच थोडीफार तरी आवड होती असे दिसते,

महाराजांच्या अंतरी नाना कळा होत्या, पण चेष चावला नम्हता! नीटनेटकेपणावस्ताच पाहिजे, माधेपणाही पाहिजे, खावळेपणा असता कामा नये,

महाराजांनी आपल्या खाड्या तिळेदीम (म्हणजे मैन्याच्या खाम राबपयकाम)चेकमारखै पौपाळु केले होते ? अशी नोंद आहे, महाजेच युनिफॉर्मची कल्पना त्याच्या मनात निश्चित होती

सर्वजपणे सुशीळ, सकळांठायी

चिंचबडल्या धीमोरवा गोनावी यांचे पुत्र चिंतामणी महाराजाणि नातू नारायण महाराज देव
या तीनही पिकडांतीलबाणेशभतीबद्दल भोसले राजघरण्यात नितांत आदरभावहोता.

चिंतामणी महाराज आणिनारायण महाराज हे तरशिवाजीमहाराजांच्या अगदी समकालीन होते.

धीमोरयागोसावी हे योगी होते. त्वानी चिंचबडला संजीवन समाधी घेतली.

या गणेशभत्तांबदूलन्वराज्यवस्थापनेपूर्वी च्या काही यराटी मरदार जहागीरदारांनी आपला
भक्तिभावचिंचबड देवस्थानाला जविनी, पैसे, शागिने आणि काही हळक प्रदान करून
चरक केला होता.

येथे नेमकेच सांगायचे, तर श्रीनारायण महाराज देव याना कुलाचा कोकणातील
काहीवाजारपेठेच्या गावातून पडल्या भावाने तांदूळ, नारळ, सुपारी, भीड इत्यादी कोकणी माल
खरेदी करण्याचा हळ मिळालेला होता. म्हणजे समजा, देवमहाराजांना काहीखंडी तांदूळ
हवा असेल, तर तो वाजारभावापेक्षाही खूपच कमी भावाने परम्पर शेतकऱ्यांकडून वा
ज्यापारी दुकानदारांकडून खरेदी करण्याचा हळ श्रीदेवांना मिळालेलाहोता.

हा माल खरेदी करण्यावरता दरवर्षी श्रीदेवांचे काश्युन आणि नोकर कोकणात जात असत. हा
माल कोजा एकाच मालकाकडून सर्वच्यासर्व खरेदी न करता जनेकांकडूनमिळून तो खरेदी करण्याचा
विवेकी व्यवहार श्रीदेवांचे काश्युन नद्दीच मार्बाळत असत हे उथळ आहे. अशा देणव्यांना
आणि अधिकारांना (हळ) प्रत्यक्ष बादशाही मान्यता घ्यावी लागे. ती निजामशाह किंवा आदिलशाह
यांची असे हे बादशाह तशी मान्यता देत असत. दरवर्षी श्रीदेवांचे नोकर कुलाचा भागात उतरून हा
हळ बजावीत आणि माल वैलांवर लादून घाटावर चिंचबडला आणीत असत.

थी योगी मोरवागोमावी यांची पुण्यतिथी मार्गशीर्ष चत्या पांडीन साजरी होत असे. अन आजही होते.

त्यानिमित्त याचेकरून ना भंडारा महणजे असदान होई, हजारो लोक येथेभोजन करीत, थीदेव या भंडाऱ्याकरिता हा कोकणातील माल उपयोगात आणीतवसत. पुढे (१६५३ पासून) स्वराज्याची मत्ता या कुलावा भागात प्रस्थापित झाली. स्वराज्याचे कायदे मुळ झाले, दरबारीप्रमाणे थीदेवांचे कारकून विचवडहून थीदेवाच्या आजेप्रमाणे कुलावा भागातील माल पडल्या भावाने खरेदी करण्यासाठी कोकणात आले, तेथील मराठी स्वराज्याच्या सुभेदाराने या कारकूनांना मांगितले की, 'पडल्या भावानेतुम्हीन माल खरेदी करता येणार नाही'

थीदेवांची कारकून मंडळी विस्तितन झाली. शिवशाही अमलात देवस्थानकरता आम्हाना मिळालेले हळ मराठी स्वराज्य आल्यावर काढून घेतले जावेत? काय आधर्ये? हे हिंदवी स्वराज्य थीच्या इच्छेने आणि आशीर्वादावेच निर्माण झाले ना?

स्वराज्याच्या अमलदाराने अशी कंदी घालली आहे असे या कारकूनांनी थीदेवमहाराजांना विचवडाना पत्र पाठवून कलंबिले. श्री नारायणमहाराज देवही चकीत झाले. त्वांनी राजगदाम शिवाजीमहाराजांकडे तळारीचे पत्र पाठविले की, 'देवकार्यसाठी मिळालेला पडल्या भावाने माल खरेदी करण्याचा हळ शिवशाहीत रहूल्याचा? ये कैसे?'

महाराजांनी थीदेवांचे हे पत्र आल्यावर उत्तर महणजे राजाज्ञापत्र विचवडाम पाठविले की, 'स्वराज्यात असे हळ कोणामही दिले जाणार नाहीत, पूर्वीर दिलेले असतील, तर ते अमानत महणजे रद्द करण्यात येतील, कारण पडल्या भावाने माल खरेदी केला, तर शेतकऱ्याचे वा दुकानदारांने नुकसानच होते, महणून हा हळ रद्द करण्यात आला आहे, तसेच त्यावरील जकातही चमूल केली जाईल माफ होणार नाही.' या राजाज्ञीअमलवजावणीही झाली, स्वराज्याचा कारभार असा होता.

पण महाराजांची श्रीबोधावर आणि देवस्थानावर पूर्ण भक्ती होती. महाराजांनी शीतारायण महाराज देव यांना कळविले की, 'कोकणातून शेतकऱ्यांकडून आणिव्यापान्यांकडून जो आणि जितका माल आपण पडत्वा भावाने खरेदी करीत होता, तेवढा माल शीते अऱ्यान आणि भंडाऱ्याकरिता सरकारी कोठारातून चिंचवडाम विनामूल्य, दरवधीर सुपूर्त केला जाईल.' शिवाजी महाराज असे होते आणि हिंदवी स्वराज्य म्हणजे शिवशाहीही अशी होती, आचारशील, विचारशील, दानशील, धर्मशील मर्वजपणे मुशील, मकळांडायी!

असाच एक प्रश्न कोकणात मिठागरांच्या वावतीत निर्माण झाला. हा प्रश्नान् गोव्याऱ्याधृत पोर्टुगीज फिरंग्यांनी निर्माण केला. स्वराज्यातील आगरी समाजाची आणि काही इतर समाजाचीही खायचे भीठ तयार करण्यारी मिठागरे होती. मिठागरे म्हणजेमिठाची शेती. त्याचे असे झाले की, या धूर्त पोर्टुगीजांनी त्यांच्या पोर्टुगीज देखात तयार होणारे भीठ गोव्यात आणावयास सुन्दरात केली. हे पांढरे दाणेदार भीठपोर्टुगीजांनी अगदी कमी किमतीत कोकणात विकावयास नुरुवात केली. भीठ बांगले होते. ते अगदी स्वस्त भाषात विक्रीस आल्यावर कोकणातच तयार होणारे आगरीलोकांने स्वदेशी भीठ कोण विकल घेणार? मुळ बाजारपेठ स्वराज्यात असल्यामुळे पोर्टुगीज लोक आणले भीठ विकू नावले. पाचा परिणाम उघड होता. तो म्हणजेस्वराज्यातील आमची मिठागरे तोळ्यात जाणार आणि आगरी लोकांचा धंदा सुटणार. स्वराज्याचेही नुकमान होणार. हे महाराजांच्या अवित्त जक्कात आले, शिष्टमंडळे राजगदावर आणावी लागली नाहीत, महाराजांनी अज्ञापवे काढून या पोर्टुगीज भीठावर अवरदम्न कर वसवला. त्यामुळे गोव्याचे भीठ स्वराज्यात येणे तावढतोय अन्त्रापोआप शंद झाले, स्वराज्यातील उद्योगांच्यांना संरक्षण देण्याची महाराजांची ही दशता होती. ही दशता च्यापारपेणेत आणि कारबसुली खाल्यातही जपली जात होती.

नोंभार म्हणजे नर्मकार, हे लष्काराच्या अतिशब उपयोगी पडणारे लोक. करवसुली आणि जक्कात स्वराज्यात रोख पैशांत घेतली जात असे. या नर्मकारांकडूनही तशीच लेण्यात वेई. पण

गेड्यापाढ्यातील आणि सर्वच चर्मकाराना रोब्र पैसे कर म्हणून देणे शक्य होईना.

महाराजांनी आज्ञापत्रक काढून आपल्या अंमलदाराम लिहिले की, 'त्यांना रोब्र रकमेने कर देता येणे शक्य नसेल, त्या चर्मकाराकडून तेवळ्या किंमतीचे विश्रम मरकारात घ्यावेत. रोब्र पैशाचा आगळ हक्क नवे, आपल्या शिळेदारासकातक्याच्या ब्रोमीरांची, पादकाणांची आणि इतर कवटी वस्तुची गरज असतोच. तरी ते विश्रम घ्यावेत.' त्याप्रमाणे चर्मकाराना मोठी वाजारपेठी मिळाली आणि त्यांचीअडचणीही दूर झाली, असा व्यवहार तराळ, मातंग, धनगर, लोहार, कुभार यवेरमंडळीच्या व्यवसायातही महाराजांनी अमलात आणला असाचा च. मात्र त्या गंवधीचेकागद अद्याप उपलब्ध शाळेने नाहीत.

राजाचे लक्ष असे स्वराज्यावर आणि रथतेवर चौकेर होते. असे लक्ष चावशाहीअंमलात नव्हते. उनद काही कर थाही धर्माचे नमलेन्या नोकावर लावले जात असत. हा फरक स्वराज्य आणि मोगलाई यातील आहे.

स्वराज्याचा उपभोगशून्य स्वामी

काशीहून गागाभट्ट नामिकला आले. महाराजांनी त्यांना आजण्याकरिता पालव्यी पाठविली. दरवारातील चार थोरमंडळी सामोरी पाठविली. सन्मानपूर्वक त्यांना रायगढावर आणण्यात आले. महाराजांनी मधुपर्कगूर्वक या महापंदिताचे गढावर स्वागत केले. त्यांचामुळ्याम गढावर होता. प्रवासात आणि गढावर गागाभट्टांना स्वराज्याचे रूप स्पष्ट दिसत होते. महाराजांनी आपल्याजसेष्य कर्तवगार, शूर, निःशावंत आणि त्यागी जीवलबांच्या सहकायांने निर्माण केलेले एक मार्वभौम राष्ट्र जाणत्या मनाला स्पष्ट दिसत होते.

या हिंदवी स्वराज्यात अनेक क्रांतीकारक घटना घडल्या होत्या, घडत होत्या. तेहरानपासून काढून पर्यंत आणि खैवरपासून दिल्लीपर्यंत मराठी स्वराज्याचा दरारामुलतानांना हादरे देत होता. दक्षिणीतील पातशाही नियम झाल्या होत्या. इंशज, फिरंगी अन् मिही आपले प्राण कृपे बाचवायचे, याच चिंतेने ग्रस्त, पण दश होते. अत्यंत शिस्तबद्ध अधिकारीवर्ग आणि राजकारणी मुलाकू राज्यकर्तव्यात तल्पर होते. यादव, कर्दव, शिळाहार, विवयतगर, वारंगळ, द्वारलमुद यांच्या उच्चल परंपरेत आज यायगड आणि महाराज शिवाजीराजे निविराद शोभत होते.

यग उणीच कशात होती? कशातच नव्हती. फक्त एका अलंकाराची उणीच होती. तोअलंकार म्हणाजे राजसिंहासन. शूत्रचामरांकित राजसिंहास न. त्या सिंहासनाची स्वराज्याला नितांत गरज होती. कारण त्याशिवाय मार्बंधीम चक्रवर्तीर राज्याचा मान आणि स्थान जगातील आणि स्वदेशातीलही खोक देत नव्हते, देशार नव्हते. हा वेवळसंस्कार होता, पण त्याची जगाच्या अवहारात अत्यंत भोडी किंपन होती. राज्याभिषेक हा उपमोग नव्हता. ते राष्ट्रीय कर्तव्य होते. जोपर्यंत सिंहासनावर राज्याभिषेक होताही, तोपर्यंत जग या योर सूर्यपराक्रमी मी पुण्यभूतोक महामानवाना 'राज्यकर्ता' समजणार होते, पण 'भूपतिराजा' म्हणणार नव्हते. एक आठवण मांगतो. महाराज औरंचेडाळा भेटायला आरन्याम जाण्यास निघाले. (दि. ५ मार्च १६६६) त्यांची स्वराज्यातील एक नागरिक महाराजांना भेटावयास राजवडावर आला, त्याचे नाव नरसिंहभट्ट चाकालेकर. हा कुणी महापदित, अभ्यासक, विचारक, दषा, समाजधुरीण नव्हता, होता तो एक सामान्य भिशुक, पण तरीही त्यावेळच्या एकूण संपूर्ण समाजात शिक्षणाच्या दृष्टीने दोनच पावले वा होईना, पण योदा पुढे होता नातो तो महाराजांना एक विनंती करावयास आला होता. विनंती कोणती? तो म्हणतोय, 'महाराज, माझ्या नमीनंजुमल्याचे आणि घरादाराचेमरकारमान्यतेची, तुमच्या शिक्षामोर्तवीचे कागदपत्र माझ्यापांची आहेतच. पण

आपण आता

ओरंगजेब वादशाहास्मि

मेटावयान जात

आहात , तरी माझ्या

याजमीननुमल्याम ओरंगजेब वादशाहाच्याही मान्यतेची मंदापवे आपण येताना घेऊनया, हा त्याच्या म्हणण्याचा आवय.

काय म्हणावे या प्रकाराला हात लावून रडावे ? स्वराज्यात राहणारा , जरासा का होईना पण शहाणपण मिरविणारा एक वेदमूर्तीर् ओरंगजेवाच्या मान्यतेचे कागदपत्र आणायला महाराजांनाच विवतोय, त्याला महाराजांचा हा स्वराज्य निमित्तीचा प्रकल्प नमजलाच नाही ? वाजी पानलकर , वाजीप्रभु , मुरारवावी इत्यादी वीरपुरुष कथाकरता मेले , जळत जळत पराक्रम गाजियारेमानके कथाकरता नडताहेत अनु मरताहेत हे त्याला समजलेच नाही ? नाहीच समजले त्याला ? अनु असे न समजणारे अंजान वीव नेहमीच जगात असतात. त्यांना सार्वभीमस्व , स्वराज्याचे महस्व , स्वातंत्र्याचे अभिमानी जीवन अनु त्याकरिताआपलेही काही कर्तव्य असते , हे दर्शनानी अनु प्रदर्शनाने शिकवावे लागते. आम्हीजन्मजात देशभक्त नाहीच. आम्ही जन्मजात गुलामच. यातून बाहेर काढण्याकरिता त्या शिवाजीराजाने महाप्रकल्प मोडला. तो मान्या जगाला अनु आमच्याही देशालासमजावून सांगण्याकरिता , नेमक्ता अर्थे त्याचा पटवून देण्याकरिता एका राजसंस्काराचेदर्थन आणि प्रदर्शन घडविणे नितांत आवश्यक होते , ते उपभोग म्हणून नव्हे , तर कर्तव्य म्हणून आवश्यक होते. ते म्हणजे मार्वभीम , द्वचचामरांकित मुबार्खिंहासनावर आरोहण , म्हणजेच राज्याभिषेक,

पण वेवळ कर्तव्यातच अधर्यदान वरण्यासाठी उभ्या असलेल्या त्या महान योगी शिवाजीराजांना सिंहासन , द्वचचामरे , राज्याभिषेक इत्यादी योगीची अभिलापा तर नव्हतीच , कधीच नव्हती. पण त्यांना त्याची आठवणही होत नव्हती. हा राजा शिवी राजाचा वारम होता, तो बनकात्ता वारम होता. तो रघुराजाचा वारम होता. हे सारंभ्यासपूर्वक , मनन आणि चितनपूर्वक समजावून घेऊची वीडिक ऐपत्रामच्यापाशी असायची आवश्यकता होती आणि

आहे कोणा बादशाहाने आम्हाला त्याच्या सेवेसाठी एस्थादी पदवी खिली, तर त्या पदवीचा आम्हाला अभिमान बाटावा ? पण अशी पदवीधर मंडळी बादशाही जगात त्यावेळी नांदत होती, ही मंडळीमहाराजाच्या बाबतीत म्हणत होती, 'राजे आम्ही पातशाहाने आम्हाल किंवा दिले, मानमरातव दिले, 'बशा जगाला एकच उत्तर देणे आवश्यक होते, ते म्हणजेवा ज्याभिषेक, या राज्याभिषेकाची विचारसरणी कोणाही विचारवेताला सहज पटण्यासारखी होती. महाराजानाही ती तत्वतः नक्कीच पठलेली होती, पण राज्याभिषेकातील तो गौरव, ती प्रशस्ती, तो मोठेपणा महाराजाच्या मनाला रुचतव नव्हता. ते हिंदवी स्वराज्याचेउपभोगशून्य स्वामी होते. पण स्वतः जीवन जगत होते, हिंदवी स्वराज्याचे एक साधेण कठोर सेवावती प्रजानन म्हणून, ते सविनय नम्ब स्वराज्यसेवक होते. पण नरसिंहभट चाकालेकरासारखी काही विचित्र, विकिस अन् अविवेकी उदाहरणे त्यांनी अनुभविती होती.

अश्वेर कर्तव्य म्हणूनच महाराजांनी राज्याभिषेकात्ता आणि सोहळ्याला, कठोर मनाने मानवता दिली, राज्याभिषेक ठरला!

तीनशे वर्षांच्या पारतंत्र्यानंतरचा सूर्योदय

माणमाला फुकट मिळाले की त्याची किंमत कळत नाही. त्याचा बाजारभाव समजातो, तसेचउपबोग आणि उपभोगही समजातो, पण महात्य आणिपाविच्य समजत नाही. हिंदवी स्वराज्य असे नव्हतेच, कूमालीच्या त्यागाने आणिअविश्रांत कषाणे ते मिळविले गेले होते. मिळवणारी मावळी मंडळी अगदी साई आणि मामान्य होती. पण त्यांचे मन हनुमंतासारखे होते. खाली फाडली, तर त्यात त्यांचा राजा, राज्य आणि ध्वजाच दिसावा, एकेका घरातली एकेक माणसंइयेन आणि हीसेनं कप्रत होती.

मरत होती. अभीही असंख्य मावळी घर होती की, त्या घरातील दोन-दोन किंवा तीन-तीन मासां
अशीच मरत होती, महणूनच एक अजिंकय हिंदवी स्वराज्य एका राष्ट्रपुरुषाने उमे केले,

अजिंकय स्वराज्य ? होय, अजिंकय. महाराजांच्या मृत्युनंतर एक कैदिनकाळ, औरंगजेब आपल्या
सर्व सार्वज्ञानिकी हे स्वराज्य गिळायला महागढात उतरला. अर्बंड पंचवीस वर्षेर तो इथे
यमदूतामारुचा रावत होता. काय झाले त्याचे ? हे स्वराज्य चुडाले का ? नाही. औरंगजेबच चुडाला.
मोगली साप्राज्ञही चुट्ट्यांच्या मार्गाला लागले,

हे कोणामुळे ? कोणाच्या शिक्कवळुकीमुळे ? हे ख्रपती शिवाजी महाराजांच्याशिक्कवळुकीमुळेच
ना ! शिवचरिवातून तेच शिक्काच्याचे आहे. नागपूर येथे धनबटप्रागादावर शिवाजी महाराजांचा
भव्य पुतला स्थापन करण्यात आला ; त्यावेळी ए.जवाहरलाल नेहरू म्हणाले की, 'जगांच्या पाठीवर
पारंपर्यात पडलेल्या एकाद्याराड्याला स्वतंत्र घावयाचे असेहा आणि स्वारंभ्य मिळाण्यानंतर
समर्थ व्हावयाचे असेहा, तर त्या राष्ट्राने शक्तीपती शिवाजी महाराजांचा आदर्श मरोर ठेवावा.'
हे अश्वरथः खोरे आहे जीर्णशीर्ण मिथीतून, गुलामगिरीतून आपने राष्ट्र स्वतंत्र झाले. ते बलाक्य
करावयाचे असेहा, तर आदर्श असावा महाराजांचा.

सतत २३ - २८ वर्षेर अविश्रांत धर्म आणि त्याच केळ्हानंतरच राज्याभिषेकाचा विचार
रायगढावर अंकुरला, या निमित्तीच्या कालगंडात अस्यांत चर्चेची कामे आणि प्रकल्प महाराजांनी हाती
घेतलेले दिसतात, भव्य महाल किंवा उपभोगप्रधान अशा कोणत्याही वन्न- वान्न निमित्तीकडे लक्ष्यही
दिले नाही. जीर्णशीर्ण अवस्थेतून यराही मुलुक अतिकषासे स्वतंत्र होत आहे, आता पहिल्या दोन
पिक्पांना तरी चंबळवाजीपासून हजार पावळं दूरच राहिलं पाहिजे, असा विचार महाराजांच्या कृतीत
दिसून येतो. महाराजांचंगळवाजीवा अशूच मानत असावेत. 'आता, या क्षणी स्वराज्याला
कोणत्वा गोष्टीची गरज आहे' हात विचार त्यांच्या आचरणात दिसून येतो.

मग राज्याभिषेक करन वेळा, ही चंगलचांजी नज्हती का ? नज्हती, ते कर्तव्यच होते सार्वभौमत्वाची ती महापूजा होती, त्या राज्याभिषेक मौहाळचाचा परिणाम वर्तमान आणि भावी काळातील सर्व पिल्हावर प्रभावाते होणार होता, तो कोणा एका व्यक्तीच्या कीटुकाचा स्तुती सोहळा नज्हता, ते होते स्वातंत्र्याचे सामूहिक गौरवमान, ईदप्रस्थ, चितोड, देवगिरी, कर्णावती, बांगल, विजवनगर, द्वारसमुद्र, पाटलीपुर, गोपकपट्टण (गोवा) शीतगर आदि सर्व भारतीय स्वराज्यांच्या राजधान्यांवर वंदाचीम्वातंत्र्यामाठी प्रेरणा देणारी फुकर या रावणाडावरील राज्याभिषेकाते पडजार होती, पडावी अशी अपेक्षा होती, बुदेलघंडातील भंगलेल्या मिंहासनावर आणि चेतलेल्याद्वारसानावर ही फुकर आधीच पडलीही होती, बुदलेखंडात एक नवे हिंदवी स्वराज्य आणि मिंहासन उदयाला आले होते.

मिंधु नवीन्या उगमापासून कावेरी नदीच्या पैलवीगपावेतो, महणजेच आसेतु हिमाचल ता संपूर्ण देश स्वतंत्र, सार्वभौम, बलभावी अहावा हे मनोगत महाराजांनी स्वतंत्र बोलून दाखविले होते नाही राज्याभिषेकाचा मुहूर्तही उत्तरा, नानिकाहन शके १५९६ ज्येष्ठ, शुद्ध ब्रूद्धी, आनंदनाम संवत्सर, महणजेच ६ जून १६७४, महाराज राज्याभिषिक्त इत्तपती होणार याच्या आर्ती हलुहलू सर्वक्ष पोतोचू लागल्या.

याचवेळी घडलेली एक गंभीर नांगतो, कॉम्पा-इ-गार्ड या नावाचा एक पोर्टुगीजवोकणारून भूमानी गोव्याकडे जात होता, त्याला या प्रवासात ही बातमी समजली, मार्गीवरती तो एका खेळवाजवळच्या आईल विथांगीकरता उतरला, भोवतालचीमराठी दहापाच खेडुत माणसे महज गार्दीच्या जवळ जमली, एक गोरा फिरंगीआपल्याला दिसतोय, एवढाच त्यात कुतुहलाचा भाग असावा, नाढेने त्या जमलेल्या खोकाना आपल्या मोठक्या तोटक्या भाषेत मृटले वी, 'तुमचा शिवाजीरावालवकरन मिंहासनावर वसणार आहे, हे तुम्हाला माहिती आहे का ? ही गोड गोष्ट त्या खेडुतांना प्रथमच समजत होती, पण आपला राजा आता रामाप्रमाणे मिंहासनावर

बसणार, एवढे त्यांना नळीच उमजले अन् ती माणसं विलक्षण आनंदली. ही एक सूचक कथा
मराठी मनाचा कानोमा घेणारी नाही का? माझ्या भोळ्या खेळपातील माणसांनाही
हा राज्याभियोकाचा आनंद समजला, जाणवला होता.

आणज सार्वभौम, स्वतंत्र स्वराज्याचे प्रजानन आहोत, राज्यकर्तेचे आहोत, सेवक आहोत
याची जाणीव प्रत्येक लहानमोळ्या वयाच्या माणसाला होण्याची आवश्यकता असतेच. प्रथम हेच
कळावे, नंतर कळावे, गाडू म्हणजे काय? माझे गट्टपती कोण आहेत, पंतप्रधान कोण,
माझी राज्यघटना, माझी संसद, माझा राष्ट्रधर्वज, माझे राष्ट्रगीत इत्यादी अष्टांग राष्ट्राचा परिचय
यथासाग अडावा. शिवाजी महाराजांचाराज्याभियोक मुहुणजे अर्बांनीन भरतभंडाचा पहिला
स्वातंत्र्यदिन.

महाराजांच्या मनस्थितीचा अभ्यास

स्वातंत्र्य विळाळ्यानंतर अभ्यासिदान पहिल्या दोन पिढ्यांना उपभोगी, सुखवन्तु शीवनाऱ्यगण्याम
अवशीच गिळजार नाही. याच इटीने शिवकालीन हिंदवी स्वराज्याची पहिली प्रभास चर्चे कशी
गेली, याची वेरीज वजावाकी योग्य तुलनेने आपण केली पाहिजे. आजच्या आपल्या स्वराज्याची गेल्या
प्रभास वयांत मर्वंच शेत्रात प्रगती निश्चित आली आहे. पण गती मात्र कमी पडली, अन् पडत आहे हेही
उघड आहे. याकरता इतिहासाचा अभ्यास आणि उपयोग वेत्ता पाहिजे.
अशा अभ्यासामाठी शिवकाळात माध्यं फारच कमी होती. दलणवळण तर फारच अवघड
होते. महाराजांची मानसिकता मृश्मणे लक्षात चेतली, तर असे वाटते की, बुरोपीय प्रगत वैज्ञानिक
देशांचा अभ्यास करण्यासाठी महाराजांनी जापली माणसे नळी पाठविली असती. हा तर्क मी साधार
करीत आहे. पाहा पटतो का! मराठी आरमारयुरोपियनांच्या आरमारपेक्षाही सुमज आणि वलाक्य

असांचे असा त्यांचा सततजागता प्रयत्न दिसून येतो. माझ्या तर्कशील हा एक महत्त्वाचा टप्पा.

राज्याभिषेकाची तयारी रायगडावर सुक्त ज्ञाली. हो, तयारी सुमारे वर्षभर आणी सुक्त ज्ञाली. याच काळात पण प्रारंभी एक प्रकरण घडले, एक अध्यात्ममार्गी मत्युरुप रायगडावरील आले, ते स्वतः होऊन आलेले दिसतात. त्यांना महाराजांनी मुद्राम बोलावून घेतलेले दिसत नाही. याचे नाव निश्चलपुरी गोसाबी, त्यांच्यावरोबरथोडाफार शिष्यसमुदायही होता, त्यात गोविंदभट्ट बवेर या नावाचे संस्कृत भाषेवर प्रभूत्व असलेले शिष्यही होते. त्यांनी राज्याभिषेकपूर्व रायगडावरील निश्चलपुरी गोसाबी याचे वास्तव्य आणि त्वात पडलेल्या घटना एक गंभीर संस्कृतमध्ये निहून नमूद केल्या आहेत. या घंथाने नाव, 'राज्याभिषेक कल्पतरु.'

रायगडावर आल्यावर निश्चलपुरींना दिसून आले

की, गांगाभट्टाच्या नार्ददर्भनाश्वारीराज्याभिषेकाची तयारी चालू आहे. हे निश्चलपुरी स्वतः पारभाषिक नाशक होते. ते तांत्रिक होते. महणजे मंत्र, तंत्र, उत्तरे, पशु बनिवान इत्यादी मार्गांनी त्यांची तांत्रिकयोगसाधना असे. त्यांच्या मनात एक कल्पना असी आणी की, शिवाजी महाराजांनी आपला संकलित राज्याभिषेक हा वैदिक पद्धतीने करून घेऊ नवे, तर तो तांत्रिक पद्धतीने करून घ्यावा. महाराज, राज्योपाध्ये वाळंभट्ट आवीर्ण आणि वेदमूलीर गांगाभट्ट यांच्या मनात सहजस्वाभाविक विचार होता की, प्राचीन काळापासून परंपरेने रथुराजा, प्रभू रामचंद, युधिष्ठिर इत्यादी महान राजपुरुषांना, महान ऋषीमुनींनी उया वैदिक पद्धतीनेराज्याभिषेक केले, त्याच परंपरेग्रामाणे रायगडावरील हा राज्याभिषेक सोहाळाळ्हावा. पश निश्चलपुरींना हे भास्य नव्हते. त्यांनी महाराजांना मनात आश्रहाने म्हटले की, 'मी मांगतो त्याच पद्धतीने महणजेच तांत्रिक पद्धतीने तुम्ही राज्याभिषेक करूनघ्या.'

महाराजांना हे उगीचव धर्मसंकट पुढे आले. पण वाद न घालता महाराजांनी यात अगदी
शांत, विचारी भूमिका ठेवली, प्राचीन पुण्यस्थोकराजपुरुषांचा आणि तपस्वी ऋषींचा मार्ग
अवलंबायाचा की, हा तात्रिक मार्ग स्वीकारावयाचा हा प्रथान् त्यांच्यापुढे होता.

महाराजांनी गामाभट्टांच्या प्राचीन वैदिक परंपरेप्रमाणेव हा राज्याभिषेकाचा राज्यगंसकार
म्हीकवावयाचे ठरविले, पण या मुमारे सात आठ महिन्यांच्या कालखंडात
त्यांनी निश्चलपुरीचा घोडासुद्धा अवमान केला नाही. अतिशय आदरनेच ते त्यांच्याशी वाशले. याच
कालखंडात प्रतापराव गुजर सरसेनापती यांचा नेसरीच्या शिंदीत युद्धात मृत्यु घडला. (वि. २५ फेब्रु.
१६७४) महाराज अतिशय दुःखी आले. निश्चलपुरीमहाराजांना म्हणाले, 'महाराज, ही
घटना म्हणजे नियन्तीने तुम्हाला दिलेला इत्तरा आहे. सरसेनापतीचा मृत्यु म्हणजे
अपशकुनच आहे, तरी तुम्ही माझ्याच एकांनीने हागऱ्याभिषेक करा.'

महाराजांनी त्यांचे म्हणणे ऐकून घेतले. पण तशीरी मात्र चानू होती. तशीर चासूठेली.
पुढच्याच महिन्यात वि. १९ मार्च १६७५ या दिवशी महाराजांच्या एक राणीमाहेव, काशीवाईसाहेब
या बचानक मृत्यु पावल्या. याहीवेळी निश्चलपुरीनी महाराजांना 'हा अपशकुन आहे, अनुनही विचार
करा' असा इत्तरा दिला, तरीही महाराज शांतचरगाहिले. पुढे तर किंवरोढ अपशकुनांची मालिका
त्यांचेकून महाराजांपुढे येत गेली. एक दिवशी गडावरील राजप्रासादाला मध्यमाशयांचे आग्यामोहोल
जागले. हाही त्यांना अपशकुन वाटला. दुसऱ्या एका दिवशी आभाळात पक्ष्यांचा खवा उडत चाललेला
पाहून त्यांनी महाराजांना म्हटले की, या मागनि हे पक्षी उडत जाणे हे अपशकुनी आहे. अर्थात महाराज
मात्र शांतच आणि असेच अपशकुन ते यांदीत राहिले. त्यांनीमागितलेला शेवटचा अपशकुन असा.
एका होमहृवनाचे प्रसंगी महाराज होमापुढेवमले होते. मंत्र चालू होते. महाराजांचे राजोपाध्याय
वाळूम्हट हे तेथेच वसले होते. गवळ्यात अचानक वरच्या पटईला (खिलिगला) असलेल्या तक्षीतील एक

लहानसे लाकडी कमळ निसटले आणि ते राजोपाठ्याच्या तोडावरच पडले. त्यांना जरा भोवळ आली, थोडेमे लागले, पण धार्मिक कार्यक्रम चालूच राहिले, निश्चलपुरीमहाराजांना म्हणाले की, 'हा अपशकून आहे. अजूनही विचार करा आणि हे वैदिकनौहळे थोववून माझ्या सूचनेप्रमाणे सर्व करा.'

पण तरीही महाराज शांतच राहिले, सर्व विधी, संस्कार आणि राज्याभिषेक सोहळापूर्ण पार पडला, महाराज छत्रपती झाले,

निश्चलपुरी आपल्या मनाप्रमाणे न जाल्यामुळे फारच नाराज झाले आणि नंतर महाराजांना म्हणाले, 'तुम्ही माझे एकले नाहीत, हा तुमना राज्याभिषेक अशास्त्रीय आला आहे. तुम्हाना नीकरच त्याचे प्रत्यंतर येईल.' असे म्हणून निश्चलपुरीरायगडावरून निघून गेले. हे प्रकरण आपलापुढे थोडक्यात पण नेव्हेके विषयबद्धमांगिवने आहे, पण आपणही याचा अभ्यास करावा, या विषयावर विस्तृत लेखन केले आहे. समवायांनी 'राज्याभिषेक काल्पतरु' हा सोविंदमधू ब्रवेर पांचा गंधी उपलक्ष्याहे. शिवाय अनेकांनी आपापली मते मांडली आहेत. या सर्वांचा आपण अभ्यासकरून आपले मत ठरवावे.

महाराजांच्या	मंत्र	वेगळ्या मुहूर्तांवर	निश्चलपुरी यांच्या
या प्रकरणातील भूमिकेबद्दल आपल्याला काय वाटते?	मला मात्र असेवाटते		
की, महाराजांच्या मनात निश्चलपुरीनाही नाराज करावयाने नसावे. प्राचीनपरंपरेप्रमाणे राज्याभिषेक करावा आणि			
म्हणण्याप्रमाणे तांत्रिक राज्याभिषेकमुद्दा करून	दाकावा, असे वाटते,	कारण	तमातांत्रिक
याच निश्चलपुरीकडून त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे रायगडावर करवून घेतला, हा तांत्रिक विधी तसा फार थोड्या वेळातच पूर्ण आला, निश्चलपुरीनाही वरे वाटले. पण दुर्घट्याच दिवशी (दि. २५ मार्चेवर) प्रतापगडावर आकाशातून वीज कोमळली आणि एक हत्ती आणि काही थोडे या घाताने मरण पावले. यावर निश्चलपुरी कायम्हणाले ते इतिहासाला माहीत नाही. आपलास काय वाटते?			

रायगड राजमाज सजला

रायगडावर राज्यभिषेकाची तयारी अत्यंत योजनावद्द आणि शिस्तबद्ध रीतीने सुरु होती. गागाभट्ट हे महाप्राणितराज्यभिषेक किंधीचे प्रमुख अधिकृत होते. पण राजवराण्याचे शामिके किंधीमंस्कार करण्याचे कामभोगल्वाचे कुलोपाठ्याय आणिराजोपाठ्याय आवीकर काचेच होते. सर्व किंधी या वाळेभट्टराजोपाठ्याय यांनीच उपाठ्याय या नाऱ्याने केले. मार्वेदर्शक होते, गागाभट्ट. गागाभट्टांनी या सर्व राजवंस्काराची एक लिखित सहिता संस्कृतमध्ये गंथरूपाने तयार केली. या गंथाचे नाव 'राजाभिषेक प्रयोग.'

या 'राजाभिषेक प्रयोग' या हस्तलिखित गंथाची एक प्रत विकानेरचना (राजस्थान) अनुप संस्कृत गंथालयात पाहावयाम भिक्षाची, हीच प्रत प्रत्यक्ष गागाभट्टांच्या हातचीमूळ प्रत अमावी, असा तर्क आहे. प्रत्येक किंधी कगा आणि केळा करावयाना पाना नोतपशीनवार आगाढा आहे. सुपारीपासून हृतीपर्यंत आणि हल्कुंडापासून होमकुंडापर्यंत, तसेच दर्धासनापासूनसिंहासनापर्यंत सर्व गोष्टी दधातापूर्वक मिळ द्यावत होत द्यावत, ती ती कामे त्या त्या अधिकारी व्यक्तींवर सोपविष्यात आली होती. सोन्वाचे वर्णीस मण वजानाचे मिंहासन तयार करण्याचे काम पोलादपुराच्या (जि. रायगड) रामाची दत्तो चित्रे या अत्यंत विघ्नासू जामदाराकडे सोपविले होते. जामदार म्हणजे सोने चांदी आणि जहजवाहीर याचाळजिना सांभालणारा अधिकारी. अत्यंत मौल्यवान अगणित नवरत्ने मिंहासनावर नडवून, अनेक सांस्कृतिक शुभचिन्हांही त्यावर कोरावयाची होती. सोन्वाची इतरराजचिन्हांही तयार होऊ लागली.

चारही दिंशीना रायगडावरून माणसे रवाना आली. सप्तगंगांची आणि पूर्व, पश्चिम आणि दक्षिण समुद्रांची उदके आणण्यासाठी कलश बेळून माणसे मागीर लागली होती, हे पाणी कशाकरता? रायगडावर काव पाण्याला तोटा होता? अन् सप्तगंगांचे उदकआणि रायगडावरचे तळ्यातील पाणी काय बेळळे होते? शेवटी मारे ॥२४३ च ना? मग इतक्या नांवलांबवळ्या नद्यांचे पाणी आणण्याचा खटाटोप कशासाठी? कशासाठीकी, हा देवदेवताचा आणि जग्धीमुनीचा प्राचीनतम भारतदेश एक आहे, या सर्व गंगाआमच्या माता आहेत. प्रातिनिधिक कृपाने त्या रायगडावर येऊन आपल्या सुपुत्रालाभभियेक करणार आहेत, हा त्यातील मंगलतम आणि राष्ट्रीय वर्ष.

विळ्यात तीर्थक्षेत्रांतील देवदेवतांनाही निमंत्रणपत्रे जाणार होती. ती गेली. विजापुर, बोतलकोड, मुंबईकर इंग्रज, जंगिरेकर मिट्टी, गोवेकर फिरंगी आणि ओरंगजेब यांनानिमंथण गेली असलील का? शिवाजीप्रमाणे गेलीच असलील असे वाटते. पण एकाईश्वराशिवाय आणि एका डच बकिलाशिवाय या राज्याभियेकाला अन्य कुणाचे प्रतिनिधी वा पत्रे आल्याचा एकही पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. पण निमंत्रणे गेलीच असलील, इंग्रजांचा वकील हेती झोरिजेन आणि वेगुनेकर डच बखारीचा प्रतिनिधी इनियड हे राज्यभियेकास हवरच होते.

पंदरपूरच्या विठ्ठलांचे परमभक्त आणि बडवे प्रमलेले प्रल्हाद शिवाजी बदवेपाटीलयांनाही एक पत्र गेले होते, ते पत्र या बडवे घराण्यात जगून ठेवलेले होते, पण त्यांच्या बंशजांनी ते पत्र एका इलिहास संगीधकास अभ्यासासाठी विश्वासाने दिले ते पत्र गहाल आले, काय बोलावे?

अभियेकाकरिता सोन्याचे, चांदीचे, तांब्याचे आणि मृत्तिकेचे अनेक कलश तयार करण्यात आले, ते शतक्षिदान्वित होते. म्हणजे शंभर शंभर दिंदे असलेले होते. पंचामृत आणि गंगोदके यांनी या कलशातून महाराजांवर अभियेक व्हावयाचा होता. प्राचीनतम भारतीय मंसूतीचा, परंपरेचा आणि अस्मिनेचा आविष्कार माझात दौलत्यांनी पाहण्याचे आणि कानांनी एकल्याचे

भारत स्वराज्याला माडेतीनेहे वर्षांच्यागुलामचिरीनंतर रायगडावर लाभणार होते. विद्वानांना आणि कलावंतांनाराज्याभिपेकाच्या राबसभेत शूर सरदारांच्या इतकेच मानाचे स्थान होते. याणार, नाचणार, वाढे वाजविणारे कलाकार याकरिता गडावर आले आणि येत होते. स्वत्वाचा आविष्कार प्रकट करणाऱ्या अनेक गौष्ठी यानिमित्ताने रायगडावर चालूहोत्या. छपपतींच्या नावाची सोन्याची आणि तांब्याची नाणी पाडली जात होती. रघुनाथपंडित अमात्य आणि धुंडिराज व्यास या विद्वानांना राज्यव्यवहार कोशम्हणजेच राज्यव्यवहारात आपल्याच भाषेत शब्द देऊन त्याची एक प्रकारे 'डिक्शनरी' तयार करण्याचे काम सांगितले होते. इ. १९४३ मध्ये आपल्या स्वतंत्र भारताचरणतप्रधान पं. नेहरू यांनीही डॉ. रघुनीरसिंग या पंडितांना पदनामकोश म्हणजेच भारतीय शब्दात राज्यव्यवहाराची डिक्शनरी तयार करण्याचे काम सांगितले आणि त्यांनी केले, हे आपल्यास माझीतच आहे, शिवकानीन राज्यव्यवहार कोशातील हे शब्दपाहा. मुमुक्षुदार हा फार्मीट शब्द त्याला प्रतिशब्द दिला अमात्य, सुरनीसामा मृदुले पंतमचिव, सरनीवताळा मृदुले सरसेनापती, इत्यादी.

राजमुदा होती तीच ठेवली. 'प्रतिपञ्चदलेखेव...' या वेळी एक नवीन राजमुदा तयारकरण्यात आली होती; मात्र नी कधीही पुढे वापरली गेली नाही.

या निमित्ताने राजमध्या आणि अन्य जळर ती वांधकामे हिंगाची इंदूलकर यांनीवहाराजांच्या आजेप्रमाणे मिळू केली. राजदुर्मीगृह म्हणजे नगरव्यापा, भव्य आणि मुंदर उभा राहिला, आजही तो उभा आहे.

अनेक राजपिंडे मिळू याली. सोन्याच्या मुंदर दंडावर तराजू, सोन्याचा मासा, छवन, नश्वरमाळा, अश्वपुच्छ, राजदंड, अब्दागिन्या, मोर्चेले, चवऱ्या, पंख, कलमदान, सोन्याचे हातापायातील तीटे, जटावाचे कमरपट्टे इत्यादीचा विश्रमव्यापा तयारकरणा, यातील सोन्याचा मासा लावलेल्या राबचिन्हाला म्हणत माहीमरातव स्वराज्याची सत्ता समुदावरही आहे. याचे हे प्रतीकाचिन्ह. या सर्व चिन्हांत मुख्य होतेराजमिहासन. ते उत्कृष्ट प्रकारे रामाजी दत्तो चित्रे यांनी

कुलन सोनारोकडून त्यारकरवून घेतले होते. त्याला दोन चिन्ह होते. चार पाय होते. एक चरणासन होते. मिंहामनावर आठ मुबक चांबांची मेघदंबगी होती. द्वयपतीपदाचे मुक्षय चिन्ह म्हणजे शश, तेही सुवर्णदहाचे आणि झालरवार कलातीचे होते.

यानिमित्ताने एक नवं विनुद म्हणजे पदवी महाराजांनी धारण केली. ती म्हणजे अत्रिय कुलाचतांस. राजाची पदवी ही राष्ट्राचीच पदवी असते. हे हिंदवी स्वराज्याच अत्रियकुलाचतांस आहे हाच याचा आशव होता. चाणक्याचे वेळी नंद राजधरणे पूर्णपणेसंपले. त्यातुनच एक विधिम कल्पना कड झाली, की भारतात आता कुणीही अत्रियउरला नाही. उरले फल त्रैवशिक. ही कल्पना वितकी चुकीची होती, वितकीचराष्ट्रपालकीही होती. महाराजांनी आवऱ्यून ही अत्रिय कुलाचतांस पदवी स्वीकारली ती, एवढाकरता की, हे राष्ट्र अत्रियांच्या तेजामुळे अजिंक्य आहे. किंवडून या राष्ट्राचीन प्रत्येकजण राष्ट्रामाडी भरवधारी मीनिकन आहे. एका अवाचीन विद्वानाने या आशयाची दोन ओळीची कविता लिहिली, स्वागत्येण स्वधर्मेण निर्यं भरवच्छ जीवनम् राष्ट्रभवनोन्मुखताचा नी महाराष्ट्रम् संकृती।

रायगड पाढ्यांनी फुलू लागला

ईयजांचा बकील हेती और्किंवडेन मुंबईहून रायगडास येण्यामनिधाला, तो दि. १३ मे रोजी कोरल्लई जवळाच्या आगरकोट या पोरुंगीच ठाण्यात येऊन पोहोचला. त्याचेवरोवर आठमाणसे होती. त्यात एक श्यामजी नावाचा गुजराथी व्यापारी होता. गज्याभियेकाचा मुहूर्त होता दि. ६ जून १९७८. म्हणजे हेतीमूळच लौकर निधाला होता का? कारण त्याला ईस्ट इंडिया कंपनीच्याव्यापारीहिताची काढी कामे शिवाजी महाराजांकडून मंजुरी मिळवून करावयाची होती.

हेत्री आगरकोटला दि. १३ मे रोजी दिवस मावळताना पोहोचला, तेज्हा आगरकोटलाअसलेले प्रबेशद्वार म्हणजे वेस बंद झालेली होती, गहारी बंद! हेत्रीला मुद्दाम ही वेस उघडून आन वेण्यात आले, तेज्हा त्याने आगरकोटल्या पोर्टुगीज डेप्युटी बळूनरला सहज विचारले, की 'अजून दिवस पूर्ण मावळला नाही, तरीही आपण वेशीचे दरवाजे बंद कर करता? त्यावर वे बळूनरने उत्तर दिले की, 'अहो, तशी कालजी आम्हालाऽऽ्यावीच नाही, कारण तो शिवाजी केव्हा आमच्यावर झडप घालील अनु आगरकोटात शिरेल याचा नेम नाही, म्हणून आम्ही ही दक्षता घेतो, 'यातच शिवाजी मळाराजांचादरारा आणि इहशत केवकी होती हे व्यक्त होते.

उत्तर हेत्री रायगडावर पानाड या ढोक्या नाची खेऊन पोहोचला, रायगडच्या निम्याडोनरावर हे पाचाढ गाव आहे, हेत्रीनी उत्तरण्याची अवस्था यामचंद निलकंठ अभात्र यांनी तेवे केली होती, दि. १९ मे १६७४ या दिवशीनी ही गोष, हेत्रीने मराठीअधिकाऱ्यांस विचारले की, 'शिवाजीराजे यांना नीकर भेटावयाचे आहे, पुणेराज्याभिषेकाच्या गदीर्त ते जमणार नाही, तरी ते आम्हांस केव्हा भेदू शकतील?'त्यावर अधिकाऱ्याने उत्तर दिले की, 'महाराज प्रतापगडावर धीभवानी देवीच्यादर्शनासाठी निधाले आहेत, चार दिवसांनी पश्चतील, भेटतील.'

चुरोखुरच महाराज पासखीतून गडावरून प्रतापगडाकडे निघाले होते, राज्याभिषेकापूर्वी धीभवानी देवीचे दर्थन खेऊन तिथा मुवर्जद्वच आणि अलंकार अर्पण करण्यासाठी महाराज प्रतापगडाम खेले, दि. २१ रोजी त्यांनी धींची यशामांग महापूजा केली, विघ्नात्यभट्ट हवण यांनी पूजाविधी मरमंत्र केला, श्रीदेवीम सोन्याचे छप आणि अत्यंत मील्यवान असे अलंकार महाराजांनी अर्पण केले.

महाराज दि. २२ मे रोजी रायगडाम परतले, हेत्री वकील वाटच पाहात होता, त्याच्यावरोवर नारायण शेवणी मुख्यटणकर हा दुधापा वकील आलेला होता, आधी ठश्वून हेत्री महाराजांचे भेटीम गेला, त्याने व्यापारविषयक मतरा कलमांना एक ममुदा अमात्यांच्या हस्ते महाराजांस मादर केला, ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काहीमागण्या विनंतीच्या शब्दात त्यात होत्या, त्यात शेवटचे कलम असे होते

की, ईस्टइंडिया कंपनीची नाची मराठी राज्यातही चालावीत! महाराजांनी हे नेमके कलम ताबडतोव नामंजूर केले. त्यांची मावधता आणि दशता येथे चटकन दिसून येते, वाकीची कलमे धोडगाफार फरकाते त्यांनी मंजूर केली.

हेरी डायरी लिहीत होता, त्याने आगरकोटपामूळ पुढे रायगडावर झालेल्या आणिपाहिलेल्या राज्याभियेकापर्यंत जेजे घडलेले पाहिलेले ते डायरीत लिहून ठेवले आहे. ही डायरी मध्या लंडनच्या इंडिया अफिस लायब्ररीत मला पाहावयास मिळाली, त्या डायरीत हेरीची सांखेपी दृष्टी दिसून येते.

रायगड आणि पाचाढ पाहुण्यांनी फुलू लागला. पाचाढास महाराजांनी एक मोठाखुर्दीकट बाढा बांधलेला होता तो मुळ्यतः जिजाऊसाहेबांसाठी होता. वा वेळीजिजाऊसाहेब तूपच थकलेल्या होत्या. त्यांची सर्व आस्था आणि अवस्था पाहुण्यासाठी नारायण अंब्रक पिंगके या नावाचा अधिकारी नेमलेला होता. राज्याभियेकासोहाळयासाठी अर्बांतच जिजाऊसाहेबांचा मुझास रायगडावरील बाढ्यात होता.

हे दिवस उपेष्ठाच्या प्रारंभीचे होते, अधूनमधून पाऊस पडतही होता, त्याच्या नोंदी आहेत. वैशाखात ठंगजांने इतर दोन वकील रायगडावर महाराजांच्या भेटीन येऊन येले होते. त्यावेळी पाचमाने त्यांना चांगलेच गालले, त्या वकीलांच्या वापरीत घडलेली एक गोष्ट मांगतो, ते वकील योजनी करण्याकरता जेळ्हा मुंबईहून रायगडावर येपयासनिघाले, तेळ्हा मुंबईच्या इंग्रज डेप्युटी गव्हर्नरने वाटेवरच त्यांना एक लेखी निरोप पाठविला ची, 'त्या शिवाजीराजाशी अतिशय सावधपणाने बोला,' इंग्रजांचीशिवाजीमहाराजांच्या वावतीतली ही दशता फारच लक्षवेधी आहे नाही!

रायगडावरील धार्मिक विधीना लवकरच प्रारंभ झाला, धीप्राणप्रतिष्ठा आणि नांदीधाढ उत्पादी विधी तुरु झाले. गागाभट्ट आवश्यक तेथे मार्गदर्शन करत होते. कुलउपाध्यायराजोपाध्ये मुळव पौरोहित्य

करित होते. बाबेली निश्चलपुरी गोमार्ची हेही आपल्याशिव्यमणांसह गडावर होते. त्यांनी पूर्वीपार्षमून केलेल्या अपशकुनविषयक मूचना महाराजांनी शांतपणे गेकून घेतल्या पण ठरविलेल्या संस्कारविधीत बदल केला नाही. अपशकुन वर्गेरे कल्पनावर महाराजांचा विश्वामन्त्र नव्हता, ते अंधथळ नव्हते.
हेही आकिलडेन आपल्या डावरीत सर्व तोहाळयाचे वर्णन विचारपूर्व करून लिहीत होता. दत्त प्रतिनिधी इलियड यानेही काही लिहिलेले सापडले आहे. पण आमच्या मंडळीनी या अलोकिक महात्म्याच्या ऐतिहासिक तोहाळयाचे यथानांग वर्णन करून ठेवलेले नाही. निदान असापतरी तसे सापडलेले नाही. लोकरच महाराजांची मुऱ झोणार होती! या बेळी महाराजांचे चव ४४ वर्षांने होते.

सुवर्णतुळा

दि. २५ मे १६७४ यादिवशी सकाळी महाराजांनी मुंजकरण्यात आली. महणेन त्या महान विश्वामिनप्रणित गायत्री मंत्राचा अधिकार संस्कारपूर्वक 'बटु' मध्ये देण्यात आला. मुंजबद्द ४४ वर्षांचा होता! महाराजांचीयापूर्वीचे आठ लक्ष ज्ञाती होती. त्यांना सहा मुली, दोन पुत्र आणि मुलीकटून काही नातवंडेही होती. इतका समका संसार शाळा होता.

फक्त मुंज राहिली होती. माउतीनंगे वयोपूर्वीपार्षमून स्वातंत्र्य ह्रष्पल्यामुळेमहाराष्ट्रातील क्षत्रिय यशाप्यांचेही अनेक भोजाचे पवित्र धार्मिक संस्कार युग्म आलेहोते. खास्तविक महाराजांचे भोसले घराणे अशाच थोर राजघराण्याप्रकीर्तीच क्षत्रिय कुलावतीस होते. त्यांच्या घराण्याला 'राजा' ही क्षत्रिय पदवी परपरेनी चालून होती. महाराजांचे पण जोवा बाबाजीराजे भोसले यांनाही कागदोपत्रीमुद्दा राजे हीच पदवी बापरली जात होती. भोसले नातेसंवंध

फलटणाऱ्या पचार कुलोत्पन्न नाईक निवालकर या ज्येष्ठ राजघराण्यातील आणि जाश्वराव आदि उच्चकृतीन शत्रिय घराण्यांप्रीही होते.

परंपरेने असे मानले जात होते की, हे भोमले घराणे चितोडव्या निसोदियाघराण्यातील एक शास्त्रा महाराष्ट्रात आली, त्यातीलच ते आहे. स्वतः महाराजहीतसेच म्हणत असत. पुढच्या काळात छत्रपती शाहू महाराजांना दत्तक पुत्र घेण्याची वेळ आली, त्यावेळी चितोडव्याच राजघराण्यातील एका मुलाला छत्रपती शाहूमहाराजांच्या मांडीवर दत्तक यावयाचा विचार चालू होता. याचा वर्थाच असा, कीतपावेळी चितोड महाराजा निसोदिया पराणे आणि छत्रपतीचे भोगले राजघराणे हेएकान रक्काचे आहे हे मान्य होते.

मुद्दा अमा, की निवाजीमहाराज हे कुलपरेशरेनेच शत्रिय कुलावतींस होते. त्यांनाधर्मशास्त्राप्रमाणेही वैदिक पद्धतीने गाज्याभियेक करण्याचा अधिकार होता. मर्वातमहत्त्वाचा मुद्दा तर असाच ठरावा की, आयुष्यभर हातात तलबार खेऊन ज्याने रवतेचे रथाच, पात्रनपोषण आणि स्वातंत्र्य हेच ब्रत आचरिते, धर्म, मंस्कृती आणि अस्मितायांच्याकरिता रक्क आणि स्वेद गतन गाळले अमा महापुरुष कोणत्याही जारीधर्मात जन्माला आला, तरीही तो शत्रिय कुलावंतांमध्ये कीमा नाही का?

मुंजीनंतर लग्ना शास्त्राप्रमाणे लग्नाचा विधी आता करणे आवश्यकच होते. येथे एक गोष्ट प्रामुख्याने जज्ञात येतली पाहिजे, की चांदेळी जर महाराजांनी आणखी एक नवे शोरे लग्न वारावयाचे ठरविले असते, तर महाराष्ट्रातील कोणत्याही शत्रिय कुलावतींसधराण्यातील आईचापांनी आणखी मुलवी भराराजांना वधू महणून दिलीच असली. पण तत्कालीन वालविवाह पद्धतीमुळे कोणत्याही नव्यामुलीचे वय सात आठ नऊ फारतरदहा वर्षांचे असावयाचे.

महाराजांचे वय यावेली ४५ होते. म्हणजे नव्या लग्नातील अशा वालिकेमध्याराजांनी नव्य करावयाची वेळ येणार, महाराजांच्या विवेकी मनाला हा जरठ कुमारी विवाह पटणे कधी शक्यन नव्हते, मुंजीनंतर नव्य झालेच पाहिजे हेराज्याभिषेकाकरिता आवश्यकन नव्हते. पण मग आता ? महाराजांनी आणिशारूढीमंडळीनी यावर तोड काढली, ती म्हणजे राणी मोयरावाईसाहेब यांच्याशीच पुन्हा विवाह करावयाचा. म्हणजे विवाहमस्कार करावयाचा. यावेलीसोयरावाईसाहेबाचा राजारामराजे हा पुत्र चार वर्षांचा जावेला होता!

सोयरावाईसाहेबाशी महाराजांचे दि. ३० मे रोजी नव्य करावयात आले. पुत्राचार्डसाहेब आणि नक्त्वारचार्डसाहेब सो महाराजांच्या राण्याशीही असेचविधीपूर्वक विवाह करण्यात आले. वा एकूण मुंज आणि नव्य प्रकरणातून महाराजांचे जे विवेकी, सुसंस्कृत आणि सामाजिक यन दिनून येते, न्याचा आपण कधी विचार करतोका ? पुरोगारी सुधारणा तावातावाने मांडणारी मंडळीही बहुदा, निदान अनेकदा नेमके उलटे आवरण करताना आपण्या काळातही दिसतात. हे पाहिजे की, शिवाजीमहाराजांच्या जोडीना विचाराप्रमाणेच मामाजिक आवश्यक नाही, पुत्रे अन् अण्यासाहेब यांच्यापुढे आपली नान आदराने लवते, या काळात दिलितांचीसावलीही आम्हाना आर्गीसारखी झोंडत होती, अशा काळात ज्योतिशीर्णी आपल्यास्वतःच्या घरातील शिष्याच्या पाण्याचा पाणवडा दिलितांना अन् सर्वांनाच मुक्त केला होता, आजच्याकाळात ही गोष्ट तुम्हाराम्हाला किरकोळच वोटेल, पण त्या काळात ती प्रश्नोभक्त होती.

इथेच एक गोष्ट मानिली पाहिजे भी, तात्कालीन शिवाजाप्रमाणे अनेक जणांच्या जनानव्यात नाटकशाळा असतच, नाटकशाळा म्हणजे रसेली, पण महाराजांच्या राणीवंशात अशी एकही नाटकशाळा नव्हती, असती तरी कोणीही त्याना दोघ दिला नसला. पण नव्हतीच या गोष्टीचाही आपण विचार केला पाहिजे, महाराजांची जी लग्ने झाली, (एकूण भाड)

त्यातील सईवाईनाहेब आणि सोयरावाईमाहेब यांच्या पुढची सहा लंगे 'पोलिटिकल मॅरिजेस' असावीत असे दिसते,

उत्तरकालीन एका शिवादिश्चिजव तावाळ्या वक्त्रीत (नेष्टनकाळ इ. १८१३) महारावांच्या उपस्थित्या म्हणून मनोहरवाई आणि मनसंतोषवाई अशी दोन नावे आलेली आहेत, त्याला समकालीन असाल कावदपत्रांचा अजिंबात पुरावा नाही.

दि. ४ जून १६७४ या दिवशी महारावांची मुवर्णतुळा करण्यात आली, यावेळी महाराजांचे वजन किती भरले हे हेती ऑक्सिजेन वा इयज वक्तीलाने लिहून ठेवले आहे. १६० पौंड वजन भरले, हेतीने नझीच विचारणा करून ही नोंद केलेली आहे. आमच्यापैकी कोणीही अशी अन् अनाप्रकारची नोंद केलेली नाही येथेच त्यांच्या आमच्यातला फरक लक्षात येतो.

सोन्याप्रमाणेच	इतर २३ पदार्थांनी महाराजांची	तुळा करण्यात	आली.
----------------	------------------------------	--------------	------

याला 'तुलापुरुषदान' असे म्हणतात, मोळा महा दानापैकी हे तुलापुरुषदान आहे, हे मर्व नंतर सत्याच लोकांना दान म्हणून बाढून टाकावयाचे असते, तसे केळे.

सुवर्णतुळेत महाराजांचे वजन १६० पौंड भरले, म्हणून हेतीने नोंदविले आहे. पण अन्यासानंतर असे बाटते की, महाराजांचे वजन १६० पेक्षा कमी असावे, कारण महाराजांच्या अंगावर अनेकार आणि वर्षे होली, हातापायांत सोन्याचे नोंदे होते. कमरेला ग्रव्ह म्हणजे तत्त्वावर आणि कृपार अमणारच, उजव्या हातात थीविण्युनीमोन्याची मूर्ती, अमणारच, या सर्वांचे वजन वजा करावे लागेल, असे बाटते की, ही वजावाची केली, तर महाराजांचे वजन मुमारे १४५ पौंड असावे, सोन्याच्यापारच्यात महाराजांचे शिवराई होन तुळेसाठी घातले होते, एका होनाचे वजनसामान्यत; अटीच ग्रेम होते, त्यावरकून हेतीने कॅल्क्युलेशन वेळे असावे, अन्य धारिकंविधी चालूच होते, प्रत्यक्ष अभियेक आणि नंतर गत्यागोहण होणार होते, दोन दिवसांनी दि. ६ जून १६७४

गडद निळे जलद भरुनि आले, नेत्र भरुनि आले!

राज्याभिषेकामाठी रायगडावर आलेल्या आमदृष्ट मित्र, सेवक, अधिकारी, कालावंत, पंडित आणि पाहुणे यांची मंडऱ्या कितीहोती? त्या कालाच्या मानाने ती प्रचंड होती, कुणी म्हटलंय, ८० हजार कुणी म्हटलंय ५० हजारगृहीत धरली तरी ती प्रचंड होत आहे. आपल्या हिंदवी स्वराज्याच्या पहिल्या छवपतीनाबदन करण्यास एचडे लोक आले होते. आजही आम्हासा ऊर भरून आनंद होतो, की! ५ आगस्ट आणि २६ जानेवारी या दिवशी दिल्लीत खाल किल्ल्याच्या समोर अवघ्या भारतातून सहस्र लोकंगांचे प्रवाह खलालत, धावत येतात. शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेक सोहळ्याचे आणि आवश्या आजच्या स्वातंत्र्य सोहळ्याचे महात्म प्रकाश आहे. आम्ही पूर्णपणे तार्जवीग स्वतंत्र आहोत या भावनेची आणि जाणीलेची किमत किती गोठी झारे हे कोणत्या शळदात सांगावे!

ते, इवधनुष्वाना तराजू आ, तो कल्पबृक्षाच्या फांशीला टोगा, त्याला एक पारडे लाचा इवलभेचे अन् दुमरे पारडे लाचा नंदनवनाचे. अन् मग त्यातल्या एका पारड्यात विश्वालील सर्व सुख आणि सर्व वैभव टाका. अन् कुमार्या पारड्यात स्वातंत्र्य टाका. तेस्वातंत्र्यांने पारडे इतके जड होईल की, सुखवेभवांने दुमरे पारड आकाशातभिरकावले जाईल. जगातील सारी स्वतंत्र राष्ट्र आपापल्या स्वातंत्र्याचे लेण केवळया दिमाघात मिरवतात आणि जपतात. ब्रिटीश गोरं नाचत गात म्हणतात, 'ब्रिटन नेव्हर ची एस्ट्रेंग' ब्रिटन सर्व वेळजू 'आम्हीही शिवाजीमहाराजांप्रमा णे जन्मज्जातस्वराज्यानिष्ठच असणारच.

या राज्याभिषेक सोहळ्यावात एक विधी फार मामिक होता. तो म्हणजे शुभलक्षणीअस्त्राच्या रथात धनुष्यवाण जोडून महाराज उभे राहिले, सरसेनापतीनी सारथ्य केले आणि महाराज दिग्विजयाम निघाले. म्हणजे नेमके काय केले? या रथातून जनसमुदायाच्या उपस्थितीत

महाराज रायगडावरच्या राजरस्त्वाने सुमारे नातआठवे पावले गेले हे दिग्दिव्याकानता केलेले शिंगण प्रतीकात्मक किंवा प्रातिनिधीक होते, या शिंगणाचा आत्मा लळात घेतला पाहिजे, तो स्पष्ट आहे. स्वराज्याच्याविस्तारकरीता नाथमीच्या रक्षणाकरीता फ्रजाजनाच्या कल्याणाकरिता, पुरुषार्थ गाजविण्याकरिता राज्यपूरिणांनी सतत राष्ट्र वीवनाच्या प्रत्येक धेवात मीमोल्लंघनकेलेच पाहिजे. महत्वाकांक्षा श्रद्धालीच पाहिजे. त्या आकांक्षापुढे गगनाहृतही उत्तुंगअसलीच पाहिजे. त्या आकांक्षेपुढे गगनही ठेणे ठरवेच पाहिजे, त्याकरिता हेप्रतीकात्मक प्रदर्शन आणि निर्दर्शन, राज्यशाळाप्रमाणे आणि धर्मानेप्रमाणे महाराजांनी भूमीपूजा, जलपूजा, ईवजपूजा, शाखपूजा, अच्छपूजा, गंजपूजा, सवत्सधेनपूजा, धनपूजा इत्यादी या सर्व देवतांचा पूजा केल्या. सर्वांत मोठी पूजा त्यांच्या हृदयाच्या गाभान्यात चालू होती. अनु ती होती मातृपूजा. किंव्या कोटांवरील, मुंबे परगण्यांवरील आणि आरमारावरील ज्येष्ठ पदाधिकारी गडावर आवे होते. राजदुरुमी त्रिवाळ झडत होत्या. मारा रायवड आंदोलने दुधामारच्या ऊऱ्या जात होता. पण स्वराज्यात गांधीगाव राहणाऱ्या अशा असंख्य विधवा शिव्या नशीच होत्या, की ज्याच्या पतींनी स्वराज्यासाठी रायांगणात प्राण अर्पण केले होते. त्या मक्तव सौभाग्यसंपद अखंडित नक्कीअलंकृत विधवांना काय बाटत असेत याराज्याभियेकाच्या चार्टा आणि वर्णन तोळून ? आनंदच, मनालून त्या महणत असतील का, हे जगदंदेवे, 'क्षम एकाच वर मजला सधवा' एकच शब्द मळवट भरते, रायगडावर जाते, राजाला ओवाळते, घरी आल्यावर पदराने मळवट पुनरे, दिवस असे पावमाचे. मोळवा मुश्किलीने पर्जनराजा वरुणाने आपले आंदोलू रोखून धरले होते. सोहोळयाचा विरस होऊ नये. म्हणून पाऊस पडला नाही. चांधकाम खायाचे मुंबेदार हिंगाळी इंदुरकर यांनी गडावर केलेली सर्व चांधकामे अतिशय भव्य मुवक पण साडी केली होती. राजसभेच्या व्रवेशद्वारावर दोन मोठी कमळे इगडावर कोरली होती. कमळ हे शांततोचे आणि नक्कीचे प्रतीक. त्याकमळांच्याच जवळ दोन गिंह कोरले होते. त्या शिळ्यातील

मिहू आपल्या एकेकापायाखाली एकेक हत्ती दावून रगडीत होता. अन् शेपटीतही एक हत्ती घरुन तोभिरकावणार होता! हे कशाचे प्रतीक? हे शक्तीचे प्रतीक. चार पादाळाळा अन चारवैरी पायाखाली विरहून शेपटीत जण मुर्वईकर इधांना पकडून हे स्वराज्याचे मिहू आपले शक्तीप्रदर्शन करत आहेत असाच भास होतो.

राजसभेचे वांधकाम हिराजीने अतिशब कौशल्याने केले होते. त्या विशाल सभेतमिहासनापाशी उमे राहून अगदी साध्या आवाजात काढी बोलले, तरी साऱ्या दहा हजारांच्या राजसभेला म्यष्ट गेहू जावे असे जैकल्स्टीक्स हिराजीने साथले होते. या निमिलाने हिराजीने केलेल्या वांधकामाचा तपशील सागणारा एक सुंदर संस्कृत धोक्कवड शिळानेष्व शीवगदीधरान्या मंदिराच्या नगाराच्यान्या शेजारी भिंतीवर कोरला. त्यात त्याने शेवटची ओळ कोरलीय,

'याबङ्गदिवाक री विनमत तावत् समुद्रं नुभने'

म्हणजे अस्मानात चंद्रमूर्यं जोपर्यंत तत्त्वपताहेत, तोपर्यंत हे रायगडवे वैभव ठिकेत.

मंदिराच्या प्रवेशपायरीवर त्याने पाचन शब्द शिळानेखात कोरने आहेत.

'सेवेचे ठाई तत्पर हिराजी इदुरकर !'

राजाच्या आणि प्रजेच्या पांढीचे धूलीकण आपल्या नाचावर पडावेत हाच यातीन देन. आता राज्याभियेक अगदी उद्याच्या पहाटेवर येऊन ठेपला. जिजाऊसाहेदांचे पहाटेचे स्वप्र पूर्ण होणार होते, खरे उरणार होते

'मराठी राजा द्वत्रपती जहाला, गोष्ट सामान्य न जहाली'

संत वाड्यायातील जानेधरीचा वाढीतुकाराम महाराजांच्या गायेचासप्राह चालावा किंवा शीर्यदर्शी लेलांचा महोत्मव साजरा होतराहावा किंवा गळादा यज्ञ चालावा तशाच प्रकारचा हायग्रज्याभियेक

सोहाला रायगडावर चालू होता. आनंदाळ्या डोही आनंदाचे तरंग उभटत होते. अजिसोनिवाचा दिनु, वयेर अमृताचा घनु या वचनांची माझात अनुभववृष्टी रायगड अनुभवित होता. यज्ञ करणारा यजमानराजा प्राचीन काळी ज्या पद्धतीने आठ-दहा विवर ब्रतस्थ राहत असे, तसेच महाराजया सप्ताहात अहोरात्र ब्रतस्थ राहिले होते. खारे म्हणजे, त्यांचे सारं आयुष्यच ब्रतस्थ होते.

राज्याभियेकाचे विधी दीन प्रकारचे. प्रथम विधी अभियेकाचा, त्यात पंचामृत आणि सर्व गंगोदके अन् समुद्रोदके यांनी अभियेक हा अभियेक म्हणजेच राज्याभियेक. हा विधी राजवाळ्यात यातील भागात, मोरुया याननात करण्यात येणार होता. या कार्यक्रमाला अष्टप्रथान, राजमंडळातील सरदार आणि राजकुटुंबाचे नातनग उपस्थितराहणार होते. सर्वमामाल्य मंडळींना या कार्यक्रमात स्थान अपेक्षित नव्हते. पण विभियेकानंतर राज्यागोहण म्हणजेच मिंहाशनारोहण हा विधी तमाम उपस्थितांमार्ती शुला राहणार होता. पहाडे मुमारे तीन वाजल्यापासूनच या सोहळ्याम प्रारंभ झाला. वार्षिक्याने बाकलेल्याजिजाऊसाहेब हा सर्वच सोहाला पहात होता. इनियड या डच प्रतिनिधीने स्फटलेआहे की, राजाची वयोवृद्ध आई एका जागी छसून हे सर्व वाहत होती.

महाराजांच्या महाराणी माझेत्रांच्या आणि शुभराजांच्या मस्तकावरून जेझाभागतातील मस्तंगाच्या धारा घळघळल्या असतील, तेष्हा महाराजांना काय वाटवे असेल? गंगेच यमुनेचैव गोदावरी सरस्वती नमदे मिंधु कावेरी यातील एकही नदीम्बराज्यात नव्हती. फक्त गोदावरीचा जन्म अंदेकश्चरला होत होता. पण ही बंगाकशीवर्षी नामिकपर्यंत येते न येते तोच पूर्व दिशेम तिला मोगलाई पारतंत्र्यात प्रवेशकरावा लागत होता. महाराजांच्या कानाशेजासून घळघळताना या गंगा राजाला म्हणाऱ्या असतील का, 'राजा, तू आम्हाला माहेसी आणलंस रे' शूष आनंद झालाय. पण आमचं सारं जीवन पारतंत्र्यात चाललंय रे! तू आम्हाला मुक्त कधी करणारा!' हे यारे विचार तुमचे आमचे आहेत. हे खांच आहे. म्हणजेच या देशाचेही आहेत हे हीखरंच ना!

महाराजांनी एकदा रावजी तोमनाथ पत्की या आपल्या अधिकान्याशीबोलताना म्हटले की , सिधू नदीचे उगमापामूळ कावेरी नदीचे पैलतीरापावेतो हा आपला मुस्तुष्ठ पूर्ण म्वतंत्र करावा , अशीच माझी इच्छा आहे.

राज्याभिषेकाचा मंत्रतंत्रयुक्त सौहळा पूर्ण झाला आणि महाराज , महाराणी अनु युवराज बरुआलकार धारण करत राज्यारोहणाकरिता राजसभेडे जाण्यास शिद्ध झाले. त्यांनी कुलदेवतांना देवघरात नमस्कार केला, बडिलधान्यांना आता नमस्कार करावयाचा, कोण कोण आणि बडिलधारे ? बाजी पागलकर ? काळ्होजी नाईक जेथे ? नोनो विश्वनाथ उवीर ? आणखीन कोणी कोण ? पण ही सर्व बडिलधारी मङ्गलीकेळ्हाच स्वर्गवारी झानी होती.

होत्या पुण्यक्षेत्र जिजाऊसाहेब. महाराजांनी त्यांनावंदन केले.

महाराज पहाटेच्या घकाशात अनु यथानीच्या उजेढात राजसभेत सिंहामनापाशी आने, पुरेकडे तोड कळत सिंहामनापाशी उसे राहिले, ब्रगेल्डर भमोर पूर्वेम दोन किल्ल्यांची शिखरे दूरवर , निळ्या आकाशावर दिसत होती. एक होता राजगड. दुसरा होता तोरणा.

स्वराज्याचा अगदी प्रारंभ याच दोन गडांच्या अंगांचाचावर महाराजांनी केला होता. आशा भेटीच्या राजकारणापर्यंत महाराजांनी सगळी राजकायेर, कारम्थाने आणि मोहिमा या राजमदावकनाच वेळी होती. राजगड शुभलक्षणी उरजा होता, बंजाळू तरहोताच, पण राज्याभिषेक मान मिळत होता, रायगडाला राजधानीचा सन्मान लायत होता, रायगड म्हणै राजगडाचा राजगड विचितही हेवादावा न करता, महाराजांचारायगडावरचा भोहळा नगान्यांच्या दणदणाटात आणि तोफा वंदुकांच्या धडधडाटा, खळखळून जणू हसत वधत उभा होता, रायगड म्हणै राजगडाचा भाऊच, मन वसे भरतासारखं असावे. राजगडाचं तसेच होते, पराक्रमाची शर्य करणाऱ्या असंख्यमावळ्यांना रायगडावरील राज्याभिषेकाचा उपस्थित राहता आलं नव्हते. ते जवणारही नव्हतं. त्यांना आपापल्या जागीच गमत पहार करीत उर्मे राहावे लागणार होते. कोणीही निवम

मोहून रायगडाकडे ध्रावत नव्हता. अन् यातच या मावळ्यांत असलेले 'शिवाजीपण' व्यक्त होत नव्हतं काय ?

विशाल मंदिर उभे राहणे हे महत्त्वाचे कळम कुणी ल्हायचे अन् मंदिराच्या पायात कायमचे कुणी राहायचे. हा प्रश्नात् चा मावळ्याच्या दुटीने अगदी गौण राष्ट्रनिमित्ती याच आराधनेतून होत असते.

महाराज उभे होते. त्याच्या उजव्या हाती सोन्वाची विणुची छोटी मूरीर होती. दुगळ्या हाती घनुस्य होते. बेदमंत्रपोष चाचू होता. मुहूर्ताची पटका बुडाची आणि कुलोपाध्याय अन् अध्यर्थ गागाभट्ट यांनी महाराजांना सिंहासनावर आरुड होण्याची लूळ केली. ते आरुड झाले आणि एकच जपघोग निनावला, 'महाराज धर्मिय कुलावंतांशसिंहासनाधिश्वर राजा शिवछत्रपती की जय !'

प्रचंड आनंद कळवील उमळला. मुले, अशेता, लाहू वृत्तासे, विल्वदळे, तुकमीपवेड्यादीची मंगलबृद्धी नवत होत राहिनी. वाढे आणि तोफा दणाणू लावल्या. कलावंत गाड नाचू लागले. चवळ्या मोर्चेले सिंहासनाशेजारी झालाळू लागले. भगवे अंडे आणि राजचिन्हे डोलू लागली. सार्वभीमत्त्वाचा दिमाखात छव अगमगत होते. हा मोहळा पाहताना राजमाता विजाऊमाहेवांना काय घाटले असेहा, ते कोणाच्या शब्दातसांगायचं ? इथे चरन्वती आणि वृहम्पतीही अवाळ होतात. आऊमाहेवांनी याचमारी केला होता अट्टाहास. आपल्याच गळा मनाला घाटतेच की, हा सोहळा वयावयास प्रत्यक्ष शहाजीराजे महाराजसाहेव यावेळी हवे होते. पण लगेच सावध होणारे दुसरेमन म्हणते, नाही रे वेळ्या, तर शहाजीराजे यावेळी असते, तर शिवाजीमहाराजांनीतीर्थकृप शहाजीशाजांना आणि तीर्थरूप सकलसौभाग्यमंगळ विजाऊसाहेवांनाच हाराज्याभिषेक केला असता अन्

त्योऽन्या मस्तकावर छवि धरले असते. चबूत्रा मोचेलेदालले असते. शहाजीराजे नव्हते, महणूनच
तर महाराजांना स्वतःलाच छवपती व्हावं लागलं ना!

महाराज संतर मिश्वणुकीने हस्तीबरकन देवदर्शनात गेले. परतल्यावर त्यांनीआऊनाहवाळा
बंदन केले, अनु म्हणाले, 'आऊनाहेब' हे सर्व तुमच्या आशीर्वादानेचप्राप्त जाहेले'

आणि मार्वभीम छवपती शिवाजीराजा आईशेजारी वसला, आता त्याचे तेच एकमेव आगाध्य
दैवत उरले होते.

रायगडावररती तापू लागल्या मांडवळाळा

राज्याभियेकांच्या दरवारात इगुण उकील हऱ्यर होता. त्वानेमहाराजांना नघेतेन नजराणा वर्णण
केला. त्याने एक सुंदर खुर्चीबदावर आणली होती. ती त्याने दुसऱ्या दिवशी (दि. ७ जून)
राजबाल्यात नेऊन महाराजांननंजर केली. सारा सोहळा अल्पतांनदात आणि वैभवात साजराजास्ता.
आलेल्या प्रत्येक पाढूण्यास कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात महाराजांनी प्रतिज्ञाहेच महणून काही ना
काही देण्याची योजना केली होती. कडेबरील लहान मुलांच्या हातातही काही ना काही (वहुदा पैसे)
देण्यात आले. देवराई होन, प्रतापराई होन आणि शिवराई होन ही नाणी सोन्यात पाढण्यात आणी
होती. सर्वच नाण्यावर एका बाजूस 'श्रीगाजा शिव' आणि दुसऱ्या बाजूस 'छवपती'अशी अश्वरे होती.
शिवराई नाणे तांब्याचे होते. शाशिवाच फलम आणि चक्र या नावाची दोन नाणी होती. या
दोन नाण्यांचे कागदोपत्री उल्लेख वा हिंसेव सापडतात. पण प्रत्यक्षात एकही फलम आणि चक्र
नाणे अव्याप सापडलेले नाही. या नाण्यांचेकमेकांशी कोटकात नेमके काय नाते होते तेही लक्षात येत
नाही. राज्याभियेक सोहळाच्यात प्रत्यक्ष वापरलेली मुवर्ग सिंहासनगापासून गळ्यातीलकवळ्याच्या
मालेपर्यंत प्रत्येक वस्त्रला केवढे ऐतिहासिक मोल आणि महत्त्व आहे! हेमहान राष्ट्रीय

धन आजपर्यंत प्राप्तिकांडे

जपने जावयाम

हवे

होते महाराजांच्या

कमरेचा रत्नजटित 'दाव' म्हणजे कमरपट्टा आजच्या किंमतीने कल्पनेपलिकटचाचउरावा, इ.

१८०० पर्यंत तो अस्तित्वातही होता. पण पुढे काय झाले ते इतिहासानमाहीत नाही. पण ही मारी
राष्ट्रीय मंपती आज असती, तर त्यातील प्रेरणा हीअनमोल उरली असती.

आज धीमंत महाराज द्वचपती उदयनमहाराज यांनी मात्र अतिशय दशतेनेशिवद्वचपती महाराजांची
भवानी तलवार, सोन्याचा एक होत, महाराजांचे गोजच्या पूजेतील शिवलिंग (वाळ) आणि धी
समर्थ रामशासन्वामींच्या लहान आकाराच्यापांडुका राजवाड्यात सांभाळल्या आहेत. तसेच
लंडनमध्ये बर्किंग हैम पेलेमध्ये एक अतिशय भौल्यवान रत्नजटित मुठीची तलवार
फारच नांगल्यारितीने ठेवलेली आहे. तीतलवार भवानी तलवार नाही. तिचे नाव जगदंबा असे आहे.
पण तीही तलवार घोरल्या शिवाजी महाराजांचीच आहे, यात शंका नाही, तसेच महाराजांचे पोतांदी,
बापनव्ह लंडनमध्ये जिंकटोरिया अन्वर्ट मुश्तियममध्ये आहे.

राष्ट्रीय महाराज्या वस्तु आणि वास्तु जेवक्या दिमाखात जपल्या जातात हे युरोपियदेशात
पाहावे. विशेषत: रशिया आणि हंगलंडमध्ये झा दिमाख आपल्याला विनिमतकरणारा आहे. नंडनच्या
टॉयर ओळखंडन या मुर्दृकोट किळल्यात दृश्यित राजा राण्यांचे जटावाचे दाखिने आणि वस्ते फार
फार दिमाखाने ठेवलेली आहेत. आपलाकौहिनूर हिरा तिथेच आहे.
दूसरेंद्रच्या राजाराणीला राज्याभियेक जेचे केला जालो, तेचे सिंहासनाच्या पुढे ठेवलेले एक
फरशीचा मृणजे पापणाचा, नरा तुटलेला, गायरीसारखा तुकडा काही वर्षांपुढीर अचानक
नाहिसा जाला. मारे दृश्यित राष्ट्र वाढवल्ये, अस्वस्य प्राप्ते. एकच शोधाश्रीध चुद्रपाललीवरून
चालूमाली. पण चारदोन दिवसातच ती तुटी फरशी सापडली. अन् मग जानंदीआलंदाआमच्याकडे
कवीद रविवनाथ टांगोराचे नोवेल पारितोषिक हरविले. आपणहीयथाशक्ती हळहळले. पण चहाच्या

कशातील चहामुद्दा हलला नाही. मग त्यातल्युनामी लाटा कुटून उठणार ? रशियात साम्यवादी
 क्रांती झाली, झार राजाराजीमंपले, कम्पुनिस्ट राज्य आले.
 पण रशियाच्या राजधराणाचे राजमुकुट, राजदेंड्राणि अन्य जडजवाहिरांचे अलंकार
 रशियाच्या राष्ट्रीय म्युझियममध्ये गुणितामारब्बे सोभाळून वपुन ठेवले आहेत. ते फक्त
 रशियन नागरिकांनाच पाहण्याचा मान आहे.इतरांना ते प्राहता येत नाहीत.
 आता निदान या सर्व गजविन्हांच्या प्रतिकृती करून त्या म्युझियममध्ये ठेवल्यापाहिजेत, महाराजांच्या
 उजव्या हाताचा, चंदनाच्या गंधात हात (पंचा) वुडवून कावदावर उमटवलेला ठगा सापडला
 आहे. म्हणून राजे माने यांना महाराजांनीत्वाकाळी 'पंजाच्या ढीनाचे' जे अभ्यपत्र पाठविले, त्या
 पत्राच्या माध्यावर हाचंदनातील पंजा उमटवलेला आहे. तो साताच्याच्या म्युझियममध्ये आहे.
 राज्याभियेकाचा सोहळा पूर्ण झाला. काळजाकुट डगांनी आधार भरलेले असायले. गडावरील हवा ही
 अशी पावसाळी. स्थपून महाराज मिजाऊमाहेवांना मदावकल खाली पाचाढ मावात असलेल्या
 बाढ्यात घेऊन आले. त्या अतिशय घकलेल्या होत्या. त्यांचे अंतःकरण तुम होते. महाराजांनी
 आणल्या दोन्ही मातांची सर्वस्व ओलून सेवा केली होती. खोरली माता ही जन्मभूमी, स्वराज्यभूमी
 आणि धाकटी माना ग्रन्थाजन्मदारी पुण्याश्रोक मिजाऊमाहेव. निनेच या
 मातृभूमीला छात्राचामरांकीत गजराजराज चिन्हांकित मुखण्यसिंहामनाधिईंत अंतिम कुलावतींम
 छवपक्ती राजा दिला, सारे सारे मानूक्षज केंद्रिले. आता अंतरच्या दिवसांतही राजा मातुसेवेत
 मग होता.

दिवसादिवसाने आऊमाहेवांची प्रकृती क्षीण होत होती.

रायगडावरील वाकीची कामेश्वामे कारभारी मंडळी पाहात होती. पाहुणे परतत होते. रायगड नकळत.

सुन्न झाला होता. ऐन पावसातही राज्याभियेकाच्या मांडवझळा दाहतहोत्या. राज्याभियेकाचा आनंद कमी होत नकळता. पण संभीर होत होता.

अखेरच्या प्रवासामाटी विजाऊसाहेबानी प्रस्थान डेविले होते. जणू रायगडाचे बुरुजमुक्या शब्दात आऊसाहेबाना विचारीत होते, 'आऊसाहेब, आपण निषाजात! पुन्हा परत कधी येणार?

अखेरचे प्रस्थान!

शिवाजी	महाराजांचा राज्याभियेक जाल्यामंतर	बहुधा	दुर्नियाच	दिवशी
--------	-----------------------------------	-------	-----------	-------

विजाऊसाहेबाना रायगडावरून खाली पाचाढ गावातील बाड्यात आणख्यात आले. त्यांनी प्रकृती बरी नकळतीच. त्यांनी पाचाढला अंथरण धरले, हे त्याचे अंथरणशेवटचेच होते. वार्धक्याने त्या पूर्ण शकाच्या होत्या. त्याचे चण चाचेली ७५ किंवा ७५ अनाचे. त्या आता कृतार्थ मनाने मृत्युलाभामोळ्या जात होत्या.

शिवाजीमहाराजापेक्षाविजाऊसाहेबांचे जीवन चडतर गेले होते. त्यांनी आसुष्यभर चितेतच दिलग काढले. ती त्यांची विंता होली. स्वराज्याची, रघुनेत्री आणि शिवाजीराजांची. प्राणावर वेतणारी मंकटे महाराजांवर येत होती. मृत्युच्या ओऱावरच महाराज स्वराज्यामाटी लपेटाव बेळत होते. मृत्यूने जीभ फिरवली असली तर हा आक्यापाळ्यांचा दाव मृत्युने त्यांच्या मरणव्यांसह गिळून टाकला असला. पण प्रत्येकबेळी महाराजांचा जणू पुनर्जन्मच होत गेला. पण त्या पुनर्जन्माच्या भयंकर प्रमुतीवेदना निजाऊसाहेबाना महन कराऱ्या लागल्या. त्या त्यांनी सहन केल्या, नकळहता, न विबहळता. विजाऊसाहेब मरत चितेच्या चितेत उभ्या जकतच राहिल्या. आता शेवटचे जलणे त्या मानाने अगदीच शांत आणि शीतल ठरजार होते. या त्यांच्या अखेरच्या दहा-बारा दिवमांचा तवेतीचा

तपशील कोणी लिहून ठेवलेना सापडत नाही. पण त्या नक्कीच आत होत्या. कुतार्द्ध होत्या. प्रसऱ्ह होत्या.

त्यांनी अपार दानधर्म केला होता,

त्यांनी मर्वात मोठे दात या महाराष्ट्राता आणि भारतवर्षाता दिले होते. त्यांनीमूर्यपराक्रमी द्युपती या भूमीला दिला होता. त्यांच्या शिवनेरीबरील अंगाई गीतांचे वेदमंत्र झाले होते. त्यांच्या आमवाच्या समर्गामा झाल्या होत्या. त्यांच्या ज्ञवद्याचे मिहासन झाले होते. त्यांच्या मायेचे द्युप झाले होते. त्या तुम होत्या. दिवमा दिवमाने ज्योत मंदावत होती. तेव मंपले होते. ज्योत जळत होती फक्त.

आपण जिजाऊसाहेवांच्या कथा अल्पत आवडीने एकतो, सांगतो. पण त्या कथांच्यामागे केवढी असा धगधगत होती, याचा आपण कधी विचार करतो का ?

कधीकधी मनान दडलेना कधी नागा होतो आणि विचार करू नागतो. ज्याक्षणीमहाराज शिवाजीराजे मोळ्याच्या मिहासनावर आकड प्राणे आणि त्यांच्या ममतावर द्युप धरले ऐसे त्याक्षणी राजसभेत आनंदकल्पोळ उगळला. तोकांचे चौधडे झाहू नागले. हे इतिहासाना माहितच आहे पण त्याक्षणी जिजाऊसाहेवांच्या डोळयांना समोर काय दिसले असेल ? काहीच दिसले नसेन आनंदाध्रुंच्या डोळात कलियामईन करणारा योगेश्वर त्यांना दिसला असेन. अर्जुनाचे सारख्य करणारा श्रीकृष्ण दिसला असेल.

जिजाऊसाहेब आता निघाल्या होत्या. वहा वर्षापूर्वी शहाजीराजे मरण पावले, तेज्जात्या मरी जायला निघाल्या होत्या. महाराजांनी त्यांना कलवळून गळामिठी घावून रदून आकांत करून परत आणले होते, पण आता माय ते अणक्य होते.

दिनांक १३ जून, वुधवारचा दिवस मावळला राव प्राची, अंधार दाटल गेला, वाळोवाने पृथ्वी गिळली. एक ज्योत मंदमंद होत वेली आणि जिजाऊसाहेवांनी डोळेमिटले, महाराजांच्या आणि

महाराष्ट्राच्या आळसाहेब गोल्या, महाराजांच्या मनातत्याक्षणी जो आकांत उमलला असेल तो अंदाजाने तरी अब्दात मांबता येणे शक्य आहेका ?

ती अखेरची यात्रा निघाली असेल, आळसाहेबाचा देह पालकीत ठेवला गेला असेल, कैलासाच्या दिशेने पालखी चालू लागली असेल, महाराजांनी अखेरचे दंडवत आळसाहेबांना घातले असेल, त्यावेळी त्याच्या ओठातून कोणते शब्द उमटले असतील? इतिहासाला कवहीच माहीत नाही, त्याला काहीच ऐकू आलेले नाही, पण असे वाटते की, महाराज पुटपुटले असतील,

'इष कार्य प्रसिद्धर्थं पुतरागमनायत' ज्वाला आकाशाला पोहोचल्या

अखेरचे दंडवत !

सूर्यालाही तेजोवलय असते, महाराज शिवाजीराजे यांच्याही जीवनाचा एक विलक्षण तेजोवलग होते, ते होते जिजाऊसाहेबांने, कर्तृत्वाच्या प्रचंड दुरुभीनिनादाच्या मागे सनईनीघडा चाचत असाचा तशीच शिवाजीमहाराजांच्या जीवनाच्या मागे जिजाऊसाहेबांची सनई निनादत होती, जिजाऊसाहेब हे एक विलक्षण प्रेरक असे सार्वभूषित होते, महाराजांना जन्मापासून सर्वांत जास्त मात्रेचा आभीर्वद नाभला तो आईचा, त्यांना उदात, उत्कट आणि गगनालाई ठेण्याची ठरविणारी बहल्याकांक्षी स्वप्रे वयाच्या अगदी लहानपणापामूनच पढू लागली, ती आईच्या महावासातच, महाराज लहानपणापामूनच खूप-खूप मोठे झाले.

त्याचे प्रेरणास्थान पाठीबरुन फिरण्याच्या आईच्या मायेच्या हातातच होते, अबदी जलिस मनाने या आईच्या आणि मुलाच्या जीवनाचा अभ्यास केला तर जिजाऊसाहेबांची कधी दृश्य तर कधी अदृश्य, म्हणजेच कधी अवृत्त आलेली तर कधी अवृत्त राहिलेली प्रेरक शक्ती अभ्यासकांच्या प्रत्ययाम येते, प्रतिपङ्क्ष लेखेव ही महाराजांची विश्ववंद्य मुदा केव्हा निर्माण झाली? आज तरी या मुदेचे अस्मल पत्र

इ. स. १६३९ चे सापडले आहे. पण जिजाऊमाहेवांच्या खरोबर वोट धरकून शिवाजीराजे पुण्यास बंडिलांच्या जहागीरीचा अधिकृत अधिकारी म्हणून आले त्याचवेळी, म्हणजे इ. स १६३७च्या अगदी प्रारंभी ही प्रतिपङ्क्त लेखेव मुदा निर्माण केली गेली असली पाहिजे. या मुदेतील नम्र पण उत्तुग ईवेवाद खरोखरच मगनाला गवमणी घालणारा आहे, शुद्ध, संस्कृत भाषेत असलेली ही कविताबद्द मुदा प्रत्यक्षात कोणा संस्कृत जाणकार कवीकून जिजाऊमाहेवांनी तयार करवून घेतली असेल, पण त्यातील अत्यंत नेटका आणि तेवढाच प्रम्भर आदर्श ईवेवाद या घालशिवाजीराजापुढे अन् अवघ्या युवा विभाषुडे कोणी मांडला असावा? जिजाऊमाहेवांनीच. या आईचे जेवढे काही कार्य आणि कर्तृत्व आपणास अससल करवारीपव्ही उपनव्य आहे ते वाचन्याबर आणि त्याचे चिंतन केल्यावर हे आपणास निश्चित पटेल. आपणच विचार करत ठरवा. वयाच्या अवघ्या कोयलेपणापासूनच महाराजांचे यन कमा आणि कोणता विचार करत होते? तो विचार होता कांतिकारक बंडाचा, स्वातंत्र्याचा, आदिलशहा वादशहाचे राहिले कर्मान या स्वातंत्र्यबंडाच्या विरोधात मुठले ते वि. ११ एप्रिल १६४१ चे आहे. महाराज त्याचेळी अकरा वर्षांने आहेत. इतक्या लहान वयात प्रचंड मुलतानी मतांविरुद्ध स्वातंत्र्ययुद्धाचा विचार आणि नेतृत्व करणारा जगाच्या इनिहासात शिवाजीराजांशिवाच आणखी कोणी आहे का? एक मुलगा हे बंड करतो आहे. या बंडाची प्रेरणा त्या प्रतिपङ्क्त लेखेव मुदेत आहे. या मुदेमार्गे उभ्या आहेत जिजाऊमाहेव, पहा पटते का, घगतील बंडिलधारी व्यक्ती म्हणून सर्व अधिकार जिजाऊमाहेवांच्याच हातात होते, राजांना शिकवित, शिकवित सर्व कारभार त्याच पहात होत्या.

पण तो शिवाजीराजांच्या नावाने, न कचरता प्रत्येक भवंकर मंकटला तोड देणारी ही आई आणि तिची मलत वणव्हरयणे टिकून राहिलेली यांत्रिकता आपण विचारात घेतली तरच हे मारे पटेल. जिजाऊमाहेव बरुर त्याच वेळी राज्यकारभारात मल्लामसलत देताना दिसतात, अफवलखानाचा पुरता म्हणजे निर्णायक मूड घेण्याचा मल्ला राजांना देतात. प्रत्यंगी निंदी जोहारविरुद्ध युद्धावर

जाण्याची स्वतः तयारी करतात, आम्यास जाऊन राजकारण फोटो करून वा म्हणून राजांना या अवघड राजकारणात पाठवळ देतात, आग्या प्रसंगीचा स्वराज्याचा राज्यकारभार स्वतः जातीने सांभाळतात आणि प्रसंगी शाहीस्तब्धातामारक्ष्या अतिवलाच्या शत्रुविरुद्ध स्वराज्याची उत्तर नसहद्दू सांभाळतात हे आणज पाहिले की या आईच कणक्कर मन आपल्या लक्षात येते. अत्यंत साध्या आणि सात्त्विक आचार विचाराच्या या आईचा संस्कार किंती प्रभावी ठरला हे शिवचरित्राच्याच माझीवरून लक्षात येते, महाराज आम्यादून आल्यानंतर जिजाऊसाहेबांनी राज्यकारभारात प्रत्यक्ष कुठेच भाग घेतलेला दिसत नाही. पण आईपणाच्या नात्याते स्वराज्याच्या संघटनेवर त्यांची सतत पाखर दिसते, विठोजीनाईक शिळमकर या तानांनी यानुसारे वांच्या वाचसीत त्यांनी दाखविलेली मायाममता अगदी बोलकी आहे. त्यांच्या उद्भूत आचारविचारांचा प्रभाव तेजोवलयामारक्ष्या शिवाजीमहाराजांच्या जीवनात दिसून वेतो. जिजाऊसाहेब मरण पावऱ्या आणि महाराजांचा आनंद कायमचा मावळला.

जिजाऊसाहेबांच्या मरणानंतर त्यांच्या खाजगी खजिन्यात पंचवीस नाच होन म्हणजे सुमारे एक कोटी रुपये शिळकीत टेक्केले लक्षात आले. ही नोंदही बोलकी आहे. इस्तकडच्या इतिहासात, 'ओ जॉर्ज, यू ट्राय दू वी ए रिचल किंग' असे सांगण्याचा एका इंगिनश राजमातेचं अपार कौतुक केलं जात. आस्तविक या जॉर्जचा मंथर्यं होता स्वतःच्याच पार्लिमेंटगी, वोणा आक्रमक परकीय शत्रुघ्नी नव्हे. नेपोलियनच्या आईचही कौतुक केंच जिवकारानी कलाकृतीत रंगविळे, अशी आणखीही काही उदाहरणे देता येतील. आमचे मात्र जिजाऊसाहेबांच्या उदात आणि प्रेरक अनू लेवल्ड्याच उपभोगविन्मुख अन् प्रसिद्धीविन्मुख चरित्राकडे तेवढे चिंतनपूर्वक लक्ष जावयास हवे आहे तेवढे गेलेले नाही, रायगढावर पाचाढ येथे जिजाऊसाहेबांची समाधी महाराजांच्याच वेळी बांधली गेली, अगदी साधी समाधी, पण तीही पुढे कोसळली, फलटणच्या शाळीमंत मालोंवीराजे आणि शाळीमंत मी, लक्ष्मीवाई राणीसाहेब यांनी या समाधीचा बीणोद्धार केला. म्हणूनच ही समाधी आज आपल्यापुढे उमी आहे.

जय भवानी !! जय शिवाजी !!

Shivcharitra by Babasaheb Purandare Free MP3 Download Click.. <http://bit.ly/shivcharitra>

444